T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

KİTÂB-İ FÂRSÎ FÎ FENNİ'L-ELHÂN VE 15.YY MÛSİKÎ NAZARİYÂTINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Seyed Mohammadtaghi HOSSEİNİ

2502170670

Danışman

Doç. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ

İstanbul 2021

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

KİTÂB-İ FÂRSÎ FÎ FENNİ'L-ELHÂN VE 15.YY MÛSİKÎ NAZARİYÂTINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Danışman

Doç. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ

İstanbul 2021

ÖZ

Safiyüddin Urmevî ve *Edâvr* ismi ile meşhur olan *Kitâbü'l-Edvâr fi'l-mûsîka* eseri ile, mûsikî nazariyâtına yeni bir kapı açıldı. Urmevî'den sonra gelen mûsikî yazarları, Urmevî'nin takipçileri niteleğinde olarak eserlerini Urmevî'nin *Edvâr*'ı üzerine kaleme aldıkları gözlenmektedir. 14. Yüzyılın başlangıcında Allame Kutbuddîn-i Şîrâzî ve *Dürretü't-tâc li-gurreti'd-debbâc* adlı eseri ile başlayan bu çalışmalar, daha sonra aynı yüzyılda Şemsüddîn-i Âmülî ve *Nefâʾisü'l-fünûn fî ʿarâʾisi'l-ʿuyûn*'u, İmâdüddîn Yahya Kâşî ve *Şerh-i Edvâr*'ı, Hasan Kâşânî ve *Kenzü't-tuhaf*'ı, Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî ve *Şerhi'l-edvâr*'ı, Lutfullah-i Semerkandî ve *Tercüme ve Şerh-i Edvâr*'ı ile devam ederek, 15. Yüzyılın başlarında Hâce Abdulkâdir-i Merâgî ve *Câmiʿu'l-elhân*'ı ile zirveye ulaştı.

Bu yazarların her biri, kendi yorumları ve görüşleri ile mûsikî nazariyâtında olan eksik veya yeri boş olan konuların tamamlanması doğrultusunda çabalandıkları izlenmektedir. Bu yıllarda telif edilen ve bizim tez çalışmamızın temelini oluşturan bir diğer eser ise *Risâle fî fenni'l-elhân* dır. Eserin çağımız istinsahlarındaki bilgilere göre *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* ismi ile 14. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ünlü hattat Şehabeddin Abdullah Sayrafî'ye atf edilmiştir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu eserin Sayrafî'ye ait olmadığı ve eserin müellifinin, Abdulkâdir-i Merâgî ile çağdaş olan Fahreddin-i Müsevfî olduğu ve eserini Merâgî'nin *Câmiʿu'l-elhân*'ından bir kaç sene sonra telif ettiği ortaya çıkartılmıştır.

Risâle fî fenni'l-elhân, bir mukaddime, fen adında iki bölüm ve bir hatimeden oluşarak, klasik mûsikî nazariyatı çerçevesinde kaleme alınmıştır.

Mukaddime kısmında, mûsikî ilmine bir giriş mahiyetinde temel bilgiler verilmiştir. Birinci ve ikinci bölümlerde ise mûsikînin nazarî boyutlarını, mûsikînin nağmeleri ve nağmeleri ile ilişkide olan îkâ'ları konu edinmiştir. Eserin son bölümü olan hâtimede ise mûsikînin amelî boyutu ile uygulama ve icrâ keyfiyetinden söz edilmiştir. Bu eserde, Merâgî'nin eserlerinde de bulunmayan bazı konu ve bilgilere rastlanmıştır. Bu bilgilerden hareketle müellif bu eseri ile mûsikî nazariyâtına büyük bir katkıda bulunmuştur denilebilir.

ABSTRACT

A new door to music theory was opened with the work of Safi al-din Urmawi and *Kitab al-Adwar fi al-musiqa*, which is famous for its names. It is observed that the music writers who came after Urmawi, as followers of Urmawi, wrote their works on Urmevi's *Adwar*. These studies, which started with the work of Allama Qotb al-Din Shirazi and *Durrat al-taj li-ghurrat al-Dabbāj* at the beginning of the 14th century, were followed by Shams al-Dīn Muhhammad Āmulī and *Nafā'is al-funūn fī 'arā'is al-'uyūn*, in the same century, İmad al-din Yahya Kashi and his *Şerh Adwar*, Hasan Kashani and *Kanz al-tuhaf*, Mewlana Mubarak shah Buhari and *Şerh al-Adwar*, Lutf Allah Samarqandi and *Tarcume ve Şarh Adwar* It reached its peak with Abd al- Qadir Maraghi and *Jami al-Alhan* at the beginning of the 15th century.

It is observed that each of these writers, with their own interpretations and views, endeavored to complete the missing or empty topics in his musical theory. A valuable work that was copyrighted in these years and formed the basis of our thesis is *Risala fî fann al-alhan*. According to the information in the contemporary copies of the work, this work was attributed to the famous calligrapher Shahab al-din Abdallah Sayrafi, who lived in the first half of the 14th century, under the name *Hulasa al-afqar fî ma'rifat al-Adwar*.

As a result of our research, it has been revealed that this work does not belong to Sayrafî and that the author of the work is Fakhr al-din Musewfî, who is contemporary with Abd al- Qadir Maraghi, and that he copyrighted his work a few years after Maraghi's *Jami al-Alhan*.

The work, which forms the basis of our work, was written within the framework of classical music theory, consisting of an introduction, two parts called science, and an orator.

In the introduction part, basic information is given as an introduction to the science of music. In the first and second chapters, including the theoretical dimensions of the music, the tunes of the music and the îkas that are related to the melodies are discussed. In the last part of the work, the rhetoric, the practical dimension of the music and its application and performance are mentioned. In this work, some subjects and information that are not found in Maraghi's works were found. Based on this information, it can be said that the author has made a great contribution to the theory of music with this work.

ÖNSÖZ

Kanaatimizce, İslam mûsikî tarihi, Urmevî ve *Edvâr*'ından öncesi ve sonrası olarak incelenmek üzere ikiye ayrılabilir. Urmevî'den önceki mûsikîşinâsların çalışmalarının, daha çok bu ilmin temelleri, terimleri ve bu ilme taalluk eden hususlar üzerine olduğu söylenebilir.

Urmevî, kendisinden önceki mûsikîşinâsların nazariyâtlarına bir düzen vererek mûsikînin ilmî kaynaklarına yeni kalıp ve otorite kazandırmıştır. Urmevî'den sonra gelenler de hemen hemen Urmevî'nin *Edvâr*'ında sunduğu yöntem üzerinden hareket ederek *Edvâr*'daki konuları genişletme çabasında olmuşlar; *Edvâr*'da değinilmemiş konuların izâhına çalışmışlardır.

Bu ilmî hareket ve akışın, XV. yüzyılda zirveye çıktığı ve bu yüzyılın mûsikî tarihinde en önemli yüzyıllarından biri olduğu kabûl edilebilir. Zîrâ bahsi geçen dönem, İslam coğrafyasında elsene-i selâse denilen Arapça, Farsça ve Türkçe, *Edvâr*'ın tesiri altında birçok eser telîf edildiğine şahitlik etmiştir.

Urmevî'den sonra bu yüzyılda kaleme alınan eserlerden birisi, Abdülkādir-i Merâgî ile çağdaş olan; Merâgî'nin *Câmiu'l-elhân*'ından birkaç sene sonra (816-824/1413-1421 yılları arası) Farsça kaleme alınan *Risâle fî fenni'l-elhân* isimili eseridir.

Bu eser, Kutbuddîn-i Şîrâzî, Yahya Kâşî, Lutfullah-i Samerkandî, Mahmud-i Âmülî ve Abdülkadir-i Meragi'nin eserleri gibi Urmevî'nin *Edvâr*'ı çerçevesinde ve onun devamında telîf edilmiştir. Eser, içeriğinde zil'hams tabakaları, isimleriyle beraber bazı makamlar ile devirler, birtakım îkâlar gibi *Edvâr*'da bulunmayan bilgiler bulundurması ve bazı konuların detaylı izahatı açısından önem arz eder. Hiçbir mûsikî risâlesinde görülmeyen Abdülkadir-i Meragi'nin şairliğine yönelik bazı eleştiriler de eserde yer almaktadır. Bu eserin 1930 yılında istinsah edilen bir nüshasında, eserin müellifi Abdullah Sayrafî (745/1344'te hayatta) ve eserin ismi *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* olarak kaydedilmişse de sunduğumuz deliller ile bu bilginin doğru olmadığını ve bu nedenle bu bilgiye itibar edilmediğini açıkladık.

Çalıştığımız eser, kısa bir edebî dibacesinden sonra, Mukaddime, Fenn-i Evvel, Fenn-i Sânîi ve Hâtime olmak üzere dört ana bölüm olarak düzenlenmiştir. Her kısım içerisinde de konuya göre bölümlemeler yapılmıştır. Eserin Mukaddime kısmında, mûsikî ilmine ait temeller ve ilkelerden söz edilmiştir. Birinci fende telîf-i elhân, ikinci fende ise ilm-i îkâdan bahsedilmiştir. Hâtime kısmında da mûsikînin icrâ ve uygulamasına yer verilmiştir.

Bu eser, 2009 yılında, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda tespit ettiğimiz tek nüshası ile tarafımızca farsça olarak neşredilmişti; ancak bu nüshadaki varak eksikliğinden ve bazı varakların yanlış yerlerde ciltlenmesinden dolayı orijinal eserin aslı meydana getirilememişti. 2017 yılında, Ankara Milli Kütüphanede tespit ettiğimiz eserin ikinci nüshası sayesinde bu eksiklik ve yanlışlıkların ıslahı gerçekleşti. Eser üzerine Türk dünyasında herhangi bir çalışma yapılmaması ve mûsikî ilminde arz ettiği önem ile beraber, sayın danışmanımın onayı ile üzerine çalışılmaya karar verildi.

Bu çalışmamızın ilk adımda, çalışmamızın temelini oluşturan eserin orijinal Farsça metni, iki nüshasının karşılaştırılmasıyla ortaya konuldu. Ardından meydana getirilen metnin Türkçe tercümesi ile devam edildi.

Eserin içeriğinde, müellif, eser ismi ve herhangi bir tarih ile kayıt bulunmamasından dolayı çalışmamızın sonraki adımında, eserin ismi, telîf tarihi ve müellifinin tespiti üzerine fikirler sunuldu. Bu aşamalardan sonra, eserin değerlendirilmesi ve içeriğinin açıklanması yapıldı. Ardından çalışmamızın sonuç kısmı yer aldı.

Eski üstat ve hocaların usûl ve adabını yaşatıp devam ettiren, ders zamanları ile sınırlı olmayıp ihtiyaç duyulan her an ve her hususta, bir üstat ve hâcenin tilmizine kapısını daima açık tuttuğu gibi, bizi de talebesi olma şerefine kavuşturup her zaman kapısını açık tutan; ilmî hayatımı doktora yapmakla devam ettirmeme dair teşvikleri ve himayesi ile bendenize imkan sağlayan aziz hocam Doç. Dr. Ubeydullah Sezikli'ye cân u gönülden samimî şükranlarımı takdim ve arz ediyorum.

Tez izleme komite hocalarım, Sayın Doç. Dr. Erhan Özden ve Doç. Dr. Muharrem Hafız'a, derste ve tezde yardımcı olan aziz dostum Arş.Görv. Talha Günaydın'a cetveller ve tabloları özenle resmeden sayın Cemil beye şükranlarımı arz ederim.

İstanbul'a hicretimizden sonra, her zaman ailemizin hâmisi ve destekleyicisi olup eşime ve bana annelik, evlatlarıma ise büyük annelik yapan manevi annemiz ve hocamız sayın Prof. Dr. Candan Nemlioğlu'na sonsuz hürmet ve teşekkürlerimi sunarım.

Her zaman iltifatlarına maruz kaldığım, ilim ve marifetlerinden faydalandığım sayın hocalarım İstanbul El Yazmalar Bölge Müdürü sayın Salih Şahine, Prof. Dr. Zeyneb Aygen ve Orhan Sakin'e sonsuz şükranlarımı takdim ediyorum.

Son yıllarda beraberce ömrümüzü kütüphanelerde yazmalarla geçirdiğimiz aziz dost ve kardeşlerim İsmail Fakirullah, Ümid Karaver, İrfan Akça ve Milad Salmani'ye teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak hiçbir zaman dualarından eksik eylemeyen aziz annem Robab'a, en zor zamanlarımda yâr u yâverim aziz eşim Mercan'a ve iki evladım Daniel ile Diba'ya teşekkürlerimi takdim ediyorum.

Seyyed Mohammadtaghi HOSSEINI

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT ..... **İV**

ÖNSÖZ ..... **V**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ESERİN İSMİ, TELÎF TARİHİ VE MÜELLİFİ

1.1. ESERİN İSMİ VE TELÎF TARİHİ 36

1.2. ESERİN MÜELLİFİ 43

1.2.1. Fahreddîn-i Müstevfî (787 – 868/ 1385 - 1464) 50

İKİNCİ BÖLÜM

RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN'IN İÇERİĞİ

2.1. DİBÂCE 66

2.2. MUKADDİME 66

2.2.1. Mûsikînin tarifi, hudûdu ve konusu 66

2.2. Nağme tarifi 67

Nisbetler ve Oranlar 68

Tîzlik ve pestlik sebepleri 71

Nağamât-ı Şerif 71

BİRİNCİ FEN 72

Lahin tarifi 72

Taksîm-i Desâtîn 72

Bu'dlar 77

Nağmelerin bir birine benzetmesi 81

Tanînî, Bakîyye ve Mücenneb bu'dlarının meydana gelmeleri 82

Cem'ler 82

Uyumluluk ve Uyumsuzluk Sebepler 84

Birinci Tabaka, Zi'l-erba' ve Cinsler 86

İkinci Tabaka, Zi'l-hams 88

Devirler 96

Zi'l-küllün oluşumunda iki zi'l-erba'ile bir taninînin terkibleri 96

Birinci tabaka (zi'l-erba') ile İkinci tabakanın (zi'l-hams) terkileri 98

Birinci tabakanın birinci kısmı ile ikinci tabakanın birinci kısmı: Uşşâk 98

Birinci tabakanın ikinci kısmı ile ikinci tabakanın ikinci kısmı 99

Birinci tabakanın üçüncü kısmı ile ikinci tabakanın üçüncüs kısmı 99

Birinci tabakanın dördünc kısmı ile ikinci tabakanın dördünc kısmı 99

Birinci tabakanın beşinci kısmı ile ikinci tabakanın beşinci kısmı 100

Birinci tabakanın altıncı kısmı ile ikinci tabakanın altıncı kısmı 100

Birinci tabakanın yedinci kısmı ile ikinci tabakanın yedinci kısmı 100

Bahirler 101

Edvâr Cetvelleri 103

Meşhur Dâireler, İsimleri Ve Keyfiyetleri 162

Meşhûr On İki Makâm 163

Devirlerin Tabakaları 170

Âvâzeler ... 171
Devirlerin Nağmelerinin İştirâkları ... 173
Mûsikî Sâzları ve Sınıfları ... 175
Sâz Akordları ... 176
Ud Tabakalarında Devirlerin Uygulama Keyfiyeti ... 184
İKİNCİ FEN ... 185
İkâ' Tarifi ... 185
Îkâlar ... 190
HÂTİME ... 195
İntikâller ... 195
Şeddlerin Özellikleri ... 196
Devirlerin İnsân Nefsine Etkisi ... 197
Parmaklar ile Uygulama Keyfiyeti ... 198
Beste ve Notasyon ... 199

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN

3.A. NÜSHA TAVSİFİ ... 202
1. İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi Fâtih Nüshası ... 202
2. Ankara Millî Kütüphâne Nüshası ... 205
3.B. RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN'IN TÜRKÇE TERCÜMESİ ... 208
MUKADDİME ... 210
Birinci Mebhas: Bu ilmin hudûdu, tarifi ve konusu beyanındadır ... 210
İkinci Mebhas: Bu Ilmin Temelleri Beyanındadır; Bu Da İki Kısma Ayrılır: ... 211
BİRİNCİ FEN: ELHÂN ... 214
Birinci Maksad: Edvâr Hakkındadır ... 214
İkinci Maksad: Yaygın Olan Sâzlar Hükmündedir, Bu Da İki Mevrid'e Ayrılmıştır ... 259
İKİNCİ FEN: İKÂ' ... 282
Birinci Maksad: Bu Fennin Usûlü Beyanındadır ... 282
İkinci Maksad: Cüzvî İkâlar ... 286
HÂTİME: Bu ilmin icrâ keyfîyeti beyanındadır. ... 297
BİRİNCİ MAKSAD: İcrâ Keyfîyeti Hakkında ... 297
İkinci Maksad: Cüzvî Ameller Hakkındadır ... 302
3.C. RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂNIN TASHÎH VE TAHKÎKİ ... 305

SONUÇ ... 402

KAYNAKLAR ... 404

Şekiller Listesi

Şekil 1: Nağmeler ve Adetleri....15
Şekil 2: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*'ın Bölümleri....65
Şekil 3: Zi'l-Erbada Taninî, Mücenneb ve Bakiyye Terkibleri....84
Şekil 4: Pest Zi'l-Meddeteyn....86
Şekil 5: Pest Munfasıl Zi'l-Meddeteyn....86
Şekil 6: Tîz Zi'l-Meddeteyn....86
Şekil 7: Pest Muntazam-I Muttasıl....87
Şekil 8: Tîz Muntazam-I Muttasıl....87
Şekil 9: Gayr-İ Muntazam-I Muttasıl....87
Şekil 10: Münfred Cinsi....87
Şekil 11: Zi'l-Erbanın Tîz Tarafından Eklenen Bölünmemiş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-Hams....89
Şekil 12: Zi'l-Erbanın Pest Tarafından Eklenen Bölünmemiş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-Hams....90
Şekil 13: Zi'l-Erbanın Tîz Tarafından Eklenen Bölünmüş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-Hams....91
Şekil 14: Zi'l-Erbanın Pest Tarafından Eklenen Bölünmüş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-Hams....93
Şekil 15: Birinci Tabaka İle İkinci Tabakanın Terkibi....95
Şekil 16: Tîz Muttasıl....97
Şekil 17: Pest Muttasıl....97
Şekil 18: Munfasıl....97
Şekil 19: Uşşâk; I. Tabaka'nın I. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın I. Kısmı....98
Şekil 20: I. Tabaka'nın Iı. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın Iı. Kısmı....99
Şekil 21: I. Tabaka'nın Iıı. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın Iıı. Kısmı....99
Şekil 22: I. Tabaka'nın Iv. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın Iv. Kısmı....99
Şekil 23: I. Tabaka'nın V. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın V. Kısmı....100
Şekil 24: I. Tabaka'nın Vı. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın Vı. Kısmı....100
Şekil 25: I. Tabaka'nın Vıı. Kısmı İle Iı. Tabaka'nın Vıı. Kısmı....100
Şekil 26: Bahirler....101
Şekil 27: Uşşâk Bahirleri....103
Şekil 28: Uşşâk Tabakalarında Maşûk....106
Şekil 29: Uşşâk Tabakalarında Nevâ....106
Şekil 30: Uşşâk Tabakalarında Visâl....107
Şekil 31: Uşşâk Tabakalarında Bûselîk....107
Şekil 32: Uşşâk Tabakalarında Mâhûrî....107
Şekil 33: Buhârî Tabakalarında Nesîm....108
Şekil 34: Buhârî Tabakalarında 17. Dâire....108
Şekil 34: Buhârî Tabakalarında Gerdânîde....109
Şekil 35: Azrâ Tabakalarında Vâmık....109
Şekil 36: Azrâ Tabakalarında 19. Dâire....109
Şekil 37: Azrâ Tabakalarında 122. Dâire....110
Şekil 38: Dûstgânî Tabakalarında Müjdegânî....110
Şekil 39: Dûstgânî Tabakalarında 18. Dâire....110

Şekil 30: Maşûk Tabakalarında Nevâ 111
Şekil 31: 13 Dâirenin Tabakalarında Visâl 111
Şekil 32: 13 Dâirenin Tabakalarında Bûselîk 112
Şekil 33: Maşûk Tabakalarında Mâhûrî 112
Şekil 44: Maşûk Tabakalarında Uşşâk 112
Şekil 45: Nevâ Tabakalarında Visâl 113
Şekil 46: Nevâ Tabakalarında Bûselîk 113
Şekil 47: Nevâ Tabakalarında Mâhûrî 113
Şekil 48: Nevâ Tabakalarında Uşşâk 114
Şekil 49: Nevâ Tabakalarında Maşûk 114
Şekil 50: Hoşserâ Tabakalarında Cânfezâ 114
Şekil 51: Hoşserâ Tabakalarında Gamzüdâ 115
Şekil 52: Hoşserâ Tabakalarında Mâhûr-İ Kebîr 115
Şekil 53: Hazzân Tabakalarında 74. Dâire 116
Şekil 54: Hazzân Tabakalarında Bahâr 116
Şekil 55: Nevbahâr Tabakalarında 15. Dâire 116
Şekil 56: Nevbahâr Tabakalarında 2. Dâire 117
Şekil 57: Bûselîk Tabakalarında Mâhûrî 117
Şekil 58: Bûselîk Tabakalarında Uşşâk 118
Şekil 59: Bûselîk Tabakalarında Maşûk 118
Şekil 60: Bûselîk Tabakalarında Nevâ 118
Şekil 61: Bûselîk Tabakalarında 26. Dâire 118
Şekil 62: Gülistân Tabakalarında 15. Dâire 119
Şekil 63: Gülistân Tabakalarında Bostân 119
Şekil 64: Gülistân Tabakalarında 93. Dâire 120
Şekil 65: Gamzüdâ Tabakalarında Mâhûr-İ Kebîr 120
Şekil 66: Gamzüdâ Tabakalarında Dilgüşâ 120
Şekil 67: Gamzüdâ Tabakalarında Hoşserâ 121
Şekil 68: Gamzüdâ Tabakalarında Cânfezâ 121
Şekil 69: Bahâr Tabakalarında Hazzân 122
Şekil 70: Bahâr Tabakalarında 74. Dâire 122
Şekil 71: Dilgüşâ Tabakalarında Hoşserâ 122
Şekil 72: Dilgüşâ Tabakalarında Cânfezâ 123
Şekil 73: Dilgüşâ Tabakalarında Gamzüdâ 123
Şekil 74: Dilgüşâ Tabakalarında Mâhûr-İ Kebîr 123
Şekil 75: Bostân Tabakalarında Gülistân 124
Şekil 76: Bostân Tabakalarında 51. Dâire 124
Şekil 77: Bostân Tabakalarında 93. Dâire 124
Şekil 78: Râst Tabakalarında Muhayyer 125
Şekil 79: Râst Tabakalarında Hüseynî 125
Şekil 80: Râst Tabakalarında 118. Dâire 125
Şekil 81: Râst Tabakalarında Beyzâ 126
Şekil 82: Zengûle Tabakalarında 97. Dâire 126
Şekil 83: Zengûle Tabakalarında Hazrâ 127
Şekil 84: İsfahân Tabakalarında Gerdânîde 127
Şekil 85: İsfahân Tabakalarında Gevâşt Ve İsfahânek 127
Şekil 86: İsfahân Tabakalarında 76. Dâire 128
Şekil 87: Gerdânîde Tabakalarında İsfahân 128

Şekil 88: Gerdânîde Tabakalarında 76. Dâire 129
Şekil 89: Gerdânîde Tabakalarında Zinderûd 129
Şekil 90: Gerdânîde Tabakalarında Gevâşt Ve İsfahânek 129
Şekil 91: Meclisefrûz Tabakalarında Nühüft 131
Şekil 92: Meclisefrûz Tabakalarında Hicâzî 131
Şekil 93: Meclisefrûz Tabakalarında Evc 131
Şekil 94: Meclisefrûz Tabakalarında Hicâzî 132
Şekil 95: Nesîm Tabakalarında 17. Dâire 132
Şekil 96: Nesîm Tabakalarında 102. Dâire 133
Şekil 97: Nesîm Tabakalarında Buhârî 133
Şekil 98: Cânfezâ Tabakalarında Gamzüdâ 133
Şekil 99: Cânfezâ Tabakalarında Dilgüşâ 134
Şekil 100: Cânfezâ Tabakalarında Mâhûr-İ Kebîr 134
Şekil 101: Cânfezâ Tabakalarında Hoşserâ 135
Şekil 102: Muhayyer Tabakalarında Hüseynî 135
Şekil 103: Muhayyer Tabakalarında 118. Dâiresi 135
Şekil 104: Muhayyer Tabakalarında Beyzâ 136
Şekil 105: Muhayyer Tabakalarında Râst 136
Şekil 106: Hicâzî Tabakalarında Evc 137
Şekil 107: Hicâzî Tabakalarında Hicâzî 137
Şekil 108: Hicâzî Tabakalarında Meclisefrûz 137
Şekil 109: Hicâzî Tabakalarında Nühüft 138
Şekil 110: Zinderûd Tabakalarında Gevâşt Ve İsfahânek 138
Şekil 111: Zinderûd Tabakalarında Gerdânîde 139
Şekil 112: Zinderûd Tabakalarında İsfahân 139
Şekil 113: Zinderûd Tabakalarında 76. Dâire 139
Şekil 114: Zîrefkend Tabakalarında Büzürg 140
Şekil 115: Zîrefkend Tabakalarında Zengûle 140
Şekil 116: Zîrefkend Tabakalarında 123. Dâire 140
Şekil 117: Hicâzî Hüseynî Tabakalarında Râhuvî 141
Şekil 118: Hicâzî Hüseynî Tabakalarında 116. Dâire 141
Şekil 119: Müjdegânî Tabakalarında 18. Dâire 142
Şekil 120: Müjdegânî Tabakalarında Dûstgânî 142
Şekil 121: Nühüft Tabakalarında Hicâzî 143
Şekil 122: Nühüft Tabakalarında Evc 143
Şekil 123: Râhuvî Tabakalarında 116. Dâire 143
Şekil 124: Râhuvî Tabakalarında Hicâzî Hüseynî 144
Şekil 125: Hicâzî Tabakalarında Meclisefrûz 144
Şekil 126: Hicâzî Tabakalarında Nühüft 145
Şekil 127: Hicâzî Tabakalarında Hicâzî 145
Şekil 128: Hicâzî Tabakalarında Evc 145
Şekil 129: Büzürg Tabakalarında Zengûle 146
Şekil 130: Büzürg Tabakalarında 123. Dâire 146
Şekil 131: Büzürg Tabakalarında Zîrefkend 146
Şekil 132: Gevâşt Ve İsfahânek Tabakalarında Gerdânîde 147
Şekil 133: Gevâşt Ve İsfahânek Tabakalarında İsfahân 147
Şekil 134: Gevâşt Ve İsfahânek Tabakalarında 76. Dâire 148
Şekil 135: Gevâşt Ve İsfahânek Tabakalarında Zinderûd 148

Şekil 136: Evc Tabakalarında Hicâzî 149
Şekil 137: Evc Tabakalarında Meclisefrûz 149
Şekil 138: Evc Tabakalarında Nühüft 149
Şekil 139: Evc Tabakalarında Hicâzî 149
Şekil 140: Mâhûr-İ Kebîr Tabakalarında Dilgüşâ 150
Şekil 141: Mâhûr-İ Kebîr Tabakalarında Hoşserâ 150
Şekil 142: Mâhûr-İ Kebîr Tabakalarında Cânfezâ 151
Şekil 143: Mâhûr-İ Kebîr Tabakalarında Gamzüdâ 151
Şekil 144: 93. Dâirenin Tabakalarında Bostân 151
Şekil 145: 93. Dâirenin Tabakalarında Gülistân 152
Şekil 146: 93. Dâirenin Tabakalarında 51. Dâire 152
Şekil 147: Beyzâ Tabakalarında Râst 152
Şekil 148: Beyzâ Tabakalarında Muhayyer 153
Şekil 149: Beyzâ Tabakalarında Hüseynî 153
Şekil 150: Beyzâ Tabakalarında 118. Dâire 153
Şekil 151: 96. Dâirenin Tabakalarında 41. Dâire 154
Şekil 152: Mâhûrî Tabakalarında Uşşâk 154
Şekil 153: Mâhûrî Tabakalarında Maşûk 155
Şekil 154: Mâhûrî Tabakalarında Nevâ 155
Şekil 155: Mâhûrî Tabakalarında Visâl 155
Şekil 156: Mâhûrî Tabakalarında Ebûselîk 156
Şekil 157: 102. Dâirenin Tabakalarında Buhârî 156
Şekil 158: 102. Dâirenin Tabakalarında Nesîm 157
Şekil 159: 102. Dâirenin Tabakalarında 17. Dâire 157
Şekil 160: 116. Dâirenin Tabakalarında Hicâzî Hüseynî 157
Şekil 161: 116. Dâirenin Tabakalarında Râhuvî 158
Şekil 162: Hazrâ Tabakalarında Zengûle 158
Şekil 163: Hazrâ Tabakalarında 97. Dâire 158
Şekil 164: 118. Dâirenin Tabakalarında Râst 159
Şekil 165: 118. Dâirenin Tabakalarında Hüseynî 159
Şekil 166: 118. Dâirenin Tabakalarında Muhayyer 160
Şekil 167: 118. Dâirenin Tabakalarında Beyzâ 160
Şekil 168: 122. Dâirenin Tabakalarında Azrâ 160
Şekil 169: 122. Dâirenin Tabakalarında Vâmık 161
Şekil 170: 122. Dâirenin Tabakalarında 19. Dâire 161
Şekil 171: 123. Dâirenin Tabakalarında Büzürg 161
Şekil 172: 123. Dâirenin Tabakalarında Zîrefkend 162
Şekil 173: 123. Dâirenin Tabakalarında Zengûle 162
Şekil 174: Uşşâk Devri Ve Cinsi 164
Şekil 175: Nevâ Devri Ve Cinsi 165
Şekil 176: Bûselîk Devri Ve Cinsi 165
Şekil 177: Râst Devri Ve Cinsi 165
Şekil 178: Hicâzî Devri Ve İrâk Cinsi 166
Şekil 179: İrâk Devri Ve Cinsi 166
Şekil 180: İsfahân Devri Ve Râst İle İsfahan Cinsileri 167
Şekil 181: Büzürg Devri Ve Büzürg İle Râst Cinsileri 168
Şekil 182: Hüseyni Devri Ve Nevrûz İle Hüseyni Cinsileri 168
Şekil 183: Muhayyîr Devri Ve Hüseyni İle Nevrûz Cinsileri 168

Şekil 184: Zîrefkend Devri Ve Nevrûz İle Zîrefkend Cinsileri 170
Şekil 185: Tasviye-İ Meşhure Akordu 179
Şekil 186: Tasviye-İ Meşhure Akordunda Zîr Mutlağı, Mesnânın İkinci Teli İle Eşit Kurulursa 181
Şekil 187: Tasviye-İ Meşhure Akordunda Zîr Mutlağı, Mesnânın Birinci Teli İle Eşit Kurulursa 181
Şekil 188: Vustâ-Yı Furs Akordu 182
Şekil 189: İntikâllar Çeşitleri 196
Şekil 190: Tel Üzerinde Nağmeler 215
Şekil 191: Pest Ve Tîz Nağmeler 217
Şekil 192: Nisbetler 221
Şekil 193: Zi'l-Erba' Ve Taninî Terkibinden Hasıl Olan Zi'l-Hamsların Kısımları 227
Şekil 194: Zi'l-Hamsın 19 Kısmı 229
Şekil 195: I. Tabakanın I. Kısmı İle Iı. Tabakanın I. Kısmı 232
Şekil 196: I. Tabakanın Iı. Kısmı İle Iı. Tabakanın Iı. Kısmı 233
Şekil 197: I. Tabakanın Iıı. Kısmı İle Iı. Tabakanın Iıı. Kısmı 234
Şekil 198: I. Tabakanın Iv. Kısmı İle Iı. Tabakanın Iv. Kısmı 235
Şekil 199: I. Tabakanın V. Kısmı İle Iı. Tabakanın V. Kısmı 236
Şekil 200: I. Tabakanın Vı. Kısmı İle Iı. Tabakanın Vı. Kısmı 237
Şekil 201: 133 Dâirenin 1-12 Dâireleri 240
Şekil 202: 133 Dâirenin 13-24 Dâireleri 241
Şekil 202: 133 Dâirenin 25-36 Dâireleri 242
Şekil 203: 133 Dâirenin 37-48 Dâireleri 243
Şekil 204: 133 Dâirenin 49-60 Dâireleri 244
Şekil 205: 133 Dâirenin 61-72 Dâireleri 245
Şekil 206: 133 Dâirenin 73-84 Dâireleri 246
Şekil 207: 133 Dâirenin 85-91 Dâireleri 247
Şekil 208: 133 Dâirenin 92-98 Dâireleri 247
Şekil 209: 133 Dâirenin 99-105 Dâireleri 248
Şekil 210: 133 Dâirenin 106-112 Dâireleri 248
Şekil 211: 133 Dâirenin 113-119 Dâireleri 249
Şekil 212: 133 Dâirenin 120-126 Dâireleri 249
Şekil 213: 133 Dâirenin 127-133 Dâireleri 250
Şekil 214: Meşhur 12 Dâire 251
Şekil 215: Başlangıc İhtilâfı Tüm Nağmelerde Ortak Olan Devirler 258
Şekil 216: Başlangıc İttifâki İle Tüm Nağmelerde Ortak Olan Devirler 259
Şekil 217: Taninî Ve Zi'l-Erba Nisbetinde Akordlar 262
Şekil 218: Zi'l-Erba Nisbetinde Akord 264
Şekil 219: Vustâ-Yı Furs Akordu 266
Şekil 244: Remel Dâiresi, İkinci Darbi Üzere 293
Şekil 245: Remel-İ Hafîf, Birinci Türü 294
Şekil 246: Remel-İ Hafîf, İkinci Türü 294
Şekil 247: Dâire-İ Hezec 294
Şekil 248: Dâire-İ Fâhtî, Birinci Türü 295
Şekil 249: Dâire-İ Fâhtî, İkinci Türü 295
Şekil 250: Dâire-İ Türkî 296
Şekil 251: Dâire-İ Mevlana Safiyüddin 296
Şekil 252: Râst Devrinde İntikallar 299

Şekil 253: İntikallar 300
Şekil 254: Müstevfî'nin Kütüphanesine Ait *Keşfü'l-Vücûhi'l-Gur* Nüshası; Dânişgâh-I Tahran Küt, Nr. 271, 1a 391
Şekil 34: Müstevfî'nin Kütüphanesine Ait *El-Kānûnü'l-Mesʿûdî* Nüshası, Staatsbibliothek Zu Berlin, Nr. Ms. Or. Quart. 1613, Vr. 1a 392
Şekil 260: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*, Süleymaniye Küt., Fatih Nr. 3661, Vr. 43a. 397
Şekil 35: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*, Ankara Milli Küt., Nr. A 5238, Vr. 101b-102a. 398
Şekil 262: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*, Ankara Milli Küt., Nr. A 5238, Vr. 111b-112a. 399
Şekil 263: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*, Ankara Milli Küt., Nr. A 5238, Vr. 171b-118a. 400

GİRİŞ

Çalışmamızın temelini oluşturan *Risâle fî fenni'l-elhân* isimli eser, 15.yüzyılın başlarında telîf edilen, metod ve yöntem itibâri ile Urmevî'nin *Edvâr*'ının izinde ve onun devamı olarak nitelendirmektedir.

Urmevî'nin *Edvâr*'ına gelince; mûsikî nazarîyâtı üzerine kaleme alınan önceki eserler ile farklı bir düzen ve insicamda olduğu açıkça söylenebilir. Urmevî'nin mûsikî nazarîyâtı ile ilgili olarak *Edvâr*'ında sunduğu metot, kendisinden sonra gelen hemen her mûsikî nazarîyâtçısı tarafından kabul edilmekle beraber, kendisinden önceki metotları da unutturmuştur.

İslam döneminin 15. yüzyılının sonuna kadar olan Klasik Mûsikî Tarihi ile ilgili bazı sınıflandırmalar yapılmıştır. Biz ise zikredilen sebepten dolayı bu çalışmamızda, Klasik Mûsikî Tarihini, Urmevî'den önce ve Urmevî'den sonra olarak sınıflandırmaktayız.

Çalıştığımız eserin mûsikî tarihi çizelgesindeki yerini ve mûsikî nazarîyâtındaki değerini daha iyi idrâk edebilmek için, mûsikî ve nazarîyât tarihini girişte bu sınıflandırma ile açıklayacağız.

I. URMEVÎ'DEN ÖNCE

İslamî dönemin başlangıcından, Urmevî'nin 633/1236'da eserini telîf ettiği yılları kapsayan süreç.

Mûsikî ilmi ve nazariyâtı üzerinde ilk çalışmalar bu süreçte yapılmıştır. Bu çalışmaların olgunlaşmaya doğru hareket etmesi, mûsikînin ilmî boyutunun, amelî boyutuna yaklaşması ve uyum sağlaması, mûsikîye ait konuların üzerinde tartışma ve fikir ortaya koyma ve yeni konuların meydana gelmesi gibi konular ortaya çıkmıştır. Yine bu dönem de İslami dönemin başlangıcından Fârâbî'ye kadar ve Fârâbî'den Urmevî'ye kadar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1.1. İslamî Dönemin Başlangıcından Fârâbî'ye Kadar Olan Dönem

Bu dönem, mûsikî nazariyâtının alt yapısının oluşum dönemidir.

İslam'ın; fetihlerle Endülüs'ten Çine ve Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar yayılması sonucunda, çeşitli milletler ve kavimler bir araya gelmiş oldu ve bu durum, kültürel etkileşime olanak sağladı. Bunun sonucunda İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanlar; Helen, İran, Hint ve diğer kültürlerle temas etti. Bu etkileşim ve merakın bir sonucu olarak; Müslüman âlimler, kendi kültürel miraslarını taşıyan ilim ve sanat erbapları ile beraber, yazılı kaynakları İslam âleminin ortak dili olarak kabul ettiği Kurân dili Arapça'ya tercüme etti. Bu tercümelerin, etkileşimin ilerlemesinde büyük bir rol üstlendiği söylenebilir.

İslamî Dönemin ilk asrında mûsikînin amelî boyutu ilmî boyutuna göre daha ön planda idi. Çeşitli milletlere mensup olan üstatlar tarafından icrâlar ve besteler uygulanmaktaydı. Nitekim dönemin önde gelen İranlı mûsikîşinas Yûnus Kâtib-i Fârsî (ö. 135/752 civârı), ilk çağın en üst seviyede olan üstatlarının, İranlı İbn Muhriz (ö. 97/715?)[1], Berberî Garîz (ö. 98/717?)[2], Türk kökenli İbn-i Süreyc (ö. 105/723'te hayatta)[3] ve Zencî asıllı Ma'bed b. Vehb el-Yaktînî'nin (ö. 126/744) olduklarını

---

1 İran asıllı Ebû'l-Hattab Müslim b. Muhriz, Şâm'a giderek Rûm lahinlerini de öğrendi. Arap şiirleri ile İran ve Rûm lahinlerinde besteler yaptı. Çekingen birisi olması ve daha çok seyahat ve inzivayı tercih etmesinden dolayı ve belki de hayatının son yıllarında cüzzam hastalığına yakalanmasından sebeple sultanlar ve güç sahiplerin meclislerinde bulunmazdı. Telîf ettiği bestelerini câriyesi olan Rahîme vasıtasıyla yayardı. Ebül'l-Ferce-i İsfahânî'nin naklettiği birkaç bestesinin (Savt) sayısını, İbnü't-Tahhân yirmi altı olarak zikretmiştir. İsfahânî, İbn-i Muhriz'in ustalığı ve çok ilerici birisi olduğuna dâir büyük mûsikîşinâsların görüşlerini de kaydetirmiştir. İsfahânî: **el-Eğânî**, c.1, s.245; İbnü't-Tahhân: **Havi'l-fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**, s. 90, Nüshası, vr. 54b; Farmer: **A History of Arabian Music**, s. 78.

2 Ebû Yezîd (Ebû Mervân) Abdülmelik el-Garîz, Berberî bir kölenin oğlu olup güzelliğinden dolayı "Garîz" (taze, beyaz) lakabıyla anılmıştır. Mûsikî sanatına adım atmadan terzilik ile meşguldü. İbn-i Süreyc'den mûsikî dersleri aldı, güzel sesi ve üstün ud ve def icrâsıyla şöhret kazandı, hatta halk İbn-i Süreyc ve Garîz'in bestelerini birbirinden ayırt edemezdi. Bu husus da İbn-i Süreyc'in talebesi olan Garîz'e hasedine sebeb olarak yanından uzaklaştırdı. İbnü't-Tahhân onun yirmi sekiz beste yaptığını kaydetmiştir. Garîz'in üstadlığının göstergelerinden biri de büyük mûsikîşina olan İshâk-i Mevsilî'nin onun hakkında Kitâbü Ahbâri'l-Garîz ve Ebû Eyyûb el-Medînî de Kitâbü'l-Garîz'i yazmasıdır. (İsfahânî: **el-Egânî**, c. 2, s. 235- 243; Farmer, **Târihü'l-Mûsîka'l-Arabiyye**, s.141; İbnü't-Tahhân: **Havi'l-fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**, s.90, Nüshası, vr. 54b; **DİA**, c. 13, s. 382)

3 Tam adı olan Ebû Yahyâ Ubeydullāh b. Süreyc, dönemin büyük mûsikîşinâslarından. vefat yılı kesin olarak bilinmemektedir. Ebü'l-Ferec-i Isfahânî, İbn Süreyc'in Hüşâm b. Abdülmelik b. Mervan (105-108/723-725) döneminde Mekke'de vefat ettiğine dair aktardığı bilgiye göre 105/723'te hayatta olduğu denilebilir. Isfahânî: **el-Eğanî**, c.1, s.170.

zikretmiştir[4]. Bunun gibi birçok örnek, bu döneme kaynaklık yapan Ebü'l-Ferec-i İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Egānî*'si gibi eserlerde görülebilir.

Bu yıllarda mûsikînin amelî kısmının yanında, geç de olsa ilmî kısmına da Arapça'ya yapılan tercümelerle ilgi gösterildi.

Tercümelerin ilk çalışmaları bireysel ve şahsi faaliyetler olarak başladı. Bu alandaki ilk çalışmalar Emevî Yezîd b. Muâviye'nin oğlu Hâlid'e (ö. 85/704) aittir. Hâlid'in isteği üzerine; tıp, nücûm ve kimyâ ilimleri üzerinde telîf edilen bazı eserler, Grekçe'den Arapça'ya Staphon ve Marianos rahipler tarafından tercüme edildi.[5] Bu tercüme faaliyetleri Mervân b. Hakem (684-685), Ömer b. Abdülazîz (717-720) ve diğer Emevî halifeleri dönemlerinde de devam etti.

Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde ilmî ve kültürel faaliyetler yoğunluk kazanmıştır. Sanskritçe, Farsça, Süryânîce, Kıptîce ve Yunanca'dan; mantık, felsefe, matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi aklî ve tecrübî ilimler konularında çeşitli eserler, Abdullah b. Mukaffa, Curcîs b. Buhtîşû, Yuhannâ b. Bıtrîk, Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî, Abdullah b. Mukaffa', Curcîs b. Cibrâîl ve Patrik Sergios gibi şahsiyetler tarafından Arapça'ya çevirilmiştir. Halife Mansûr-i Abbâsî tarafından bu eserler için, Hizânetü'l-hikme adıyla bir kütüphane tahsis edildi ve bu kütüphanenin tesisi ile adeta bir müessese olarak kültürel çalışmalara disiplin kazandırıldı.

Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) döneminde Arapça'ya tercümelerle beraber telîf hareketi de hız kazandı. Hârûn er-Reşîd'in emri ile Yuhannâ b. Mâseveyh ve İranlı bir mühtedi olan Ebû Sehl b. Nevbaht yönetiminde birçok mütercim tarafından Yunanca ve Farsça başta olmak üzere birçok dilden eserler tercüme edildi. Tercüme ve telîf eserlerin ve ilim erbâbının sayısı çoğalınca, Mensur'un kurduğu Hizânetü'l-hikme yetersiz kalarak Hârûn er-Reşîd tarafından Beytü'l-hikme adıyla yeni bir kütüphane bina edildi. Bu

---

4 Dânişpejûh: **Fihrist-i Âsâr-ı Hatti der Mûsikî**, s. 5-6; Ebü'l-Ferec-i Isfahânî de İshâk-ı Mevsili'nin bu konuda görüşünü bu şekilde getrimiştir: "gınânın aslı ve sütununu ikisi Mekkî ve ikisi Medenî olamk üzere dört kişidir; Mekkî olanlar İbn-i Süreyc ve İbn-i Muhriz, Medenî olanlar ise Ma'bed ve Mâlik. (**el-Eğanî**, c.1, s.168)

5 İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 340.

tercüme ve telîf faaliyetleri Hârûn er-Reşîd'in oğlu Halife Me'mûn (ö. 218/833) zamanında da hızını korumuş, çalışma alanı da genişlemiştir.

Bu dönemlerde felsefe, hendese, mûsikî ve tıp alanlarında yazılmış eserlerin getirilmesi için etraf ülkelere birçok heyetler gönderilmiştir. Elde edilen eserler de zamanın büyük bilginleri olan Huneyn b. İshâk, Ya'kūb b. İshâk el-Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf gibi alimler tarafından veya onların nezaretlerinde tercüme edilmiştir[6].

Mûsikî ilmî ve sanatı da bu dönemlerde çok benimsenerek bir hayli eser tercüme edilmiştir. Öklidus'un (m.ö. III. yüzyıl) *el-Kanun*'u[7] ve *el-Muhtasar fî telîfi'n-nağam*'ı[8], Batlamyus'un üç bölümden oluşan *Harmonikon* adlı eseri[9], Calinusu'un Kitabi's-savt'ı[10], Muristus'un *Kitab fi'l-âlâti'l-musavvata el-Musamma bi'l-Arganûn'i-bugî ve Arganûni'z-zamarî*'si[11], Aristoxenus'un (IV. yüzyıl) *Elementa Harmonica*'si (*Usûlü'n-nağam*)[12], Euclid'in (III.yüzyıl) *Sectio Canonis*'i, Nicomachus'un (II. yüzyıl) *Enchiridion*'u (*Kitabü'n-nağam* veya *Kitab el-Madhal ila ilmi'l-aded*)[13], Ptolemy'nin (II. yülzyıl) *Harmonica*'s, Aristides Quintilianus'un (IV. yüzyıl) *De Musica*'sı, Boethius Anicus Manlius'un (480-525) *De lnstitutione* Musica'sı, Cassiodorus'un (d. 485 civarı) *İnstitutiones*'i, Hz. İdris adıyla anılan Hermes'in *Mûsikî* risâlesi[14] ve Alypius, Isidore, Aurelian (840-850), John Scotus

---

6 Macid Fahri: **Tarih el-felsefetü'l-islamiyye**, s. 28.

7 İbn-i Sinâ: **Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā**, s. 33; İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 326; Farmer, **Târihü'l-Mûsîka'l-Arabiyye**, s. 152,

8 Manisa kütüphanesi, no. 1705. Bu eser Zekeriyya Yusuf tarafından Bağdad'da 1962'de basılan Müellefati el-Kindi el-Musikiyye eserinde Kindi'ye atf edilmişti, ancak Manisa nüshasının tanımasıyla bu hata 1965 baskısında tashih edildi.

9 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mûsîkī el-kebîr*'inde bu eserden faydalanmıştır. (**Kitâbü'l-Mûsîkī el-kebîr**, s. 103; Farmer, **Târihü'l-Mûsîka'l-Arabiyye**, s. 152;

10 Farmer, **Târihü'l-Mûsîka'l-Arabiyye**, s. 127.

11 Ayasofya kütüphanesi, no. 1455 ve 2407; İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 270; İbnü'l-Kıftî: **Târîhu'l-hükemâ**, 322; Luis Şeyhu el-Keldânî (ö. 1927) bu eseri *el-Meşrik* dergisinde yayımlamıştır. (**el-Meşrik**, s. 31-33)

12 Fârâbî: **Kitâbü'l-Mûsîkī el-kebîr**, s. 204; İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 270.

13 Farmer: **Târihü'l-Mûsîka'l-Arabiyye**, s. 152, 202; Fethullah Şirvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s, 670.

14 "Hermes Trismegistus" Encyclopaedia of Religion and Ethics, I-XIII, Edinburgh 1979-81. VI, 626; Abdü'l-Mü'min: **Behcetu'r-rûh**, s. 17.

Eriugena (815-877) ve Prumlü Regino (o. 915) gibi mûsikî ilminde telîf edilen eserler Yunanca ve Rumca'dan tercüme edilmiştir.

Bu tercüme faaliyetleri ile beraber, birçok eserin de telîf edildiği bilinmektedir. Fârâbî'ye kadar İslamî dönemin ilk asırlarındaki telîfleri elimize ulaşan ve ulaşmayan eserler olarak iki kısımda sınıflanabilir.

1.1. Fârâbî'ye Kadar Telif Edilip Günümüze Ulaşmayan Mûsikî Risâleleri

Fârâbî'ye kadar telîf edilmiş olup, günümüze ulaşamamış mûsikî eserlerinden bazıları şunlardır: mûsikî ilmî üzerinde ilk çalışma olarak kabul edilen Ebû Süleymân Yûnus b. Süleymân b. Kürd b. Şehriyâr el-Kâtib el-Fârsî'nin (ö. 135/752 civarı) *Kitâbü'n-Nağam*'ı[15], arûz ilmini sistematik haline getiren Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Cümletü âlâti't-tarab, Kitâbü'l-Îkāʿ* ve *Kitâbü'n-nağam fi'l-mûsîkâ*'sı[16], İshâk b. İbrâhîm b. Mâhân el-Mevsılî er-Râzî'nin (ö. 235/850) *Kitâbü'l-egānî, Kitâbü'l-ihtiyâr mine'l-egānî li'l-Vâsik, Kitâbü egānîʾi Maʿbed, Kitâbü'n-nağam ve'l-îkāʿ, Kitâbü'r-Raks ve'z-zefn, Kitâbü'l-kıyân, Kitâbü kıyâni'l-Hicâz, Kitâbü Ahbâri Tuveys, Kitâbü Ahbâri ʿAzzetülmeylâ, Kitâbü Ahbâri Saʿîd b. Miscâh, Kitâbü Ahbâri Huneyn el-Hîrî, Kitâbü Ahbâri'd-Delâl, Kitâbü Ahbâri Maʿbed ve'bni Süreyc ve egānîhimâ, Kitâbü Ahbâri'l-Garîz, Kitâbü Ahbâri Muhammed b. ʿÂʾişe, Kitâbü Ahbâri'l-ebcer, Kitâbü Ahbâri'l-mugannîn el-Mekkiyyîn, Kitâbü'l-Egāniyyi'l-kebîr*'i[17]; Ahmed b. Cafer Haddad Medâinî'nin *Levâzmü'l-mûsikî*'si[18]; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. et-Tayyib b. Mervân es-Serahsî'nin (ö. 286/899) *el-Medhal ilâ ilmi'l-Mûsikî, Kitâbü'l-Mûsikī el-kebîr, Kitâbü'l-Mûsikī es-sagīr*'i[19], Ebu Eyyüb Süleyman Medini'nin (III./IX.yüzyıl) *Kitabü'n-nağami ve'l-îkâ*'si[20], Ebü'l-Hasen Sâbit b. Kurre b. Zehrûn (Mervân) es-Sâbî el-Harrânî'nin (ö. 288/901)

---

15 İsfahânî: **el-Egânî,** c. 4, s. 398; İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 145; Şevkî: **Şi'r ve'l-gınâ fi Medîne ve Mekke li-Asri'l-Benî Umeyye**, s. 61-62; Farmer: **Târîhu'l-mûsîka'l-ʿArabiyye**, s. 92, 100; Zekeriya Yusuf: **Müellefâtü'l-Kindiyyi'l-Mûsikiyye**, s. 37.

16 Farmer: **Târîhu'l-mûsîka'l-ʿArabiyye**, s. 21, 126.

17 İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist**, s. 207-210.

18 Bu eserden Abdülkâdir-i Merâgî (**Câmi'u'l-elhân**, s. 9, 419; **Makâsidü'l-elhân**, s. 138) ve Fethullah-ı Şirvânî (**el-Mecelle fî'l-mûsikî**, İran Milli Küt, no. a 1671, vr. 114) eserlerinde nakıller getirmişlerdir. Belki bunların zamanına kadar bu eserin nüshası ulaşmıştır.

19 Franz Rosenthal: **Ahmad b. at-Tayyib as-Sarahsî**, s. 43;

20 Dâiretü'l-me'ârifi Büzürg-i İslâmî, "Ebu Eyyüb-i Medinî", c. 5, s. 196.

Makâle fî ilmi'l-mûsikî ve *Makâle fî'l-engâm*'ı ve Ubeydullah b. abdillah b. Tahir-i Horasani'nin (300/912) *Kitâb fî'n-nağam*'i[21].

1.1.1. Fârâbî'ye Kadar Telif Edilip Günümüze Ulaşan Mûsikî Risâleleri

Fârâbî'den önce telîf edilmiş ve günümüze ulaşan mûsikî eserlerin ilki Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'nin (ö. 252/866?) eserleridir[22].

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'inde[23] Kindî'nin mûsikî eserlerinin sayısı; yedi, İbn Ebû Usaybia'da sekiz[24] ve İbnü'l-Kıftî'de [25] altı olarak kaydedilmişse de bu farklılığın, bazen bir esere farklı bir isim verilmesi veya birkaç bölümden oluşan bir eserin her bir bölümüne bir risâleymiş gibi isim verilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu kaynaklar ile beraber, yeni araştırmaların neticesinde Kindî'ye atfedilen birçok mûsikî risâlesine rastlanmıştır. Bunların bir kısmı olan; *Risâle fî sınâʿati'l-akvâli'l-ʿadedîyye, Risâle fi'l-îkāʿ, Risâle fî kısmeti'l-kānûn, Kitâbü'l-Aʿzam fî teʾlîfi'l-luhûn, Risâle fi'l-medhal ilâ sınâʿati'l-mûsîkā, Risâle fî te'lîfi'n-nağami'd-dâlle 'alâ tebâyî'i'l-eşhâsi'l-'âlîyye ve teşâbühi't-te'lîf, Risâle fî sinâ'ati'ş-şi'r, Risâle fî'l-ahbâr 'an sinâ'ati'l-mûsikî, Muhtasari'l-mûsikî fî te'lîfi'n-nağam ve san'âti'l-'ûd* gibi eserler, günümüze ulaşmamıştır. [26] Elimizde mevcut olan risâleleri de alt başlıklarda yer almaktadır.[27]

1. Risâle fî hubri sınâʿati't-teʾlîf

Beste sanatı, ses perdeleri, notasyon, melodik yapı türleri gibi konular etrafında şekillenen risâle bazı kaynak ve araştırmalarda *Risâle fî hubri teʾlîfi'l-elhân, er-Risâletü'l-kübrâ fî't-teʾlîf* olarak adlandırılmıştır[28].

---

21 George Dimitri Sawa: **Kamus Kitabu'l-egânî**, s. 432.
22 Turabi: **el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri**, s.33.
23 İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 365.
24 İbn Ebû Usaybia: ʿ**Uyûnü'l-enbâ**ʾ, s. 610.
25 İbnü'l-Kıftî: **Târîhu'l-hükemâ**, s. 242.
26 Shiloah: **The Theory Of Music İn Arabic Writings**, c. 1, s: 259; ve Zekeriyya Yusuf *Müellefati el-Kindi el-Musikiyye* eserinin 1962'de yapılan ilk baskısında yanlışlıkla bu eseri Kindî'ye atf etmişti.
27 Daha geniş Türkçe bilgi için bknz. Ahmed Hakki Turabi, "el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri", Basılmamış Yüksek lisans tezi M.Ü.S.B.E, 1996.
28 Eserin bilinen tek nüshası, on dört mûsikî risâlesini içeren British Museum kütüphanesinde (Or., nr. 2361, 165a-168a) bulunmaktadır. Bu eser Zekeriyyâ Yûsuf tarafından neşredilmiştir. **The Theory Of Music in Arabic Writings**, c. 1, s. 257.

2. Kitâbü'l-Musavvitâti'l-veteriyye min zâti'l-veteri'l-vâhid ilâ zâti'l-veteri'l-ʿaşrati'l-evtâr:

Üç makaleden meydana gelen risâlede sırasıyla aletler ve tel sayıları, melodilerin kompozisyonları, tellerin özellikleri ele alınmaktadır[29].

3. Risâle fî eczâʾi hubriyye fi'l-mûsîkā:

Muhtemelen Ahmed b. Mu'tasım için yazılan risâle iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; îkâ' kalıplarını, îkâ' arası geçişleri, mûsikî-şiir münasebetini ele alırken, ikinci bölüm; ud tellerinin dört unsur sistemine tatbikini, renkler ve kokuların özellikleriyle bunların insana tesirlerini, filozofların mûsikîyle ilgili sözlerini konu edinmiştir[30].

4. Risâle fi'l-luhûn ve'n-nağam:

Ahmed b. Mu'tasım için yazılan risâle; ud ve aksamı, ud telleri ve nota bilgisi, ud üzerinde egzersizler gibi konuları içine alan üç bölümden meydana gelmektedir.[31]

Kindî'den sonra telîf edilip elimize ulaşan eser, Sâbit b. Kurre'nin (ö. 288/901) ***Mes'ele fi'l-mûsikî***'sidir[32]. Az hacimli olan bu eserde; bir soru üzerinden, ud ve muganninin seslerindeki pestlik ve tizlik ihtilafları ve sebepleri, ud üzerinde tiz ve pest sesler ve bunların yerleri ve perdelerin birbirine olan oktav aralıkları konuları işlenmiştir.

Bu eserden sonra İranlı mûsikîşinas İbnü'l-Müneccim Ebû Ahmed Yahyâ b. Alî b. Yahyâ b. Ebî Mansûr'un (ö. 300/912) *Risâle fi'l-mûsîkā* isimli eseri gelmektedir. Astronomi, matematik ve mûsikî başta olmak üzere çeşitli alanlarda birçok ilim insanı

---

29 Eserin bilinen tek nüshası İbrahim b. Abdillah el-Ömerî tarafından Receb 631/Nisan 1234'te istinsah edilen ve Bodleian Library'de (Marsh, nr. 663, 226-238) bulunan nüshasıdır. Bu eser Zekeriyyâ Yûsuf tarafından neşredilmiştir. **The Theory of Music in Arabic Writings**, c. 1, s. 174.

30 Bu eserin iki nüshası bilinmektedir: Berlin Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi (Ahlwardt, V, 57, nr. 5503, vr. 31b-35b) Bu eser Zekeriyyâ Yûsuf tarafından neşredilmiştir. **The Theory of Music in Arabic Writings**, c. 1, s. 256.

31 Bu eserin iki nüshası bilinmektedir: Manisa Kütüphanesi (no. 1705, 110b-123a) ve eksik nüshası Berlin Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi (Ahlwardt, V, 57, nr. 5503, vr. 25a-31a)

32 Bu eserin yegâne nüshası Manisa Kütüphanesinde (no. 1705, 110b-123a) bulunmaktadır. Nüshanın kâtibi, bu eseri çok hatalı bir nüshadan istinsah ettiğini de kaydetmiştir.

ve sanatkâr yetiştiren mûsikîşinas, İran asıllı Müneccimoğulları ailesine mensuptur. Büyükbabası Yahyâ b. Ebû Mansûr el-Müneccim, Beytülhikme'nin seçkin âlimlerinden olup Halife Me'mûn'un astroloğu olarak görev yapmakta idi. Mûsikî üstadı İshâk-i Mevsılî'nin talebesi olan babası, şairliğinin yanında çeşitli ilim ve sanat dallarında da söz sahibiydi.

İbnü'l-Müneccim'in eserleri arasında günümüze ulaşan tek eseri olan bu risâlesinde, İranlı mûsikî nazarîyâtçısı İshâk-i Mevsılî'nin görüşlerine yer verilmektedir. İshâk-i Mevsılî'den elimize herhangi bir mûsikî eseri ulaşmamış olsa da İbnü'l-Müneccim'in bu eseri sayesinde Mevsılî'nin mûsikîye nasıl bir yaklaşımda bulunduğunu öğrenmek mümkündür[33]. Eserde; nağmelerin hükümleri, adetler, bunların telîfi ve ihtilafları, tel üzerinde parmakların yerleri, nağmeleri ve İshâk-ı Mevsilî'nin bu konulardaki görüşlerine yer verilmiştir.

Fârâbî'den önce telîf ve tercüme edilen eserlere bakınca; mûsikîye taalluk eden tüm konuların çalışılmadığı, eserlerin kapsamlı olmadıkları, mûsikîşinaslar arasında ihtilafların görüldüğü, bazen deneme yanılma çabalarının olduğu açıkça görülmektedir. Bu dönemdeki mûsikî, bazı araştırmacıların "Arap mûsikîsi" veya "Yunan etkisinde olduğu" görüşleri mevcut olsa da mûsikînin amelî boyutu, İslam alemin ortak mûsikîsidir. İlmî boyutu da sadece ilk yıllarında Yunan etkisi altındadır, denilebilir.

Nasıl ki bir dil öncelikle oluşur ve daha sonra dilbilimciler tarafından onun kanunu ve kuralları gramer adı altında yazılırsa, mûsikî de aynı şekilde önce amelî olarak kendini göstermiş, ardından mûsikîşinaslar, kuralları te'lîf ve îkâ' adı altında nazarî eserlerle sistemleştirmişlerdir. Fakat bu dönemdeki ilmî bilgilerin kısıtlı olmasından dolayı, doğu alemi batı dünyasından faydalanarak kendi kültürüne göre bu mûsikî teorilerini adapte etmeye çalışmıştır. Fakat bu adapte etme çalışmalarının, icrâcı ve bazı nazarîyâtçılar arasında meydana gelen ihtilaflardan dolayı hız kazanamadığı

[33] İshâk-i Mevsılî'nin mûsikîye dâir görüşlerini aktaran kaynaklar arasında, İbnü'l-Müneccim'in eseri dışında Ebü'l-Ferec-i İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Egānî*'si, İbni Butlân'ın (ö. 458/1066) *Takvîmü's-sıhha*'sı, İbnü't-Tahhân'ın (449/1057'de hayatta) ve *Hâvî'l-fünûn ve selvetü'l-mahzûn* ve Hasan b. Ahmed b. Ali el-Kâtib'in *Kemâlü Edebi'l-Ğınâ*'sı zikredilebilir.

görülmektedir. Bu ihtilafları; Yunanlıların mûsikînin feleklerin dönmesinden dolayı ortaya çıktığı düşüncesi veya sâzların icâdı hakkında fikirleri ve münakaşaya yol açan diğer hayalî ve hurafî görüşleri, Fârâbî ve Fârâbî'nin ekolüne mensup olanlar tarafından ilmî ve tarihi delillere ile düzeltilerek yeniden kaleme alınması izlemektedir.

Söz konusu bu dönemde, mûsikînin ameli ve ilmi boyutları kısıtlı olduğundan ve daha tekamüle ermediğinden dolayı mûsikînin temellerini oluşturan konularda bireysel denilebilecek ilk çalışmalar ile karşılaşmaktayız. Bu çalışmalarda bazen mûsikînin bir veya birkaç konusu işlenmiş, bazen de deneme yanılma yolu ile görüşler sunulmuştur. Hal böyle olunca da İshâk-ı Mevsilî ve Kindî gibi bilginlerin arasında bazı tartışmalar ve görüş ihtilafları meydana gelmiştir.

1.2. FÂRÂBÎ'DEN URMEVÎ'YE

Yukarıda zikredilen eserlerde; mûsikî sahasında kapsamlı bir telîf bulunmadığı, söz konusu eserlerde sadece bazı konuların işlendiği, mûsikînin ilmi boyutu mevcut olan ameli boyutuna göre daha çok Yunan etkisinde kaldığı, bu nedenlerle bazı amel ve ilim erbabı arasında tartışmaya yol açtığı görülmektedir.

Fârâbî ve el-Mûsîka'l-kebîr

Fârâbî (ö. 339/950) kendi çağında ve öncesinde yazılan eserleri inceledikten sonra onların eksikliklerini tamamlamak adına *el-Mûsîka'l-kebîr*'i yazdığını, bu eserinde ifâde etmektedir. Fârâbî'ye göre bir sanatta ileri bir seviyeye ulaşılabilmek için önce o sanatın ilkelerinin iyi bilinmesi, ardından bu ilkelerden o sanatın verilerine ait gerekli bilgileri ortaya koyabilme gücü ile doğruyu yanlıştan ayırabilmek için hataları düzeltip çözüme ulaştırma yeteneğinin bulunması gerekir. Fârâbî bu yaklaşımı ile "eski müellifler" (Yunanlılar) ve "yeni müellifler" (Halîl b. Ahmed, İshâk el-Mevsılî ve Kindî gibiler) tarafından kaleme alınan eserleri inceleyip eksiklerin tamamlanması ve yanlışlarının düzeltilmesi yönünde adımlar atmıştır.

Fârâbî, *el-Mûsîka'l-kebîr*'i iki kitap halinde yazmış, ancak ikinci kitap henüz bulunamamıştır. Bugün mevcut olan birinci kitap iki bölümden meydana gelmektedir.

“el-Medhal ilâ sınâʿati’l-mûsîka” adlı birinci bölüm iki kısımdır. Müzik felsefesiyle ilgili olan, makamlar konusunun ağırlıkla işlendiği birinci kısımda; mûsikînin teorik ve pratik yönü, makamların tarifi, sınıflandırılması, türleri ve enstrümanların ortaya çıkışı gibi konular ele alınır.

İkinci kısımda; akustiğe giriş, sesin tizlik ve pestliği, uddaki tabii sesler, aralıklar ve çeşitleri anlatılır. Eserin “es-Sınâʿa nefsühâ” adını taşıyan ikinci bölümü ise üç kısımdan oluşur. Birinci kısmın ilk makalesinde; sesin oluşumu, tizlik ve pestliği, aralıklar, oktav, dörtlü, beşli, tanini, cinslerin dereceleri ve türleri gibi konular ele alınır. İkinci makalede; skalalar ve çeşitleri, dizi kuralları, îkā‘ ve türleri üzerinde durulur. İkinci kısmın ilk makalesinde; akortları ve skalasıyla ud ele alınmış, ikinci makalede ise perdeleri ve akortlarıyla Bağdat tamburu, Horasan tamburu, ayrıca mizmâr, sûrnây, rebab ve mi‘zef hakkında geniş bilgi verilmiştir. Üçüncü kısmın ilk makalesinde; müzikal kompozisyon, seyir ve geçiş kaideleriyle îkā‘ ve türleri konu edilmiş, ikinci makalede seslerin nitelikleri, güfte ve nitelikleri, müzikal kompozisyonun seslendirilmesi üzerinde durulmuştur. *el-Mûsîka’l-kebîr*’in değeri, daha önce yazılmış eserlerin aksine, bilfiil mûsikî icrasını yansıtan teorileri sistematik bir şekle getirmesinden kaynaklanır. Kitap; Fârâbî’nin ifâde ettiği gibi mûsikî sanatını icra eden ve teoriyi icra ile kuvvetlendirmek isteyenler için, mûsikî icrasının teoriden önce geldiği esâsı üzerine kurulmuştur. Bu sebeple Fârâbî, îkā‘ların ve onların icracısının bu sahanın ustalarının genel icrasına dayalı olduğunu ileri sürerek müzik teorisinde tartışılan ton sisteminin mûsikî aletleri üzerinde nasıl elde edileceğini gösterir. Ancak bu konuda Kindî’nin aksine, bunları Yunan icracılarından kesin olarak ayırır. Fârâbî *el-Mûsîka’l-kebîr*’de, sadece Grek müelliflerin yazdıkları şerhetmekle kalmamış, Grekler’den eksik şekilde intikâl eden nazarî bilgileri düzelterek tamamlamıştır

Eserin ikinci bölümünün ilk kısmı; ses sistemi konusunda en rahat uygulamaların yapılabildiği sâz olan ud enstrümanına ayrılmış, ud üzerindeki perdeler tablolarla

gösterilmiş, ayrıca hemen ud kadar bilinen Horasan ve Bağdat tamburlarının perdeleri ve akort sistemleri geniş bir şekilde ele alınmıştır[34].

Fârâbî, *el-Mûsîka'l-kebîr*'de mûsikînin ilim ve amelini birbirine yanaştırarak, mevcut amelî mûsikînin teorisini yazmış hatta aralıklar gibi bazı konularda mûsikînin bilfiilinden ötesine geçerek bilkuvve mümkün olan olasılıklarını da hesaplayarak kaleme almıştır.

Bu eser ile nazarî mûsikî önüne yeni bir kapı açılmıştır. Ancak yine de mûsikînin ilmî kısmı, amelî kısmının açıklandığı gibi açıklanamamış ve bazı nağme ve adetleri, aralıklar ve devirler gibi konularda eksiklik hissedilmiştir.

Fârâbî'den Hasan b. Ahmed b. Ali el-kâtib'e kadar olan bu süreçte Fârâbî'nin *el-Mûsîka'l-kebîr*'i etkisi altında çalışmaların devam ettiği, bazısının metot olarak tam *el-Mûsîka'l-kebîr*'in devamı olduğu bazısının da bu eserden ve Fârâbî'nin görüşlerinden esinlenerek kaleme alındığı görülmektedir. Fârâbî'den Urmevî'ye kadar yazılan eserler de sırasıyla bş şekildedir:

Hârizmî ve Mefâtihu'l-Ulûm

Fârâbî ve *el-Mûsîka'l-kebîr*'inden sonra Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) ve *Mefâtîhu'l-ʿulûm* adlı ansiklopedik eseri gelmektedir.

Hârizmî , *Mefâtihu'l-Ulûm*'unda ilimleri Ulûmu'l-Arabiyye ve Ulûmu'l-Acem olarak iki kısma ayırmıştır. Terminolojik bir çalışma niteliğinde olan bu eserde, mûsikîyi Ulûmu'l-Acem'e dahil ederek, üç bölümde incelemiştir. Birinci bölümde sâzlar ve sâzlara taalluk eden perdeler ve isimler ve bazı sese ait ıstılahlar konu edilmiştir. İkinci bölümde; "cevâmi'i'l-mûsikî" başlığıyla nağmeler ve aralıklar, üçüncü bölümde de îkâlar incelemektedir[35].

[34] Turabi: "el-Mûsîka'l-Kebîr", **DİA**, c. 31, s. 256-257.
[35] Harezmî: **Mefâtîhu'l-Ulûm**, s.259-266.

İhvânü's-Safâ ve *Resâil*[36]

IV. (X.) yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış, dinî, felsefî, siyasî ve ilmî amaçları olan, faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüş bir cemiyet olan İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâü'l-Hamd, yazdıkları elli iki risâlenin birini, riyâzî ilimlerin beşinci kısmında, mûsikî ilmine tahsis etmiştir. On dört bölümden oluşan eserde, mûsikî sanatının aslı ve filozofların görüşleri, kulağın sesleri işitme keyfiyeti, seslerin meczi ile uyumsuzluk sebepleri, mizaç-ses ilişkisi, lahinlerin usûl ve kanûnları, sâzların yapısı ve düzeltilmesi, feleklerin hareketleri ve nağmeler ile ilişkileri, harflerin kaynağı ve terkib keyfiyetleri, miktarları ve aralarındaki en iyi nisbetler, insan uzuvları ile mûsikî ilişkisi, felek nağmelerinin hakîkati, dört unsur, lahinler tabakalarında intikâl ve filozofların sözleri konu edilmiştir.[37].

Şeyhü'r-reîs Ebû Alî Sînâ ve *Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā*

Mûsikîyi riyâzî ve eğitici bilimler arasında sayan İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *eş-Şifâʾ* ve *en-Necât*[38] adlı eserlerinde yer alan mûsikîye dâir bilgileri, XI. yüzyılın mûsikî anlayışını aksettirmesi bakımından değerlidir.[39] İbn-i Sînâ, Fârâbî'nin etkisi ve izinden hareket ederek mûsikî hakkındaki görüşlerini geniş ve kapsamlı bir şekilde *eş-Şifâʾ*sının on ikinci bölümünde "Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā" başlığı ile telîf etmiştir[40]. İbn-i Sinâ, Fârâbî'nin mûsikî sistemini takip ederek, bu sistemi genişletmekle beraber bazı tenkidler ve ıslahlarda da bulunmuştur.

İbn-i Sînâ'nın mûsikî hakkında telîf ettiği dört eser daha bilinmektedir. Birincisi, *eş-Şifâʾ*nın özeti niteliğinde olan *en-Necât*'ın "el-Muhtasar fî ʿilmi'l-mûsîkā" başlığı altındaki eser; diğeri ise Farsça kaleme aldığı *Dânişnâme-i ʿAlâî* adlı ansiklopedisinde yer alan "Risâle-i Mûsikî"dir. Bu risâle de hemen hemen *en-Necât*'taki mûsikî bölümün özeti olarak nitelendirilebilir.

---

36 Daha geniş Türkçe bilgi için bknz. Yalçın Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları 2015.

37 **Resâilü İhvâni's-Safâ**, s. 183-240; Uysal, Enver: "Resâilü İhvâni's-Safâ", **DİA**, c. 34, s. 576.

38 İbn-i Sinâ: **en-Necât**, s.479-489.

39 Turabi: "İbn Sînâ (mûsikî)", **DİA**, c. 20, s.336.

40 İbn-i Sinâ: **Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā min Kitâbi'ş-Şifâ**; 1956.

İbn-i Sînâ'nın elimize ulaşmayan diğer iki eseri de kendisinin *Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā*'sının birinci makalesinin birinci faslında söz ettiği *Kitâbü'l-Levâhık*[41] ve İbn Ebû Usaybia' tarafından İbn-i Sînâ'nın eserleri arasında zikredilen *el-Medhal ilâ sınâʿati'l-mûsîkā*[42] eseridir.

*eş-Şifâ'*nın Riyâziyyât bölümün üçüncü ilmi, mûsikî risâlesidir. Bu risâle altı Makaleden oluşmuştur. Bir mukaddime ve dört fasıldan oluşan birinci makalede mûsikîde adedin önemi ve adedin hesaplanması, sesin özellikleri, tizlik ve pestlik sebepleri, ses akustiği, nağmeler, uyumluluk ve uyumsuzlukları, aralıklar ve çeşitleri ve bunların nispetlerinden bahsedilmiştir. İkinci makale de iki fasıldan müteşekkil olup, aralıkları birbirinden azaltma ve ekleme, bölme ve çarpma işlemleri incelenmiştir. Üçüncü makale dört bölümde; cins, cinslerin adetleri, kavî ve leyyîn cinsler ve bunların toplamda kırk sekiz türleri konuları işlenmiştir. Dördüncü makalede büyük cem' aralığı ve intikâl ve türleri konuları iki fasılda açıklanmıştır. Beşinci makale, beş fasılda îkâ'dan bahsetmektedir. Bu makalede îkânın mûsikîdeki önemi ve îkâya ait nakre gibi terimlerin tarifi, îkânın zamanlar ve îkâ' kısımları ve bunların çeşitleri açıklanmıştır. *Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā*'nın son makalesi olan altıncı makale iki fasıldan oluşur. Te'lîf-i lahin ve mûsikî aletleri konu edilmiştir. İbn-i Sinâ mûsikî aletlerini telli, üflemeli ve vurmalı olarak üç kısma ayırarak birkaç sazın açıklamasından sonra udun izahı ve akortlarını incelemiştir. [43]

İbn-i Zeyle-i İsfahânî ve *el-Kâfî fi'l-mûsikî*[44]

İbn Sînâ'nın önde gelen talebelerinden ve *eş-Şifâ*ʾnın "Tabîiyyât" kısmını ihtisar ettiği için "Hakîm" lakabıyla anılan Ebû Mansûr Hüseyn b. Muhammed b. Ömer b. Zeyle İsfahânî (ö. 440/1048), hocasının izinden giderek, mûsikî ilmî üzerine telîf edilmiş en önemli eserlerinden birisini yazmıştır.

---

41 İbn-i Sinâ: **Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā**, s. 28 ve 152. İbn Ebû Usaybia' da bu eseri *eş-Şifâ*'nın şerhi olarak kaydetmiştir. ʿ**Uyûnü'l-enbâ**ʾ, c. 3, s. 26.

42 İbn Ebû Usaybia': ʿ**Uyûnü'l-enbâ**ʾ, c. 3,s. 28.

43 Daha geniş Türkçe bilgi için bknz. Ahmet Hakkı Turabi: *Mûsîkî İbn Sina*, Litera Yayıncılık, 2013.

44 Daha geniş Türkçe bilgi için bknz. Mehmet Öncel, *XI. Yüzyıl Musiki Nazariyesi İbn Zeyle'nin el-Kafi fi'l-musika'sı*.

İki kısımdan oluşan İbn-i Zeyle'nin *el-Kâfî fi'l-mûsikī* isimli eserinde, birinci kısmında; mûsikînin temel unsuru olan ses ve nağmeler, mûsikînin tarifi, sesin insan nefsindeki etkisi, nağmelerin uyumlu ve uyumsuzluğu ve bunun şartları, sesin ortaya çıkışı ve sebepleri, nağmelerin uyumluluğu ve uyumsuzluğu, aralıklar ve çeşitleri, cins ve çeşitleri, aralıkların birbirinden çıkartma ve eklemeleri, intikal; ikinci kısımda; zaman, îkâ' ve çeşitleri ve sonunda da te'lîf-i elhân, mûsikî âletleri, udun akordu gibi konular incelenmiştir.

İbn-i Zeyle, hocasının *Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā*'sından esinlenerek, Kindî ve Fârâbî'nin henüz bulunmayan kitaplarından iktibaslarda bulunarak, mûsikî teorisindeki bazı eksik ve çözülmemiş hususların ıslahına dair önemli adımlar atmıştır. Ayrıca anlatım için kullandığı remizler bakımından mûsikî teorisi ve nazarîyâtını tekâmüle erdirme yönünde büyük bir rol üstlenmiştir denilebilir.

İbn-i Zeyle'nin önemli çalışmalarından biri, nağmelerin ebced isimleri ile adetlerini birbirine eşleştiren yöntemidir. Daha önce bu konu İshâk-ı Mevsilî ve Kindî gibilerin arasında tartışma konusu olmuştur. İlk nağme konusunda Mevsilî, mesna telin mutlağını, Kindî ise bam telin mutlağını değerlendirmişlerdir[45]. Udun tel sayısı üzerinde de ihtilaflar vardır[46]. Mevsilî ve Kindî arasındaki en önemli ihtilaflardan birisi de nağmeler ve sayılarıdır. Mevsilî ve Kindî nezdinde mutlak ve sebbabe arasında herhangi bir perde, dolayısıyla nağme, bulunmamaktadır[47]. Bu sebepten dolayı İshâk-ı Mevsili mutlak ve sebbabe arasındaki nağmeyi saymaksızın, zir telin mutlak nağmesinden "he", sebbabe için "v" nağmesini kullanmıştır. Bu şekilde, bu nağmenin kaim makamı (oktav) olan bam telinin binsir perdesi isimsiz kalarak "muattala" olarak adlandırmıştır. Kindî bu sorunu çözerek bam mutlağı için "a" ve sebbabesi için de "c" nağmesini kullanır. Bam telin mutlak ve sebbabe arasında olan nağmenin oktavı olan mesna telinin vusta perdesine de "**b**" harfini koymuştur[48].

45 Kindî: **Risâle fî hubri sınâʿati't-teʾlîf**, s. 115.
46 a.g.e., s. 120.
47 a.g.e., s. 115.
48 a.g.e., s. 120.

Bu şekilde Kindî, her bir zi'l-küllünde (oktav) on iki nağme bulmuştur[49]:

a b c d h^e v z h^a t y k L

Kindî'nin bu yöntemi ile nağmeler konusundaki eksikliğin bir kısmı çözülmüştür ancak, ikinci zi'l-külde (oktav) yine aynı nağmeleri kullandığı için iki oktavın nağmelerini birbirinden ayırmak imkânsız olmuştur. Fârâbî, ikinci zi'l-küllün nağmeleri için ebced harflerin devamını kullanarak birinci ve ikinci nağmelerini birbirinden ayırmış, ama yine de nağmeler ve nağmelerin adetleri sorunu hala çözülmemiştir.

	Birinci zi'l-küll (I. oktav)									İkinci zi'l-küll (II. oktav)							
Nağme adedi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	...
Kindî	a	b	c	d	h^e	v	z	h^a	t	y	k	L/a	b	c	d	h^e	...
Fârâbî	a	b	c	d	h^e	v	z	h^a	t	y	k	L/a	m	n	s	'a	...
Ebced adedler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40	50	60	70	...

Şekil 1: Nağmeler ve adetleri

Görüldüğü gibi nağmelerin adedi ile ebced adetleri aynı değildir. Bu sorunu İbn-i Zeyle ebced harflerini birbiri ile terkip ederek çözmüştür ve artık nağme sistemi ounun sunduğu yöntem üzerinde devam etmiştir. Yani 11. nağme için "k" (ebced=20) yerine "ya" (y+a=10+1) nağmesi kullanılmıştır.

İbn-i Zeyle'nin bir diğer düzeltme çalışması da îkâ' konusunda olmuştur. İslam'ın başlangıç yıllarında Sakîl-i evvel, Sakîl-i sânî, Hafîf-i sakîl ve Hezec olarak dört îkâ' kullanılmaktaydı. Emevî zamanında İbn-i Muhriz, Remel ve Remel-i tanbûrî olarak iki îkâ' daha ilave etmiştir. Abbasî döneminde de îkâlar Sakîl-i evvel, Hafîf-i evvel, Sakîl-i sânî (Mâhûrî), Remel-i evvel ve Hafîf-i remel-i evvel olarak zikredilmişti. Kindî, Fârâbî, İbn-i Sinâ ve İhvân-i Safâ bu îkâları birbirinden farklı olarak açıklamışlardır. İbn-i Zeyle, bunların her birisi farklı bir yöntem kullanarak hataya düştüklerini açıklayarak eleştiride bulunmuş ve kendisi îkâları nakreleri ve

[49] a.g.e., s. 126.

zamanlarına göre ikili (hafîf-i sakîl-i sânî), üçlü, dörtlü (Hezec ve Hafîf-i sakîl), beşli (Hafîf-i remel), altılı (Sakîl-i remel), yedili (Sakîl-i sânî) ve sekizli (Sakîl-i evvel) olarak sınıflandırmıştır.

İbn-i Zeyle, sâzlar ve sâzların sınıflandırmasında da hocası İbn-i Sinâ'nın metodunu daha da geliştirerek telli, üflemeli ve vurmalı kısımların her birisini de ayrıntılı bir şekilde; mukayyed olup olmadığı, perdesi olup olmadığı, mızrapla veya kemanla çalınıp çalınmadığı gibi şekillerde sınıflandırarak Merâgî'nin mükemmel sâz sınıflandırmasının ana temelini oluşturmuştur.

İbnü't-Tahhân ve Hâvî'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn

Zekeriya Yusuf bu eseri, 1976 yılında neşretmiştir. Mukaddimesinde[50] bu eserden üç nüsha (Mısır, Kahire, Dârü'l-kütüb, Fünûn bölümü, no. fj 539; no. fj 32 ve no. fj 84) bulunduğunu ve üçünün de sonradan kayboluduğunu yazarak, çalışmasında no. 539 nüshasından çekilen mikrofilm üzerinden çalıştığını zikreder[51].

Bu zikredilen nüshalar dışında, elimizde başka bir nüsha daha bulunmaktadır. Tunus "Archives Ennejma Ezzahra" kütüphanesinde no. 06-118 ile kayıtlı olan bu nüshanın ferağ kaydındaki bilgilere göre, Mısır Dârü'l-kütb kütüphanesinde 10 Muharrem 1321/8 Nisan 1903 yılında istinsah edilen no.fj 32 nüshası üzerinden 1 Cemadiyülevvel 1340/30 Aralık 1921 yılında Mahmud b. Muhammed b. Ahmed b. Zeynü's-sayyâd tarafından istinsah edilmiştir. Biz bu eserin kısa açıklaması için Zekeriya Yusuf'un neşrinden ve zikredilen Tunus nüshasından yararlandık.

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. el-Hasan b. et-Tahhân'in (449/1057'de hayatta) *Havi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn* adlı eseri, ilmî ve amelî konularda iki Makale'den (bölüm) meydana gelmektedir. Birinci makalede seksen, ikinci makalede ise yirmi iki bab bulunmaktadır.

---

50 Zekeriya Yusuf: **Hâvî'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**,1976, s. 2-3.

51 Bu mikrofil, merhum Üstat Fuat Sezgin ve Eckhard Neubauer tarafından 1990 yılında Frankfurt'te Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nde tıpkıbasım olarak neşredilmiştir.

Birinci bölümde daha çok tarihî bilgiler ve mûsikînin mâhiyetinden ziyade teferruatı ile alakalı konular işlenmiştir. Nutkun fazileti, filozofların mûsikîye dâir görüşleri, lahinlerin fazileti ve manası, şiirlere uygun besteler, gınânın hudûdu ve onu doğrulayan şartlar, sesin hudûdu, keyfiyeti ve başlangıcı, bölümlenmesi, Arap gınâsının kaynağı, kadîm şiirler ve gınâların yeni şiirler ve gınalara fazileti, rical, bayan ve mühennis olmak üzere câhiliyet ve islamın ilk dönemi mûsikîşinâsları, Ekber, evsat ve asgar lahinler, lahinlerin türleri ve Emevi, Abbasî, İhşidliler ve Alevî (Fatımî) dönemlerindeki kadın - erkek mûsikîşinaslar gibi konular işlenmiştir[52]. İkinci makalede ise mûsikî isminin manası, kemiyet ve keyfiyeti, nağmelerin harfler ile ayrılması ve mezc etmesi, udu ilk kimin icât ettiğine dâir görüşler, udun keyfiyet-kemiyeti ve isimleri, perdelerin tanıtımı ve isimleri, bunların yerleri ve şeddleri, udun tellerinin tab'ları, isimleri, akordu ve terkibleri, tariklerin isimleri, cinsleri, devirleri ve nakreleri, nağmenin halleri, adetleri, cinsleri ve intikalleri, kullanılan îkâlar, hareketleri ve gereksimleri, İran udunun en iyi icrâcisi, İran tariklerinin sayısı, Arabî udun en iyi icracisi, zîr telinin en altta ve bam telinin en üste konulması sebebi, uda faydalı-zararlı şeyler, îkâ' çeşitleri, isimleri ve adetleri, raks çeşitleri ve isimleri, İbrahim b. el-Mehdî ile İbrahim-i Mevsılî arasındaki ihtilaflar, Süreycî, Mahûrî, Mücenneb ve Muhalif, Hüsrevânî, Tarhânî, Humeyrî ve Hafif-i hezec terimleri, tanbur, rebâb ve mizmâr gibi mûsikî aletleri konuları bulunmaktadır.

Hakim Hayyâm-ı Nişâbûrî ve el-Kavl ʿale'l-ecnâs elletî bi'l-erbaʿ

Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhîm Hayyâm Nişâbûrî (ö. 526/1132?) günümüzde rubâîleri ve felsefi görüşleri ile meşhur olmuşsa da kendi döneminde daha çok ilmî açıdan özellikle riyâzî ilimler alanında ün kazanmıştı.

Hayyam, 470/1077' den önce telîf ettiği düşünülen *Risâle fî şerhi mâ eşkele min müsâderâti Kitâbi Öklîdes* eserinde mûsikî ile ilgili yazdığı *Şerhu'l-müşkil min Kitâbi'l-Mûsîkā*'sından söz etmiştir[53]. Hayyâm'ın bu eserinin herhangi bir nüshası,

[52] Bu eserin daha detaylı konuları için bk. Zekeriya Yusuf, **Hâvî'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**, s. 8-10 ve s. 93-94; Sevinç, s. 480; Öncel, s. 7.

[53] Takī İrânî, **Risâle der Şerh-i Müşkilât-ı Musâderât-ı Kitâb-ı Öklîdis**, Tahran 1314 hş, s. 40.

günümüze ulaşmamıştır. Bu eser de büyük bir ihtimal ile yine Öklîdes'in bir diğer eseri olan *en-Nağam ve yuarrife bi'l-mûsikî*'sine yazdığı şerh olmalıdır[54].

Hayyâm'ın kayıp olan bu eserinin yanında, Manisa kütüphanesinde (no. 1705) bir mecmuada *el-Kavl ʿale'l-ecnâs elletî bi'l-erbaʿ* adlı bir eseri bulunmaktadır. On risâleden oluşan bu nüshada üç risâle dışında geri kalan yedi risâle, mûsikî ilmine aittir. Hayyâm'ın bu eseri, nüshanın 90b-92a varaklarında yer almaktadır. Bu kısa eserin konusu da eserin isminden anlaşıldığı gibi sadece zi'l-erba (dörtlü) ve cinsler ile ilgilidir, dolayısıyla bu parça, Hayyâm'ın *Şerhu'l-müşkil min Kitâbi'l-Mûsîkā*'sının bir parçası olma ihtimalini düşündürmektedir.

Hayyâm bu risâlesinde nisbetlerden; Kavî, Mülavven ve Telîfîyye cinslerden ve bunların toplamda yirmi bir çeşitinden söz etmiştir[55].

İbnü'l-Hindî ve *Cümelü'l-felsefe*

Eserin müellifi olan Muhammed b. Alî b. Abdillah b. Muhammed el-Hindî (533/1138'de hayatta) hakkında araştırmamıza rağmen kendi eseri dışında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yedi makalede, yedi ilim konusu işlenen Cümelü'l-felsefe 529/1135'te kaleme alınmış nüshası günümüze ulaşmıştır[56]. Eser; Felsefe, Geometri, Astronomi, Mûsikî, Mantık, Tabiiyat ve İlahiyat ilimleri, İhvânü's-Safâ ve *Resâil*'ı tarzında soru cevap cümleleriyle işlenmiştir. Dördüncü makalesi ise mûsikî ilmine tahsis edilmiş ve 58b-63a varakları arasında işlenmiştir.

Cümelü'l-felsefe'deki mûsikî İhvânü's-Safâ'nın mûsikî risâlesinin özeti olarak aynı konuları işlemiştir[57].

İmâm Fahreddin-i Râzî ve *Câmiʿu'l-ʿulûm*

Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî; (543-606/1149-1210) *Hadâʾiku'l-envâr fî hakāʾiki'l-esrâr* adıyla da

54 Hümâyî: **Hayyâmî-nâme**, c.1, s. 123, 338.
55 Rızâzâde Melik: : **Dânişnâme-i Hayyâmî**, s. 49-64.
56 Esad Efendi Küt, no. 1918.
57 Bu eser tarafımızca, tashih, tahkik ve tercüme edilerek yayınlanmak üzeredir.

tanınan *Câmiʿu'l-ʿulûm* adlı eserinde; yaşadığı dönemdeki ilimlerin tanımını, tasnifini ve bu ilimlerin konularıyla ilgili çeşitli bilgileri ihtiva eden eserini, Farsça ve ansiklopedik tarzda (574/1178'de) kaleme alarak, Hârizmşahlar'dan Alâeddin Tekiş'e ithaf edilmiştir[58].

Râzî'nin, İbn-i Sinâ'nın Dânişnâme-i 'Alâî adlı eserine benzeyen bu eserinde, mûsikî risâlesi çeşitli nüshalarda farklılıklarla beraber, kırk sekizinci ilim olarak değerlendirilmiştir[59].

Râzî, eserini dokuz asıl (bölüm) üzerinde tertip etmiştir. İşlenen konular sırasıyla şu şekildedir: Ses ve kısımları, sesin pestlik ve tizlik sebebleri, udun telleri, mûsikînin konusu, nağmelerin nisbetleri, aralıkları, uyumsuzluk-uyumluluğu, seslerin özellikleri ve son olarak da bu ilmin şerefi.

Hasan b. Ahmed b. Ali el-Kâtib ve *Kemâlü edebi'l-gınâ*

Yazar hakkında fazla bilgi bulunmasa da 6./12. Yüzyılda yaşadığı ve Kâtib ünvanından dolayı, devlet ricalinden biri olduğu, kuzey Suriye'de yaşadığı tahmin edilmektedir. Ayrıca müellifin *Kemâlü edebi'l-gınâ*'daki ifâdesine göre mûsikî hakkında daha önce *el-Kitâb el-Muknî' fi'n-neğâm ve'l-îkâ*'adıyla başka bir eser de telîf ettiği de anlaşılmaktadır.

Birçok mûsikîşinasın görüşlerini ve sözlerini ihtiva eden *Kemâlü edebi'l-gınâ*, kırk üç babtan (bölüm) oluşmakta olup, konuları şu şekildedir: tarab, lahinler ve manaları, bunların etkileri, kadim gınanın fazileti, kadim şiirlerin fazileti, bu sanatın fazileti, lahinlerin özellikleri, sesin tanımı, sesin oluşumu, ses oranlarının ne zaman bulunduğu, insanda ses, perde, nağme, aralıklar, aralık çeşitleri, cins ve çeşitleri, cem' ve çeşitleri, tarika, lahinlerin çeşitleri ve faziletleri, lahinlerin manası, lahinler ile ilgili terimler, lahin-şiir ilişkisi, lahin-felek-nefis ilişkisi, îkâ' tanımı ve çeşitleri, îkâya ait terimler, lahinlerin tertibi, mûsikîşinasın vasıfları, icrada yapılması gerekenler, bestekârın

[58] Bazı kaynaklarda, kitap altmış bab ihtiva ettiği için, Sittînî olarak da anılmaktadır. Safâ: **Târîh-i Edebiyyât der Îrân**, c.2, s. 1016.
[59] Râzî: **Câmiʿu'l-ʿulûm**, s. 413-419.

vasıfları, mûsikîşinasın imtihan edilmesi, lahinlerde hırsızlık, boğaza faydalı-zararlı şeyler, boğaz terimleri, dinleyicinin özellikleri ve enstrümanlara dair konular[60].

Fârâbî tarafından önceki mûsikî teorilerin değerlendirmesi ile düzenlenen sistem, İbn Zeyle-i İsfahânî'ye (ö. 440/1048) kadar tekâmül doğrultusunda hareket etmiştir. Urmevî, mûsikî nazariyâtına dair ortaya konan tüm görüşleri yeniden değerlendirip insicam vererek *Edvâr* kitabında sunmuştur.

II. URMEVÎ'DEN 15. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR

Urmevî'nin *Edvâr* eseri ile mûsikî nazariyâtına yeni bir kapı açılmıştır.[61] Urmevî'den sonra gelenler de onun sunduğu sistemi kabul ederek, kurduğu çizgide hareket edip eserlerini kaleme alındıkları söylenebilir. Bu dönemlerde, yoğun bir şekilde ister Şerh ve Tercüme olsun ister müstakil olsun, *Edvâr* merkez alınarak mûsikî telîfâtine rastlanmak mümkündür. Sadece 14.yüzyılda bile Edvâr'a birçok şerh yazılmıştır. Ancak ne yazık ki Mevlânâ Celaleddin Fazlullâh Ubeydî, Mevlânâ Sa'deddin Kûçek, Mevlânâ Ömer Tâc-ı Horasânî[62], Nasrüllah Kâînî[63] gibi bilginlerin yazdıkları *Şerh*'ler günümüze ulaşmamıştır.

Urmevî'den sonraki söz konusu şahıslar, Urmevî'nin *Edvâr*'ındaki özet olarak işlenen bazı konuları genişletme çabasında bulunmuş, bazen eleştirmiş bazen kendi çağlarındaki mûsikî nazastılahlarını *Edvâr'a* adapte etmeye çabalamışlardır[64].

---

60 Öncel: "**Kemâlü edebi'l-gınâ**", s. vi, 25.

61 Daha geniş Türkçe bilgi için bknz. Uygun, M. N. *Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ve Kitâbü'l-Edvârı*, Kubbealtı 1999.

62 Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 274; Ubeydullah Sezikli s. 24

63 Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 110.

64 Bu dönemlerde bazı eserlerde, mûsikî ile ilgili bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu eserler tam olarak mûsikî risalesi ve nazariyatını içermese de yine de ihtiva ettiği bilgilerden dolayı önem arz etmektedir. Bazı eserler önceki eserleri ihtisarı mahiyetinde kaleme alınmıştır. İbn Vâsıl el-Hamevî'nin (ö. 1298) *Tecrîdü'l-Egānî min zikri'l-messâliss ve'l-messânî*'si gibi ve Artuklu hükümdarının himayesi altında XIII. yüzyılın başlarında, mekanik alanında Ebû'l-İzz el-Cezerî'nin *el-Câmiʿ beyne'l-ʿilm ve'l-ʿameli'n-nâfiʿ fî sınâʿati'l-hiyel* (Kitâb fî maʿrifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye) adlı eserin dördüncü bölümünde nefir, kös, def, zurna, çeng, daire, zil, nakkâre, davul, düdük gibi mûsikî aletlerin minyatürlerine ve kısa bilgilerine yer vermiştir. (el-Cezerî: **el-Câmî' beyne'l-ilmi ve'l-ameli'n-nâfi' fi's-sınaati'l-hiyel**, s. 10, 59)

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî ve *Risâle fî ʿilmi'l-Mûsîkā*

İranlı âlim ve filozof Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) mûsikî ile ilgili bu eserden başka har hangi bir eserine rastlanmamış, kaynaklarda da zikredilmemiştir. Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin, mûsikî ilmine vâkıf bir şahsiyet olduğu, Urmevî'nin, Edvâr'ını kendisinin isteği üzere kaleme almasından anlaşılmaktadır. Ayrıca Tûsî'nin bazı eserlerinde mûsikî ile ilgili görüşleri de bulunmaktadır[65].

Bu mûsikî eserinden de sadece tek bir nüsha bulunmuştur[66]. Bir sayfalık bu eserin metninin başındaki ibâreden dolayı, Tûsî'nin bulunmayan bir eserinin parçası veya alıntısı olabileceği düşünülmektedir. Zira başlangıç cümlesinde, Tûsî'nin; mûsikînin, ilm-i te'lîf ve ilm-i îkâ'dan oluştuğunu nakletmesi, eserde sadece ilm-i te'lîfin ve bu ilmin sadece nisbetlerinin ve aralıklarının olduğunun anlatılması, diğer konuların ise terk edilmesi, bunu düşündürmektedir[67].

Kutbuddîn-i Şîrâzî ve Dürretü't-tâc li-gurreti'd-debbâc

İranlı filozof; astronomi, matematik, tıp, mûsikî ve din âlimi Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî (ö. 710/1311), ilk tahsilini babası Ziyâeddin Mes'ûd Kâzerûnî'den aldı. Daha sonra Kemâleddin Ebü'l-Hayr Kâzerûnî, Şemseddin Kîyşî, Şerefeddin Zekî Bûşekânî ve Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî gibi dönemin büyük alimelerden dersler aldı. Müderrislik ve kadılık gibi ünvanlar ile Şiraz, Bağdad, Meraga, Mısır, Şam, Konya, Sivas ve Tebriz gibi şehirlerde bulundu.

Kutbuddin-i Şirâzî'nin mûsikî ile ilgili kaleme aldığı eser, Farsça ansiklopedik bir eser mahiyetinde olan Dürretü't-tâc li-gurreti'd-debbâc isimli eserinde bulunan bir bölümdür. Mantık, felsefe, tabii ilimlerle geometri, astronomi, aritmetik, mûsikî ve

---

65 bk. Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **Miʿyârü'l-eşʿâr**, s. 30; **Esâsü'l-iktibâs**, dokuzuncu makale; **Ahlâk-ı Nâsırî**, s. 131-132.

66 Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan (nr. 2466, vr. 97b – 98a) bu mûsikî eserinde ferağ kaydı bulunmamaktadır, ancak bu nüshadaki birinci risalesi olan Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Tahrîrü'l-usûl Öklîdis adlı eserin ferağ kaydında (vr. 92a) istinsah tarihi 17 Cemadiyüssani 989 (19 Temmuz 1581) olarak kayd dilmiştir.

67 Bu eser, sayın hocamız pro. Fazlı Arslan tarafından Arapça metni ile beraber mukaddime, şerh ve tercümesi ile neşredilmiştir. "Nasîruddin et-Tûsî ve Mûsikî Risâlesi", **Dinî Araştırmalar**, sy. 26, Ankara 2006, s. 317-335.

ilâhî ilimleri kapsayan Dürretü't-tâc li-gurreti'd-debbâc, Mâzenderân hükümdarı Debbâc b. Filşâh b. Rüstem b. Debbâc adında 705/1305 yılında telîf edilmiştir.

Beş bölümden meydana gelen Dürretü't-tâc'ın dördüncü bölümü matematik, bu bölümün de dördüncü kısmı mûsikî risâlesidir. Beş makale ve bir hâtimeden oluşan dürretü't-tâc'ın mûsikî risâlesi şu konuları ihtiva etmektedir:

Birinci makale on fasıldan oluşmaktadır: birinci fasıl: sesin tanımı ve son dönemde bazılarının itirazları ve onlara cevap,ikinci fasıl: sesin kulağa ulaşma zamanı, üçüncü fasıl: nağmenin tanımı ve son dönemde bazılarının itirazları ve onlara cevap, dördüncü fasıl: seste tizlik ve pestlik sebepleri, özellikle nağmelerde, beşinci fasıl: nağmelerin âletlerden meydana gelme keyfiyeti, altıncı fasıl: nağmeler ile ilişkide olan bazı eklentiler, yedinci fasıl: "lahin'in anlamı, çeşitleri, her birinin özelliği ve kullanım yeri, sekizinci fasıl: mûsîkî sınâati'nin çeşitleri ve her birinin tanımı; dokuzuncu fasıl: nazarî mûsîkînin konusu, onuncu fasıl: özet olarak bu ilmin temeli hakkındadır.

İkinci makale on fasıl içermektedir; birinci fasıl: adetlerin orantılarının sınırlaması, ikinci fasıl: nağmelerin orantılarının tellere bağlı olduğu hakkında, üçüncü fasıl: bu'dların uyumluluğu-uyumsuzluğu ve bunların sebepleri, dördüncü fasıl: uyumluluğun kemâli, beşinci fasıl: bu'd, cem' anlamları ve bazısının uyumluluklarının sebebi, altıncı fasıl: özetle bu'dların kısımları, yedinci fasıl: uyumluluk açısından bu'dların mertebeleri, sekizinci fasıl: bu'dların isimleri, dokuzuncu fasıl: bu'dların kısımları hakkında detaylı izâhı, onuncu fasıl: tüm lahinler için telin mutlağından telin yarısındaki noktaya kadar var olan nağmelerin yeterli olduğu ve diğer tabakalarda ve oktavlardaki nağmelere ihtiyaç kalmayacağı hakkındadır.

Üçüncü makale de on fasıldan müteşekkildir; birinci fasıl: ekleme, çıkartma ve bunların anlamları, kısımları ve uygulama keyfiyeti hakkında, ikinci fasıl: bu'dların eşit kısımlara bölünmesi ve uygulama keyfiyeti, üçüncü fasıl: zi'l-erba bu'dunun, lahnî bu'dlara (tanini, mücenneb ve bakiye) ve bu'dlara bölünmek için seçilmesinin nedeni, dördüncü fasıl: zi'l-erba'nın bölünmesi ve bölüklerin isimlerinin özetle izâhı, beşinci fasıl: zi'l-erba'nın üç kısma bölünmesi hakkında detaylı izâh, altıncı fasıl: zi'l-erba'nın dörd kısma bölünmesi, yedinci fasıl: cinslerin uyumluluk mertebeleri, sekizinci fasıl:

bunlardan (cinslerden) bazısının yaygın ve bazısının terk edilmesinin sebebleri, dokuzuncu fasıl: zi'l-hamsın çeşitli kısımlara bölünmesi, onuncu fasıl: cinslerin diğer konuları hakkındadır.

Dördüncü makale dört fasıldan oluşmaktadır; birinci fasıl: oktav ve çift oktavda zi'l-erba ve tanininin çeşitli tertibileri (yer alması, dizilmesi) ve her birinin ismi, ikinci fasıl: her bir cem'in nağmelerinin sayısı ve isimleri, üçüncü fasıl: cem'lerin sınıfları hakkında detaylı izâh, dördüncü fasıl: bahir ve nev' hakkındadır.

Hâtime bölümü de on bir fasıl içermektedir; birinci fasıl: udun seçilmesinin sebebi ve yapı keyfiyeti, ikinci fasıl: perdelerin çıkartılması, üçüncü fasıl: perdelerin orantılarının bir kısmının anlatılması, dördüncü fasıl: bu yedili perdeye göre zikredilen cinslerin uddan çıkartılması, beşinci fasıl: cemlerin çeşitleri ve onların uddan çıkartılması, altıncı fasıl: pest oktavda on yedi perdeden "tabakat" denilen devirlerin çıkartılması ve bu tabakaların benzerlikleri, yedinci fasıl: yaygın akor olmayan tellerden cem'lerin çıkartılması, sekizinci bölüm: perde, âvâz, terkip ve şûbenin gerçekleri, dokuzuncu fasıl: perdelerin birbirine karışımı ve meşhur makamlarla ilgili sözün devamı, onuncu fasıl: özet olarak bazı perdelerin tesiri, onbirinci fasıl: intikâlin keyfiyeti ve kısımları olarak belirlenmiştir.

Beşinci makâle de yedi fasıl ve bir hâtimeden ibârettir; birinci fasıl: îkâ'nın hudûdu ve hakîkati, ikinci fasıl: îkâ' zamanları ve çeşitleri; üçüncü fasıl: îkâ'nın taksîmi, dördüncü fasıl: dâireler ve elhân arasındaki urumlar, beşinci fasıl: genel olarak lahinlerin ortaya çıkışı; altıncı fasıl: bu zamandakilerin kullandıklarına göre her bir perdenin amacı, yedinci fasıl: ud meşki; hâtime: lahinlerin nasıl işâretler ile sabtedileceği ve bunun keyfiyeti hakkındadır.

İbn Bashân ve Manzûme fî'l-elhân

Şeyhu'l-kurrâi'd-Dımaşk; İmam, nahvî ve kârî olan Bedreddin Muhammed b. Ahmed b. Bashân ed-Dımaşkî es-Safedî (688-743 / 1289-1343) Dımaşk'ın Salihiyye semtinde doğmuştur. Hicaz ve Mısır'a giderek, dönemin büyük alimlerinden kıraât, hadis ve edebiyat dersleri aldı. Eğitiminden sonra Dımaşk'a müderris olarak döndü. Oldukça

hoş olan sesi ile kıraât eden İbn Bashân, sesine ve nağmelerle okumaya çok özen gösterirdi[68].

Takıyyüddîn el-Makrîzî, (ö. 845/1442) onun ismini "Nashân" şeklinde kaydetmiştir. Dolayısıyla bazı kaynaklarda Makrîzî'nin kaydettiği şekilde nakledilmiştir[69].

Kaynaklarda İbn Bashân'ın mûsikî ile ilgili herhangi bir eseri olup olmadığı bilgisi ile rastlanmamıştır. İbn Bashân'ın mûsikî ile ilgili bilinen eserin yegâne nüshası Laleli Kütüphanesinde nr. 1832 nüshanın 60b-63b varakları arasında bulunan *Manzume fi'l-elhân* isimli eseridir. Dostlarının isteği üzerine daha çok kıraatta kârîlere faydalı olacak konuların açıklandığı bu Arapça manzumede; yirmi beş makam, âvâze ve şubeler dörder beyitte açıklanmıştır.

Şemsüddîn-i Âmülî ve Nefâʾisü'l-fünûn fî ʿarâʾisi'l-ʿuyûn

İranlı felsefe âlimi ve ansiklopedist, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd el- Âmülî'nin (ö. 753/1352?) Farsça olarak 1342'de tamamladığı ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki *Nefâ'isü'l-fünûn fî arâ'isi'l-'uyûn* adlı eseri, Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) ve Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) etkileri altında Şîrâz hükümdarı Cemaleddin Ebu İshâk-i İncû (721-758/1321-1357) adına kaleme alınmıştır.

Eser, "Ulûm-i evâhir" ve "Ulûm-i evâil" olmak üzere iki bölümden müteşekkildir. Ulûm-i evâhir; edebî, denî, tasavvuf ve muhavere ilimler başlıklarıyla dört makaleden oluşmuş ve toplamında seksen beş ilim incelenmiştir. Ulûm-i evâil de beş makaleden oluşmuş ve toplamında yetmiş beş ilim işlenmiştir. Ulûm-i evâilin üçüncü makalesi, riyâzî ilimlerine ait olup bunlardan üçüncüsü de mûsikî hakkındadır.

Âmulî, bu risâlesinin mukaddimesinde; mûsikîyi, elhânın ve elhânı gerçekleştiren şartların tanınmasından ibârettir diyerek beyan etmiş; bu ilmin üç kısımdan oluştuğunu, birincisinin bu ilmin mevzusu ve temellerin bilinmesinden ibâret olan

[68] Zehebî: **Mu'cemu'ş-Şüyûhi'l-kebîr**, c. 2, s. 140; Safedî: **Aʿyânü'l-ʿasr ve aʿvânü'n-nasr**, c. 4, s. 282.

[69] el-Makrîzî: **es-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk**, c. 3, s. 391.

nazarî kısım, diğer iki kısımın da amelî olarak elhânı insan ve sâzlar ile icrâ etmek ve beste ve elhân te'lîf olarak zikretmiştir.

Âmulî bu kısa mukaddimesinden sonra eserini beş bab üzere tertib etmiştir. Birinci bab; dört fasıldan oluşmuş; ses, nağme, tîzlik ve pestlik, lahin, bunun kısımları ve türleri gibi konular, Urmevî, Fârâbî ve İbn-i Sinâ'dan nakillerle beraber izâh edilmiştir. İkinci bab da dört fasıldan ibâret olup bu'dlar, nisbetler, uyumluluk ve uyumsuzluk, kısımları ve şartları, hesaplanması, mertebeleri ve türleri işlenmiştir. Üçüncü bab, üç fasıldan müteşekkil olarak bu'dların birbirine eklenmesi, çıkartması ve bölünmesi açıklanmıştır. Dördüncü bab mûsikî âletleri, perdeler, âvâzeler ve şubeler ve kısımları iki fasılda düzenlenerek konu edilmiştir. Beşinci bab da îkâ' ilmine tahsis edilmiştir[70].

Safedî ve Risâle fî ʿilmi'l-mûsîkā

Tarihçi, Arap dili ve edebiyatı âlimi, kâtip, edip ve şair olan Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî'nin[71] (ö. 764/1363) mûsikî ile ilgili *Risâle fî ʿilmi'l-mûsîkā* adlı eseri, günümüze ulaşmıştır. Eserin tanınmış tek bir nüshası[72], Diyab ve Haşebe tarafından 1991 yılında neşredilmiştir. Eser, iki babtan oluşmaktadır. Birinci bab, altı fasıl içermekte olup mûsikînin mahiyeti, konusu, fazileti, hükema ve filozofların kelamı, mûsikînin fazileti, faydaları ve insan nefsine olan etkisi, bu ilmi ilk icat eden kişi gibi konular işlenmiştir. İkinci bab da dört fasıldan oluşarak; nağmeler, iniş çıkışları, devirler ve on iki makam, altı âvâze ve her birinin bahirleri ve usulları, şubeler ve makamlar ile ilişkileri, âvâzeler ve makamlar ilişkileri konularını içermektedir[73].

Bedreddin el-Erbilî ve Urcûzetü'l-Engâm

Edip, şair, dilbilimci ve fakih olan Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed Hatib el-Erbilî'nin (ö. 768/1331) hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Hacar el-Askalânî *ed-Dürerü'l-kâmine* adlı eserinde onun çok iyi bir hafızaya sahip olduğunu,

70 Âmulî: **Nefâ'isü'l-fünûn fî arâ'isi'l-'uyûn**; Ragıb Paşa Küt. no: 1216, 244a-252b.
71 Durmuş: "Safedî", **DİA**, c. 35, s. 447-450.
72 Berlin Kütüphanesinde 5525.
73 Tekin, Erhan: "Safedi'nin müzik teorisinin incelenmesi", İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2007.

kıraatta âlim bir zât olduğunu ve Musul valisi tarafından Mısır'a gönderildiğini kaydeder[74].

Erbilî'nin mûsikî ile ilgili 729 (1329) yılında kaleme aldığı yüz beyitlik Arapça manzum *Urcuzetü'l-Engam* (Cevıihirü 'n-nizâm fâ ma'rifeti'l-engam) adlı eseri günümüze ulaşmıştır[75]. Bu kısa manzumede; nağmeler, buhurlar ve çeşitleri, on iki nağmenin tertibi, nağmelerin mizaca ve ahlaka tesirleri, vezinler ve yedi usul incelenmiştir.

Şehabeddin Abdullah Sayrafî ve Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr

Çağımızda yapılan araştırmalarda *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* adlı eser Abdullah Sayrafî'ye atfedilmiştir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaştığımız bilgiler ışığında bu eserin Abdullah Sayrafî'ye ait olmadığını söyleyebiliriz.

Şehabeddin Abdullah b. Mahmud Sayrafî-i Tebrizî (745/1344'te hayatta), 8./14. yüzyılın büyük hattatlarındandır. Bazı kaynaklar, Sayrafî'yi, Yâkūt-i Müsta'sımî'nin (ö. 698/1299) aklâm-ı sitteyi öğrettiği altı üstattan birisi olduğunu bazı kaynaklar da Yâkūt-i Müsta'sımî'nin talebelerinden olan Seyyid Haydar Kündenüvis'in talebesi olduğunu kaydetmektedirler.

Büyük hattat Hâfız Hüseyin-i Kerbelâî (ö. 997/1588), *Ravzatü'l-cinân ve cennetü'l-cenân* adlı eserinde Sayrafî'nin Yâkūt-i Müsta'sımî'nin talebesi olmasa da onun döneminde yaşadığını belirtmektedir. Sayrafî birçok mushaf ve kitap istinsah etmiştir. Tespit edebildiğimiz en eski tarihli istinsahı 707/1307 yılında istinsah ettiği bir mushaf'tır. Topkapı Sarayı kütüphanesinde[76] (nr. Y.5725) bulunan bu mushafın tezhibi ve işlenen kitap sanatlarından dolayı, bir sultan veya büyük makam sahibi birisi için hazırlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sayrafî'nin bu tarihte yani 707/1307 yılında büyük bir hattat ve sultanlar teşkilatıyla irtibatta olduğu söylenebilir. Buna binaen

---

74 Sâdikî: "İbn Hatib-i Erbilî" **Dânişnâme-i Büzürg-i İslâmî**, c. 3, s. 1154; Zeriklî: **el-'Alam**, c. 6, s. 284.

75 Bu eser Abbas Azaâvî tarafından neşredilmiştir. bk. el-Azzâvî: **el-Mûsîka'l-ʿArabiyye fî ʿahdi'l-Mogūl ve't-Türkmân**, s. 112-113.

76 Fehmi Edhem Karatay: **Topkapı Sarayı Müsezi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu**, c.1, s.41.

üstün hat sanatıyla ve sultan için istinsah edebilecek kabiliyeti ile Sayrafî, bu tarihte küçük yaşlarında olmamalıdır. Bu bilgilere dayanarak Sayrafî, Yâkūt-i Müsta'sımî'nin, (ö. 698/1299) vefatından en az 15-20 yıl önce doğduğu tahmin edilirse 678-683/1279-1284 yıllarında doğduğu düşünülebilir.

Sayrafî, hat sanatıyla zamanın sultanlarının ilgisini çekmiştir. İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han (717-736/1317-1335) için *Ebû Said Nâme, Kelile ve Dimne* ve *Mi'râc-nâme* kitaplarını istinsah etmiştir[77]. Bu kitaplar sultan atölyelerinde hazırlanmış ve Ahmed Musa gibi dönemin büyük sanatkarları tarafından yapılan minyatürler ve tezhipler ile süslenmiştir. Sayrafî ayrıca birçok sultan ve devlet erkanı tarafından yaptırılan binaların kitabelerini de yazmıştır[78].

Sayrafî'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda da çok farklı olarak 725/1324 [79], 742/1341 [80] tarihleri verilmiştir ancak 745/1344[81] yılında istinsah ettiği bir Mushaf'tan dolayı, bu yılda hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Yine de vefatının, yaş itibari ile bu yıldan çok uzak olmadığı düşünülmektedir.

Sayrafî'nin istisah ve kitabet eserleri dışında Farsça telîf ettiği *Risâle-i âdâb-ı hat* eseri de günümüze ulaşılmıştır[82]. Kaynaklarda bu eserden başka herhangi bir eserinden söz edilmemiştir. Ayrıca hat sanatı dışında mûsikî başta olmak üzere ilgilendiği herhangi bir konudan da bahsedilmemiştir.

Sayrafî'nin mûsikî ve *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* adlı eseri ile ilgili tek bilgimiz, Celaleddin-i Hümayî'nin nüshasına dayanmaktadır[83].

Celaleddin-i Hümayî, istinsah ettirdiği nüshasına iki sayfalık bir önsöz eklemiştir. Önsözünde ifâde ettiğine göre; 1348/1930 yılında Tebriz'deyken Hac Mirza Mahmud Ağa Sıkaatü'l-islami'nin kütüphanesinde mûsikî ile ilgili dört risâleden oluşan bir

---

77 Dust Muhammed-i Herevî: **Murakka-i Behram Mirza**, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr. H.2154, vr. 18b.
78 Kâreng, Abdülali: **Âsâr-ı Bâstânî-i Azerbâycân**; c. 1, s. 232
79 el-Kürdî: **Târihu'l-hatti'l-Arabiyye ve adabih**, s. 240.
80 Terbiyet, Muhammed Ali: **Dânişmendân-ı Azerbâycân**, s. 238-239.
81 Mushaf, TSKM, nr. E.H. 49; **Katalog**, c.1, s. 44.
82 Bu eser üstat Necib-i Mayil-i Herevî tarafından 1372hş yılında neşr edlmiştir.
83 İran Milli Ktp., nr. 1235533.

nüsha görmüş ve üzerinden istinsah etmek için emanet olarak almıştır. Meşguliyetlerinden dolayı nüshanın istinsahını Gulamrıza Lebib namında liseden mezun bir gence bırakmıştır.

Hac Mirza Mahmud Ağa Sıkketü'l-islami'nin bu nüshasıyla ilgili herhangi bir malumat mevcut olmamakla beraber şu an da bu nüsha nerede olduğu da bilinmemektedir. Sadece Celaleddin-i Hümayî'nin üzerinden istinsah ettirtiği nüsha elimize ulaşmıştır.

Zikredildiği gibi bu nüshada, *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* dışında üç eser daha bulunmaktadır. Celaleddin-i Hümayî'nin ifâdesine göre, her dört risâle de bir kişi tarafından istinsah edilmiştir. Bu dört eserin hiçbirinde de ferağ kaydı bulunmamaktadır, ayrıca diğer üç risâlenin isimleri ve müellifleri de metinlerinde geçmemektedir. Bu üç risâlenin içeriğine bakılınca bu risâlelerin 16. Yüzyıl ve sonrasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde Celaleddin-i Hümayî'nin üzrinden istinsah ettirtiği *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* nüshası, 16. yüzyıl veya sonrasında istinsah edilmiştir denilebilir.

Sonuç olarak *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* ismi ile ilk temasımız 1930 yılında istinsah edilen nüsha yolu iledir.

İlginç olan husus şu ki; tezimizin temelini oluşturan *Risâle fî fenni'l-elhân* ile *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* aynı eserlerdir. Aralarındaki fark ise 1930 yılında istinsah edilen nüshanın dibacesinde eser ve müellif isimlerinin geçmesidir.

Tezimizde kullandığımız 824/1421 yılından önce ve 844/1440 yılında istinsah edilen Fatih ve Ankara Kütüphanelerinde bulunan nüshalarda dibacenin bitiminden sonra "amma ba'd" (اما بعد) kelimesi ile eserin konusuna başlanmıştır. 1930 yılında istinsah edilen nüshada ise "amma ba'd" (اما بعد) kelimesinden sonra bu ibâreler fazladan eklenmiştir:

«**اما بعد** چون فرمان مطاع واجب الاتباع حضرت سلطنت پناه معدلت شعار سلطانی اعظم مالک رقاب سلاطین عالم الموید بتایید الملک العلی الدیان السلطان بن سلطان قطب الحق والدنیا والدیم جلال الاسلام وغیاث المسلمین ابو المجاهد **سلطان اویس** ... گفته بود که کمترین بندگاه **شهاب صیرفی** نسخهٔ ترجمهٔ ادوار مصحح به رسم خزانه کتب معموره ترتیب کند. بر وفق امتثال فرما نسخه‌ای حاصل کرده خواست که به تصحیح آن مشغول گردد و چون در عبارت آن تأملی رفت اکثر مباحث آن نا مربوط یافت ... و این بنده پیش از این تاریخ رساله را شرحی مبسوط به عبارت عربی در قلم آورده بود و نیت آن داشت که فخوای آن را که خلاصهٔ فن بود به عبارت پارسی نقل کرده به القاب آن حضرت مطرز سازد ... در این اوراق ثبت کرده به ***خلاصة الافکار فی معرفة الادوار*** موسوم کرد ...»

Bu ibâreden eserin müellifinin Şehab(eddin Abdillah) Sayrafî ve eser isminin de *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-ed*vâr olduğu anlaşılmaktadır.

Sayrafî; telîf sebebini, Sultan Üveys'in emri ile Sultani kütüphanesi için Urmevî'nin *Edvâr*'ını doğru bir şekilde Farsça'ya tercüme etmek olduğunu açıklar. Sayrafî de Farsça'ya tercüme edilmiş bir nüsha bulur, ancak onun tercümesini çok zayıf ve hatalı görür. Devamında da kendisinin daha önce Arapça olarak *Edvâr*'ı şerh ettiğini zikrederek, Edvâr'ın Farsça tercümesi yerinde kendi *Şerhi'l-edvâr*'ın Arapça'dan Farsça çevirir Sultan Üveys'e takdim eder.

Bu ibârelerde tutarsızlık bulunmaktadır. Öncelikle, Sultan Üveys 757-776 (1356-1374) yılları arasında hüküm sürmüştür. Sayrafî'nin bu yıllarda hayatta olduğu ihtimali pek kuvvetli değildir. Ayrıca hayatta olsa da seksen yaşlarında olduğu düşünmektedir. Dolayısıyla bu yaştayken bu eserin müellifi olma ihtimali zatıftır. İkincisi de şu ki Sultan Üveys, Sayrafî'den *Edvâr*'ın tashih edilmiş Farsça tercümesini istemiş, Sayrafî'de iddiâsına göre Arapça'ya ve *Edvâr*'a hakim birisi olmasına rağmen, kendisi Farsçaya tercüme etmek yerine, tercüme edilmiş bir nüsha bulmuştur. Bulduğu nüshayı da çok hatalı görmüş, dolayısıyla daha önce Arapça olarak yaptığı *Şerh-i Edvâr* kitabını Farsça'ya çevirip Sultana sunmuştur.

Burada başka bir tereddüt uyandıran husus da; Sultan Üveys'in, Sayrafî'den *Edvâr*'ın Farsça tercümesini istemesi ve bu iş Sayrafî için kolay bir iş olmasına rağmen, tercüme yapmaktansa başka bir hatalı tercüme ile uğraşmayı tercih etmesidir!. Ayrıca bu tercümeden de vazgeçerek, kendi yazdığı Arapça *Şerh*'ini Farsçaya çevirmsidir!. Tabi ki *Edvâr*'ı Farsçaya çevirmek hem daha kolay hem de sultanın isteği bu zaten. Ayrıca *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr* ismini verdiği eser de iddia ettiği gibi *Şerh-i Edvâr* değildir. Bir diğer mesele de *Edvâr*'ı hem Arapça hem de Farsça şerh edebilecek ve sultanın muhatabı olabilecek birisi, bu ilim ve sanatta büyük bir zât olmalıdır ve mutlaka kaynaklarda az ve kısa bile olsa bir işârete edilirdi.

Tezimizin "Eserin Müellifi, İsmi ve Telîf Tarihi" bölümünde başka delillerle bu konulardan detaylıca bahsedilmiştir.

İmâdüddîn Yahya Kâşî ve *Tercüme-Şerh-i Edvâr*

Kaleme aldığı eserlerden dolayı;[84] hakim, edip, kelamcı, matematikçi ve mûsikîşinas olan İmâdüddîn Yahya b. Ahmed Kâşî hakkında fazla bilgi bulunmamakla berabber vefatıyla ilgili de günümüzdeki kaynaklarda farklı farklı tarihler kaydedilmiştir[85].

İmâdüddîn Yahya Kâşî'nin *Nüket fî ahvâli'l-Şeyhü'r-Reîs İbni Sinâ* adlı eserini 15 Cemadiyülahir 754'te (18 Temmuz 1353) telîf ettiği bilindiğine göre[86] ve ayrıca Fahrülmuhakkıkīn Fahreddin Muhammed el-Hillî'nin (ö. 771/1369) İmâdüddîn Yahya Kâşî'nin oğlu Tâcüddin Ebû Sa'îd'e 25 Rebiülevvel 759 (7 Mart 1358) yılında verdiği *İcâzetnâme*'sinde[87] İmâdüddîn Yahya Kâşî'den sa'îd ve rahmetle andığına göre, Yahya Kâşî'nin 754-759 (1353-1358) yılları arasında vefat ettiği söylenilebilir.

Yahya Kâşî, eserini kendisinin de dibacesinde kaydettiği gibi Şîrâz hükümdarı Cemaleddin Ebû İshâk-ı İncû'nun (hk. 721-758/1321-1357) isteği üzere *Edvâr*'ın

---

84 *İzâhu'l-makâsid fî şerhi Esâsu'l-kavâid, el-Lubâb fî'l-hesâb,* Ce*vâb 'an su'âl yata'allak bi-'ibâre fî't-Tezkire, Risâle fî bürhân Mes'aleteyn, Adad ve Evfâk,* Ri*sâle fî istihrâci mechûlâti'l-'adedîyye*. Ayrıca bk. Sâlihî: **Mirâs-ı Şahâb**, s. 233-240.

85 Verilen vefat tarihleri: 743 (1343) ve 773 (1371)'de hayatta. bk. İhsanoğlu: **Mathematicians**, ... s. 243; Kurbânî: **Zindigînâme-i riyâzî-dânân-ı devre-i islâmî**, s. 322; el-Habeşî: **Câmiʿu'ş-şürûh ve'l-havâşî**, c.2, s. 1552.

86 Kâşî: **Nüket fî ahvâli'l-Şeyhü'r-Reîs İbni Sinâ**,s. 36.

87 Tabâtabâî, Seyyid Abdülaziz: **Mektebetü'l-'Allâme el-Hillî**; 73-74

ibârelerini tercüme ve mümkün olduğu kadar şerh ederek 2 Muharrem 746 (5 Mayıs 1345) tarihinde tamamlamıştır[88].

Yahya Kâşî, Edvâr'ın şerhine girişimde bulunduğunu ifâde ettiyse de eser incelendiğinde daha çok tercüme olduğu söylenebilir. Şerh olan kısmı ise *Edvâr*'ın bazı cümlelerine eklediği yorumlarından ibârettir.

Hasan Kâşânî ve *Kenzü't-tuhaf*

Mûsikî nazariyâtı çerçevesinde telîf edilmiş en önemli eserler arasında yer alan *Kenzü't-tuhaf,* 741-764 (1340-1362) yılları arasında Farsça olarak Hasan Kâşânî (Kâşî) tarafından İsfahan'da kaleme alınmıştır[89]. Eser, küçük bir risâle olmasına rağmen, önemli bilgiler aktarmaktadır. Özellikle de bazı sâzlar konusunda verdiği yapım, ölçü ve şekil bilgileri açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Kenzü't-tuhaf, bir mukaddime ve dört makaleden oluşmaktadır. Mukaddime'de; mûsikî sanatının diğer sanatlara göre şeref ve fazîletinden bahsedilmiştir. Birinci Makale'de; mûsikîyi ilim olma açısından beş fasılda, ses ve nağmeye ait konular olarak işlemiştir. Bu Makale'de; seslerin tizlik-pestlik sebepleri ve seslerin meydana gelmesi, tiz ve pest sesler arasındaki uyumlu nisbetler ve sebepleri, eb'ad tarifi, cins ve cem' tarifleri ve perdelerin taksîmâtı açıklanmıştır.

İkinci Makale; mûsikînin amelî boyutu konusunda iki kısımda değerlendirilmiştir. Birinci kısmında; udun tarifi, tellerinin akordu ve telleri üzerinde devirler ve âvâzhanelerin icrâ edilme yöntemi konuları on fasılda açıklanmıştır. Bu fasıllarda udun tarifi, ud tellerinin akortları, parmakların perdeler üzerindeki konum şekli, bu sanatta yaygın olan birkaç ıstılâh, nağme, isimler, meşhur devirler ve onların ud üzerindeki uygulaması, âvâzelerin uygulaması, son zaman üstatlarının icât ettikleri terkipler, bu sanattaki on iki nağmenin isimleri ve onların özellikleri, mûsikîde kullanılan bazı nağmeler ve îkâ' tarifi beyân edilmiştir. İkinci kısımda; yedi meşhur îkânın açıklaması dokuz fasılda incelenmiştir. Bu fasıllarda; sakîl-i evvel, sakîl-i sânî,

88 Kâşî: Şerh-i Edvâr, Meclis Küt. no. 2207; ve Berlin Küt. Ms. or. oct. 2854.
89 Bineş: **Se Resâle**, s. 57.

hafîf-i sakîl-i evvel, hafif-i sakîl-i sânî, remel, hafîf-i remel, hezec ve kulağa hoş gelen îkâlar arasındaki intikaller izâh edilmiştir.

Üçüncü Makale, iki kısıma bölünerek sâz yapımı ve onarımı konu edinmiştir. Birinci kısım; beş fasıldan oluşmuş; kamil sazların yapımı hakkında olarak ud, gıjek, rebâb, mizmâr ve bişe'nin yapımı ve ölçüleri açıklanmıştır. İkinci kısmında ise nakıs sâzları olan çeng, nüzhe, kânûn, mugnî sâzların yapımı ile ipek ve bağırsak teller üzerine açıklamalar yapılmıştır.

Dördüncü Makale'de bu sanatın talebelerine vasiyet ve nasihat mâhiyetinde gereken bilgiler verilmiştir. Ayrıca beste ile uygun şiirlerden bahsedilmiştir. Bu Makale iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım; sekiz fasıldan ibâret olarak, mûsikîşinâslık hakkında nasihatlar, meclis ve mehafil âdâbı, feleklerin mûsikî temsilcisi olan zühre gezegeni ile uyuşması, sesi açan ve bozan ilâçlar, hangi kavmin yanında hangi makamın icrâ edilmesi gerektiği, perdelerin insan üzerindeki tesirleri, hangi perdenin hangi vakitte icrâ edilmesi gerektiği konuları incelenmiştir. İkinci kısımda da beste ile şiir ilişkisi; mukerremât, musecce'ât, muhezzenât, mubekkeyât, mulehheyât, mu'azzât başlıklarıyla altı fasılda işlenmiştir[90].

Mîrek-i Buhârî ve *Şerhi'l-Edvâr*

Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî (ö. 784/1382'de hayatta) dönemin büyük mantık ve kelam ulemasındandır. Rey'de Kutbuddin-i Râzî'den (ö. 766/1365) mantık ve hikmet dersleri almıştır. Kahire ve Herat gibi yerlerde müderrislik yapan Mîrek-i Buhârî, Mîr Seyyid Şerîf-i Cürcânî, Ahmedî, Hâcı Paşa, Bedreddin Simâvî ve Molla Fenârî gibi birçok kişiye hocalık yapmıştır.

Mîrek-i Buhârî, birçok eser kaleme almıştır ancak ilginç olan şu ki eserlerin tümü şerh ve haşiye mahiyetindedir ve telîf ettiği müstakil bir esere rastlanmamıştır. Esîrüddin Ebherî'nin *Hidâyeti'l-hikme*'sine, 733/1332 yılında tamamladığı Harakî'nin *Tebsıra fi'l-heyʾe*'sine, Kâtibî-i Kazvinî'nin *Hikmetü'l-ʿayn*'ına, Şemseddin Muhammed Semerkandî'nin *Eşkâlü't-teʾsîs*'ine ve Ebü'l-Berekât Nesefî'nin *Menârü'l-envâr fî*

[90] Bineş: **Se Resâle**, s. 93-94.

usûli'l-fikh'ına *Medârü'l-fuhûl* adıyla yazdığı şerhleri Mîrek-i Buhârî'nin günümüze ulaşan şerhleri ve hâşiyeleridir.

Mûsikî ile ilgi olan eseri de yine şerh olarak Şah Şücâ'a (ö. 787/1385) sunduğu ve 777/1375 yılında tamamladığı Urmevî'nin *Edvâr*'ının *Şerh*'idir.

Bu şerh; Edvâr'ın en kapsamlı şerhlerindendir. Bu eser çağdaş İslam alemin allâmelerinden sayılan Seyyid Abdullah-ı Envâr tarafından tashih ve tahkik edilmiş, ardından Farsça'ya çevirerek basılmıştır[91].

Lutfullah-i Semerkandî ve *Tercüme-Şerh-i Edvâr*

Lutfullah b. Muhamed b. Mahmud b. Muhammed b. Es'a Semerkanî (798/1376'da hayatta) Sa'düddîn-i Tefrâzânî'nin (ö. 792/1390) talebelerinden[92] 798 yılın Cemâdiyülahir'in son günlerinde (Nisan 1396) Emirzâde Seyyidî'nin[93] bir mecliste isteği üzere Edvâr'ı tercüme ve şerh etmiştir[94].

Lutfullah-i Semerkandî'nin bir mukaddime ve iki kısımdan oluşan eserinde, Urmevî'nin *Edvâr*'ı tercüme edilmiş ve çok özet bir şerh mahiyetinde; birinci kısmında ses ve nağmeye ait (te'lif-i elhân) ve ikinci kısmında da îkâ' incelenmiştir. Urmevî'nin Edvâr'ı on beş babtan oluşmaktadır, ancak bazı nüshalarında on beşinci bab bulunmamaktadır[95], Semerkandî'nin de Edvâr'ın on dörtlü nüshalarından istifâde ettiği eserinden anlaşılmaktadır.

Cemâlüddîn-i Mârdînî ve Mukaddime fî kavânîni'l-engām

Matematikçi, muvakkit ve mûsikîşinas olan Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullāh b. Halîl b. Yûsuf el-Mârdînî (ö. 809/1406), Şam'da bir mûsikîşinas olan babası tarafından sesinin güzelliği sebebiyle Kur'an okuyucusu olarak yetiştirildi. Öğrenimini bitirince

---

91 Bu baskı, tarafımızca yapılan editi ile Ferhengistan-ı Hüner 1392hş. Yılında neşr edilmiştir. ayrıca bu eseri beş sene önce Türkçe'ye de çevirdim ancak daha basılmamıştır.

92 Sehâvî: **ed-Davʾü'l-lâmiʿ li-ehli'l-karni't-tâsiʿ**, c. 1, s. 86, c. 6, s. 233.

93 Mirzâde Ömer şeyh'in (796/1394) oğlu ve Timur'un torunu.

94 Lutfullah-ı Semerkandî: **Şerh-i Edvâr**, İsfahan Medrese-i Sadr küt. no. 330, vr. 2a-2b. bu telîf tarih İran Melik küt, (no. 1647, vr. 2a) nüshasında Arapçadaki yetmiş ve doksanın harfler ile yazımı benzerliklerinden dolayı (تسعين/سبعين), 778 (1376) yılı kaydedilmiştir. Bu tarih, Receb 954 (Ağustos 1547) yılında istinsah edilen Şiraz Nûrânî Visâl kütüphanesinde de Medrese-i Sadr nüshası gibi 798/1376 olarak kaydedilmiştir. Dânişpejûh ve Afşâr: **Neşriye-i Nüshehâ-yi Hatti-i Ktaphâne-i Merkezi-i Dânişgâh-ı Tehran**, c. 5, s. 293.

95 Safiyüddîn el-Urmevî, **el-Edvâr**, Süleymaniye Küt, Fatih nr. 3662, vr. 1b-3b

Emeviyye Camii'nde müezzinlik yapmaya başladı. Memlüklüler devrinde Kahire-Şam astronomi ve ilm-i mîkāt geleneği içinde eğitimini tamamlayan Mardînî kısa zamanda bir matematikçi ve astronom olarak şöhret kazandı[96].

Mârdînî, mûsikî ile ilgili kaleme aldığı elli altı beyitten oluşan, Arapça manzum olarak yazılan Mukaddime fî kavânîni'l-engām adlı eserinde, İbn Bashân'ın Manzume fî'l-elhân eserinde olduğu gibi makamlar, şubeler ve âvâzelerden söz etmiştir[97].

Hâce Abdulkâdir-i Merâgî ve *Câmiʿu'l-elhân*

Tezimizin temelini oluşturan *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihi Merâgî'nin *Câmiʿu'l-elhân*'ından sonra, 816-824 (1413-1421) yılları arasında kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Buna göre, bu eserden önce incelenecek olan eser Abdulkâdir-i Merâgî'nin *Câmiʿu'l-elhân*'ı olacaktır. Ancak Abdulkâdir-i Merâgî ve eserleri ile ilgili yapılan araştırmalardan[98] dolayı burada tekrâr-ı mükerrerât revâ görülmemiştir. Bu çalışmamızda "Eserin Müellifi, İsmi ve Telîf Tarihi" ve "Değerlendirme" bölümlerinde gereken hususlara değinmiştir.

---

96 Fazlıoğlu: "Mardînî, Cemâleddin", **DİA**, c. 28, s. 52.

97 Mârdînî Cemâlüddîn: **Mukaddime fî kavânîni'l-engām**, Lalei Küt. nr. 1832, vr. 58a-59b.

98 Bu eser üzerinde, sayın hocamız doktora tezinde detaylı bir şekilde izahatta bulunmuştur. Sezikli: "Abdülkâdir-i Meragi ve Camiu'l-elhân'ı", s. 50; ayırca bk. Nuri Özcan: "Abdülkādir-i Merâgī", **DİA**, c.1, s. 242-244 ve c. 7, s. 107.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESERİN İSMİ, TELÎF TARİHİ VE MÜELLİFİ

Giriş kısmında "Şehabeddin Abdullah Sayrafî ve *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr*" başlığı altında, çalıştığımız eserin 1930 tarihinde istinsah edilen bir diğer nüshasından söz edildi. Zikredilen kısımdaki açıklamaların özeti bu şekildedir:

Çalıştığımız eserden, esâs alınan 1421 ve 1440 yıllarından istinsah edilen nüshalar ve 1930 yılında istinsah edilen nüsha ile beraber üç nüsha mevcüttür. 1930 yılında istinsah edilen nüshanın dibacesinde, esâs alınan nüshalarda bulunmayan fazladan bir paragraf bulunmaktadır.

Bu paragrafta müellif ismi, eser ismi ve sebeb-i telîf bilgileri kaydedilmiştir. Ancak tutarsızlığından dolayı bu bilgilere itibâr edilmemiştir.

Kaydedilen bilgilere göre Şehabeddin Sayrafî, Sultan Üveys'in isteği üzere *Edvâr*'ın sahih bir Farsça tercümesine görevlenir. Sayrafî'da kendisi Farsça'ya tercüme etmek yerine, tercüme edilmiş bir nüsha bulur. Bulduğu tercüme ile meşgul olur sonuçta tercümede kusurlar görürür. Sayrafî devamında şöyle eklemelerde bulunur ki daha önce *Edvâr*'a Arapça bir *Şerh* yazmıştı vu bahane ile daha önce telîf ettiği *Şerhü'l-Edvâr*'ını Farsça'ya çevirir.

Bu bilgilerde bulunan tutarsızlıklar bu şekilde sıralanabilir:

1. Sayrafî'nin doğum ve vefat tarihleri bilinmemekle beraber 678-683/1279-1284 yılları arasına doğduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Sayrafî'den bildiğimiz en son tarih 745/1344 yılına aittir, dolayısıyla bu yılda 65 yaşlarında olduğu söylenebilir. Sultan Üveys de 757-776 (1356-1374) yıllarında hüküm sürmüştür. Bu şekilde eğer Sultan Üveys'in Sayrafî ile olan meclisi ve isteği 1356 yılı farz edilirse, Sayrafî bu yılda 70-75 yaşlarında olduğu denilebilir. Dolayısıyla bu yaşta birisinin eser telîf etmesi pek

düşündürücü değildir, ayrıca bu döneme ait kaynaklarında da Sayrafî'den hiç söz edilmemiştir, hayatta olduğu da güçlü bir tahmin değildir.

2. kaynaklarda, Sayrafî'nin hattatlığından başka hiçbir diğer ilgi alanından bahsedilmemiştir. Bu da *Edvâr*'a şerh yazabilecek kabiliyete sahib birisinin, kaynaklarda mûsikî ile ilgili hiçbir işarette bulunmaması şüphe uyandırıcıdır.

3. Sultan Üveys, Sayrafî'den *Edvâr*'ın Farsça tercümesini istemiş. Kendisi tercüme etmek yerine tercüme edilmiş bir nüsha bulur. Bulduğu nüshayla meşgul olduktan sonra, bu tercümenin kusurlu olduğunu dolayısıyla kendisinin daha önce *Edvâr*'a yazdiği *Şerhü'l-Edvâr*'ini Farsçaya çevirir. Halbuki Sultan Üveys'in isteği Edvâr'ın Farsça çevirmesiydi.

4. Sayrafî'nin iddiâsına göre üzerinde durduğumuz eser telîf ettiği *Şerhü'l-Edvâr*'in Farsçaya tercümesidir, halbuki üzerinde olduğumuz ve çalıştığımız eser, *Edvâr*'ın şerhi değildir.

Bu nedenlerden dolayı, ayrıca ileride izâh edileceği sebeplerden dolayı, bu bilgilere en az daha güvenilir bir nüshanın bulunmasına kadar itibâr edilmemiştir.

1.1. ESERİN İSMİ VE TELÎF TARİHİ

Eserin içerisinde, eserin müellifi ve eserin ismi kaydedilmemiştir. Dönemin kaynakları olan tezkireler, tarihî ve edebî kitapların araştırılmasına rağmen de bu hususta herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Dolayısıyla eserin müellifi, eserin ismi ve telîf tarihine ilişkin, elimizde olan yegâne kaynak, eserin kendisi ve nüshalarıdır.

Öncelikle eserin nüshalarından hareket ederek istinsâh tarihinden ve kayıtlarından yararlanarak eserin telîf tarihi, müellifi ve ismi hakkında fikirler ortaya konulacaktır.

Nüsha tavsifi kısmında zikredileceği üzere, bu eserden İstanbul Süleymaniye kütüphanesi Fatih koleksiyonu (nr. 3661), Ankara Milli kütüphanesi (nr. A 5238) Tahran Milli Kütüphanesi (1235533) olmak üzere üç nüsha tesbit edilmiştir.

Fatih kütüphanesinde bulunduğu için (**f**) rümuzu ile işâretlediğimiz nüshasının sonu noksandır, dolayısıyla nüshanın ferağ kaydının olup olmadığı bilinmemektedir. Bu nüsha iki risâleden oluşmaktadır. İlk risâlesi olan Safiyuddin-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) 633/1236'da telîf ettiği *Kitâbü'l-Edvâr* isimli eseridir. Bu eserin ferağ kaydınaki bilgilere göre nüsha, Evhad b. Es'ad b. Bahram el-Müstevfî el-Beyhakî[1] tarafından 21 Ramazan 824 [19 Eylül 1421] tarihinde Nişâbûr'da istinsâh edilmiştir. [2] İkinci risâle ise konumuz olan eserin nüshasıdır. İkini risâlenin sonu noksan olup ferağ kaydı düşmüşse de nüshada bulunan iki risâle, hat ve istinsâh üslubu ve nüsha yapısı açısından karşılaştırıldığında bir kişi tarafından istinsâh edildiği anlaşabilmektedir.

Ankara Milli kütüphanede bulunduğundan dolayı (**m**) rümuzu ile işâretlediğimiz nüsha ise Abdullah b. Hüseyin es-Sebzevârî tarafından 22 Receb 844 [17 Aralık 1440] tarihinde istinsâh edilmiştir.

Eserin birinci nüshası olan (**f**) nüshası, ikinci nüshaya göre daha eski bir tarihte istinsâh edilmiş olduğundan, ayrıca ilerideki bölümde açıklanacağı üzere bu nüshanın müstensihi edip ve ilim ehli olarak aynı zamanda eserin müellifi olduğunu da tahmin ettiğimizden dolayı daha önem arz etmektedir. Bu nedenle araştırmamızda esâs nüshası konumunda yer almıştır.

Daha önce zikredildiği gibi eserin içerisinde eser ismi geçmemektedir. Ancak her iki nüshanın eser zahriyelerinde eser isimleri farklı bir şekilde kaydedilmiştir.

(**m**) nüshasındaki eserin zahriyesinde eserin müellifi, tereddüt içeren bir ibâre ile "bu fende (mûsikî), şerif ve garib bir kitap, Allame Şirazi'nindir denilmiş"[3] şeklinde kayıt düşürlmüştür. Allame Şîrâzî veya Kutbüddîn-i Şîrâzî[4], Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd

---

1 Bu zât hakkında ilerideki kısımlarda bahsedilecektir.

2 Hosseini: **Fihrist-i Destnîvîshâ-yı Fârsî-yi Kitâphâne-i Fâtih**, s. 164-165; Süleymaniye Küt, Fatih, nr. 3661, ve. 19b. *«ولنكتف بهذا القدر فى هذا الفن، ونختم الكتاب والحمد لله اولاً وآخراً؛ فرغ من تسويده، اضعف عباد الله، اوحد بن اسعد بن بهرام المستوفى البيهقى . اصلح الله احواله . فى الحادى والعشرين من رمضان المبارک سنة أربع وعشرين وثمانماية هجرية ببلدة النيسابور»*

3 (m), vr. 101a: Kitâbün şerîfün garîb fî haze'l-fenn, kile li'l-Allâme eş-Şîrâzî" *كتابٌ شريفٌ غريبٌ في هذا الفن قيل للعلامة الشيرازي*"

4 Şerbetçi, "Kutbüddin-i Şîrâzî", İslâm Ansiklopedisi, 2002 Ankara, c. 26, s. 487-489.

b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî'nin (ö. 710/1311) şöhretidir. Allame Şîrâzî'nin mûsikî ile ilgili 705/1305 yılında telîf etmiş olduğu *Dürretü't-tâc li-gurreti'd-dîbâc*[5] isimli eseridir. Farsça yazılan bu eserde mantık, felsefe ve tabii ilimler ile geometri, astronomi, aritmetik, mûsikî ve ilâhî ilimlerden oluşarak beş bölümde düzenlenmiştir. Mûsikî sahasında telîf ettiği bu eserden başka bir diğer eseri ile kaynaklarda da rastlanmımıştır. Ayrıca her iki eserin edebi ve inşa karakterleri birbiriyle mukabele edildiğinde farklı kişilere ve ayrı dönemlere ait oldukları görülebilir.

Yukarıda mezkur ibârenin sonradan başka bir zât tarafından nüshaya eklenmesi, bu eserin Allame Şîrâzî'ye aidiyetini zayıflatan nedenlerden biri olarak da zikredilebilir. Ancak bu Şîrâzî nisbeti bizim için çok önemlidir ve ileri kısımlarda bu hususa değinecektir.

Söz konusu olan (**m**) nüshası dört risâleyi ihtivâ etmektedir. Her bir risâlenin zahriye sayfasında eser ismi sülüs hatla ve kırmızı mürekkeb ile yazılmıştır. Bu nüshanın her dört eseri ve eserlerin başlıkları nestalik hattıyla yazılmıştır. Fakat nüsha içinde iki üç başlık (vr. 67b-69b) nesih ve sülüs hattıyla kaydedilmiştir. Bu örnekleri dört eserin zahriyelerinde bulunan kayıtları ila karşılaştırdığımızda hat üslubları farklı ve bunların müstensihi olan Abdullah b. Hüseyin es-Sebzevârî tarafından değil de başka birisi tarafından eklendiği gözlemlenebilir. Buna ilaveten nüshanın içinde kullanılan kırmızı mürekkeb ile bu kayıtların kırmızı mürekkebinin aynı mürekkeb olmadığı açıkca görülebilir. Başka bir delilimiz de bu nüshanın dört risâlesini de bir kişi tarafından istisah edildiği göz önüne alarak, dördüncü risâlenin ismi eserde (146a) *Kitâbü'l-hurûf ve'lesvât ve sünûfi'n-nağamât* olarak kaydedilmiştir, halbuki zahriye sayfasında (145a) eser ismi bilinmemiş ve "Risâletün garîbetün bedî'a fî haze'l-fen" şeklinde kaydedilmiştir. nüshanın müstensihi, mûsikî ilmi ile bigâne olmadığı ve istinsâh ettiği eserleri bildiği için eserin ismi için zikredilen kaydı yazmış olamaz. istinsâh edilmiştir, Dolayısıyla bu sebeplere dayanarak eser ismi ve müellifi konusunda (**m**) nüshasında bulunan kayda güvenmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

[5] Bu eserin mûsikî kısmı Nasrullah Nâsihpûr tarafından tashih ve bu fakirin editörlüğü ile Tahran'da1386ş tarihinde yayımlanmıştır.

Bu çalışmanın esâs nüshası konumunda olan (**f**) nüshasına gelince, içerdiği her iki risâlesinin zahriyelerinde birtakım kayıtlar yazılmıştır. Bu kayıtların bazısı nüshanın müstensihi tarafından bazısı da zaman içerisinde temellük eden şahıslar tarafından yazılmıştır. Çalıştığımız eserin bulunduğu varağın zahriyesinde (vr. 20a) nüshanın müstensihi olan Evhad b. Es'ad b. Bahram el-Müstevfî el-Beyhakî tarafından, eserin ismi "Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân" olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla elimizde bu bilgiden başka bir veri olmadığı için eserin ismini bu ünvanla kullanmayı tercih ettik.[6]

Eserin telîf tarihi konusunda, daha önce zikredildiği gibi, eserde herhangi bir tarih veya Fârâbî ve Urmevî dışında şahıs ismi bulunmamaktadır. Bu nedenle eserin yaklaşık olarak telîf tarihini belirleyebilmek için eserin nüshalarının istinsâh tarihlerine başvurmak gerekecektir. Daha önce açıklandığı üzere elimizde olan eserin iki nüshasından (**f**) nüshası 824/1421 civarları ve ikinci nüshası olan (**m**) nüshası da 844 [1440] senesinde istinsâh edilmiştir. Bu takdirde eserin telîf tarihi, eserin en eski nüshasının istinsâh tarihinde veya ondan önce telîf edildiği söylenebilir. Bu şekilde, eserin telîf tarihinin 824/1421'den önce olduğu kesindir.

Eserin muhtevâsına gelince, müellif İkâ' bölümü olan İkinci Fenn'in Birinci Maksad'ında ikânın vezinlerini idrâk etmek, şiirlerin vezinlerini idrâk etmekten daha dikkat ve özen istedeğini vurgular. Nedeni için de:

> "ikâ zamanlarını ölçmek şiirdeki harflerin sayısını teşhis etmek ve harekeli ve sâkinlerini birbirinden ayırt etmekten daha zor olduğunu"

söyler.

Devamında de "birçok insanın şiir tabiatları olup ikâ tabiatından mahrum ve keza tersi olarak" ifâdelerini dile getirir.

Bizim için çok önem taşıyan cümlesini bunların izâhından sonra bu şekilde beyân eder:

---

6 (f, vr. 20a): *کتاب فارسی فی فن الالحان*

> "mûsikî erbabından tasnifi ve telîfi konusunda zamanın yegânesi (**vahîdü'l-asr**) olan ancak katiyen şiir tabiatından yoksun öyleki tasniflerinde birçok şiiri bozguna uğratmış meşhur birisini gördük".

Müellif kendisinin bizzât gördüğü kişinin ismini zikretmemiştir. Bu zât hakkında sunulabilecek ilk bilgi, bu şahisin telîf tarihine göre 824/1421 veya ondan önce yaşamış olduğudur. İsminin neden açıklanmadığı için de bu zâtın meşhur olup bir nevi itbara ve yüksek mevkie sahıp olduğu ve yapılan eliştirden de aralarında bir olumsuz karşılaşma olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu tarihlerde pek çok mûsikîşinas var. Ancak "Vahîdü'l-asr" sıfatıyla şöhret bulan ve bu lakaba lâyik olan sadece Hâce Abdulkâdir-i Merâgî'dir (ö. 838/1435). Dönemin sultanları tarafından Abdulkâdir-i Merâgî'ye yazılan hümâyûnî mektuplar ve sultanî hükümlerde de bu lakablar görülebilir. Sultan Hüseyin-i Celâyîr[7] (ö. 784 / 1382) tarafından yazılan mektupda[8] "yegâne-i zaman ve nâdire-i devrân" ve "nâdire-i 'asr, Bedîu'z-zaman" sıfatlarıyla, Timur (ö. 807/1405) da keza mektubunda[9] "kudvetü'l-fusahâ fî'l-'âlem, evhad-i zaman, nâdire-i devrân" ibâreleri ile övmüş ve medhetmiştir. Merâgî, sultanlar haricinde dönemin ulama tabakasının önde gelenlerinden Allâme Sa'düddîn-i Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Mir Seyyid Şerif-i Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından da bu sıfatlarla anılmıştır.[10] Mûsikî yazarları nezdinde de ayni şekilde vasf edilmiştir. Mevlânâ Benâyî 888 (1483) yılında kaleme aldığı eserinde de "Vahîdü'd-dahri ve'l-evân ve ferîdü'l-asri ve'z-zamân" ibâreler ile Merâgî'yi övmüş[11].

Çalışma konusu olan eserin (m) nüshasının ikinci risâlesinin ferağ kaydından bu ibâreler ile medh edilmiştir[12].

---

7 Bu mektubun başında, Sultan Üveys tarafından yazıldığına dâir bir başlık bulunmaktadır. Ancak mektubun içerisinde 784/1382 tarihinde yazıldığı kaydedilmiştir. Halbuki Sultan Üveys 777/ 1375 tarihinde vefat etmiştir. bk. İran Melik Kütüphanesi, nr. 823, vr. 180a;

8 Hosseini: **Nağme-i rud**, s. 35

9 a.g.e. s. 50

10 Allâme Sa'düddîn-i Teftâzânî (ö. 792/1390) Merâgî için yazdığı mektubunda "nevâdirü'l-felek ve ferîdi asrihi ve vahîdi dehrihi" ibareler ile ve Mir Seyyid Şerif-i Cürcânî'de (ö. 816/1413) "yegâne-i rûzgâr ve ferzâne-i edvâr ve enmûzec-i âsâr-ı kudret-i Perverdegâr, ... u'cübetü'z-zaman, nâdireti'd-devrân" cümleleri ile medhetmiştir. bk. Fatih küt, nr. 5365 ve Nuruosmaniye küt. Nr. 4940, vr. 216b-217a; Hosseini, Fihrist-i Destnîvîshâ-yı Fârsî-yi Kitâphâne-i Fâtih, s. 468; Hosseini: **Fihrist-i Destnîvîshâ-yı Fârsî-yi Kitâphâne-i Nuruosmaniye**, s.733;

11 Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî**, s. 26.

12 **Mekâsidü'l-elhân**; Ankara Milli Küt, nr. A.5238, vr. 97b.

Bu bilgiler ışığında, müellifin ismini zikretmeden gördüğü kişinin Merâgî söylenebilir. Ayrıca müellifin eleştirdiği mesele, yani mûsikî erbabından olup, ikâ ilmine hakim fakat şiirin vezni ve arûzuna bigâne olma gibi hususlar, Merâgî hakkında musamaha ile beraber doğrudur denilebilir. Zîrâ Merâgî'nin kaleme aldığı bazı eserlerinin nüshalarında ve ayrıca bazı beste mecmualarında arûzu meksur ve aksak olan şiirleri rastlanmıştır. Bu aksaklık bazen müstensihin hatasından de kaynaklanabileceğinden dolayı biz bu konuyu Merâgî'nin kendi hattıyla yazılmış kendi eserlerinde göstereceğiz.

Merâgî'nin *Câmiu'l-elhân* eserinin Hâtime kısmının "her bir meclise uygun okunması ve söylemesi gereken şiirler" adı altında ikinci bölümünde tasnifler ve şiirleri işlemiştir. Bu eserin, kendisinin el yazısıyla 816/1413[13] ve 818/1415 tarihlerinde istinsâh ettiği iki nüshası bulunmaktadır[14] . Dolayısıyla söz konusu olan şiir vezni ve arûz kusurları başka bir müstensihten kaynaklı olamaz. Bu mesele için örnek verilmesi gerekiyorsa şunlar söylenebilir:

1 خرم کسی که دیده به دیدار **تو** باز کرد Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilât (s. 335)

Bu mısrada (تو) kelimesi fazladır ve şiirin arûzunu bozmuştur.

2 امروز که **دستگاهی** داری و توان Mefâilün Mefâilün Feûlün (s. 336)

Bu mısrada (دستگاه) kelimesi doğrudur, (دستگاهی) yanlıştır.

3 عمرش **بر سر** آمد است استخوان تو ندید Mefâilün Mefâilün Feûlün (s. 355)

Bu mısrada (بسر) kelimesi doğrudur, (بر سر) yanlıştır ve vezni bozmuştur.

4 بگذاشتهام مصلحت خویش بدو **من** Mefâilün Mefâilün Feûlün (s. 415)

Bu mısrada (من) kelimesi fazladır ve şiirin veznini bozmuştur.

5 در ساعدی که آن **بکشید** بار تیغ Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilât (s. 431)

[13] Merâgî bu eserin telîfini 808/1405 yılında başlamış, üzerinde tashihler ve düzeltmeler yaparak 816/1413 yılında tamamlamış ve son haline getirmiştir.

[14] İngiltere Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesinde No. Marsh 282 ve Nuruosmaniye Kütüphanesi No.3644.

Bu mısra noksandır, veznin sahih olması için (بکشید) yerine (بکشیده است) olması gerekir.[15]

Müellifin gördüğü kişinin Merâgî olduğu doğrultusunda başka bir delilimiz de *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'da bulunan bazı ibârelerin *Câmiu'l-elhân*'daki ibârelere neredeyse birbirinin aynısı denilebilecek kadar benzerlikleridir. Buna örnek olarak, Merâgî'nin *Câmiu'l-elhân*'nın Altıncı Babı'nın "Edvâr tabakaları ve kâideleri" başlıklı ikinci faslında, Temdîd konusunda kullandığı cümleler ile *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın Edvâr bölümü olan İkinci Marsad'in Birinci Matlab'ında geçen cümlelerini karşılaştırınca bu benzerlik gösterilmiş olur:

Câmiu'l-elhân:

و چون **قبل** از این گفتیم که هر ذی الاربعی که در طرف اثقل بعد ذی الکل واقع شود، آن را طبقه اولی خوانند و ذی الاربعی که در ذی الخمس است طبقه **ثانیه**. پس طبقات عبارت از ذی الاربع**ات**اند و تفاوت هر تمدیدی[16]

Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân:

و چون **پیش** از این گفتیم که هر ذوالاربع که در طرف اثقل ذوالکلّ واقع بود او را طبقهٔ اول خوانند و ذوالاربع دوم را طبقهٔ **دوم**؛ پس طبقات عبارت از ذی‌الاربع**ها** باشد، و چون تفاوت تمدیدات ...[17]

Bu iki cümle mana açısından birbirinden hiçbir farkları yoktur. Görülen fark ise Arapça – Farsça olmak üzere kullanılan bir iki eş anlamlı kelimelerdir. "Önce" manasını veren kelime için Merâgî Arapçası olan (قبل) kalimesini, *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân* müellifi de Farsçası olan (پیش) kelimesini kullanmıştır. "İkinci" manası için de Merâgî eserinde Arapçası olan (ثانیه) kelimesini getirirken, diğer eserde Farsçası olan (دوم) getirilmiştir. Başka fark olarak da "zi'l-erba'lar" kelimesinda Merâgî

15 Bu konuda sayin Seyyid Abdurrıza Taberî'den yardımlarından dolayı teşekkür ederim.
16 Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 129.
17 *Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân*, Ankara Milli Küt., nr. 5238, vr. 21b.

tarafından Arapça çoğul eki (ات) kullanılırken, çalıştığımız eserde de Farsça çoğul eki (ها) kullanılmıştır.

Bu mukayeseden müellifin *Câmiu'l-elhân*'ı okuduğu ve eserinde ondan yararlandığı ve bazi cümlelerini ondan aldığını ve keza *Câmiu'l-elhân*'ın Hâtime'sinden de Merâgî'nin şiir arûzundaki kusurlarını gördüğü söylenebilir.

Daha önce eserin esâs nüshasının istinsâhından hareketle, telîf tarihi 824/1421 veya ondan önce olduğunu hatrılatarak, müellifin *Câmiu'l-elhân*'ı okuduğu ve ondan istifâde ettiğine göre eserini *Câmiu'l-elhân*'ın telîf tarihinden sonra kaleme aldığı bilgisi de eklenebilir. Daha önce beyan edildiği gibi *Câmiu'l-elhân*'dan müellifin hattıyla istinsâh edilmiş Bodleian ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri olmak üzere iki nüshası mevcuttur. Bodleian nüshası Nuruosmaniye nüshasına göre iki sene önce yani 816/1413 senesinde yazılmıştır. Merâgî bu nüshanın zahriyesinde 808/1405 tarihinde eseri telîf ettiğine dâir bir kayıt düşürmüşse de bu tarih eserin telîfine başladığı tarih denilebilir. Zîrâ zaman zaman bu eser üzereinde çalışmış ve nihayet 816/1413 tarihinde eseri son haline getirerek telîfini noktalamıştır. Dolayısıyla *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihi 816/1413'ten sonra ve 824/1421 civarları yılları arasında olduğu düşünülebilir.

Eserin ismi ve telîf tarihi açıklandıktan sonra, eserin müellifi söz konusu olacaktır.

1.2. ESERİN MÜELLİFİ

Müellifin kendisi bizzât Merâgî'yi gördüğü ve onun şiirlerin arûz konusunda eleştirdiği hususlar dikkata alınırsa, müellifin ilmî açısından üst bir mertebeye sahib olduğu anlaşılacaktır. Zîrâ Merâgî bulunduğu her yerde, marifetleri ve ilmî seviyesi ile bölgenin sultanlarının ve hakimlerinin saygısını ve hürmetini kazanmıştır. Çocuk yaşlarından itibâren saray ve devlet erkanıyla ilişki kuran Merâgî on yaşındayken Sultan Üveys-i Celâyîrî'nin (ö.777/ 1375) Tebriz'de Mardin sultanı Melik Sâlih'in

(ö.765/1364)[18] kızı ile düzenlediği izdivac töreninde bulunmuş ve bu münasebet ile Sultan Üveys'in söylediği Farsça şiirini Uşşâk, Nevâ ve Bûselîk makamlarında on iki nakralı Remel usûlünda besteleyerek sunmuş ve sultanın ilgisini çekmiştir[19].

Merâgî sultanlar ile irtibatını hayatının sonuna kadar sürdürebilmiş bir zâttır[20]. Bu nedenle *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifi Merâgî'nin bulunduğu ortamlarda bulunması ve bir mecliste Merâgî'yi görebilmek ve onun icrâsını duyabilmek en azından bir şöhert ve makbuliyet sahip olmasını arz eder. Diğer husus da müellifin edib ve şair olmasıdır, çünkü Merâgî'nin arûz konusundaki zayıflığını görmüş ve eleştirmiştir.

Velhasıl eserin müellifinin, mûsikîşinas ve riyazi ilimlere vakıf, edib ve şair ve halk arasında makbuliyet ve şöhret sahibi bir zât olduğu söylenebilir. Bu hususta bu döneme ait olan kaynaklar araştırıldığında birçok mûsikî erbabıyla karşılamak mümkündür. Kaynakların aktardığı bilgilere göre mûsikî erbabı üç grupta sınıflandırılabilinir: Bir kesimi mûsikînin ameli boyutuyla iştigal eden icrâcı sınıfıdır. İkinci grupsa mûsikî ilmine iştigal edenlerdir. Üçüncüyse mûsikînin hem ilmî ve hem ameli yönlerine hakim olan kesimdir.

Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'ın müellifinin kimliğini tesbit edebilmek konusunda - zikredilen vasıfları taşıması göz önüne alınarak - ilk kaynağımız, Merâgî'nin eserleridir.

Merâgî eserlerinde kendi çağında yaşayan ve kendisi ile irtibatta olan bazı mûsikîşinasların isimlerini aktarmıştır. *Câmiu'l- elhân*'da "Tebriz sarayında, Bir Ramazan ayında, her Nevbet'i beş kıta olan otuz Nevbet'i tasnîf etme sebebi" başlığı

---

[18] el-Melikü's-Sâlih Şemseddin Mahmud b Necmeddin, bk. Kâtip Ferdi. (2006). **Mardin Artuklu melikleri tarihi**. (Neşreden Ali Emiri). İstanbul. S. 31-36

[19] Bu konu kendimizce Sivas Cumhuriyet sempzyumunda 2016 da sunulmuştur. ayrıca bk. **Tezkire-i Şu'arâ**, İran Milli Kütüphane, nr. 11170, vr. 183.

[20] Merâgî, Sultan Üveys'in yerine geçen oğlu Sultan Hüseyin, ondan sonra tahta oturan kardeşi Sultan Ahmed, Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin oğlu ve halifesi Sadreddîn-i Musâ, Timur ve oğlu Emirân Şah ve Şahruh ve Şahruh'un oğlu Uluğbeyk gibi sultanlara yakın olup daima meclislerinde ve mahfillerinde bulunmuştur. Hosseini: **Nağme-i Rud**, s. 18-20.

ile 29 Şaban 778 (11 ocak 1377) tarihinde düzenlenmiş olan meşhur Nevbet-i Müretteb meclisinden söz eder ve şöyle anlatır:

> "... Hazret-i Sultan Celâleddin Hüseyin Han İbn-i Sultan Şeyh Üveys ile birlikte Allah'ın delilleriyle aydınlattığı büyük Şeyhülislam Hâce Şeyh el-Kececi, Düstûr-ı Azam Emir Şemseddin Zekeriyya, o zamanın diğer büyükleri ve faziletlileri ile *Şerefiyye* ve *Edvâr*'a şerh yazmış **Mevlânâ Celaleddin Fazlullâh el-Ubeydî**, **Mevlânâ Sa'deddin Kûçek** ve **Mevlânâ Ömer Tâc-ı Horasânî** gibi kimseler hazır bulunmuşlardı. Güzel icrâcılar, tasnîf üstatları ve tasnîfçi **Hâce Razieddin Rıdvanşah**, **Üstat Ömer Şah**, **Üstat Bûke**, **Nur Şah** ile diğer telli ve nefesli çalgı üstatları[21] da hazır bulunarak ilmî ve amelî konuları tartışmaktaydılar.".[22]

Merâgî bu mecliste mûsikî ile alakalı olanları *Şerefiyye* ve *Edvâr* şârihleri sıfatıyla telîf sahibleri ve icrâcî olmak üzere iki gruba ayırtmıştır. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın yazarı olma ihtimalini taşıyanlara gelince, mûsikînin ilmî boyutuyla iştigal edenler Mevlânâ Celaleddin Fazlullâh el-Ubeydî, Mevlânâ Sa'deddin Kûçek ve Mevlânâ Ömer Tâc-ı Horasânî söz konusu olabilirler. Yaptığımız yoğun araştırmalara rağmen bunlar hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca Merâgî'nin zikrettiği kişilerin *Şerefiyye* ve *Edvar* şerhleri de şuan elimizde yoktur ve Merâgî dışında herhangi bir kaynakta da bu hususla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Mevlânâ Celaleddin Fazlullâh el-Ubeydî Tebrîz'in 'Ubeydî hanedanından olup astronomi ve matematik 'âlimi olduğu ulaşılan eserlerinden anlaşılmaktadır[23]. 'Ubeydî *Beyânü't-tezkere ve tibyânü't-tebsere* adlı eserini 728/1327'de telîf ettiği ve yaklaşık 50 yıl sonra yani 778/1377'de Nevbet-i Müretteb meclisinde bulunduğu dikkata alınırsa *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın telîf tarihi olan 816-824 (1413- 1421) yıllarında en azından

---

[21] Merâgî'nin 818 tarihinde istinsah ettiği Nuruosmaniye (3644) nüshasında kaydedilen isimler dışında, 816 tarihinde istinsah ettiği (Bodleian Küt. nr. Marsh 282) ve Melek (Küt. nr. 6317) nüshalarında bu isimler de kaydedilmiştir: Şemseddin b. Bedri'n-Nâyî, Hâcî Şikeldî-i Avvâd, Hâce Muhaşşân, Mevâlnâ Şemseddin Harbevî-i Nâyî, Ustad Alişâh-ı Rebâbî, Tâcüddin-i Merendî

[22] Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 274; Ubeydullah Sezikli s. 24.

[23] Günümüze ulaşan diğer eserler: *Muhtasar fî marifeti makâdîri'l-eb'âd ve'l-ecram, Şerhi Çağminî, Risâle der ilm-i Hesâb*, bk. **Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde**, c.1, s. 349; ve Feyzullah Efendi Küt. nr. 1330; **Fihris el-Mahtuta el-İlmiyye** (mısır), c.2, s. 18; Topkapısarayı Küt, III. Ahmed, nr. 3313 ve 3325.

yüzyirmi yaşlarında olmalıdır. 'Ubeydî'nin vefat tarihi bilinmemekle beraber bu yaşta eser telîf etmesi pek de düşünülebilecek bir durum değildir.

Merâgî eserlerinde Semerkant'ta 795-807 (1392-1405)[24] yılları arasında gerçekleşen başka bir ilmî meclisten de bahsederek mecliste bulunan mûsikîşinasların isimlerinide aktarmış:

> "Edvâr şârihlerinden birisi **Nasrüllah Kâînî** idi, bir gün Semarkand'da **Hâce İmâdüddîn Abdülmelik** ve **Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel** ve **Emîr Seyyîd Şerif** huzurlarında, zikredilen şarih, *Edvâr Şerhi*'ni bu fakire verdi ve kitabın hatası varsa tashih etmemi rica etti, ... kitabını okuduktan sonra hata buldum, Hâce Abdülmelik'e gösterdim, o da mutâlaa ettikten sonra Emîr Seyyîd Şerif'e verdi o da okuduktan sonra benim tesbitimin doğru olduğunu teyit ettiler ... " [25]

Bu mecliste bulunan Mir Seyid Şerif-i Cürcânî (ö. 816/1413) *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihlerinde hayatta olmadığı için eserin müellifi olamaz[26]. Meclise katılan diğer ulemâlara gelince, dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olmalarına rağmen kaynaklarda hayatlarına dâir fazla malumat bulunmamaktadır. Vefat tarihleri bilinmemekle beraber mûsikî ile ilgili eser yazıp yazmadıkları da meçhuldur. Mûsikî ile ilişkileri konusunda - Merâgî'nin zkirettiği dışında - başka bir kaynakta rastlanmamıştır.

Şiirlerinde "İbn-i İsâm" ve "İsâmî"[27] mahlasını kullanan Hâce İmâdüddîn Abdülmelik[28] Hindistan'da bulunduğu sıralarda *Fütûhu's-selâtin* adlı Farsça manzumesini 751/1350 yılında tamamlayarak Behmen Şâh'a sunmuştur. bu eserinde

---

[24] Merâgî bu meclis için herhangi bir tarih vermemiştir. Ancak Merâgî'nin 795(1392) tarihinde Semerkant'a gitmesi ve mecliste bulunan Mir Seyyid Şerif-i Cürcânî'de Timur'un ölümünden (807/1405) sonra fitne ve kargaşanın hâkim olduğu Semerkant'tan ayrılarak Şîraz'a döndüğüne göre bu meclis zikredilen tarihler arasında gerçekleşmiştir. Hosseini: **Nağme-i Rud**, s. 17.

[25] Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 110.

[26] Mir Seyid Şerif-i Cürcânî ile mûsikî ilişkisi için bk. Hosseini: **Âine-i Hiyâl**, "Mektubâti ez Mir Seyyid Şerif" 1386, no.1, s. 5.

[27] Takîyüddin Evhadî: **Arafâtü'l-aşikîn**, c. 1, s. 402, c. 5, s. 2770.

[28] Tâcüddin Ahmed-i Vezir'in 782/ 1380 yılında yazdığı ve topladığı ulemâ destihatlarını içeren Beyâz'ında Hâce İmâdüddîn Abdülmelik'in el yazısı da bulunmaktadır. Hâce İmâdüddîn hâtıra olarak bu Beyâz'da yazdığı Farsça gazelinin sonunda tam adını bu şekilde vermektedir: "Ebu Ahmed İmâd b. İsâm b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Abdürrehim b. Bekr b. Ali Sâhibü'l-hidâye". **Beyâz-ı Tâcüddin Ahmed-i Vezir**, s. 446.

yaşını kırka vardığını zikrettiğine göre 711/1311'de dünyaya gelmiştir[29]. Timur döneminde 14.yüzyılın son çeyreğinde Semerkant'ta Şeyhülislamlık görevinde olduğu bilinmektedir[30]. Hâce İmâdüddîn'in vefat tarihine dâir herhangi bir bilgi olmadığını vurgulayarak hayatta olma şartıyla Merâgî'nin 795-807 (1392-1405) tarihleri arasında söz ettiği mecliste 81-93 ve *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihlerinde de 106-111 yaşlarında olmalıdır[31].

Semerkand Meclisin diğer katılımcısı Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel hakkında da fazla bilgiye rastlanmamıştır. Edinen bilgilere göre Semerkand'ın köklü ailesinden olup Sâhibü'l-hidâye'nin[32] ahfadındandır. Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel, Hâce İmâdüddîn Abdülmelik'ten sonra hangi yılda Semerkant şeyhülislamı makamına atandığı belli olmamakla beraber Abdurrazzak Semerkandi'nin[33] verdiği bilgilerinden 813/1410 yılında bu görevde olduğu anlaşılmaktadır. Abdülhay el-Leknevî'nin (ö. 1304/1886) Hanefî fakihlerine dâir biyografik eserinde Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel'in vefat tarihini zikretmeden 814/1411'de Şemsüddin el-Kırimî'ye verdiği İcâzetnâme bilgisini nakletmiştir[34]. Hâce Abdülevvel'in mûsikî ile ilgisi hakkında Merâgî'nin verdiği bilgi dışında herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Ayrıca bir Hanefî alimi olarak dinî ilimler ile iştigal ettiğinden dolayı eserin müellifi olduğunu düşünmemekteyiz.

Bu meclisin zikredilmesine sebeb olan Nasrullah-ı Kâinî ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Fakat Merâgî'nin rivayet ettiği bu olay ve olayın asıl nedeni konusunda cevabı çok mühim olan bir soru aklımıza gelmektedir. Bu soru şu şekilde açıklanabilir:

---

29 İmâdüddîn Abdülmelik: **Fütûhu's-selâtin**, s. 616.

30 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 590-591; Hâfiz Ebrû: **Zübdetü't-tevârih**, s. 365,466, 811

31 Bu mecliste hazır olan Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel'in Hâce İmâdüddîn'den sonra 813/1410 yılında Semerkant Şeyhülislamı makamında bulunduğu dikkata alınırsa, Hâce İmâdüddîn'in zikredilen meclisten kısa bir zaman sonra vefat ettiği düşünülebilir.

32 Hanefî fıkhına dâir yazdığı meşhur el-Hidâye eseriye Sâhibü'l-hidâye olarak anılan Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergānî el-Mergīnânî (ö. 593/1197). bk. **DIA**, cilt: 29, sayfa: 182-183.

33 Abdürrezzâk-i Semerkandî: **Matlau's-sa'deyn**, c.2, s. 126; Vâlih-i Kazvinî: **Huld-i Berin**, s. 425.

34 el-Leknevî eserinde Hâce Kemâlüddîn Abdülevvel'in tam ismini bu şekilde kaydetmiştir: "Abdülevvel b. Burhânüddîn Alî b. İmadüddin b. Celalüddin Muhammed b Zeynüddin Abdurrehim İbn İmadüddin Sâhibü'l-hidâye Ali b. Ebî Bekr: **el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye**, s. 85.

Merâgî *Şerh-i Edvâr*'ında isim vermeden birkaç yerde kendisi ile mûsikî konularında mübahase edenlerden sözederek *Edvâr* şârihlerin bazıları konuyu anlamadıklarını yazmıştır:

> "Günümüzde *Kitâbü'l-Edvâr*'ın şârihleri bu konuda yanlışa düşmüşler ve bana arz etmişler. Ben de onlara bu konuda cevap verdim ve yanılgılarını giderdiler ve bu husuta düşüncelerinin fâsid olduğu anladılar"[35]

Yine ayni Semerkant meclisinde ismi zikredilmeyen bir kişi, Merâgî'nin verdiği cevabı eleştirmiştir[36]. Bu meseleler ve 795-807 (1392-1405) yılları arasında gerçekleşen Semrekand Meclisi'nin dikkat çekici noktası ve bıraktığı soru işâreti budur: Merâgî neden bu meclisten, bu tarihe yakın 816/1413 ve 821/1418[37] yıllarında telîf ettiği *Câmiu'l-elhân* ve *Makâsidü'l-elhân*'ında değil 825/1421'den sonra kaleme aldığı son eseri *Şerh-i Edvâr*'ında söz etmiştir? Anlaşılan o ki birtakım sebeplerden dolayı bazi mûsikî erbabı Merâgî ile hemfikir olmayıp bazen de itiraz ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Elimize ulaşılan tüm mûsikî risâlelerinde ve hatta diğer kaynaklarda Merâgî hep övülmüş teyit edilmiştir. Merâgî'ye yönelik tartışmaları sadece kendi eserlerinde ve *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'da gözlemlenebilir. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'da olan itiraz da mûsikî mahiyetinde değil daha çok şiir ve arûz ile ilgili bir eleştiridir. Bu hususu göz önüne alarak *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifinin, Merâgî'ye mûsikîde eleştiride bulunanlardan – Merâgî'nin zikrettiği üzere – olmadığı söylenebilir. Buna ilaveten eserin müellifi mûsikî ilminde üst bir seviye de olmakla beraber, şiir ve edebiyatta da üstad olduğu söylenebilir.

Merâgî'nin eserleri dışında, *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifini tesbit etmek doğrultusunda araştırdığımız kaynakların neticesinde bu dönemlerde bir hayli mûsikî erbabına rastlanılmıştır. Ancak kaynaklarda bunların çoğu hânende, sâzende ve gûyende sıfatlarıyla tanıtılmıştır. Kaynaklardan Merâgî ile ayni muhitlerde yaşayan mûsikîşinasların tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

---

35 Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 98.
36 a.g.e., s. 110.
37 Oxford. Bodleian Library, nr. 1843.

Muhammed-i Câmî[38], Hâce Yusuf-i Bürhân[39], Pehlivân Muhammed Ebu Said[40] , Hâce Abdullah-i Sadr[41], Hâce Muhammed-i Kenger[42], Mevlâna Sâhib-i Belhî [43], Mîr Muhammed-i Kâbulî[44], Mutahhar-i Udî[45], Mevâlnâ Sâilî[46], Mevâlnâ Gubârî-i İsferâyinî[47], Ustâd Kul Muhammed-i Udî[48], Hâce Kemaleddin Hüseyin[49], Seyyid İmâdüddin-i Yezdî ve Mevâlnâ İlmî ve Mevâlnâ Mektebî[50], mir İbrahim-i Kânûnî[51], Emir Şerifi[52], Hâfız Penâhî ve Mevlanâ Nizâmeddin-i Bedr ve Hümâyî-i Semerkandî[53], Mevâlnâ Şeyhî-i Tabasî[54], Mevâlnâ Bakâî[55], Yusuf-i Endekânî[56], Abdulakir-i

---

38 Mevâlnâ Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) kardeşidir. Mevâlnâ Câmî'nin mûsikî ilminde bir eser telîf ettiğini dikkata alarak kardeşi bu konuda kendisinden daha üstün olduğu kanaatinde idi. Nevâî: **Mecâlisü'n-nefais**, s. 15, 23.

39 Şeyhülislam Ahmed-i Câm'ın ahfadından sufi meşrepli bir zattır. Mir Alişir-i Nevâî, mûsikî'de kendisinin hocası olduğunu kaydetmiştir. Nevâî: **Mecâlisü'n-nefais**, s. 42, 88; ayrıca Merâgî'nin öğrencilerinden de sayılmıştır. Es'adi, 1380, **Faslname-i Mahur**, no. 14, s. 29.

40 Edvâr ve mûsikî ilmine vakıf bir zattır. Kaynaklarda zikredilen Müretteb Divân'ı elimize ulaşmamıştır. Mir Alişir-i Nevâî de hakkında Hâlât-ı Pehlivân Muhammed Ebusaid ismili bir eser yazmıştır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme** (Terüme-i Mecâlisü'n-nefais), s. 89, 135; Hândmîr: **Mekârimü'l-ahlâk**, s. 140 ve 230; Mîrhând: **Ravzatü's-safâ**, c. 11, s. 5935.

41 Abdullah-i Mürvârid'in oğludur. Şiir, hat ve mûsikî erbabındadndır. Kânun sâzında üstat bir zâttır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 106; Sâm Mîrzâ: **Tuhfe-i Sâmî**, s. 63; Duğalât: **Tarih-i Reşidi**, s. 319.

42 "Şîrîn lehece, Zebûr nağmeli ve dönemin Davud'u idi". Abdürrezzâk-i Semerkandî: **Matlau's-sa'deyn**, c. 2, s. 754.

43 Mevâlnâ Sâhib-i Belhî şiir fenninde mâhir, edvâr ve mûsikîde kâmil ve nâdir idi, kemalını göstermek için kendi şiirleri üzerinde yaptığı bestelerinde Miyânhâne düzeltmiş Çahargâh ameli halk arasında meşhurdur. Şâhroh'un oğlu Mirzâ Muhammed Cûkî'nin meclisinde icrâ etmiş. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 15; **Tezkire-i Şu'arâ ve Selâtin**, İran Milli küt, nr. 1170, vr. 476a.

44 "Mûsikî ilmine vakıf ve birçok sâzın icrâsına hakim". Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 53.

45 "hoş-nevâz" ve "hoş-hân" bir zâttır. Ud sâzında üstatlardandır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 62; Duğalât: **Taih-i Reşidi**, s. 319-320;

46 Bestekarlardandır ve birçok sâzın icrâsına vakıf. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 66.

47 Şair, hattat ve mûsikîşinaslardandı. Gubâr hattı üslubunda mâhir olduğu için bu lakab ile meşhur olmuştu. Mûsikîde mâhir birisi idi ve Şedd-i Uzzâl'da yaptığı bestesi dillere destan olmuştu. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 77.

48 Gîyçek ve kopuz sâzlarında mâhir sâzendelerdendir. Mir Alişir-i Nevâi onun için mûsikî ilminde bir eser telîf edilmesini istemişti. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 103.

49 Mûsikîye vakıf birisidir ve besteleri vardır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 106, 280.

50 Kânûn sâzı çalanlardandır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 122, 312, 150, 387.

51 Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 139; Sâm Mîrzâ: **Tuhfe-i Sâmî**, s. 74.

52 İlm-i mûsikîde mahâreti olan bir zâttır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 139.

53 Hânendelerdendir. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 147, 148, 160.

54 Mûsikî ilmi ve amelinde mâhir birisidir, Edvâr ilmine hakim ve hoş besteleri var. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 80.

55 Onun gibi kimse mûsikî ilmine va ameline hâkim değildir. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 379.

56 Yusuf-i Endekânî ki "yedi iklimde bi misl u misal idi. Sultan İbrahim b. Şahruh, Şiraz'dan kaç kere Yusuf-i Endekânî'yi Sultan Baysungur'dan istedi, sonunda da yüz bin dinar gönderdei, Baysungur yine kabul etmiyerek, kardeşine bir bit ile cevap yazdı: biz Yusuf'umuzu satmayız / sende kara gümüşünü kendin için sakla". Abdürrezzâk-i Semerkandî: **Matlau's-sa'deyn**, s. 350-351.

Merâgî'nin oğlu Safiyüddin, Nasrin, Kutb-i Mevsilî, Şemseddin Kâhkî, Habib Udî, Abdülmümn-i Gûyende ve Erdeşir-i Çengî[57], Seyid Ahmed-i Giçekî, Üstad Şeyh Nâî[58], Abdüllatif-i Dâmgânî, Mevâlnâ Esedüddin, Şerif Hâfız-ı Hüseynî, Hâfız Mahmud-i Muharrık-i Hârezmî[59], Cemaleddin Ahmed-i Hârezmî[60], Hâce Ebü'l-vefâ Hârezmî[61], Ustad Hayder Bülbülânî[62], Mîrek-i Za'ferân, Hâfız Kazzâk, Üstad Şâh Kulî, Üstad Hüseyin, Emîr Şâhî[63], Azerî-yi İsferâyinî[64] ve Hace Muhammed-i Kenger [65].

İsmi zikredilen mûsikîşinasların çoğu icrâ ile ilgilenenlerdir. Bazısı da mûsikînin amelî boyutuyla beraber ilmî yönünyle de ilgilenmiştir. Fakat mûsikî ilminde bir eser yazıp yazmadıkları ve telîf sahıbı olup olmadıkları kaydedilmemiştir.

Söz konusu, *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifinin şöhret ve makbuliyete sahibi, şiir ve edebiyat ile mûsikî ve matematik ilimlerinde de mâhir olduğu ve ayrıca Merâgî ile de buluştuğu açıklanmıştır. Bu vasıfları taşıyan kişinin nüshanın müstensihi olduğunu tahnin ediyoruz.

1.2.1. Fahreddîn-i Müstevfî (787 – 868/ 1385 - 1464)

Esâs nüshanın müstensihi aynı zamanda eserin müellifi olduğunu tahmin ettiğimiz Fahreddîn-i Müstevfî, Fahr-i Evhadî, Evhadî-yi Sebzevârî, Fahreddîn-i Sebzevârî,

---

57 Timur, oğlu Mirânşâh'ı cezalandırmak amacıyla Tabriz'de bu son beş kişi idâm ettirdir. İbni Arabşâh: **Acâ'ibü'l-makdûr fî ahbâri Tîmûr**, s. 169.

58 Duğalât: **Taih-i Reşidi**, s. 319-320.

59 Timur'un nedimlerinden olup hânendelerden ve kârîlerdendir. Çok ateşli ve yakıcı seslendiği için, Arapça'da yakıcı manası veren Muharrık lakabı ile meşhur olmuştur. İbni Arabşâh: **Acâ'ibü'l-makdûr fî ahbâri Tîmûr**, s. 167.

60 İbni Arabşâh: **Acâ'ibü'l-makdûr fî ahbâri Tîmûr**, s. 167.

61 Pîr-i Firişte lakabıyla meşhur Kübrevîyye tarikatı şeyhlerindendir (ö. 835/1432). Mûsikî ilminde üstad olduğu zikredilmiştir. Günümüze ulaşan eserleri *Dîvân*, *Nesrü'l-cevâhir* ve *Mektûbât*'ıdır. Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 185; Emîn Ahmed-i Râzî: **Haft İklim**, c. 1, s. 329; Rızâ Kulî Hân-ı Hidâyet: **Tezkire-i Rîyâzü'l-'ârifîn**, s. 36; Necib Mâil Herevî: Der **Şebistan-ı İrfân**, s. 17-23.

62 Edvâr ilmine vakıf ve sâzendelerden, Duğalât: **Taih-i Reşidi**, s. 319-320;

63 Çalıştığımız eserin esâs nüshanın müstensihi ile hemsohbet ve dostlarından Şâhî (ö. 857/1453); hünerli, fünuna aşina, özellikle kitabet, mûsikî, saâzendelik, tezhip ve tasvir ilminde mahâret sahibi biriydi. Müstakîmzâde, **Tuhfe-i Hattâtîn**, 1928, s. 664.

64 Bu şahsiyetten ileri kısımlarda bahs edilecektir.

65 Hândmîr: **Düstûrü'l-vüzerâ**, s. 374; Hândmîr: **Habîbü's-siyer**, c. 4, s. 384; Hândmîr**: Meâsirü'l-mülûk**, s. 243; Zeynüddin Mahmûd-i Vâsıfî: **Bedâyi'u'l-vekāyi'**, c. 1, s. 23; Nisari-i Buhari: **Müzekkir-i Ahbâb**, s. 182-183.

lakablar ile meşhur Evhad b. Es'ad b. Bahram el-Müstevfî el-Beyhakî el-Sebzevârî en-Nişâbûrî 14. - 15. Yüzyıllarda yaşamış ilim ve edeb erbabından bir şahsiyettir.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin isminden de anlaşıldığı üzere eski adı Beyhak olan Sebzevâr'da doğmuştur[66]. Bu şehir Nişâbûr'a yakın olduğundan dolayı Nişâbûrî olarak da anılmıştır[67]. Fahreddîn-i Müstevfî, Müstevfîyân adıyla meşhur olan köklü bir aileye mensubtur[68]. Ali b. Zeyd el-Beyhakī'nin (ö. 565/1169) Sultan Sencer zamanında 1167'de tamamladığı *Tarih-i Beyhak* isimli eserine göre bu aile 11. yüzyılda yaşamış Hâce Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Müstevî'ye[69] dayanmaktadır. Bu ailede yüzyıllar boyunca büyük ilim, sanat ve siyaset adamları yetişmiştir[70]. Fahreddîn-i Müstevfî'de adeta hânedân geleneği olarak, küçük yaşlarından itibâren güçlü bir eğitim alarak birçok ilim ve sanat dallarında söz sahibi oldu.

Fahreddîn-i Müstevfî ile çağdaş olan Devletşâh-ı Semerkandî[71], *Tezkiretü'ş-şu'arâ* eserinde "Fazılların seçkini ve Hakîmlerin Muktedası"[72] vasıflarıyla Fahreddîn-i Müstevfî hakkında "fazilet sahibi bir hakîm ve birçok ilme vâkıf birisi, özellikle nücum ve hey'et ilminde zamanında bimisal olduğunu, şiir ilminde ve şairlikte asrın önde gelenlerinden, hat, inşa, muhasebe ve siyak, tıp ve tarihte, onun gibi camiiyete sahib birisi bulunmadığını" zikreder. Devletşâh, Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefatını da

---

66 Vecihüddin Eşref (1202/1788'de hayatta) *Bahr-i Zahhâr*'ında Fahreddîn-i Müstevfî'yi, Şîrâzî olarak tanımlamışsa da Fahreddîn-i Müstevfî'nin zamanında yazılan kaynaklarında Sebzevârî olduğu zikredilmiştir. Vecihüddin Eşref, **Bahr-i Zahhâr**, c. 3, s. 205-206; Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 443.

67 Tabîbzâde mehmed şükrî efendî, **Silsilenâme-i sûfiyye**, Süleymaniye, küt, Hüdai efendi, nr. 1098, vr. 19a.

68 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 444; Hâcî Halife de hemen hemen ayni bilgileri zikretmiştir, Kâtib Çelebî: **Süllemü'l-vühûl ile'l-ʿulemâʾi'l-fuhûl**, c. 1, s. 350; Şüşterî: **Mecâlisü'l-mü'minîn**, c. 2, s. 668-671; Gülpâyegânî: **Şemsü't-tevârih**, s. 57; Müderris-i Tebrizi: **Reyhânetü'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-küniye ev el-lakab**, c. 1, s. 200.

69 Sebzevar'ın Camisi başta olmak üzere hamam, köpru, hastane gibi yaptırdığı birçok evkâfı var. Beyhakî: **Tarih-i Beyhak**, s. 118.

70 Bu aileden gelen şahsiyetler, geniş bir coğrafyada yayılarak neredeyse İran'ın Hemedan, Tebriz, Nahcivan'dan ta İsfahan, Herat ve Semerkant'a kadar izleri takib etmek mümkündür. Bunlara örnek olarak Lubbü'l-hesâb yazarı Ali b. Yusuf, Hamdullah Ahmed b. Ebi Bekr, İbni Yemin-i Feryumedî, Hâce Sadüddin-i Kazvinî ve Hâce Ahmed b. Hâmid İsfahani zikredilebilir.

71 Devletşâh-ı Semerkandî, yıllarca telîfi süren Tezkiretü'ş-şu'arâ eserinde, Emîr Şâhî maddesinde, "şuan 857/453 de olduğumuz yılda" ifadesiyele Fahreddîn-i Müstevfî'ye de işâret ederek Şeyh-i Âzerî, Yahya Seîbek ve Mevlana Hasan Selimî Tûnî ile beraber Emîr Şâhî ile çağdaş olup gördüğünü aktarırı. Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 429.

72 (زبدة الفضلاء و قدوة الحكماء)

seksan bir[73] yaşındayken 868/1463'te olduğunu kaydeder[74], dolayısıyla 787/1384 tarihinde doğmuş denilebilir[75]. Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefat tarihi ile ilgili, Devletşâh'ın verdiği tarih dışında, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1505) verdiği tarihtir. Kâşifî 870/1465 yılında telîf ettiği *Lübâbü'l-ihtîyârât fî ta'yîni'l-evkât* adlı eserinde Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefat tarihini 867/1462 olarak kaydetmiştir[76].

Devletşâh ve Kâşifî'nin verdikleri tarihler, her ikisinin de Fahreddîn-i Müstevfî'yi gördükleri için çok önemlidir, ancak Kâşifî'nin *Lübâbü'l-ihtîyârât* eserinden elimize ulaşan iki nüshası çok geç dönemde istinsâh edilmiştir, bazen de müstensih hataları izlenmiştir, dolayısıyla bu nüshada kaydedilen vefat tarihi tercih edilmemiştir.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin çeşitli ilimler konusunda mehareti ve üstatlığına dair, kaynaklarda ittifak var. Devletşâh-ı Semerkandî özellikle nücum ve hey'et ilmî derken, Mevlevî Muhamme muzaffar, tüm ilimler özellikle hendese[77]; Mir Alişir-i Nevâî, özellikle felekiyyât ve ulum-i garibede[78], Hâcî Halîfe, şiir, hat ve İnşa da[79], Sâmî'de özellikle hat sanatında[80] zikretmişlerdir.

Fahreddîn-i Müstevfî, Timurlu devletinde makam sahibi olup olmadığına dair incelenen kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır, ama dönemin edib ve şairlerinden Sebzevârli Eminüddin Muhammed Nazlâbâdî-i Müstevfî, 808/1405[81] de Meşhed'de Fahreddîn-i Müstevfî'nin himayesinde tamaladığı *Mesnevî-yi Cemâl u*

---

73 Şemseddin Sâmi eserinde "altmış bir yaş" olarak kaydetmiştir. herhalde matbaa hatası denilebilir. Şemseddin Sâmi: **Kâmûsü'l-a'lâm**, s. 147.

74 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 443.

75 Vecihüddin Eşref, Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefat tarihini 9001494 olarak kaydetmişsede bu tarih doğru değildir. Vecihüddin Eşref: **Bahr-i Zahhâr**, c. 3, s. 205-206

76 Kâşifî: **Lübâbü'l-ihtîyârât fî ta'yîni'l-evkât**, Esad Efendi Küt, nr. 1969, vr. 189b.

77 Sabâ: **Tezkire-i Rûz-i Revşen**, s. 91.

78 Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 26.

79 Kâtib Çelebî: **Süllemü'l-vühûl ile'l-ʿulemâʾi'l-fuhûl**, c. 1, s. 350.

80 Şemseddin Sâmi: **Kâmûsü'l-a'lâm**, s. 147.

81 Eserin telîf tarihi mesnevî de geçmektedir, Purcevadi bu tarihi şüpheli görüp müstensihin hatasından kayankandığını öne sürerek 848/1444 yılları tahmin etmişr. Sonraki dönem kaynaklar Fahreddîn-i Müstevfî'nin bir makam sahibi olduğuna dâir herhangi bir kayda rastlanmadığı gibi, bu tahminin doğru olmadığı kanaatındyız. Nasrullah purcevadi : **Âine-i Mirâs**, "Mesnevi-yi cemal u celal ve sorayende-yı ân", 1383. No. 24. S. 87.

Celâl eserinde hâmisini "Âsaf" sıfatyla medh etmiştir[82]. Âsaf[83] kelimesi vezirler ve naiblere verilen sıfat olduğu dıkkata alınırsa, Fahreddîn-i Müstevfî'nin Sebzevâr'da devlet mansubu olarak makam sahibi bir zat olduğu düşünebilir. Bu medhiye de ilgi çekici nükte ve bu çalışma çerçevesinde önem arz eden husus, Nazlâbâdî'nin mûsikî ıstılahlarıyla Fahreddîn-i Müstevfî'yi medh etmesidir, bu da Fahreddîn-i Müstevfî'nin mûsikî ile bir bağlantısı olduğunu ifâde etmektedir:

> Ey **mutrib**! yine **Erganûn**'i getir
> **Nağmeler** göster, **Barbatı** okşa
> **Davûdî nağmeler** gibi seslen
> **Ud nağmeleri** ile Asıf'ın vasıflarını söyle
> Söyle, ey ilim ve adalet güneşi
> Sensizse kainat da kalmasın
> Din ve dünya **Fahr**'ıdır ki feleğin güneşi
> Benim gibi O'nu medh eder muhabbetinden[84]

Fahreddîn-i Müstevfî, *Mesnevî-yi Cemâl u Celâl*'ın telîf tarihinde yirmi bir yaşında bir genç olarak Sebzevâr'da güçlü aile bakımından ve keza kendisinin üst seviyede ilim sahibi olması açısından makam sahibi olduğu iknaedici geliyorsa da kısa bir zaman sonra devlet işlerini terketmiş ve tamamıyla ilm ve irfâna odaklanmış olmalı, zira kendi çağında yazılan kaynaklar idari görevler üstlendiğine dair herhangi bir malumat verememkle beraber daha çok irfan ve edeb ehli olduğunu vurgulamışlardır. Nitekim Devletşah-ı Semerkani, Fahreddîn-i Müstevfî'nin ilim kazanmaktan başka bir şey yapmadığı, iyi bir ad ve birkaç kitaptan başka yadigâr bırakmadığı, tanınmış ve meşhur bir aileye mansub ve fazilet ve hikmet sahibi olduğu halde derviş ve sufî meşrepli bir kişiy olduğunu beyan eder.

Devletşah, Fahreddîn-i Müstevfî'nin hangi tarikata mansub olduğunu zikretmez, ancak Tbîbzâde Mehmed Şükrî Efendî (1334/1916'da hayatta) tarikatler silsilelerini

---

82 Nazlâbâdî: **Mesnevî-yi Cemâl u Celâl**, s. 138 ve 62.

83 Âsaf b. Berahyâ, İslâmî kaynaklarda Hz. Süleyman'ın kâtibi veya veziri olduğu kaydedilen kişidir, bu münasebetle de Âsaf kelimesi vezirlere verilen lakab olmuş. B.k, Harman, ömer faruk TDV İslâm Ansiklopedisi, "Âsaf b. Berahyâ", 1991, c. 3, s. 455.

84 Nazlâbâdî: **Mesnevî-yi Cemâl u Celâl**, s. 138 ve 62.

içeren *Silsilenâme-i Sûfiyye* isimli eserinde Fahreddîn-i Müstevfî'nin ismini "Hâce Ebü'l-mefâhir Fahreddîn Evhad b. Es'ad el-Beyhakî en-Nişâbûrî" şeklinde kayd ederek silsilesini de derç etmiştir bu silsileye göre Fahreddîn-i Müstevfî Sühreverdiyye tarikatında olduğu izlenmektedir. Ayrıca 779-830/1377-1427 yılları arasında Herat'a vaz ve irşad makamında bulunan büyük şair ve sufî Kāsım-ı Envâr'dan tarikat hırkasını aldığı denilebilir. Fahreddîn-i Müstevfî'nin *Silsilenâme-i Sûfiyye*'ye dayanarak, silsilesi bu şekilde sıranalır:

Kāsım-ı Envâr (ö. 837/1433?), Şeyh Sadreddin Ali Yemenî, Evhadüddin Hâmid b. Ebi'l-Fahr el-Kirmânî (ö. 635/1238), Hâce Rüknüddin Mahmud Sincânî, Ebû Reşîd Kudbeddin el-Ebherî ö. 572/1177), Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkāhir b. Abdillâh el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 563/1168), Şeyh Ebu Muhammed Ömer el-Bekrî ed-Dîneverî (ö. 487/), İbnü'l-Amûye Vecihüddin el-Kâdî (ö 440/), Şeyh Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Abdillah Sühreverdî (ö. 441), Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî (ö. 340/951), Şeyh Mamşâd-i Dîneverî (ö. 298/910), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Seriyyüddin-i Sakatî (ö.257/870), Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/815-16?), Davud-i Taî (ö. 165/781), Hasen Basrî (ö. 110/728), Hazret-i Ali ve Peygamber (s.a)[85].

Fahreddîn-i Müstevfî tasavvuf ve tarikata yönelmeden önce makam ve mevki ve keza faziletinden dolayı, Timuri devlet erkanı ve sultanı ile irtibatta olduğu ve Herat'ta devlet meclislerinde bulunduğu ve bu sıralarda Abdulkadir-i Merâgî ile de tanıştığı düşünülebilir.

Fahreddîn-i Müstevfî, Herat'tayken Kasım-i Envar ile tanıştığından ve tasavvuf ve irfan cezbesi can u ruhuna tezâhür eyledikten sonra tasavvuf tarikina girmiş ve büyük bir ihtimal ile şeyhi Kāsım-ı Envâr'in Şâhruh Sultan'a suikast ithamıyla 830/1427 yılında Herat'tan uzaklaşma mecburiyetinde kaldığı tarihte inzivaya kapanmış terk-i dünya ve ehl-i dünya etmiş, hatta ilim ve irfan tahsilinde bir engel oluştmaması için hiç evlenmemiş. Devletşâh-i Semerkandî'nin zikrettiği gibi "ömrünü tecerrüd ile

[85] Tabîbzâde mehmed şükrî efendî, **Silsilenâme-i sûfiyye**, Süleymaniye, küt, Hüdai efendi, nr. 1098, vr. 15b - 19a.

geçirerek evlad ve ahfad bereketinden mahrum kaldı, belki de bunların saadet ve şakâvet endişesinden emanda kaldı"[86] .

Dostlarından birisi de neden evlenmediğini sorunca sekiz beyitlik manzum bir kıtada bu şekilde cevap vermiş:

> "... hatuna kavuşmak murad peşinde olan kişi için
> gerçi ruh ve rahatlığa kefil, ayş u işrete tezmindir
> ancak onunla, sohbet mumu yakılamaz
> zira ben semalardan söz ederim oysa iplerden"[87]

Fahreddîn-i Müstevfî Evini adeta bir medrese olarak ilim ve edeb ahalisi nin buluş noktası ve sohbet meclisine dönüştürerek, dönemin Şeyh Azerî, Yahya Sîbek, Emîr Şahî Mevlana Selimî-i Tûnî gibi büyük ilmî ve edebi şahsiyetler, talebeler ve miskinlerin iştiyâkla gidecekleri mekan haline getirmişti. Etrafta bulunan emir ve vezirler de hediyeler ve tuhfeler ile Müstevfî'nin ziyaretine koşar hizmetinde bulunmayı onur bilirlerdi. Fahreddîn-i Müstevfî de onlardan aldığı hediyeler ve tuhfeleri ilim ve irfan yolunda harcardı[88].

Mir Alişir-i Nevâî de genç yaşlarında babası sultan tarafından Sebzevâr vâlîsi olarak atandığında, Sebzevâr'da Fahreddîn-i Müstevfî'nin meclislerinde bulunmuş büyük iltifatlara maruz kaldığını dile getirerek[89] Fahreddîn-i Müstevfî'nin faziletleri herkese aşikar olduğundan dolayı açıklamaya gerek yok tarzında tavsifler etmiştir[90].

Fahreddîn-i Müstevfî evinde Farsça, Arapça olarak bin ciltlik bir kütüphane de ilim ehlinin istifâde etmesi için kurmuştu. Bu bin cildi de kendisi sahih ve bazen müellif nüshalarıyla mukabele ve tahih etmiş derkenarlarında notlar düşürmütü. Devlatşahın aktardığı bilgilere göre Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefatından sonra da evi hâlâ fazilet ve ilim sahiplerinin toplandığı bir merkez olduğunu sürmüşür.

---

86 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 449.
87 a.g.e., s. 450.
88 a.g.e., s. 442; Şemseddin Sâmi: **Kâmûsü'l-a'lâm**, s. 147.
89 Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 24.
90 a.g.e., s. 10; Nevâî: **Mecâlisü'n-nefâis**, s. 35-36.

Fahreddîn evlenmeyip evlad sahibi olmadığı için kendisinden bir mirasçısı bırakmadı, vefatından sonra da onun manevi mirasçi olan dönemin ünlü tabibi Gîyâsüddin Muhammed-i Müstevfî [91] (896/ 1490'da hayatta) evinde oturdu ve evin geleneği olduğu gibi ders meclislerini devam ettirerek evin kapısını ilim ehli ve ihtiyac sahiblerine daima açık tutu. Ama ne yazık ki buna rağmen Fahreddîn-i Müstevfî'nin kütüphane ve bin ciltlik kitapları kısa bir süre sonra dağıldı.

Bunca zaman kütüphanelerde sarf-i evkât eylediğimiz bereketinden, Fahreddîn Evhad'in kütüphanesine ait, birkaç cildini tesbit edebildik:

1. çalıştığımız eser;

2. Allâme Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Terceme-i Usûl-i Öklîdis*[92] nüshası (Süleymaniye Küt, Yeni Cami, nr. 796)[93];

3. Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *er-Risâletü'l-Mu'înivye* ve *Şerh-i Mu'înivye*[94] eserlerini ihtiva eden nüshası. (Taşkent, Ebu Reyhan Birûnî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 8990[95])[96]

---

91 Devletşâh-i Semerkandî onun tıb ilminde ne kadar mahir olduğunu "Câlînûs eğer hayatta olsaydı onun nezdinde talebelik etmesi gerekirdi" ibâreleri ile ifâde etmiştir. Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 443, *Mirâtü's-sıhha ve Sırâcü'l-kulûb* eserleri günümüze ulaşmıştır.

92 Bu eser, Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tahrîru Öklîdis* (Tahrîrü'l-usûl) eserinin Arapça'dan tercümesidir. Kutbüddîn-i Şîrâzî bu eseri Sivas'ta kadı olarak bulunduğu sırada Tâcülislâm Emîrşah Muhammed b. Sadrüssaîd Tâceddin Mu'tez adına 681/1282 yılında telîf etmiştir.

93 Bu nüsha eserin en mutebr nüshalarından olup Hasan b. Ali b. Mahmud b. Ahmed el-İsfahânî tarafından istinsah edilmiş ve Zilkade 701/Temmuz 1302'de de müellif nüshasıyla mukabile edilmiştir. (Süleymaniye Küt, Yeni Cami, nr. 796, vr. 148a)

94 Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî bu eserini hey'et ilminde Kuhistân bölgesinin İsmâilî hâkimi Ebü'l-Şems Muînüddin b. Nâsirüddin Muhteşem adına 632/1234 yılındade kaleme almış ve yine hâkimin isteği üzere şerh etmiştir.

95 Bu nüshanın ilk risâlesi (2b – 18b), Bedreddin-i Rûmî tarafından 811/1408'de Herât'ta ve iknci risâlesi (22b – 35b) ise başka bir müstensih tarafından aynı yıllarda istinsah edilmiştir. Fahreddîn-i Müstevfî de bu eserlei tashih ve 8 Zilhicce 821/6 Ocak 1419 ve Ramazan 825/Ağustos 1422'de müellif nüshaları ile mukabele etmiştir.

96 Bu nüshanın son sayfasını bize ulaştırdığı içi sayın Nikfahm beyden teşekkür ederiz.

4. Ebû Abdillâh Sedîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) *Şerh-i Sî Fasl*[97] nüshası (Kâşân, Âyetüllah Razavî küt, nr. 39)[98].

5. İzzüddin Mahmud b. Alî el-Kâşânî en-Netenzî'nin (ö. 735/1334) İbnü'l-Fârız'in *Nazmü'd-dürer* Kasîdesine yazdığı *Keşfü'l-vücûhi'l-gur li-ma'âni Nazmi'd-dürer* adlı şerhin nüshası. (Dânişgâh-ı Tahran küt, nr. 271)[99]

6. Ebü'r-Reyhân-i Bîrûnî'nin (ö. 453/1061?) el-Kānûnü'l-Mesʿûdî adlı eserin nüshası. (Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart. 1613)[100]

Fahreddîn-i Müstevfî'nin bin ciltlik kütüphanesinden tanıdığımız bu beş nüshaya bakınca, O'nun haşiyelede yaptığı tashihlerden konuya ne kadar hâkim ve vâkıf biri, nüshaların zahriyelerinde sülüs hattıyla yazdığı temellük kayıtlarından, keza istinsâh ettiği mûsikî risâlelerinden de hat sanatında mâhir ve ön sıralarda olduğu anlaşılabilir. Ayrıca zikredilmesi gereken husus şu ki Fahreddîn-i Müstevfî'nin kütüphanesi ve kitaplarından söz eden kaynaklar, O'nun kurduğu kütüphane ve kütüphanesindeki kitapları da kendisi tashih ve mukabele ettiğiniden söz ederler, istinsâh ve telîfatından hiç söz edilmemiştir, hâlbuki Fahreddîn-i Müstevfî'nin istinsâh ettiği nüsha iki mûsikî risâlesidir ve bu husus da bu çalışma için çok önem taşımaktadır.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin mukattaât, kasâid ve seçilmiş gazeliyyâttan ibâret müretteb bir *Dîvân*'ı olduğu zikre edilmiştir. ancak bu eserinden herhangi bir nüshası günümüze ulaşmamıştır[101], fakat *Kaside der medh-i Ehl-i Beyt*[102] başta olmak üzere bazı şiirlerleri tezkire ve mecmua-yı eş'âr mahiyetinde eserlerde bulunmaktadır[103]. Bu şiirler

---

97 Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) nücum ve hey'et ilmi ile ilgili yazdığı *Muhtasar fî ʿilmi't-tencîm ve maʿrifeti't-takvîm* (Risâle-i Sî Fasl) isimli eserine bir şerhtir.

98 Bu nüsha Hüseyin b. Hasan tarafından 5 Şevval 704/1 Mayıs 1305'te istinsah edilmiştir. Fahreddîn-i Müstevfî de nüshanın derkenarlarında tashih kayıtlarını düşürmüştür.

99 Bu nüsha Abdülkadir b. Ömer b. Muhammed tarafından 715/1315 istinsah edilmiştir. Nüsha müellif hayattayken istinsah edildiği ve ayrıca Fahreddîn-i Müstevfî tarafından 2 Zilkade 835/ 1 Temmuz 1432 yılında mukabele ve tashih edildiği açısından eserin muteber nüshası sayılabilir. Bu nüsha sayın Dr. Cevad Beşeri bizlere ulaştırdığından dolayı kendisine şükranlarımızı sunarız.

100 Bu nüsha Ebü'l-fath Nasr b. Muhammed b. Hıbbetullah tarafıdan 29 Rebiülevvel 562/23 Ocak 1167 yılında istinsah edilmiştir.

101 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 444.

102 a.g.e., s. 444-449; **Câmiu'l-menâkıb**, Mecmua-yı Kasâid der medh-i Ehl-i Beyt, Meclis Küt. nr. 5679; ve **Mecmua-yı Eş'âr**, Meclis Küt, nr. 8948, vr. 366b – 367a.

103 Velîhân-ı Şîrâzî *Sefînetü'l-le'âlî* eserinde beşinci şair olarak Evhadî'nin şiirlerinden örnekler getirmiştir, İran Meclis Küt, nr. 8977; **Tezkire-i 'Alâî**, Dânişgâh-ı Tahran Küt, nr. 3036; **Tezkire-**

değerlendirince şiir ve edebiyat konusunda büyük şâirler tabakasından yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda üstünlüğünü gösteren başka delil ise büyük şâir Emîr Şâhî-i Sebzevârî (ö. 857/1453) Esterâbâd'dayken iki gazel matla'ı söylemiş, ancak vefatı tamamlamasına fırsat vermemiş, son nefeslerinde bu iki matla'ı Fahreddîn-i Müstevfî'nin tamamlamasını vasiyet etmiştir[104]. Bu eseri dışında, nücum ile ilgili bir eser kaleme aldığı ve tamamlanmasına fırsat bulmadığı bilgisi, Kâşifî tarafından *Lübâbü'l-ihtîyârât*'ında nakledilmiştir. Kâşifî'nin aktardığı bilgilere göre, Şahruh Sultan İrâk seferine çıkmadan önce sefer İhtiyârâtını[105] taleb etmiş, bunun için Herat'tan Sebzevâr'a Fahreddîn-i Müstevfî'yi getirmek için bir heyet göndermiş, bu esnada Şehzade Abdülletif de büyük müneccimlere bir ihtiyârât hazırlatmış, 7 Rebiülevvel 850/ 2 Haziran 1446 yılında düzenlenen mecliste bu ihtiyârât Müstevfî'yi gösterilmiş ve o da onda çok hata görmüş ve yetmiş bir meselede eleştirmiş. Şahru'un isteği üzere Müstevfî bu hataları ayrıntılı bir şekilde şerh ve açıklamış ve heyete teslim etmiş. Uluğbey zamanında Cemadiyülevvel 852/ Temmuz 1448 senesinde bir mecliste, Uluğbey bu olayı hatırlatarak Müstevfî'den bu hususla ilgili konuşmasını istert. Müstevfî'de hatırında olanlar dile getirir. Sonuçta Uluğbey bu konuda çok kapsamlı bir eser yazmasını ister. Müstevfî'de bu işe başlar ama meşguliyetten dolayı yazma süreci çok uzar, sonuçta da vefatından dolayı eseri eksik kalır. Kâşifî'de bu eksik olan eseri ibârelerine sadık kalarak 1 Rebiülevvel 870/22 Ekim 1465 tarihinde tamamlar ve Sultan Ebû Said'e sunar[106].

Daha önce *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*nın müellifinin vasıflarından bahs ederek, eserin müellifini Fahreddîn-i Müstevfî olarak tahminde bulunmuştuk.

Fahreddîn-i Müstevfî görüldüğü gibi, hem mevki ve makbuliyet sahibi, hem büyük bir şair ve hem de mûsikî ilmî ile bağlantısı olan bir kimliğe sahibtir. Ayrıca kendisini görüp kütüphanesini ziyaret eden Devletşah, *Tezkire*'sinde Fahreddîn-i Müstevfî'nin

i Mîr İlâhî, c.1, dördüncü bölüm, s. 28; Kâtibü'l-mülk Seyyid Bayezid-i Devrî: **Mecmau'ş-şu'arâ**, Dânişgâh-i Tahran Küt, nr. 2448, vr. 13a.

104 Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme**, s. 24; Takîyüddin Evhadî: **Arafâtü'l-aşikîn**, c. 4, s. 2084; Abdürrezzâk-i Semerkandî: **Matlau's-sa'deyn**, c. 3, s. 20.

105 İlm-i ahkâm-ı nücûmun da denilen İhtiyârât, matematiksel ilimlerden astronomiyle farkı, yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etme ilmidir. TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 22, s. 124-126.

106 Kâşifî: **Lübâbü'l-ihtîyârât fî ta'yîni'l-evkât**, Esad Efendi Küt, nr. 1969, vr. 3a-5a.

kütüphanesinde bulunan kitapların tamamının sayfe kenarlarında notlar, tashihler ve mukabel kayıtlarını yazdığını söyleyerek telîf edip etmediği veya istinsâh edip etmediği kitaplardan asla söz etmez. Bu bilgi *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifini tesbit etmek açısından çok önem arz eder. Zira yukarıda geçtiği gibi Fahreddîn-i Müstevfî nücum ilminde Uluğbey'in isteği üzere Temmuz 1448'de çok kapsamlı bir kitap yazmya başlamış ve hayatının sonuna kadar telîfi devam etmiş. Devletşâh'ın Müstevfî'ye yakınlığı ve evine git geli göz önüne alınırsa, bu önemli kitabından ve mühtemelen diğer telîflerinden söz etmemesi, Fahreddîn-i Müstevfî'nin kendi telîflerine pek tevazulu bir şekilde davrandığını düşündürürü, nitekim şiir konusunda zamanın yegânelerinden olduğuna rağmen Dîvân'ından hala bir nüshası elimize ulaşmamıştır.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin hayataıyla ilgili en erken bilgimiz, daha önce zikredildiği gibi Eminüddin Muhammed Nazlâbâdî-i Müstevfî'nin 808/1405 yılında himayesinde telîf ettiği *Mesnevî-yi Cemâl u Celâl* manzumesidir. Bu eserde Fahreddîn-i Müstevfî mûsikî ıstılahlarını içeren makam sahibi birisi olarak medh edilmiştir, ayrıca Fahreddîn-i Müstevfî güçlü ve köklü bir aileden geldiğini de biliyoruz. Dolayısıyla bin ciltlik bir kütüphaneye sahib Fahreddîn-i Müstevfî, bu mevki ve makamla *el-Edvâr* ve *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın istinsâhını müstensihlere verebilirken kendisi bizzât istinsâh etmesine ne ihtiyac duymuş?

Bu sorunun cevabı belki *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*da geçen eleştiri ile bir alakası vardır. Açıklandığı üzere müellif eserinde Merâgî'ye yönelik bir eleştiride bulunmuş, bu eleştiri de mûsikî ilmî değil şiir konusunda bir eleştiri olduğu söylendi. Tüm kaynakalarda da Merâgî hep övülen bir şahsiyet olduğu ve sadece kendi eserlerinde bazıların itirâzda bulunduklarının bilgisi geçtiği zikredildi. Araştırdığımız belgeler ve kaynaklarda Merâgî ile şiir konusunda çok şiddetle karşıkarşıya gelen başka bir kişi ile de rastlandık, bu şahis de Fahreddîn-i Müstevfî'nin en yakın dostlarından Şeyh Âzerî'dir (784-866/1382-1462).

Büyük şair, hakim ve sûfî, Âzer ayında doğduğu için Âzerî mahlesini kullanan[107] Nûreddin (Fahreddîn) Ali Hamza b. Ali Malik b. Hasan-i İsferâyîni, Fahreddîn-i Müstevfî gibi İsferâyîn'de (784/1382) köklü ve ayân bir ailede doğmuş büyümüş. Aile bağlarından dolayı Tîmurî devletinde gençlik yaşlarından itibâren yer almış dayısının görevinden dolayı Tebriz'deyken 800/1397 senesinde Şahruh Mirzâ emri üzere Şehzâde Uluğbey ile hemsohbet ve mulâzım olarak görevlendirilid[108]. Birkaç sene sonra memleketini özlediği için Uluğbey'den ayrılarak İsferâyîn'e döndü. Şiir ve şairlik coşkusuyla sekiz sene gece gündüz şiir sanatı üzerinde çalışarak dîvânlar ve edebî eserleri inceledi ve Şîrâz, Meşhed, Esterâbâd ve herât'a giderek dönemin büyük şairlerinden nükteler öğrendi. Gayreti neticesinde büyük bir şöhret kazanarak, Şahruh'un kendisine Melikü'ş-şü'arâ ünvanını vermek üzere Herât'a davet etti.

Âzerî, Şahruh'un düzenlediği mecliste hazır olarak medhiye bir kaside sunar. Mecliste bulunan her kesin takdirini kazanarak devletin Melikü'ş-şü'arâ lakabına layik görülür. Ancak mecliste bulunan "'adimü'l-misâl Hâce Abdülkadir-i 'Ûdî" (Abdulkâdir-i Merâgî) şiir konusunda yetersiz olduğu kanaatıyla karşı çıkarak aralarında tartışma meydana gelir[109]. Bu olaydan sonra Şeyh Âzerî meclisi terk ederek İsferâyîn'e dönüp inzivaya kapanır. Bir süre sonra Şeyh Muhiyüddin Gazzâlî'ye (ö. 830/) intisab ederek kendisinin mülazimetinde seyr ü süluka adım atarı ve tüm dünya ve dünyevî işlerden uzaklaşır. Hac dönüşünde şeyhi Muhiyüddin Gazzâlî'nin Halep'te vefatından sonra Şâh Ni'metullah-i Veli'ye (ö. 834/1431) intisab eder. Sonunda Ahmed Şâh-ı Bahmenî daveti üzere Hindistan'a gider[110]. Sonuçta İsferâyîn'e döner ve hayatının sonuna kadar kurduğu hankahta irşad ve ibadetle iştigal eder[111].

Şeyh Âzerî, mûsikî ilmine de vakıf bir zât olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Dîvân'ında "bâng, berbet, perde, çeng, def, sâz, ud, kânûn, kemânçe, nağme" gibi çok

---

107 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 399; Takîyüddin Evhadî: **Arafâtü'l-aşikîn**, c. 1, s. 451; Lütfali Beyk: **Âteşkede-i Âzer**, s. 444; Emîn Ahmed-i Râzî: **Haft Iklim**, c. 2, s. 296; Nevâî: **Mecâlisü'n-nefâis**, s. 10; Esterâbâdî: **Tarih-i Firişte**, c. 1, s. 326;

108 Şeyh Âzerî, bu tarihte dört yaşında olan Şehzâde Uluğbey'in (796-853/ 1394-1449) ilk hocası sayılabilir. Zira Şeyh Âzerî'nin kaydettiği bilgilere göre ezber olan 5-6 bin beyit ile siyer, kısas ve hikayelerini eğylenceli bir şekilde Uluğbey'e öğretiyordu.

109 **Miftâhu'l-esrâr**, Nuruosmaniye Küt.nr. 2597, vr. 6b; Takîyüddin Evhadî: **Arafâtü'l-aşikîn**, c. 1, s. 450; Dîvân-ı Âzerî, s. 36; Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 319. Süleyman Fehim: **Sefînetü'ş-şü'arâ**, s. 196-197.

110 Esterâbâdî: **Tarih firişte**, s. 320.

111 Semerkândî: **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 45.

mûsikî ıstılahlarını kullnmıştır[112]. *Miftâhu'l-esrâr* ve *Cevâhiru'l-esrâr* eserlerinde de mûsikî ilmine yer vermiştir[113]. Öyleki Zahirüddin-i Fâryâbî'nin bir beytinde geçen Hârken makamı için "tüm edvâr ve mûsikî eserleri okudum ve bu makam ile rastlanmadım" tarzında ifâde etmiştir.

*Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*nin müellifini tesbit etmek adına zikredilen bilgilere dayanarak kesin olmamakla beraber ortaya koyacağımız fikri bu şekilde açıklanabilir:

Şâhruh Sultan'ın Melikü'ş-şü'arâ ünvanını verme amacıyla Âzerî'yi Herât'a davet eder. Şeyh Âzerî de şairler, 'âlimler ve saray mensublarından oluşan mecliste söylediği kaside, tüm mecliste bulunanların takdirini kazanır. Buna rağmen mecliste bulunan Abdülkadir-i Merâgî, Âzerî'yi karşı çıkar. Âzerî de Şahruh'un da Merâgî'ye uyumasını ve düşkün olduğunu düşündüren bu muhlefetten dolayı meclisi terk eder ve inzivaya kapanır. Bu mecliste büyük bir ihtimal ile Fahreddîn-i Müstevfî de iştİrâk ve şahitlik yapmıştır. Dolayısıyla makam ve mevkie sahibi olduğuna rağmen, Urmevi'nin *el-Edvâr* kitabının istinsâhını başkasına yaptırmaksızın kendisi yapar, Merâgî'nin *Câmiu'l-elhân*'ını da okuyarak notlar alır ve şiir konusunda da ismini zikretmeden Merâgî'ye yönelik bir eleştiride bulunarak *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ini telîf eder.

Daha önce *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*in **(m)** nüshasında, müellifi tereddütle Allâme Şîrâzî'nindir diye söylendiği kaydedilmiştir. Allâme Şîrâzî, *Dürretü't-tâc* 'in müellifi olan Kutbuddin-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) lakabıdır. Ancak *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın Allâme Şîrâzî ile bir alakası olmadığını açıklandı. Fahreddîn-i Müstevfî bazı kaynaklarda Sebzevârî veye Beyhakî nisbetlerinde zikredilmeden Şîrâzî olarak tanımlanmıştır[114]. Bu da *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*in müellifi Fahreddîn-i Müstevfî olduğunun ihtimalını güçlendirmektedir.

---

112 **Dîvân-ı Âzerî**, s. 51, 52, 86, 100, 120, 141, 196, 203, 205, 218, 223, 228, 285.

113 **Miftâhu'l-esrâr**, Nuruosmaniye küt, nr. 2597, vr. 186a; Cevâhirü'l-esrâr, İran Meclis küt, nr., vr. 158a.

114 **Genc-i Sohan** (Tezkiretü'ş-şu'arâ): İran Meclis Küt, nr. 8669, b. 18b; Vecihüddin Eşref, **Bahr-i Zahhâr**, c. 3, s. 205-206.

Söz konusu, eserin müellifi, ismi ve telîf tarihi kaydedilmemesini hatırlatmakla beraber, sunulan bilgilerin sonuca yönelik, özet olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'dan üç nüsha tesbit edilmiştir, Fahreddîn-i Müstevfî tarafından istinsâh edilen nüsha, eseas alınarak, zahriyesinde bulunan kayıt, eserin ismi olarak tercih edilmiştir.

2. Fahreddîn-i Müstevfî'nin 824/1421 yılında istinsâh ettiği bilgisinden, eserin müellifi ve telîf tarihi bu yıl veya bu yıldan önce olduğu anlaşıldı.

3. Eserin müellifi, ismini açıklamadan bir mecliste dönemin meşhur mûsikîşi-nâslarından birisini gördüğünü ve arûz konusunda kusurları olup eleştirdiği bilgisinden, bu meşhur mûsikîşinâs Abdulkâdir-i Merâgî olduğu tesbit edildi. Dolayısıyla *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifi Abdulkâdir-i Merâgî ile aynı çağda yaşadığı bilindi.

4. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân* müellifi, bazı ibârelerini *Câmiu'l-elhân*'dan naklettiği tesbit edildi. Bu bilgiden *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifi *Câmiu'l-elhân*'ı okuduğu, dolayısıyla eserini *Câmiu'l-elhân*'dan sonra telîf ettiği açıklandı. Daha önce *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihi 824/1421 yılı veya öncesi olduğu denildi, *Câmiu'l-elhân*'da 816/1413'te telîf edildiğine göre *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın telîf tarihi 816-824 (1413-1421) yılları arasında olduğu tesbitlendi.

5. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifi mûsikî risâlesının yazarı olduğundan, Merâgî'yi bir mecliste icrâsını gördüğünden ve şiir konusunda eleştirdiğinden hareketle, matematik ilimlerde mâhir, şöhret ve makbuliyete sahibi, şair birisi ve Merâgî ile bir olumsuz karşılamada bulunduğu anlaşıldı.

6. Merâgî'ye yönelik mûsikî mahiyetinde eleştiriler kendi eserleri dışında, kaynakların araştırıldığı neticesinde herhangi başka bir örnekle rastlanmadığı söylendi.

7. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'da olan Merâgî'ye eleştiri şiir ilmi üzerinde olup başka bir örnek daha tesbit edildiği açıklandı. Bu husus da *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müstensihi olan Fahreddîn-i Müstevfî'nin en yakın dostlarından Şeyh Âzerî'ye (784-

866/1382-1462) aittir. Şahruh meclisinde kendisine melikü'ş-şu'ara lakabını verilmesi üzerine söylediği kasidenin meclistekilerin tahsinini kazanmasına rağmen Abdulkâdir-i Merâgî şiir konusunda zayıf gördüğü, karşı çıktığı ve Şeyh Âzerî'nin üzülerek meclisi terk ettiği açıklandı. Bu mecliste de *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifi bulunduğu tahmin edildi.

8. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifinin vasıfları daha önce edip ve şair, mûsikî ve matematik ilimlerinde mâhir, halk arasında şöhret ve makbuliyete sahib birisi ve Merâgî ile de buluştuğu ve aralarında olumsuz bir karşılama gerçekleştiği açıklandı. Bunun doğrultusunda kaynaklardan bu dönemde yaşayan mûsikîşinâslar tesbit edildi, *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'ın müellifinin taşıdığı vasıflar bu mezkur mûsikîşinâslarda tesbit edilmedi açıklandı.

9. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân* nüshasının müstensihi Fahreddîn-i Müstevfî hakkında araştırmalar yapıldı ve dönemin büyük şahsiyetlerinden olduğu açıklandı. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellifi için zikredilen vasıflar, müstensihi olan Fahreddîn-i Müstevfî'de bulunduğu tesbit edildi.

10. Fahreddîn-i Müstevfî, Şahru'un düzenlediği Melikü'ş-şu'arâlık meclisinde bulunduğu ve Şeyh Âzerî'nin okuduğu kasidesine ve Merâgî ile gerçekleşen olaya şahitlik yaptığı tehmin edildi.

11. Fahreddîn-i Müstevfî mevki ve makama sahibi ve ayân aileye mansub olduğundan dolayı zengin olup Urmevî'nin *el-Edvâr*'ını müstensihlere yaptırabiliyor olduğuna rağmen kendisi istinsâh ettiği nedeni ile, bir nevi Merâgî'ye de cevap verme mahiyetinde *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ı kaleme aldığı tahmin edildi.

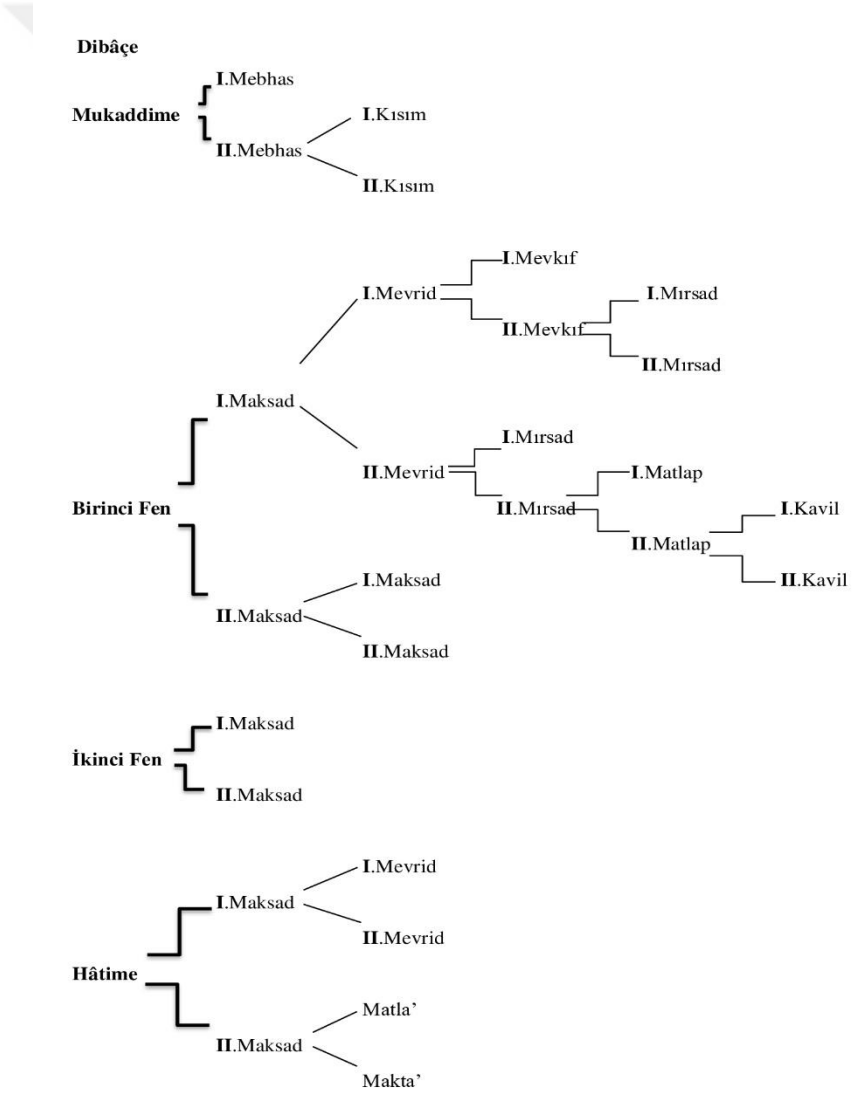
12. Fahreddîn-i Müstevfî büyük ilmi makamına rağmen, eserlerini pek açığa çıkartmadığı anlaşıldı. Şahru'un isteği üzere Abdullatif'in ilmi heyete yazdırdığı İhtiyarat'a yazdığı eliştirili şerhi, Uluğbey'in isteği üzere kaleme aldığı eserinde evine git gel yapan Devletşah haber vermemiştir. Devletşah *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ı da bu eserler gibi görmediği söylenebilir.

13. son olarak bazı kaynaklarda Fahreddîn-i Müstevfî, Şîrâzî olarak tanımlanmıştır. *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın ikinci nüshasında eserin müellifi Allame Şîrâzî şeklinde kayıd edilmiştir. bu Allame Şirazi meşhur Kutbuddin-i Şirazi olmadığı açıklandı. bu Şirazi intisabı *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*ın müellif Fahreddîn-i Müstevfî olduğu ihtimalını güçlendirir.

İKİNCİ BÖLÜM

RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN'IN İÇERİĞİ

Eserin içeriği ve değerlendirmesine giriş yapmadan önce eserin bölümlendirme şekli açıkânması gerek:

Şekil 2: *Risâle Fî Fenni'l-Elhân*'ın Bölümleri

2.1. DİBÂCE

Müellif, eserini hüsn-i iftitâh sureti ile berâat-ı istihlâl[213] ve isti'âre gibi edebî sanatları kullanarak, âyetler ve hadis-i şerifler ile de zenginleştirerek, Allah ve Resülunu hamd ve medhlerini içeren kısa bir dîbâce ile başlamıştır. 15. Yüz yılda telîf edilmiş mûsikî risâleleri incelendiğinde, bu eserin dîbâcesi daha uzun ve edebi yönden daha güçlü olduğu söylenebilir. Dîbâceden sonra, eserin şâkilesini sağlayan ana bölümlerini bir Muhkaddime, iki Fenn ve bir Hâtime'de olmak üzere beyân etmiştir.

2.2. MUKADDİME

Klasik Mûsikî risâlelerin geleneği olarak, mûsikî ilmi ve konunsunun açıklanmasıyla başlandığı gibi bu eserin Mukaddimesi de konuya giriş yapmadan önce bilinmesi gereken temeller ile başlanır.

2.2.1. Mûsikînin tarifi, hudûdu ve konusu

Mebhas isminde iki bölümde işlenen Mukaddiemenin Birinci Mebhas'ında, mûsikînin hudûdu ve konusu ele alınmıştır. Mûsikî kelimesinin tarifi hususunda bazı eserler ilmî bakışla bu kelimenin kökünden ve mâhiyetinden söz eder Yunan dilinden alındığını beyan etmişler. Muhammed Emin b. Mirza Zaman-ı Buhârî gibiler de mûsikî kelimesini Yunanca olup küre manasında "Mû" ve hava manasında "Siki" kelimerein terkibinden türetildiğini, dolayısıyla da bu ilmin kaynağı feleklerin deverân ve seyerân neticesinden olduğunu yazmışlar[214] . Çalışma konusu olan eser, bu geyri ilmî görüşlerden ari olarak muntazamiye çerçevesinde kaleme alınmış

[213] Hacımüftüoğlu, "Berâat-İ İstihlâl" TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995, c.5, s. 470.

[214] Buna benzer görüşler de var, örneğin Mahmud b. Abdülaziz b. Abülkâdir-i Merâgî, Mûsikînin için "musi" yunancada nağme ve "ki" de vezinli manasında olduğunu dolayısıyla mûsikî vezinli nağmeler manasında olduğunu zikreder. (**Mekâsidü'l-Edvâr**, Süleymaniye Küt, Nuruosmaniye, nr. 3649, vr. 8a; ayrıca bk. Hasan Kâşânî: **Kenzü't-tuhaf**, s. s.198.

mûsikî ilmi, nağmelerin keyfiyeti ve zamanlarını tanıtan bir ilim olarak tarif edilmiştir, bu keyfiyeti bilmek de nağmeler, zamanlarını ve uyumluluğunu bilmeye tâbi tutulmuştur.

Abdülkâdir-i Merâgî, mûsikî'nin konusunu nağmeler şeklinde açıklamışlardır[215]. Müellif bu görüşe karşı olduğu ve Merâgî'ye eliştiri yaptığı ve bu konuda[216], İbn-i Sina'ya tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Zîrâ İbn-i Sina'da eserinde mûsikîyi bu şekilde tarif etmiştir:

> "Mûsikî besteleme keyfiyyetinin bilinmesi için, birbirleriyle uyuşma-uyuşmamam açısından seslerin ve seslerle içiçe olan zaman birimlerinin hallerinden bahseden rîyâzî bir ilimdir"[217]

Mûsikînin hudûdu ve kapsadığı alan konusunda, erbâb-ı fen tarafından iki bakış izlenmektedir. bir bakışta mûsikînin künhüne bakarak ona taalluk eden hususlar göz önüne alınmıştır, diğer bakışta ise fıkhî açısından şeriata uygun olup olmadığı tartışılmıştır. Bu eser de birinci bakış çerçevesinde olarak mûsikînin künhü ve kapsadığı konular ve ilimler değerlendirmiştir.

2.2. Nağme tarifi

Müellif, bu çerçevede temellerin ilk bilinmesi gerekeni nağme sayarak tîzlik veya pestlik ile beraber hissedecek kadar zamanı olan bir sese şekline tarif etmiştir. Nağmenin tarifi ile ilgili mûsikî nazerîyâtçıların farklı görüşleri izlenmektedir. Bu görüşler iki grupta sınıflandırılabilir. Birinci kesim Fârâbî[218], İbn-i Sînâ, Kutbuddin-i Şirâzî[219] ve İmâdüddîn Yahya Kâşî[220] (746/1345'te hayatta) gibi, nağmenin ilk başta

---

215 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**,1388, s. 11.

216 Alişâh-i Evbehî'de isim vermeden bu görüşü eliştirerek, mûsikînin konusu sırf nağme olunca, mûsikînin temellirinden olan zamanlar terk edilmiş olacağını zikreder. Alişâh-i Evbehî, **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 62; Fethullah-i Şîrvânî'de mûsikînin konusunu lahinler olarak açıklamasıyla nağme ve îkâ'yı konuya dahil etmiştir. (**el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 666)

217 İbn-i Sînâ, Cevâmiu ilmi'l-mûsîkā, s. 9; Ahmet Hakkı Turabi, "**İbn Sîna'nın Kitâbü'ş-Şifâ'sında Mûsikî** (doktora tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 33.

218 Fârâbî, nağme için "ortaya çıktığı cisimde hissedebilecek zamanı olan bir sestir" şeklinde tarif etmiştir. (**Tercüme Mûsikî-i Kebir**, 1375, s. 105)

219 Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 35.

220 İmâdüddîn Yahya Kâşî, eserinde hatta uyumluluk ve uyumsuzluk kayıtların kaldırılmasını açıkca yazmıştır. **Şerh-i Edvâr**, Berlin Küt. Ms. or. oct. 2854, vr. 3a.

hissedebilecek zamanı olan bir ses olduğunu farz ederek bu sesin tek başına değil diğer sesler ile kıyasen pestlik, tizlik ve uyumlu olup olmadığı bilinir. Dolayısıyla bu görüş sahibler nağmenin tariflerinde uyumluluk ve uyumsuzluk şartlarını dahil etmemişler. İkincisi grupsa Safiyüddîn el-Urmevî ve O'nun izinden gidenler grubudur. Bu kesimin görüşünde uyumluluk ve uyumsuzluk bizzât nağmede mevcuttur. Yani nağme ile sesi birbirinden ayrı ve farklı tutmuşlar.[221] Bir ses ancak zikredilen hususlara ve özelliklere yani uyumluluk ve zamana sahip olduktan sonra bir nağme sayılır[222].

Nağme, uyumlu ve zamanlı bir ses olduğu için mûsikînin konusunu iki kısma ayrılmış uyumluluğu ile alakalı olan kısma **Fenn-i Elhân** veya **Telîf**, nağmelerin zamanı ile ilgili olan kısma da **Fenn-i İkâ** denilmiştir[223].

Mûsikînin konusu ve mevzusu hakkında bazı farklı görüşler var. Allâme Kutbuddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) mûsikînin konusunu "elhân ve ona taalluk eden" şeklinde[224] ve Abdülkâdir-i Merâgî de mûsikînin konusunu nağme olarak zikretmiştir[225]. Merâgî isim vermeden "bazi hükemâlardan" ifâdesi ile Allame Kutbuddin-i Şîrâzî'nin sözüne değinmiştir. Eserin Müellifi, bu konuda Abdulkâdir-i Merâgî ile hemfikir olarak nağmelerin uyumluluğu ve vezinli olma şartlarını da bu tarife ilâve etmiştir.

Nisbetler ve Oranlar

Bu bölümde iki "Kısım" adı altında mûsikînin geometri ve diğer ilimler ile olan bağlantılarından söz edilmiştir[226].

Mûsikî ilminde nisbet ve oranların önemli ve bu ilmin temellerinden sayılmasına dâir erbâb-ı mûsikî tarafından vurgular yapılmıştır. Allame Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad Devvânî Şirâzî'nin (ö. 908/1502) *Ahlâk-ı Celâlî* adıyla da meşhur olan

---

221 Burada değinmesi gereken önemli husus, bazı ıstılahların Türkçe'ye tercüme edilmesinin yanlış olduğudur. Örnek olarak çağımızda bazı araştırmacılar tarafında "nağme" için "ses" kelimesi tercüme edilmiştir, halbuki bu iki kelime farklı manalar taşımaktadir.

222 Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 9 ve **Câmiʿu'l-elhân**, 1366, s. 15; ayrıca bk. Safiyüddîn Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 7; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 676.

223 Bu bölümlemeler için b.k İbn-i Zeyle İsfahâni: **el-Kâfî fi'l-mûsikâ**, İran Milli Küt. nr. 1862, vr. 1b; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 666.

224 Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s.51.

225 Abdülkâdir-i Merâgî: **Mekâsidü'l-elhân**, s.11; ve **Câmiʿu'l-elhân**,1388, s. 11.

226 Fethullah-i Şîrvânî, mûsikî ilminin riyâzî (matematik), Hendese (geometrik), hey'et, aded ve telîf ilimleri ile olan ilişkisinden söz etmiştir. **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 666.

Levâmiʿu'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk eserinde, adalet kavramı, önemi, sağlanma ve korunmasından söz ederek şöyle yazmıştır:

> "Vahdet'e yöneli Adalet çizergesi, nisbetlerin muhafaza etme şartıyla sağlanır"

Allame Devvânî, Adaletin korunması ve yürümesi sadece nisbet çizergesinde gerçekleşebilir diyerek devamında görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

> "... ve mûsikî ilmî, nisbetler üzerinde inşa edildiğine göre, mûsikî adalet semboludur"[227]

Mûsikî ilminde nisbetlerin ne kadar önemli olduğu erbâb u eshâb-ı fenne saklı değildir. zîrâ nağmelerin uyumlu ve uyumsuzluğu, keza îkâ'ların vezinli olup olmadığı bu nisbetler ile sağlanır korunur. Bundan dolayı Müellif de eserinde **"**mûsikî, nisbetler üzerine bina edilmiştir" diye yazmıştır.

lahinlerdeki nağmelerin veya îkâ'daki zamanların bir başlangıc ve bitiş noktası olur, bu her iki noktanın da bir mikdârı olur, dolayısıyla bu iki mikdâr ve adedin birbirine nisbet ölçülür değerlendirilir. Bu iki adedin birbirine olan nisbetler konusuna gelince, bu iki adedin birbirinden farklı olmaları gerek, zîrâ eşit olunca ortada bir nisbet meydana gelmez. Dolayısıyla adetlerin farklı olmaları şarttır. Bu durumda iki adedin ya küçük olan aded, büyük olan adede göre nisbet edilir, ya da tersi olarak büyük aded, küçük adede göre. Mûsikî ilminde, konuyu daha rahat anlatabilmek için mûsikî müellifleri tarafından büyük adedin, küçük adede göre nisbet edilmesi tercih edilmiştir. bu şekilde büyük olan adedi küçük adede göre nisbet tutunca, nisbetlerin türleri bu şekilde olur:

1. misli ve bir cüzü ($\frac{3}{2}$); 2. misli ve cüzleri ($\frac{5}{3}$); 3. iki katı[228] ($\frac{2}{1}$); 4. iki katı ve cüzü ($\frac{5}{2}$) ; 5. iki katı ve cüzleri ($\frac{8}{3}$); 6. emsâlı ($\frac{9}{3}$); 7. emâslı ve cüzü ($\frac{10}{3}$); 8. emsâlı ve cüzleri ($\frac{11}{3}$); 9. dört katı ($\frac{8}{2}$); 10. dört katı ve cüzü ($\frac{13}{3}$); 11. dört katı ve cüzleri ($\frac{14}{3}$).

---

[227] Hosseini: **Mecmua makalat-ı mekteb-i Şiraz**,1388.

[228] Eserde "di'f" (ضِعف) yazılmıştır.

Diğer ilimler ile alakalı olan İkinci Mebhas'ın İkinci Kısm'ında nağmelerin kaynağı insan gırtlağı ve sun'î olarak gösterilmiştir. Sun'î olan nağme kaynağı aletlerdir. Bu aletler de üflemeli ve telli olmak üzere iki türde sınıflandırılmıştır.

Müellif sâzların sınıflandırma konusunda Kutbüddîn-i Şîrâzî [229] (ö. 710/1311) ve Şemsüddîn Muhammed-i Âmülî'nin[230] (ö. 753/1352?) sınıflandırmalarının izinde hareket etmiştir. Sâzlar ve sınıflandırmaları konusunda Abdulkâdir-i Merâgî'nin görüşü daha kapsamlı ve geçerlidir, zîrâ telli ve üflemeli sâzlar yanında, Kâseler ve Levhalar gibi vurmalı sâzların sınıfını da zikretmiştir. Ayrıca her bir sınıfa ait olan sâzları da çok detaylı bir şekilde anlatmıştır.[231]

Müellif üflemeli için mizmâr kelimesinin çoğulu olan Mezâmîr'i kullanmıştır. Mizmâr, ney ailesine ait bir sâzdır. ancak lugatta üfleyerek seslendirilen bir ney ve tahte boru tanıtılmıştır. Bu genellemeden dolayı tüm üflemeli sâzları adı altına alımış temsil etmiştir[232]. Fârâbî'de üflemeli sâzları Mezâmîr adı altında zikretmiştir[233]. Ancak anlattıklarından mizmârın ney sâzından farklı bir sâz olup tekli ve çiftli olmak üzere iki türde olduğu anlaşılabilir[234]. Bazı kaynaklarda da bu isim tek telli bir sâza verilmiştir[235]. Harezmî de *Mefâihu'l-ulûm*'unda mizmâr'ı nây olarak karşılık vermiştir.[236]

Mûsikî nazerîyâtının anlatılması bir mûsîkî aleti üzerinde daha anlayışlı olduğu için, bu amaca uygun bir sâzın seçilmesini gerektirir. Müellif, üflemeli sâzların üzerindeki deliklerin sayısı kısıtlı olduğu, üflemenin şiddeti ve parmağın deliği kaptma ayarına göre bir delik birkaç nağmenin çıkış noktası olduğu ve bu çıkış noktalarına vakıf olmak çok zor olduğundan dolayı üflemeli sâzların nazerî anlatımlar için uygun olmadığını

229 Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, 113.
230 Şemsüddîn Muhammed-i Âmülî: **Nefâ'isü'l-fünûn**, s.99.
231 bk. Abdülkâdir-i Merâgî: **Mekâsidü'l-elhân**, s. 124; **Câmi'u'l-elhân**, s. 124; ayrıca sâzların sınıflandırılması konusunda bk. Hosseini: **Nağme-i Rud**, s. 79.
232 Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 391; **Makâsidü'l-elhân**, s. 138.
233 Fârâbî: **el-Mûsîka'l-kebîr**, s. 771.
234 a.g.e., s. 777.
235 Turabi: **Hafiz Hasan Efendi ve Mûsikî Risalesi**, s. 134
236 Harezmî: **Mefâihu'l-ulûm**, s. 260.

söyler. Üflemeli sâzların aksına teller üzerinde her bir nağmenin bir çıkış noktası olduğu için, daha uygun görülmüştür.

Tîzlik ve pestlik sebepleri

Müellif yukarıdaki açıklamalarından sonra, nağmelerin tîzlik ve pestliğinin sebeplerini bu şekilde sayar:

Tellerdeki nağmelerin pestik sebebleri: telin uzunluğu, kalınlığı ve gerginliğinden; ve tîzlik sebebleri de: telin kısalığı, inceliği ve sıkı gerildiğindendir. Üflemeli aletlerde ise nağme pestliğinin sebebleri: aletin uzunluğu, boşluk ve deliğin genişliği; ve tîzlik sebepleri de bunların tersi[237].

Nağamât-ı Şerif

İnsanın doğasına bazı sesler ve orantılar, uyumluluk açısından gayet yüksek bir mertebede yer almaktadır. Müellif tarafından "Nağamât-ı Şerif" ismi verilen bu orantılar bu şekilde açıklamıştır:

Bir telin yarısınadan duyulan nağme, o telin bütününden duyulan nağmenin nazîri ve kâimmakâmıdır. Bu iki nağmenin birbirine nisbeti ise iki katı nisbetidir ($\frac{2}{1}$), bu nisbet, nisbetlerin en şerifi ve uyumlusudur. Bu nisbetten sonra gelen şerif ve en uyumlu nisbetler, telin üçte ikisi noktasından işitilen "misli ve yarısı" ($\frac{3}{2}$) nisbeti ve telin dörtte üçü noktasından hâsıl olan nağme "misli ve üçte biri" ($\frac{4}{3}$) nisbetidir.

Eserin Mukaddime'sinden sonra, Birinci Fenni başlar.

---

237 Bu konu hakkında erbab-ı fen arasında birtakım ihtilaflar var. Abdülkâdir-i Merâgî bazı eleştirile ile beraber bu husua değinmiştir. **Câmiʿu'l-elhân**, s. 18; ayrıca bk. Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 7; **er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi'n-nisebi't-teʾlîfiyye**, 1385, s. 9; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 677; Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 97; Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 45; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 186; Mahmud Merâgî: **Mekâsidü'l-edvâr**, süleymaniye Küt, Nuruosmaniye, nr. 3649, vr. 9b; Abdülaziz Merâgî: **Nikâvetü'l-edvâr**, Süleymaniye Küt, Nuruosmaniye, nr. 3646, vr. 4b; Fazlı Arslan, **Safiyyuddin-i Urmevi ve Şerefiyye Risalesi**, Ataturk Kultur Merkezi Baskanlığı, Ankara 2007, s. 49.

BİRİNCİ FEN

Lahin tarifi

Birinci fen lahinler ile ilgilidir. İlk önce lahin, uyumlu olmak şartıyla sınırlı bir şekilde dizilmiş bir grup nağmeler olarak tarif edilmiştir. Devamında bu bölüm, "Maksad" adı altında iki kısıma ayrılmıştır.

Birinci Maksad edvâr hakkında olup "Mevrid" isminde iki kısımda işlenmiştir. Birinci Mevrid de "Mevkıf" ismiyle iki kısımda devirlerin cüzleri konu edinmiştir.

Birinci Mevkıf'te devirlerin basıt cüzleri olan nağmeler anlatılmıştır.

Taksîm-i Desâtîn

Müellif nağmelerin sayısını bilkuvve olarak sınırsız zikrettikten sonra bunların çoğunun birbirine göre uyumsuz olduğunu yazar. Böylece mûsikîde kullanışlı olan nağme sayisi on yedi nağmeye sınırlı olduğunu açıklar.

Perde ve destânların yerlerini belirtmek, hemen hemen tüm klasik mûsikî eserlerin önemli bir kısmı olduğu zikredelebilir. Bu perde ve destanların her birisi bir nağmenin çıkış noktası olduğu için, nağme manasında da kullanılmıştır. Bu nağmelerin anlatılması bir tel üzerinde daha anlayışlı olduğu için çalıştığımız eser de dahil olmak üzere mûsikî risâlelerin tümünde nağmelerin yerleri hep bir tel üzerinde açıklanmıştır.

Eserde nağmelerin tüm tele göre olan nisbet zikredilmemiştir, dolayısıyla müellifin yönteminin açıklamasından sonra nağmelerin tüm tele göre olan nisbeti de ardından hesaplayarak getirdik. Bu şekilde nağmelerin isimleri ve nisbetleri bu tertible olur:

farz edilen telin, sâzın burun tarafına "**a**" ve sâzın karnı olan diğer tarafına da "**m**" harfi ile işaretlenir. $(\frac{1}{1})$

yh^{a}: telin yarısındaki noktaya "**yh^{a}**" harfi ile işaretlenir ($\frac{2}{1}$); bu da Zi'l-küll veya oktav nisbetidir.

ya: tel üçe bölünür "**a**" tarafından birinci kısmına "**ya**" harfi ile işaretlenir. Bu nisbette (**a – m**) telin üç cüz olursa (**ya – m**) de iki cüzü olur ($\frac{3}{2}$). Bu nisbete "misli ve yarısı", zi'-hams ve beşli denilir.

h^{a}: tel dörde bölünür "**a**" tarafından birinci kısmına "**h^{a}**" harfi ile işaretlenir. Bu şekilde telin tümü (**a – m**) dört kısım ve (**h^{a} – m**) de onun üç kısmı olur ($\frac{4}{3}$). Bu nisbete "misli ve üçte birisi", zi'l-erba veya dörtlü denilir.

d: tel dokuza bölünür ve telin "**a**" tarafından birinci kısmına "**d**" harfi ile işaretlenir. Bu şekilde telin tümü (**a – m**) dokuz cüz ve (**d – m**) kısmı da sekiz cüz olur ($\frac{9}{8}$). Bu nisbete "misli ve sekizde birisi" ve taninî denilir.

yh^{e}: Müellif "**yh^{e}**" nağmesinin hesaplaması için, telin tümünden hareket etmemiştir. Telin (**h^{a}** – **m**) kısmını dörde böler ve "**a**" tarafından birinci kısmına "**yh^{e}**" harfi ile işaretler. bu şekilde telin (**yh^{e} - m**) kımsı üç ve (**h^{a} - m**) kısmı da dörd parça olur. Bu iki nağmenin yani "**h^{a}**" ve "**yh^{e}**", birbirine olan nisbetleride de "misli ve üçte birisi" ($1\frac{1}{3}$) olur. "**yh^{e}**" nağmesi telin tümüne göre de bu şekilde hesaplanır:

Tel dörde bölündüğünde **"h^{a}"** nağmesi telin üç kısmını kapsar ($\frac{3}{4}$). Telin bu kısmı tekrar dörde bölünür, her kısmı telin tümüne göre ($\frac{3}{4}$ /4=) $\frac{3}{16}$ olur. "**yh^{e}**" nağmesi bu kısımların üçünü kapsadığı için (3x $\frac{3}{16}$) telin tümüne göre nisbeti ($\frac{9}{16}$) olur. Bu nisbet fiziksel açısındandır, ses nisbetleri ters olduğu için nisbeti ($\frac{16}{9}$) olur.

z: bu nağmenin hesablanması için, nasıl tüm tel dokuza bölünerek taninî bu'du olan "**d**" nağmesi çikartılmışsa; (**d – m**) kısmı da tüm tel gibi farz edilerek aynı işlem yapılır. Yani telin (**d – m**) kısmı dokuza bölünür ve "**a**" tarafından birinci kısmına "**z**" işareti koyulur. (**d – m**) dokuz kısım olunca (**z - m**) de sekiz kısım olur. Bu iki

nağmenin birbirine nisbetleri de "misli ve sekizde biri" ($1\frac{1}{8}=$) $\frac{9}{8}$ nisbetinde olur. "**d**" nağmesi telin ($\frac{8}{9}$) nisbetindedir. Bu mikdar dokuza bölünürse, ($\frac{8}{9}/9=$) her kısmı $\frac{8}{81}$ olur. "**z**" nağmesi bu kısımların sekizini kapsadığı için tüm tele göre ($8x\frac{8}{81}=$) $\frac{64}{81}$ nisbeti olur.

h^{e} : telin (**h^{a} – m**) kısmı sekize bölünür, bu bölüklerin bir miktarı "**a"** tarafından eklenir ve sonuna "**h^{e}**" işareti koyulur. bu şekilde "**h^{e}**" dokuz ve "**h^{a}**" sekiz olarak "**h^{e}**" nağmesi "**h^{a}**" nağmesine "misli ve sekizde birisi" ($1\frac{1}{8}=$) $\frac{9}{8}$ nisbetinde olur. "**h^{a}**" nağmesi telin $\frac{3}{4}$ nisbetindedir. Bu nisbet sekize bölünürse ($\frac{3}{4}/8$) her kısım $\frac{3}{32}$ nisbetinde olur. Bu mikdarı "**h^{a}**" nağmesinin mikdarına ekleyince ($\frac{3}{32}+\frac{3}{4}=$) $\frac{27}{32}$ olur.

b : telin (**h^{e} - m**) kısmı sekize bölünür ve bir parçası kadar pest tarafından eklenir ve sonuna "**b**" işareti koyulur. Bu nağme, "**h^{e}**" nağmesine göre "misli ve sekizde biri" ($1\frac{1}{8}$) nisbetindedir. "**h^{e}**" nağmesi kendisi telin $\frac{27}{32}$ nisbetindedir. Bu nisbet sekize bölünürse her parçası ($\frac{27}{32}/8=$) $\frac{27}{256}$ olur. "**b**" nağmesi bu parçaların dokuzunu kapsadığı için ($9x\frac{27}{256}=$) $\frac{243}{256}$ olur.

yb : telin (**b - m**) kısmı üçe bölünür telin "**a**" tarafından birinci kısmının sonuna "**yb**" işareti koyulur. Bu şekilde "**b**" nağmesi "**yb**" nağmesine göre "misli ve yarısı" ($1\frac{1}{2}$) nisbetinde olur. "**b**" nağmesi telin $\frac{243}{256}$ nisbetindedir. Bu nisbet üçe bölündüğünde her parçası ($\frac{243}{256}/3=$) $\frac{243}{768}$ nisbetinde olur. "**yb**" nağmesi bu parçaların ikisini kapsadığı için telin tümüne göre ($2x\frac{243}{768}=$) $\frac{486}{768}=\frac{81}{127}$ nisbetinde olur.

t : telin (**b – m**) kısmı dörde bölünür ve telin "**a**" tarafından birinci kısmının sonuna "**t**" işaretlenir. Böylece "**b**" nağmesi "**t**" nağmesine göre "misli ve üçte biri"($1\frac{1}{3}$) nisbetinde olur. "**b**" nağmesi telin ($\frac{243}{256}$) nisbetinde olduğuna göre, dörde bölünce her parçası ($\frac{243}{256}/4=$) $\frac{243}{1024}$ olur. "**t**" nağmesi bu parçaların üçünü kapsadığı için tüm tel ile ($3x\frac{243}{1024}=$) $\frac{729}{1024}$ nisbetinde olur.

yv :telin (**t – m**) kısmı dörde bölünür ve telin "**a**" tarafından birinci kısmının sonuna "**yv**" işareti koyulur. "**t**" nağmesi "**yv**" nağmesine göre "misli ve üçte biri" ($1\frac{1}{3}$) nisbetindedir. "**t**" nağmesi telin tümüyle ($\frac{729}{1024}$) nisbetindedir. bu nisbet dörde bölünürse her kısmı ($\frac{729}{1024}$/4=) ($\frac{729}{4096}$) nisbetinde olur. "**yv**" nağmesi bu parçaların üçünü kapsadığı için, tüm tel ile (3x$\frac{729}{4096}$ =) $\frac{2187}{4096}$ nisbetinde olur.

v : telin (**yv – m**) kısmı ikiye bölünür ve bölüklerin bir miktarı kadar pest tarafından eklenir ve sonuna "**v**" işaretlenir. Böylece "**v**" nağmesi "**yv**" nağmesine göre "misli ve yarısı" ($1\frac{1}{2}$) nisbetinde olur. "**yv**" nağmesi telin $\frac{2187}{4096}$ nisbetindedir, ikiye bölündüğünde, her bir kısmı ($\frac{2187}{4096}$/2=) $\frac{2187}{8192}$ olur. "**v**" nağmesi bu kısımların üçünü kapsadiği için tüm tel ile (3x $\frac{2187}{4096}$=) $\frac{6561}{8192}$ nisbetinde olur.

c : telin (**v – m**) kısmı sekize bölünür ve bölüklerin bir miktarı kadar pest tarafından eklenir ve sonuna "**c**" işaretlenir. "**c**" nağmesi "**v**" nağmesine göre "misli ve sekizde birisi" ($1\ \frac{1}{8}$) nisbetinde olur. "**v**" nağmesi telin tümünü göre $\frac{6561}{8192}$ nisbetindedir. Bu mikdar sekize bölünce her parçası ($\frac{6561}{8192}$/8=) $\frac{6561}{65536}$ nisbetinde olur. "**c**" nağmesi bu parçaların dokuzunu kapsadiği için tüm tel ile (9 x $\frac{6561}{8192}$ =) $\frac{59049}{65536}$ nisbetinde olur.

y : telin (**c – m**) kısmı dörde bölünür ve telin "**a**" tarafından birinci kısmının sonuna "**y**" işareti koyulur. Böylece "**c**" nağmesi "**y**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" ($1\frac{1}{3}$) nisbetinde olur. "**c**" nağmesi tüm tel ile $\frac{59049}{65536}$ nisbetindedir. Bu da dörde bölünce her parçası ($\frac{59049}{65536}$ /4=) $\frac{59049}{262144}$ nisbeti olur. "**y**" nağmesi bu parçaların üçünü kapsadığı için, tüm tel ile (3 x $\frac{59049}{262144}$ =) $\frac{177147}{262144}$ nisbetinde olur.

yc : telin (**v – m**) kısmı dörde bölünür ve "**a**" tarafından birinci kısmının sonuna "**yc**" işareti koyulur. bu şekilde "**v**" nağmesi "**yc**" nağmesine göre "misli ve üçte biri" ($1\ \frac{1}{3}$) nisbetinde olur. "**v**" nağmesi tüm tel ile $\frac{6561}{8192}$ nisbetindedir. Dörde bölündüğünde, her

cüzü ($\frac{6561}{8192}$/4=) $\frac{6561}{32768}$ olur. ”**yc**” nağmesi bu parçaların üçünü kapsadığı için, tüm tel ile nisbeti (3x$\frac{6561}{32768}$=) $\frac{19683}{32768}$ olur.

yz : telin (**y – m**) kısmı dörde bölünür ve telin “**a**” tarafından birinci kısmının sonuna “**yz**” işaretlenir. “**y**” nağmesi “**yz**” nağmesine göre “misli ve üçte birisi” (1 $\frac{1}{3}$) nisbetinde olur. “**y**” nağmesi tüm tele göre $\frac{177147}{262144}$ nisbetindedir. Bu mikdar dörde bölündüğünde her parçası ($\frac{177147}{262144}$/4=) $\frac{177147}{1048576}$ olur. “**yz**” nağmesi bunların üçünü kapsadığı için, tüm tel ile nisbeti (3x $\frac{177147}{1048576}$=) $\frac{531441}{1048576}$ olur.

yd : Telin (**z – m**) kısmı dörde bölünür ve telin “**a**” tarafından birinci kısmının sonuna “**yd**” işareti koyulur. Böylece “**z**” nağmesi “**yd**” nağmesine göre “misli ve üçte biri” nisbetinde olur. “**z**” nağmesi $\frac{64}{81}$ nisbetindedir. Dörde bölünce her kısmı ($\frac{64}{81}$/4=) $\frac{64}{324}$ olur. “**yd**” nağmesi bu parçaların üçünü kapsadığı için, tüm tel ile (3x $\frac{64}{324}$=) $\frac{16}{27}$ nisbetinde olur.

Telin yarısına kadar (**a-yh^{a}**) olan on yedi nağme bu şekilde yerleri ve nisbetleri açıklandı. bu on yedi nağmelerin oktav manasında olan nazîrleri ve kāim-makāmları var. Bunların hesaplanma yöntemi de telin ilk yarısında yapılan işlem gibidir. Yani eğer telin geri kalan (**yh^{a} – m**) kısmını ikiye bölüp “**Lh^{e}**” işareti koyarsak, (**yh^{a} – Lh^{e}**) arasını da telin ilk yarısı gibi bölme işlemleri yapılırsa her bir nağmenin oktavı hasıl olur. Bu son on yedi nağmeye tîzler (hâd) denilir. Bu şekilde “**Lh^{e}**” nağmesi “**yh^{a}**” nağmesinin oktavı (nazîri ve kāim-makāmı) ve “**a**” nağmesinin oktavının oktavıdır (tîzinin tîzi ve nazîrinin nazîri).

Taksîm-i Desâtîn konusunda, Abdulkâdir-i Merâgî dışında Safiyüddîn el-Urmevî’den sonra gelenlerin hepsi hemen hemen Urmevî’nin sunduğu yöntemi takib etmişler[238]. Abdulkâdir-i Merâgî bu konuda Urmevî’nin yöntemini zikr etikten sonra, *Câmiu’l-elhân*’ın İkinci Bâb’ın İkinci Fasl’ında başka yöntemler ile de hesaplamıştır. Pek de

[238] İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, Berlin Küt. Ms. or. oct. 2854, 4a; Mahmud Merâgî: **Makâsidü’l-edvâr**, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 3649, vr. 11a-12b; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü’l-usûl**, s. 95-96.

işleyişli olmayan bir yöntemde[239] tüm tel 256 farz edilir[240]. Merâgî bu yöntemde bazı nağmelerin yerleri ve adedlerin gereken şekilde olmadığı için sorunu gidermek amacıyla bir diğer yöntem sunra. Bu yönemde tüm tel (256x256=) 65536 farz edilir[241]. Merâgî bu iki yöntemden sonra kendisinin ortaya koyduğu yöntemini sunar. Bu yöntemde yine tüm tel 256 farz edilir. Bakîyye bu'du da 13 olur, ancak bu yöntem ile başta zikredilen yöntem aralarında fark şu ki ilk yöntemde Bakîyye bu'dun adedi sâbit tutarak perdeler hesaplanmıştır, halbuki Bakîyye bu'du aslında Bakîyye ve Fazle denilen iki farklı nisbetleri var[242] ve Merâgî bu iki tür Bakîyye bu'dunu göz önüne alarak hesaplamıştır[243].

Bu'dlar

Bu'd, tîzlik ve pestlik açısından farklı olan iki nağme arasında gerçekleşir. Bu'dlar da Muttefik (uyumlu) ve Mütenâfir (uyumsuz) olmak üzere iki çeşittedir.

Uyumlu bu'dlar, birinci ittifâk ile ve ikinci ittifâk ile müttefik olan bu'dlar olarak iki türe ayrılır. İttifâk ve müttefik kelimeleri muvafakat ile aynı kökten gelir ve uyumluluk manasındadır. Birinci ittifâk ile müttefik olan bu'dlarda uyumluluk vasıtasızca olur. İkinci ittifâklarda ise birinci ittifâkın vasıtasıyla uyumlu olur.

Birinci ittifâk ile müttefik olan bu'dlar, kendisi üç türdür. Birinci türü gayet bir uyumluluğa sahiptir. Yani iki nağmesi aynı zamanda işitilince bir nağme gibi duyulur. Ayrıca bir melodide birbirinin kāimmakāmı olabilir birbirinin yerinde kullanılabilirler. Bu da oktav (iki katı, di'f) nisbetidir (**a – yh^{a}**) gibi. Bu bu'da "bu'di bi'l-küll" de derler. Bu kelime bu'd ve bi'l-küll kelimelerinden oluşmuş Arapça bir terkibtir. Bi'l-küll, küllü kapsayan demek, buradaki kül de lahinlerin temellerini oluşturan on yedi nağmeler kast edilmiştir. İkinci türü, bu'dun iki nağmesi arasında tam bir ittifâk var

---

239 Abdulkâdir-i Merâgî'nin bu ifadesinden:"bu taksîmde on yedinci nağme olan "**yh^{a}**" nağmesi, telin yarısını aşmaktadır" bu yöntemin çok da ilmî olmadığı kanaatında olduğu denilebilir. **Câmiʿu'l-elhân**, s. 36.

240 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 36.

241 a.g.e., s. 36.

242 Bazı günümüz araştırmacılar, ısrarla ıstılahların Türkçe'ye dönüştürme taraftarı olarak Bakîyye için "yarım ses" kullandıklarına rastlanmıştır. Bu karşılık ne kadar hata olduğu bu ibârelerden anlaşılmaktadır.

243 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 40.

anca birinci türdeki gibi iki nağme birbirinin yerinde kullanılmaz, aynı zamanda işitilince de bir ses gibi duyulmaz. Bu tür bu'dlar (**a – ya**) gibi beşli nisbeti "misli ve yarısı" ($\frac{3}{2}$) nisbetleri ve (**a – h^{a}**) gibi dörtlü nisbeti "misli ve üçte biri" ($\frac{4}{3}$) nisbetleridir. Beşli bu'duna bu'di bi'l-hams ve zi'l-hams, dörtlü bu'duna da bu'di bi'l-erba ve zi'l-erba denilmiştir. Bu iki kelime Arapça bir terkiptir. Bu'di bi'l-hams, beş nağme ve Bu'di bi'l-erba da dört nağmeye sahib bu'dlar manasındadır. Burada dikkat edilmesi gereken, bu'd kelimesinin eklenmesidir. Örneğin dörtlüde "**a**" nağmesinden "**h^{a}**" nağmesine kadar (**a**, **b**, **c**, **d**, **h^{e}**, **v**, **z**, **h^{a}**) sekiz nağme bulunmaktadır. Ancak bir bu'd ve cins farz edilince Uşşâk misâlında (**a** taninî **d** taninî **z** bakîyye **h^{a}**) dört nağme iştİrâk eder. Bu nedenle dörtlü, zi'l-erba ve bi'l-erba denilmiştir. Ayni şekilde beşli ve zi'l-hamsler içinde bu kıyas geçerlidir. Üçüncü türü, ittifâkları nâkıs olan bu'dlardır. Bu bu'dlar ($\frac{4}{3}$) nisbetinden sonra gelenlerdir, $\frac{5}{4}$, $\frac{6}{5}$ gibi. Ancak bu nsibetler arasında üçü ittifâkları nâkıs olan bu'dlardır: Tanînî ve Medde denilen[244] (**a – d**) gibi $\frac{9}{8}$ bu'du, Bakîyye denilen (**a – b**) gibi $\frac{6}{5}$ bu'du ve Mücenneb denilen (**a – c**) gibi olan $\frac{16}{15}$ bu'du. Bu bu'dlara kısaca olarak sırasıyla **T**, **B** ve **C** işaretleri verilmiştir. **B** ve **C** bu'dları her biri iki çeşittedir[245].

B bu'du Bakîyye ve Fazle olmak üzere iki çeşittir[246]. Ancak genel olarak her ikisine de Bakîyye denilmiştir. Bakîyye'nin mikdârı, Fazle'nin iki katından daha büyüktür. Örnek olarak (**a – b**) ve (**b – c**) Bakîyye ve (**c – d**) Fazle bu'dudur. Bakîyye bu'du Uşşâk, Nevâ ve Bûselik makâmları gibi dörtlülerinde iki Taninî içeren makâmlarda bulunur. Bu dörtlüye, zi'l-erba ve Cins de denilir. İki taninî ve bir bakîyyeden oluşan cinse de zü'l-meddeteyn denilir. Daha önce de zikredildiği gibi, taninî bu'duna Medde ismi de verilmiştir. Zü'l-meddeteyn de iki Medde'ye (taninî) sahip demektir. Bu cins dışındaki Müfred cinslerde Büzürg, Zîrefkend, İsfahân gibi ve Kavî cinslerde İrâk ve Zengûle gibi makâmlarda da Fazla bu'du kullanılır.

---

244 Fethullah-i Şîrvânî, ayrıca taninî ve medde ile beraber "'avde" (عودة) ismini de eklemiştir. **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 679.

245 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 13; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 679.

246 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 18; Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 131; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 680.

Mücenneb olan (**C**) bu'du da bakîyye ve fazle'den oluştuğu için iki çeşittedir. Birisi büyük mücenneb olup iki Bakîyyeden oluşur ve diğeri küçük olup bir Bakîyye ve bir fazle'den oluşmaktadır. Daha önce açıklandığı üzere, iki fazlenin mikdârı bir bakîyyeden daha az olduğu için, bir Mücenneb iki Fazleden oluşamaz. Bu büyük ve küçük mücenneblerin kullanılması da taninînin bulunmadığı yerde olup genelde büyük olan mücenneb küçük olandan önce gelir, tıbkı İsfahân, Büzürg, Zîrefkend ve Râhûvî gibi, ama bazen de itisna olarak, istenildiği zaman küçük olan mücenneb, büyük olan mücennebden önce gelebilir, tıbkı Hüseynî ve Nevrûz gibi.

Taninî, mücenneb ve bakîyye bu'dların iki nağmesi aynı zamanda işitilirse uyumsuz olur, ancak ardarda işitildiğinde müttefik ve uyumlu olarak duyulur.

Uyumlu bu'dların ikinci çeşiti olan İkinci İttifâkla Müttefik bu'dlar ise birinci ittifâktaki bu'dların benzemesinden dolayı uyumludur, tıbkı "iki katı", "iki katı ve cüzü", "üç misli", "dört katı", "üç misli ve cüzleri" ve "iki katı ve cüzler" nisbetlerinde olan bu'dlardır. Bunların örnekleri de bu şekilde açıklanabilir:

iki katı nisbeti için: (**a** – **lh^{e}**) bu'du. "**a**" nağmesinin kāim-makāmı "**yh^{a}**" nağmesidir ve bunun kāim-makāmı da "**lh^{e}**" nağmesi olur. Bu bu'da iki zi'l-küllü (oktabv) kapsadığı için Bi'l-külli Merreteyn denilmiştir.

üç misli nisbeti için: (**a** – **kh^{a}**) bu'du. Daha önce açıklandığı üzere (**a** – **m**) teli ikiye bölünerek (**a** – **yh^{a}**) ve (**yh^{a}** – **m**) kısımları oluşur. İlk kısmıda nağmelerin belirtmesi için yapılan işlemin aynısı ikinci kısımda da yapılır. Burada da "**ya**" nağmesi için telin ilk kısmında yapılan işlem, (**yh^{a}** – **m**) üzerinde de yapılır ve "**ya**" nağmesinin nazîri olan "**kh^{a}**" nağmesi eldeedilir. Yani (**yh^{a}** – **m**) üç ve (**kh^{a}** – **m**) iki kısım olur, böylece "**a**" nağmesi "**yh^{a}**" nağmesinin iki katı olduğu için, altı kısım olur ve bu da iki kısım olan "**kh^{a}**" nağmesi ile "üç misli" nisbetinde olur: $\frac{2}{1}$ x $\frac{3}{2}$ = $\frac{6}{2}$. Bu bu'd "**a**" nağmesinden "**yh^{a}**" nağmesine kadar oktav (zi'l-küll) bu'du ve "**yh^{a}**" nağmesinden ta "**kh^{a}**" nağmesine kadar da zi'l-hams (beşli) bu'dunu ihtivâ ettiği için **Bi'l-külli ve'l-hams** (oktav ile beşli) denilmiştir.

İki katı ve üçte ikisi nisbeti için: (**a** – **kh^{e}**) bu'du. "**kh^{e}**" nağmesi telin ikinci kısmı olan (**yh^{a} - m**) ile $\frac{4}{3}$ nisbetindedir. Dolayısıyla (**a - yh^{a}**) ile toplandığında : $\frac{2}{1}$ x $\frac{4}{3}$ = $\frac{8}{3}$ nisbeti olur. Bu bu'da zi'l-küll ve zi'-erba (oktav ile dörtlü) ihtivâ ettiği için Bi'l-külli ve'l-erba isim verilmiştir. Bu nisbetler dışında olan iki katı ve cüzleri uyumsuzdur.

Uyumlu bu'dlar mebhesi bu şekilde özetlenebilir:

Uyumlu bu'dlar birinci ve ikinci ittiâk ile uyumlu olarak ikiye ayrılmıştır. Birinci ittifâk ile uyumlu olanlar da üç türlüdür: zi'l-küll (iki kat, di'f, oktav) gibi gayet uyumlu olan türü. Bu türde bu'dun iki nağmesi aynı zamanda işitilirse uyumlu işitilir, ayrıca nağmeleri birbirinin yerinde kullanılabilir. İkinci türü zi'l-hams (beşli) ve zi'l-erba (dörtlü) bu'dlarıdır. Bu türdü bu'dun iki nağmesi aynı zamanda iştilince uyumlu olarak işitilir ancak nağmeleri birbirinin yerinde kullanılamaz. Üçüncü türü de taninî, mücenneb ve bakîyye bu'dlarıdır. Bunlarda nağmeleri aynı zamanda iştilince uyumsuz işitilir.

ikinci ittifâk ile uyumlu olan bu'dlar da birinci ittifâk ile uyumlu olan bu'dlar vasıtasıyladır. Yani oktav, beşli ve dörtlünün oktavları olan bu'dlardır. zi'l-küllün ($\frac{2}{1}$) iki katı zi'l-küllü merreteyn ($\frac{4}{1}$), zi'l-erbanın ($\frac{4}{3}$) iki katı zi'l-küllü ve'l-erba ($\frac{8}{3}$) ve zi'l-hamsın ($\frac{3}{2}$) iki katı da zi'l-küllü ve'l-hams ($\frac{6}{2}$) olur.

Zi'l-kül (oktav) bu'd ile beraber zi'l-küllü merreteyn (iki oktav), zi'l-küllü ve'l-erba (oktav ile dörtlü) ve zi'l-küllü ve'l-hamse (oktav ile beşli) bu'dlarına bükük bu'dlar manasında olan Eb'âd-ı uzmâ veya Kübrâ denilir. Zi'l-hams ve Zi'l-erba' bu'udlarına da orta bu'dlar manasını veren Eb'âd-ı Vustâ, taninî, bakîyye ve mücenneb bu'dlarına da Eb'âd-ı Suğrâ ve Lahnîyyât derler. Suğrâ ve Lahnîyyât denildiği sebebi de bu üç bu'dun diğer bu'dların temelini oluşturmalarından dolayıdır.

Bu nisbetler farklı nağmeler arasında da bulunabilir. Mesela (**a - ya**) zi'l-hams olduğu gibi, (**b – yb**), (**c** – **yc**), (**d** – **yd**), (**h^{e} - yh^{e}**), (**v** – **yv**), (**z** – **yz**) ve (**h^{a} - yh^{a}**) nağmeleri de aynı nisbette olup tümü Zi'l-hams bu'udlardır. Gerçi "**z**" ile "**yz**" arasındaki nisbet "misli ve yarısı" nisbetinden azıcık daha fazladır ancak amele getirince kulak onu fark

edemez. Zi'l-erba' bu'udları için de aynısı denilebilir. (**a - h^{a}**), (**b - t**), (**c - y**), (**d - ya**), (**h^{e} – yb)**, (**v –yc)**, (**z – yd)**, (**h^{a} - yh^{e}**), (**t - yv**), (**y - yz**) ve (**h^{a} - yh^{a}**).

Çeşitli nağmelerin arasında gerçekleşen diğer bu'dlar için de aynısı denilebilir.

(a – d) Taninî olduğu gibi (**b - h^{e}**), **(c – v)** ve genel olarak arasında iki nağme olan her iki nağme taninîdir, gerçi "**z**" ile "**y**" nağmelerinde biraz farklılık var. Mücenneb de arasında bir nağme olan her iki nağme, mücenneb ve peş peşe olan her iki nağme de bakîyye bu'dudur.

Nağmelerin bir birine benzetmesi

Zi'l-erba' ve zi'l-hams bu'udları bir birne benzetilebilir. Bunun nedeni de her ikisinde bu'dun pest nağmesi ikinci nağme olarak iştilmesi ve kulağa işitilen nağmenin iki katını (oktav) andırmasından kaynaklıdır. Dolayısıyla bu'dun birinci nağmesi ile ikinci nağmenin oktavı işitilmiş gibi olur[247].

Örnek olarak (**a - h^{a}**) zi'l-erba bu'dun nağmeleridir. Eğer bu bu'dun nağmeleri tîzden başlarsa yani ilk "**h^{a}**" ve sonra "**a**" işitilirse, kulak "**a**" nağmesinin yerine oktavı olan "**yh^{a}**" nağmesini işitmiş gibi algılar. Dolayısıyla duyulan zi'l-erba nağmeleri (**a - h^{a}**) yerine zi'l-hams nağmeleri (**h^{a} - yh^{a}**) olur.

Bu husus, zi'l-hams bu'du (**a- ya**) için de geçerlidir. Yani eğer iştilen nağmesi ilk "**ya**" ve sonra "**a**" olursa. "**a**" nağmesi yerine onun oktavı olan "**yh^{a}**" nağmesi işitilmiş gibi olur. Dolayısıyla duyulan zi'l-hams nağmeleri (**a - ya**) yerine zi'l-erba nağmeleri (**ya - yh^{a}**) işitilir.

Bu bu'dların birbirine benzetme konusu bu'dun tîz nağmesi başa gelmesinden kaynaklıdır. Tersi olunca mesela zi'l-erba bu'dunda ilk pest nağmesi "**a**" sonra tîz "**h^{a}**" işitilirse, kulağa "**h^{a}**" nağmesinin iki katı olan "**kh^{e}**" nağmesi algılanmaz, zîrâ işitilen

[247] Safiyüddîn el-Urmevî, *el-Edvâr fî'l-mûsika*'sının onuncu babını bu konuya ihtisas etmiştir. (Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 52) Abdulkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 167.

nağme yani "**h^{a}**" iki katı olan "**kh^{e}**" nağmesinden daha uyumludur ve uyumluluğu da "**kh^{e}**" nağmesi gibi vasıtayla değil birinci ittifâk iledir.

Tanînî, Bakîyye ve Mücenneb bu'dlarının meydana gelmeleri

Uzma bu'du olan zi'l-küll (oktav) vustâ olan zi'l-hams (beşli) ve zi'l-erbaya (dörtlü) bölünerek ve bunların birbirinden çikartmalarından tanînî bu'du hasıl olur. Tanînî bu'dunu Uzmâ ve Vustâ bu'dlarından çikartarak bakîyye ve mücenneb bu'dları meydana gelir. Bu iki bu'd bizzât uyumlu değiller, ancak diğer uyumlu bu'dlar ile terkib olunca uyumlu hâle gelebilir. Dolayısıyla eğer bir lahinde daha çok bu iki bu'd – bakîyye ve mücenneb - kullanılırsa pek uyumlu işitilmez.

Cem'ler

Cem' Arapça bir kelime olarak birkaç şeyin bir yerde toplanmasına derler. Mûsikî ilminde bu kelime iki konumda kullanılmıştır. Birinci iki bu'dun toplanması ve birbirine ilâve ve eklenmesinde, diğeri ise bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Müellifi bu ıstılahı "bir bu'dun tîz nağmesi, diğer bu'dun pest nağmesi olma şartıyla bazı bu'dların bir birine katmasından ibâretdir." Şeklinde tarif etmiştir. Bu tarif ilk görünüşte bu'dların bir birine ekleme ve ilâve etme (cem' etmek) konusuna ait olduğunu algılıyorsa da "bazı bu'dlar" kaydıyla bu konuya değil ıstılah olan cem' hususna ait olduğunu ifâde etmektedir.

Müellif bu konuda görüşü Allâme Kutbuddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) görüşünün izinden olduğu söylenebilir. Kutbuddîn-i Şîrâzî'ye göre "bazen insan nefsi bir bu'dun bir Cem'de bulunmasını kabûl etmez, bu da sırf bu'dun uyumsuzluğundan değil, belki nefsinde yada kulağında ondan daha hoş bir terkib yerleşmiş olmasından kaynaklıdır, yada kulağın zevki bu gibi (yanı bir cem'de bazı bu'dların bulunmaması) terkiblere daha yönelidir." [248]

Cem'ler Tâm ve Nâkıs olamk üzere iki kısımdır. Tâm olan Cem'ler devirlerdir. Nâkıs Cem'ler de üç kısımdır: En küçük manasında olan Cem'-i Asgar. Bu cem' lehnîyyât

[248] Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-Tâc**, c.1, s. 56.

bu'dları yani taninî, mücenneb ve bakîyyeden oluşan zi'l-erba'dır. Orta manasında olan Cem'-i Evsât de aynı lehnîyyât bu'dlarından oluşan zi'l-ham'stır. En büyük manasında olan cem'-i Ekber de yine aynı şartı taşımak sureti ile iki zi'l-erba'dan oluşur. cem'-i Ekber'in zi'l-küllü aşmamasına dikkat edilmesi gerek, zîrâ bu cem', nâkıs cem'ler sınıfındandır, dolayısıyla zi'l-erba' yerine zi'l-hams gelirse zi'l-küllün geçtiğine sebep olup nâkıs değil tâm cem'ler sınıfına dahil olur.

Müellifin cem'ler hakkında bu açıklamalarından cem'ler zi'l-erba bu'duna temellendiği anlaşılır. Dolayısıyla zi'l-erba'nın bölünmesi ve çeşitli terkiblerinden farklı farklı cem'lerın oluşumunu sağlar.

Daha önce bu'dlar kısmında dokuz bu'ddan ve her bu'd da kendisinden küçük bu'dlardan oluştuğundan bahs edilmişti, ancak bu zikredilen bu'dlar ve kapsadıkları bu'dlar, bu'dların sayısına göre değil çeşitlerine göredir. Buna örnek olarak Zi'l-erba' bu'dunda "a" nağmeden "ha" nağmsine kadar Bakîyye cinsinden dokuz bu'd bulunmaktadır. Dolayısıyla Müellif'in Zi'l-erba' için zikrettiği dört bu'd, bu'dların sayısı değil türleri kasd edilmiştir. daha önce açıklandığı gibi, bu'd türleri küçükten büyüğe bu sıradadır: Bakîyye, Mücenneb, Taninî, Zi'l-erba', Zi'l-hams, Zi'l-küll, Zi'l-külli ve'l-erba', Zi'l-külli ve'l-hams ve Zi'l-külli Merreteyn. Bu şekilde bu'dların kapsadıkları bu'd çeşitleri bu minvâl üzere sıralanabilir:

Bakîyye: tek bu'ddur; Mücenneb: kendisiyle beraber ve bir Bakîyye ile iki bu'du kapsar; Taninî: kendisiyle beraber bir Bakîyye ve bir Mücenneb ile üç bu'du kapsar; Zi'l-erba': kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb ve bir Taninî ile dörd bu'du kapsar; Zi'l-hams: kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb, bir Taninî ve bir Zi'l-erba' ile beş bu'du kapsar; Zi'l-küll: kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb, bir Taninî, bir Zi'l-erba' ve bir Zi'l-hams ile alti bu'du kapsar; Zi'l-külli ve'l-erba': kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb, bir Taninî, bir Zi'l-erba', bir Zi'l-hams ve bir Zi'l-küll ile yedi bu'du kapsar; Zi'l-külli ve'l-hams: kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb, bir Taninî, bir Zi'l-erba', bir Zi'l-hams, bir Zi'l-küll ve bir Zi'l-külli ve'l-erba' ile sekiz bu'du kapsar; Zi'l-külli Merreteyn: kendisiyle beraber bir Bakîyye, bir Mücenneb, bir Taninî, bir Zi'l-erba', bir Zi'l-hams, bir Zi'l-küll, bir Zi'l-külli ve'l-erba' ve bir Zi'l-külli ve'l-hams ile dokuz bu'du kapsar.

Bu şekilde, Cem'lerin en küçüğü olan zi'l-erba', lehnîyyât bu'dlarına (taninî, mücenneb ve bakîyye) bölünüp kendisinden büyük bu'dların bir parçası olursa farklı farklı cem'lerin hasıl olmasını sağlar.

Uyumluluk ve Uyumsuzluk Sebepler

Zi'l-erba' bu'du üçe veya dörde parçaya bölünebilir, ancak meydana gelen türlerin hepsi uyumlu değildir. Burada uyumluluk ve uyumsuzluk şartları ortaya çikâr[249].

Eserde uyumsuzluğa neden olan ilk şart, zi'lerbada bakîyye bu'dun tekrarlanması zikredilmiştir. Bunun nedeni de şu şekilde açıklanabilir:

Müellif, zi'l-erba bu'dundan hareketle kendisinden büyük olan bu'dları hesapladığı gibi, kendisinden küçük olan bu'dlar için de zi'l-erba bu'dunu bölerek hesaplamıştır. İki zi'l-erba budunu zi'l-külden çikârttığında taninî bu'du elde edilmiştir. bu taninî bu'un iki kere zi'l-erbadan çikâtıldığında geride kalan mikdâr manasınıda olan bakîyye bu'u kalır. bakîyye bu'du $\frac{256}{243}$ nisbetindedir ve insanın tab'ına çok uzaktır. Ayrıca bakîyye bu'du bizzât uyumluluğu yoktur, iki taninî ile beraber zi'l-erba' bu'dunu oluşturduğu için uyumlu olarak yansıtılmıştır. Dolayısıyla bir zi'l-erbada bakîyye bu'dunun tekrarlanması özellikle de bir lahinde ardarda gelince uyumsuzluğa neden olur. Sonuç olarak zi'l-erbada bir bakîyye bulunduğu takdirde ya iki taninî veya üç mücennebin olmasını gerektirir.

a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$
taninî			taninî			bakîyye	

a	b	**c**	d	$\mathbf{h^e}$	v	**z**	$\mathbf{h^a}$
mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

Şekil 3: Zi'l-erbada Taninî, Mücenneb ve Bakiyye terkibleri

[249] Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 18; Abdulkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 148; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 689.

Bu kuraldan da ikinci kural yani taninî, mücenneb ve bakîyye bu'dların beraberce zi'l-erbada bulunmaması anlaşılır, aksı takdirde uyumsuzluğun ikinci şartı ortaya çikâr. zîrâ bu üç bu'd birden bulunursa, üçünün toplamı Zi'l-erba'dan daha az olur. Ayrıca zi'l-erba' bu'dunu tamamlamak için bunların en küçüğü olan bakîyye bu'du eklenirse de zi'l-arbayı aşar, buna üstelik iki bakîyyenın var olması da uyumsuzluğa neden olur.

Zi'l-erbadan bir taninî çıkarttıktan sonra geride kalan mikdar ikiye bölündüğünde iki mücenneb meydana gelir, dolayısıyla bu bu'dun uyumluluğu da bakîyye bu'du gibi bizzat değil vasıtayladır. Bir zi'l-erbada taninî, mücenneb ve bakîyye bu'dları üçü beraber bulunmamaları kuralı dikkata alınarak mücenneb ve bakîyye bu'dların zi'l-erbada bulunmaları ve konumlanmaları husuna gelince bakîyye bu'du mücennebden sonra yerleşmesi gerek, yani bakîyye mücennebin tîz tarafında olması lazım.

Müellif bakîyyenin mücennebden önce bulunması şeklinde zi'l-erba bu'dunu tamamlanmayacağı ve aşacağı nedeni ile uyumsuz söylemiş, aksı takdirde bakîyye mücennebden sonra gelirse zi'l-erba bu'dunu aşsada yine kulağa uyumlu geleceğini zikretmiştir. Bu husus zi'l-erba değil zi'l-hams içinde geçerlidir.

Müellif zi'lerbada uyumsuzluk sebeplerini başlık altına almaksızın iki sebep zikretmiştir. bu iki sebebin herbirisinden de bir sebep daha anlaşılır. Bu uyumsuzluk sebepleri bu şekilde sıralanabilir:

I. zi'l-erbada iki bakîyye bu'dun bulunması;

II. zi'l-erbada taninî, mücenneb ve bakîyye bu'dalrın üçü beraberce bulunması;

III. bakîyye bu'du mücennebten önce gelmesi;

IV. "**h^{a}**" nağmesinin aşması, ancak bu husuta bir istisna yeri bırakılmıştır.

Mevlanâ Benâî (ö. 918/1512) de bu sebepleri eserinde zikretmiştir[250].

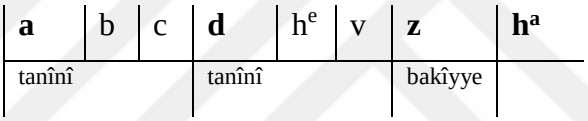
[250] Benâî: **Risâle der Mûsikî**, s. 125.

Birinci Tabaka, Zi'l-erba' ve Cinsler

Uyumsuzluğa neden olan sebepler dikkata alındıktan sonra, zi'l-erba' üç cinsete sınıflanabilir:

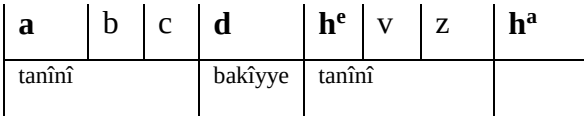
Birinci cinsi iki taninî ile bir bakîyye bu'dundan oluşmaktadır. Taninî bu'duna Medde ismi de denildiği için bu cinse iki Meddeye sahip manasında olan **Zi'l-meddeteyn** cinsi denilmiştir. bu Cins de kendisi üç çeşittir:

I. İki taninî zi'l-erbanın pest tarafında yerleştiği için **Pest Zi'l-meddeteyn** denilen tür (T T B):

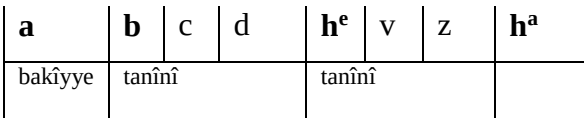

Şekil 4: Pest Zi'l-meddeteyn

II. Bakîyye iki taninînin arasında bulunması tür. Bu türe bir taninî zi'l-erbanın pest tarafında ve keza iki taninî birbirinden ayrı olduğu için Pest Munfasıl zi'l-meddeteyn adi verilmiştir.

Şekil 5: Pest Munfasıl zi'l-meddeteyn

III. Zi'l-erbanın pest tarafında bakîyye ve tîz tarafında da iki taninînin bulunması türüdür. Buna da iki taninîni tîz tarafta bulunduğu için **Tîz Zi'l-meddeteyn** ismi verilmiştir.

Şekil 6: Tîz Zi'l-meddeteyn

İkinci Cins, bir taninî ve iki mücennebden oluşmakta olup Muttasıl Cinsi ismi verilmiştir. Bu Cins de üç türdedir:

I. İki mücenneb yanyana olup zi'l-erbanın pest tarafından yerleşen türdür (T C C). Buna iki mücenneb bir intzam ile ardarda ve bitişik olduğu için ve ayrıca pest tarafta bulunduğu için **Pest Muntazam-ı Muttasıl** ismi verilmiştir.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**
tanînî			mücenneb		mücenneb		

Şekil 7: Pest Muntazam-ı Muttasıl

II. İki mücenneb yanyana olup zi'l-erbanın tîz tarafından yerleşen türdür (C C T). Bu türe de **Tîz Muntazam-ı Muttasıl** ismi verilmiştir.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**
mücenneb		mücenneb		tanînî			

Şekil 8: Tîz Muntazam-ı Muttasıl

III. bu türde taninî iki mücenneb arasında yerleşir (**C T C**). Mücennebler yanyana ve düzenli olmadığı için **Gayr-i Muntazam-ı Muttasıl** adlandırılmıştır.

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**
mücenneb		tanînî			mücenneb		

Şekil 9: Gayr-i Muntazam-ı Muttasıl

Üçüncü cins, üç mücenneb ve bir bakîyyeden oluşmaktadır (**C C C B**). Bu cinsten tek bir çeşit vardır. ayrıca diğer cinsler ve türleri gibi üç değil dört bu'ddan oluşur. Bu cinse de **Münfred Cinsi** denilmiştir.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**
mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

Şekil 10: Münfred Cinsi

Bu şekilde Zi'l-erba' çeşitleri yedi oldu. Zi'l-erb bu'du Zi'l-küllün pest tarafında konulduğu için Birinci Tabaka ismi de verilmiştir.

Bu tabakaların tümünde "**a**" ve "**h^{a}**" nağmeleri sâbit olarak bulunmaktadır. Bu neden ile Müellif "**h^{a}**" nağmesinin atlanmasını bir istisna dışında uyumsuzluk nedenlerinden saymıştır. Bu konu ile ilgili Merâgî dışında diğer yazarlar herhangi bir istisna

getirmeden uyumsuzluk şartlarından tanıtmışlar. Müellif bu konuda Merâgî ile hemfikir olduğu görünebilir. zîrâ Merâgî de uyumsuzluk şartlarını sayarken, "**h^{a}**" nağmesini atlayarak beste yapma mümkün olduğunu beyan etmiştir. Örnek olarak da kendiinini Hâce İmâduddîn-i Semarkandî'nin şiirleri üzerinde yaptığı besteden bahsetmiştir [251].

İkinci Tabaka, Zi'l-hams

Zi'l-erba kısımlarına bir Taninî ekleyince zi'l-hams hasıl olur. Bu eklenen taninî zi'l-erbanın pest veya tîz tarafından eklenebilir. Ayrıca taninî bu'du, mücenneb ve bakîyye bu'dlarına bölünerek de eklenebilir. Bu terkiblerin neticesinde toplam yirmi sekiz zi'l-hams çeşiti meydana gelir, ancak bu terkiblerin bazısı uyumsuz ve bazısı da mükerrdir.

Eğer zi'l-erbaya bölünmemiş taninî eklenirse ya Zi'l-erbanın tîz tarafından olur ya da pest tarafından. Müellif, bu terkibler için Merâgî'nin eserlerinde de bulunmayan bir cetvel tasarlamıştır. Tîz tarafından olursa hasıl olan zi'l-hamsler bu şekilde olur:

1.

a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**
tanînî			tanînî			bakîyye	tanînî			

2.

a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**
tanînî			bakîyye	tanînî			tanînî			

3.

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**
bakîyye	tanînî			tanînî			tanînî			

4.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**

[251] bk. Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 62.

tanînî	mücenneb	mücenneb	tanînî	

5.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**
mücenneb		mücenneb		tanînî			tanînî			

6.

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**
mücenneb		tanînî			mücenneb		tanînî			

7.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**
mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	tanînî			

Şekil 11: Zi'l-erbanın Tîz Tarafından Eklenen Bölünmemiş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-hams

Zi'l-erbanın pest tarafından taninî eklenirse hasıl olan zi'l-hamsler bu şekilde olur:

8.

a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	h^{a}	t	**y**	**ya**
tanînî			tanînî			tanînî			bakîyye	

9. Bu kısım, birinci kısmın tekrarıdır.

a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**
tanînî			tanînî			bakîyye	tanînî			

10. Bu kısım, ikinci kısmın tekrarıdır.

a	b	c	d	h^{e}	v	z	h^{a}	t	y	**ya**
tanînî			bakîyye	tanînî			tanînî			

11.

a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	h^a	**t**	y	**ya**
tanînî			tanînî			mücenneb		mücenneb		

12. Bu kısım, dördüncü kısmın tekrarıdır.

a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**
tanînî			mücenneb		mücenneb		tanînî			

13.

a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	h^a	**t**	y	**ya**
tanînî			mücenneb		tanînî			mücenneb		

14.

a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**	**ya**
tanînî			mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

Şekil 12: Zi'l-erbanın Pest Tarafından Eklenen Bölünmemiş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-hams

Zi'l-erbaya eklenen tanînî bu'du, mücenneb ve bakîyye bu'dlarına bölünüp eklenebilir. Bu durmda ekleme zi'l-erbanın ya tîz tarafından olur ya da pest tarafından. tîz tarafından olursa hasıl olan zi'l-hamsler bu şekilde olur:

15. Bakîyye, mücennebin pest tarafında ve ayrıca iki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	**y**	**ya**
tanînî			tanînî			bakîyye	mücenneb		bakîyye	

16. İki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
tanînî			bakîyye	tanînî			mücenneb		bakîyye	

17.

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
bakîyye	tanînî			tanînî			mücenneb		bakîyye	

18. Bu kısım, on dördüncü kısmın tekrarıdır.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
tanînî			mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

19.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
mücenneb		mücenneb		tanînî			mücenneb		bakîyye	

20.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
tanînî			mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

21. Bakîyye, mücennebin pest tarafında ve ayrıca iki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	**y**	**ya**
mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	mücenneb		bakîyye	

Şekil 13: Zi'l-erbanın Tîz Tarafından Eklenen Bölünmüş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-hams

Mücenneb ve bakîyye bu'dlarına bölünen Tanînî, eğer zi'l-erbanın pest tarafından eklenirse, hasıl olan zi'l-hamsler bu şekilde olur:

22. İki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	v	**z**	h^a	t	**y**	**ya**
mücenneb		bakîyye	tanînî			tanînî				bakîyye

23. İki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**
mücenneb		bakîyye	tanînî			bakîyye	tanînî			

24. İki bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	v	z	h^a	t	y	**ya**
mücenneb		bakîyye	bakîyye	tanînî			tanînî			

25.

a	b	**c**	**d**	h^e	v	**z**	h^a	**t**	y	**ya**
mücenneb		bakîyye	tanînî			mücenneb		mücenneb		

26. Bakîyye, mücennebin pest tarafında bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**
mücenneb		bakîyye	mücenneb		mücenneb		tanînî			

27. Bakîyye, mücennebin pest tarafında bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	**v**	z	h^a	**t**	y	**ya**
mücenneb		bakîyye	mücenneb		tanînî			mücenneb		

28. Bakîyye, mücennebin pest tarafında ve ayrıca iki Bakîyye bulunduğu için uyumsuzdur.

a	b	**c**	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**	**ya**
mücenneb		bakîyye	mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîyye	

Şekil 14: Zi'l-erbanın Pest Tarafından Eklenen Bölünmüş Taninî İle Hasıl Olan Zi'l-hams

Bu yirmi sekiz türün görüldüğü gibi bazıları uyumsuz ve bazıları da mükerrerdir.

Mükerre olanlar dörd kısımdır: Dokuzuncu kısım, birinci kısmın tekrarıdır (**T T B T**); onuncu kısım, ikinci kısmın tekrarı (**T B T T**); on ikinci kısım, dördüncü kısmın tekrarı (**T C C T**); on sekizinci kısım, on dördüncü kısmın tekrarı (**T C C C B**).

daha önce bahs edilen uyumsuzluk nedenlerinden dolayı bu kısımların bazısı uyumsuzdur. Müellif burada çok önemli ve ince bir nükteye değinmiştir. Zi'l-erba konusunda zikredilen uyumsuzluk nedenleri iki bakîyye bu'dun tekrarlanması, taninî, mücenneb ve bakîyyenın üçü beraber bulunması, bakîyye bu'du mücennebin pest tarafında bulunması ve "**h^a**" nağmesinin aşması veya tamamlanması zikredilmiştir. bazı eserlerde de kurallara dayanarak zi'l-hamste de aynısını aramışlar. Halbuki zi'l-hamste bu kuralların bazısı uyumsuzluğa neden olduğu görünmüyor. Bunun sebebi ise nüellifin zikrettiği gibi, bu kurallar zi'l-erba çerçevesinde geçerlidir, dolayısıyla zi'l-hamsın tamamı değil zi'l-hamsın içindeki zi'l-erbada bu kuralların uyuması gerekir.

Bu mükerre ve uyumsuz olan (4 + 9) kısımları tüm kısımlardan yani yirmi sekizden çikârınca geride uyumlu olan on beş kısım kalır. Safiyüddîn el-Urmevî *Edvâr*'da[252] bu on beş kısımdan on birisini ve zi'l-hamsın içindeki zi'l-erba'yı kale almaksızın uyumluluk şartlarını yerine getirme sureti ile bir kısım daha eklemiş ve sayıyı on ikiye çıkartmıştır. Bu kısım da tablosunda on birinici kısım[253] olarak kaydetmiştir.

Urmevî, *Edvâr*'ında zi'l-hams kısımları ile alakalı bu şekilde yazmıştır: "eğer Zi'l-hams bu'dunda sırf bu'dun iki tarfı şart olursa ve "**yh^{e}**" nağmesi atlanırsa, Lehnîyyât bu'dları olan Taninî, Mücenneb ve Bakîyyenin iştirâki ile uyumsuzluğa uğramaz, bu şekilde on üçüncü bir kısım da on iki kısma ilâve edilebilir." [254]

Urmevî'nin müfred cinsi ismi verdiği bu kısma, Müellif üç kısım daha ekleyerek dörde yükseltmiş ve Büyük Müfred Cinsler ismini vermiştir.

Urmevî'nin eklediği birinci kısım: (C C B T C)

Müellifin Urmevî'ye ilâve ettiği üç kısm: ikinci kısım: (C T T C); üçüncü kısım: (B T C C C); dördüncü kısım: (C C C T B)

Urmevî'nin ifâdesinden, sırf on üçüncü bir kısım daha eklenebileceğini kast etmemiştir diye bilinir, zîra zikrettiği usul ve kurallara uyarak, on üçüncü kısım başta olmak üzere okuyucu tarafından diğer kısımları kolaylıkla hesaplanabilir[255].

Urmevî'nin okuyucuya bıraktığı zi'l-hamsın on üçüncü kısmı ile ilgili, Müellif tarafından sonradan ilâve edilen yedi kısmın hangisi olabileceği sorusuna Müellif on dördüncü veya on beşinci kısımlarını tahmin etmiştir. Bunun nedeni de bu iki kısmın tabakalarında aslı makâmlardan olan Râst, Hüseynî, Muhayyer, Uşşâk, Nevâ ve Ebûselîk makâmların bulundukları için açıklanmıştır. Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî

---

252 bk. Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 106.

253 bu kısmın "Hisâr'dır. Abdulkâdir-i Merâgî Hisârı Şubelerden sayarak, sekiz nağmeli olduğunu açıklar: (h^{a} y yb yc yv yh^{a} k kc), bk. **Şerh-i Edvâr**, s. 306 ; **Câmiʿu'l-elhân**, s. 142.

254 Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr**, s. 109; Evbehî bu meselede hemfikir olmayarak, uyumsuzluk sebeblerden kaçınmanın, yani Zi'l-hamsın içindeki Zi'l-erba'ya uyumak şart olduğunu söyler. bk. Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 104.

255 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 78; Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhi'l-Edvâr**, s. 127; Abbas Maarif: **Şerh-i Edvar-i maarif**, s. 241.

eserinde 11. veya 19. Kısımların olabileceğini tahmin etmiştir[256]. Ancak Müellifin görüşü ve tahmini daha doğru denilebilir, zîrâ Urmevî'nin söyledikleri kısımların bir birine eklenmesined, sadece 14. ve 15. Kısımlarda aslı makâmlar bulunmaktadır.

Daha önce uyumlu on beş kısım ile bu dörd kısım, zi'l-hamsların toplam sayısını on dokuza ulaştığı açıklandı . Zi'l-küllü tamamlamak için, zi'l-hams kısımları birinci tabaka olan zi'l-erba ile birleşir, bu yüzden de bu kısımlara ikinci tabaka denilmiştir. Bu tabakalar zi'l-küllün tîz tarafında yerleşir. Birinci tabaka (**a – h^{a}**) ve ikinci tabakada (**h^{a} – yh^{a}**) aralarınıda olur.

a	b	c	d	h^{e}	v	z	**h^{a}**									
Birinci tabaka (zi'l-erba)							**h^{a}**	t	y	ya	yb	yc	yd	yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
							İkinci tabaka (zi'l-hams)										

Şekil 15: Birinci Tabaka ile İkinci Tabakanın Terkibi

zi'l-hamsın tüm on dokuz kısmı bu tertibile olur:

birinci kısım:	**T T B T**	nağmeleri:	**h^{a} ya yd yh^{e} yh^{a}**
ikinci kısım:	**T B T T**	nağmeleri:	**h^{a} ya yb yh^{e} yh^{a}**
üçüncü kısım:	**B T T T**	nağmeleri:	**h^{a} t yb yh^{e} yh^{a}**
dördüncü kısım:	**T C C T**	nağmeleri:	**h^{a} ya yc yh^{e} yh^{a}**
beşinci kısım:	**C C T T**	nağmeleri:	**h^{a} y yb yh^{e} yh^{a}**
altıncı kısım:	**C T C T**	nağmeleri:	**h^{a} y yc yh^{e} yh^{a}**
yedinci kısım:	**C C C B T**	nağmeleri:	**h^{a} y yb yd yh^{e} yh^{a}**
sekizinci kısım:	**T C C C B**	nağmeleri:	**h^{a} ya yc yh^{e} yz yh^{a}**
dokuzuncu kısım:	**C T C C B**	nağmeleri:	**h^{a} y yc yh^{e} yz yh^{a}**

[256] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhi'l-Edvâr**, s. 130.

onuncu kısım:	**C B T C C**	nağmeleri:	**h^{a} y ya yd yv yh^{a}**
on birinci kısım[257]:	**C C B T C**	nağmeleri:	**h^{a} y yb yc yv yh^{a}**
on ikinci kısım:	**T C T C**	nağmeleri:	**h^{a} ya yc yv yh^{a}**
on üçüncü kısım:	**C C T C B**	nağmeleri:	**h^{a} y yb yh^{e} yz yh^{a}**
on dördüncü kısım:	**T T C C**	nağmeleri:	**h^{a} ya yd yv yh^{a}**
on beşinci kısım:	**T T T B**	nağmeleri:	**h^{a} ya yd yz yh^{a}**
on altıncı kısım:	**B T T C B**	nağmeleri:	**h^{a} t yb yh^{e} yz yh^{a}**
on yedinci kısım:	**C T T C**	nağmeleri:	**h^{a} y yc yv yh^{a}**
on sekizinci kısım:	**B T C C C**	nağmeleri:	**h^{a} t yb yd yv yh^{a}**
on dokuzuncu kısım:	**C C C T B**	nağmeleri:	**h^{a} y yb yd yz yh^{a}**

Devirler

Bu bölüm, dâire, devir ve çoğulu olarak Edvâr'ın tarifi ile başlar. Müellifin açıkladığı gibi, bir nağmeden başlayarak onun kāim-makāmı olan nağmeye sonlandırılırsa, sanki bir dâire gibi başlanan nağmeye tekrar dönmüştür. Buna örnek olarak da "**a**" nağmeden başlanıp kāim-makāmı olan "**yh^{a}**" nağmesinde duran zi'l-kül bu'dudur. Bunun için zi'l-küllü kapsayan makâmlara devir, dâire ve çoğulu olarak edvâr denilir.

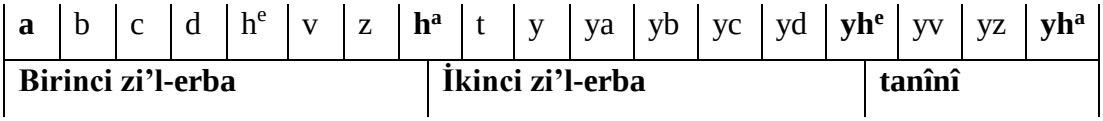
Zi'l-küllün oluşumunda iki zi'l-erba'ile bir taninînin terkibleri

Zi'l-küller, vusta bu'dları denilen bir zi'l-erba (birinci tabaka) ve bir zi'l-hamsden (ikinci tabaka) oluşur. Zi'l-hams de daha önce zikredildiği gibi, bir zi'l-erba ve bir taninîden oluşur. Dolayısıyla bir zi'l-küll, iki zi'l-erba ve bir taninîden mürekkeb

[257] Derkenarda, bu kısmın adı "Hisâr" olarak kaydedilmiştir. Abdulkâdir-i Merâgî Hisârı Şubelerden sayarak, sekiz nağmeli olduğunu açıklar: (h^{a} y yb yc yv yh^{a} k kc), bk. Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 306 ; **Câmiʿu'l-elhân**, s. 142.

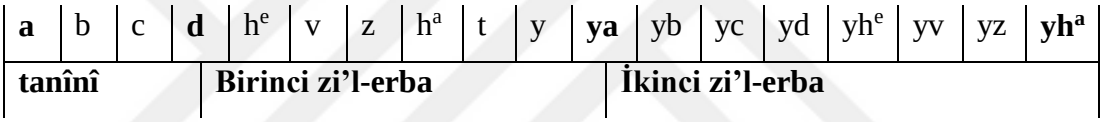
olduğu söylenebilir. Bu iki zi'l-erba ve bir taninînin terkiblerinden üç farkli zi'l-kül oluşur.

Birinci terkibde iki zi'l-erba yanyana olarak pest tarfta ve Taninî ise tîz tarafta olur. Bu terkibe taninî tîz tarafta ve iki zi'l-erbanın yanyana oldukları için bitişik manası veren **Tîz Muttasıl** ismi verilmiştir.

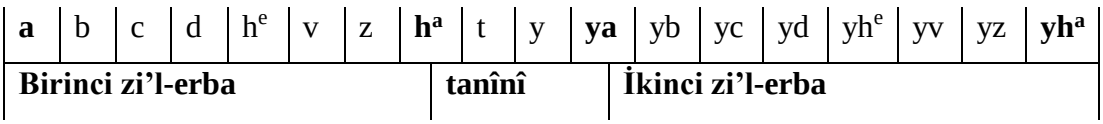

Şekil 16: Tîz Muttasıl

İkinci terkibde iki zi'l-erba tîz tarafta ve taninî de pest tarafta olur. Bu terkib de **Pest Muttasıl** adlandırırlmıştır.

Şekil 17: Pest Muttasıl

Üçüncü terkibde de taninî iki zi'l-erbanın arasında yerleşir. buna da **Munfasıl** denilmiştir.

Şekil 18: Munfasıl

Safiyüddîn el-Urmevî "**a**", "**ha**" ve "**yha**" nağmelerini devirlerde bulundukları için Sâbit Nağmeler isim vermiştir[258]. Bu üç çeşitin ikincisi olan Pest Muttasıl terkibinde, görüldüğü gibi "**ha**" nağmesi atlanmıştır, dolayısıyla Urmevî bu terkibin birçok kısımlarını uyumlu olarak tanımıyor. Müellif de devirlerin terkibinde önce birinci tabaka olan zi'l-erba ve sonra ikinci tabaka olan zi'l-hamslerin geldiğini bundan dolayı olduğunu söyler.

[258] Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-Edvâr**, s. 109.

Birinci tabaka (zi'l-erba') ile İkinci tabakanın (zi'l-hams) terkileri

Yedi zi'l-erba ile on üç zi'l-hamsın terkiblerinden toplamda yüz otuz üç devir meydana gilir. Oluşan devirlerin bazılarında uyumsuzluk gizli[259] ve bazısında da açıktır[260]. Bu uyumsuzluk, devirlerin içerdiği şerif nisbetlerin sayısı ile alakalıdır. Yani bir devir ne kadar şerif nisbetleri olan zi'l-kül ($\frac{1}{2}$), zi'l-erba ($\frac{3}{4}$) ve zi'l-hams ($\frac{2}{3}$) bu'dlarını kapsarsa o kadar uyumludur. Bu sayı da devirdeki nağmelerin sayısına göredir.

Şerif nisbetlerin sayısı devrin nağme sayısına kadar yada nağme sayısından bir veya iki aded azsa uyumlu bir devir sayılır, aksı takdirde uyumsuzdur. bu uyumsuzluk da gizli ve açık olarak sınıflanır. Eğer devirdeki şerif nisbetlerin sayısı devrin nağmelerin sayısından beş aded azsa bu uyumsuzluk gizlidir. Uyumsuzluğu açık olan dâireler de şerif nisbetleri sadece sâbit nağmelerinde olur. Müellif bu konuda Safiyüddîn el-Urmevî'ye tabi' olarak Sâbit nağmeleri "**a**", "**h^a**" ve "**yh^a**" nağmeleri kabûl etmiştir, dolayısıyla bu nağmelerin arasında hasıl olan nisbetler de bu şekilde olacak: (**a** – **h^a**), (**a** – **yh^a**) ve (**h^a** – **yh^a**).

Uyumlu devirlerin şerif nisbetleri ya dokuz, ya sekiz ya yedi veya altı olur ve altıdan az olamaz, çünkü az olurs uyumsuzluğu gizli olan devirler sınıfında sıralanır. Daha önce her iki tabakanın kısmıları birbirine ekleyince bir devir meydana geleceğinden söz edildi. Bu doğrultuda devirler bu şekilde olur:

Birinci tabakanın birinci kısmı ile ikinci tabakanın birinci kısmı: Uşşâk

a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
Birinci Tabakanın birinci kısmı								İkinci Tabakanın birinci kısmı									

Şekil 19: Uşşâk; I. Tabaka'nın I. Kısmı ile II. Tabaka'nın I. Kısmı

[259] Hafîyu't-tenâfür (*خفی التّنافر*)

[260] Zâhiru't-tenâfür (*ظاهر التّنافر*)

Bu dâirede sekiz nağme var. Şerif nisbetlerin sayısıda dokuzdur: zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) üç: (**a – ya**), (**v – yd**), (**h^{a} – yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinden beş: (**a - h^{a}**), (**d - ya**), (**z - yd**), (**h^{a} - yh^{e}**), (**ya - yh^{a}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**).

Birinci tabakanın ikinci kısmı ile ikinci tabakanın ikinci kısmı

a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
Birinci Tabakanın ikinci kısmı								İkinci Tabakanın ikinci kısmı									

Şekil 20: I. Tabaka'nın II. Kısmı ile II. Tabaka'nın II. Kısmı

Bu dâirede sekiz nağme ve dokuz şerif nisbet var. zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) üç: (**a - ya**), (**h^{e} - yh^{e}**) ve (**h^{a} - yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinden beş: (**a - h^{a}**), (**d - ya**), (**h^{e} - yb**), (**h^{a} - yh^{e}**), (**ya - yh^{a}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**). bu dâire de şerif nisbetlerin sayısından dolayı gayet uyumludur.

Birinci tabakanın üçüncü kısmı ile ikinci tabakanın üçüncüs kısmı

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
Birinci Tabakanın üçüncü kısmı								İkinci Tabakanın üçüncü kısmı									

Şekil 21: I. Tabaka'nın III. Kısmı ile II. Tabaka'nın III. Kısmı

Bu dâirede sekiz nağme ve sekiz şerif nisbet var. zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) üç: (**b - yb**), (**h^{e} - yh^{e}**), (**h^{a} - yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinde dört: (**a - h^{a}**), (**b - t**), (**h^{e} - yb**) ve (**h^{a} - yh^{e}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**). bu dâire de gayet uyumludur.

Birinci tabakanın dördünc kısmı ile ikinci tabakanın dördünc kısmı

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
Birinci Tabakanın dördüncü kısmı								İkinci Tabakanın dördüncü kısmı									

Şekil 22: I. Tabaka'nın IV. Kısmı ile II. Tabaka'nın IV. Kısmı

Bu dâirede sekiz nağme ve sekiz şerif nisbet var. zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) iki: (**a - ya**), (**h^{a} - yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinde beş: (**a - h^{a}**), (**d - ya**), (**v - yc**), (**h^{a} - yh^{e}**) ve (**ya- yh^{e}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**). bu dâire de gayet uyumludur.

Birinci tabakanın beşinci kısmı ile ikinci tabakanın beşinci kısmı

a	b	**c**	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
Birinci Tabakanın beşinci kısmı								İkinci Tabakanın beşinci kısmı									

Şekil 23: I. Tabaka'nın V. Kısmı ile II. Tabaka'nın V. Kısmı

Bu dâirede sekiz nağme ve yedi şerif nisbet var. zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) iki: (**h^{e} - yh^{e}**) ve (**h^{a} - yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinde dört: (**a - h^{a}**), (**c - y**), (**h^{e} - yb**), (**h^{a} - yh^{e}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**). bu dâire de gayet uyumludur.

Birinci tabakanın altıncı kısmı ile ikinci tabakanın altıncı kısmı

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
Birinci Tabakanın altıncı kısmı								İkinci Tabakanın altıncı kısmı									

Şekil 24: I. Tabaka'nın VI. Kısmı ile II. Tabaka'nın VI. Kısmı

Bu dâirede sekiz nağme ve yedi şerif nisbet var. zi'l-hamsten ($\frac{3}{2}$) iki: (**c - yc**) ve (**h^{a} - yh^{a}**); zi'l-erba ($\frac{4}{3}$) nisbetinde dört: (**a - h^{a}**), (**c - y**), (**v - yc**) ve (**h^{a} - yh^{e}**) ve zi'l-külden ($\frac{2}{1}$) de bir: (**a - yh^{a}**). bu dâire de gayet uyumludur.

Birinci tabakanın yedinci kısmı ile ikinci tabakanın yedinci kısmı

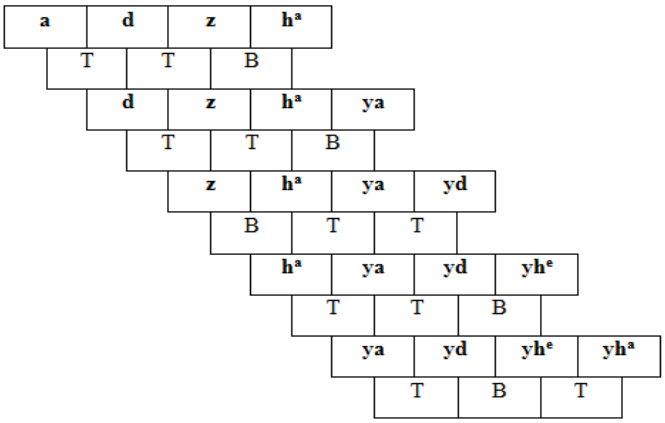
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîye	mücenneb		mücenneb		mücenneb		bakîye	tanînî			
Birinci Tabakanın yedinci kısmı							İkinci Tabakanın yedinci kısmı										

Şekil 25: I. Tabaka'nın VII. Kısmı ile II. Tabaka'nın VII. Kısmı

Bu dâire uyumsuzdur, zîrâ bakîyye bu'dun tîz tarafı mücennebin pest tarafında olmuş; bu da uyumsuzluğun nedenlerinden birisidir.

Bahirler

Müellif, bu iki tabakanın birbiriyle terkiblerinden sonra, çok önemli bir bilgiyi aktarmaktadır. Daha önce de tüm uyumlu nisbetlerin hesaplanması için zi'l-erbadan hareket ettiği gibi, burada da zi'l-erbanın önemini vurgulamıştır. Örnek olarak Zi'l-erbaların birinci kısmı olan (**a d z h^a**) nağmelerin her birisinden bir zi'l-erba başlanırsa, hasıl olan zi'l-erbalar nağmeleri ve bu'dları açısındna değerlendirilebilir.

Şekil 26: Bahirler

Tabloda görüldüğü gibi (**a d z h^a**) zi'l-erbaların birinci kısmıdır. (**d z h^a ya**) da birinci kısmın nağmeleri olduğu halde bu'dlarından dolayı zi'l-erbaların ikinci kısmına aittir. (**z h^a ya yd**) de yine zi'lerbanın birinci kısmının nağmeleri olduğu halde bu'dlarından dolayı zi'lerbanın üçüncü kısmıdır. Ayni şekilde (**h^a ya yd yh^e**), bu'dlarından dolayı birinci kısım ve (**ya yd yh^e yh^a**) de ikinci kısma aittir.

Anlaşıldığı gibi Zi'l-erba bir kâlıp mahiyetinde olarak çeşitli terkiblerinden çeşitli devirlerin oluşumunu sağlalar. Mûsikînin edvâr ilminde buna kâlıp manasında olan "Bahr" ve çoğulu Buhur ismi verilmiştir. Ayrıca bu manada olan zi'l-erbalara Şedd ve

Cins isimleri de verilmiştir[261]. Bu kelime şiir sanatında kâlıp manasında bahr-i tavîl, bahr-i ramal, bahr-i rubâî gibi kullanılan bir ıstılahtır. Mûsikî ilminde Bahr-i Nâzük[262] gibi bazı makâmların ismi için de kullanılmıştır. Bu mana dışında, bahr-i nûr, bahr-i nâzük gibi bazı şubeler ve bahr-i zarbî, bahr-i harbî, bahr-i kalanderî gibi bazi ikâ ve vezin isimleri de kaynaklarda zikredilmiştir.

Tablodan da anlaşıldığı gibi Müellif Bahirlern hesaplaması için iki yöntem sunumuştur, biri nağmelere, diğeri de bu'dlara göre. Verilen Uşşâk örneği üzerinden açıklanacaksa eğer devrin nağmeleri esâs alınırsa beş bahir ve eğer bu'd esâs alınırsa üç bahir meydana gelir[263].

Bahirlerin hesaplaması hususunda "**yh^{a}**" nağmesini geçmemk şarttır. Dolayısıyla bir zi'l-küllün her on yedi nağmesi için bahirler uygulanamaz, zîrâ "**ya**" nağmesinden başlandığında "**yh^{a}**" nağmesine kadar son bahir olur ve "**yb**" nağmesinden başlanınca "**yh^{a}**" nağmesini aşar. Bu şekilde bir zi'l-küllün "**a**" ve "**ya**" nağmeleri arasından bahirler gerçekleşir, neticede "**a**" nağmesiden "**ya**" nağmesine kadar olan on bir nağme ve on bir bahir olacaktır[264].

[261] Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 105

[262] Bedr-i Dilşâd: **Murâdnâme**, Ankara Milli Kütüphane, nr. FB 470. vr. 203b; "Hızır b. Abdullâh'ın *Kitabü'l-Edvâr*'ı ve makamların incelenmesi", Çelik, 2001: s. 56; Şükrullâh: **İlmü'l-Edvâr**, vr. 119a, Şirinova, 2008: 263; Kırşehrî: **Risâle-i Mûsıkî**, s. 64; Kadızâde Mehmed Tirevî: **Risâle-i Mûsikî**, Bayezid Küt, Velüyiddin Ef. Kol. Nr. 3181, vr. 181a; Seydî: **el-Matla' "Beyân-ı Edvâr ve Makâmat"**, TSKM, A. 3459, vr. 19a.

[263] Ayrıca bk. Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 106; ve **Makâsidu'l-elhân**, s. 52.

[264] Şemseddin es-Saydavî (ö. 1506), *Kitâbu'l-in'âm fî ma'rifeti'l-angâm* adlı eserinde bahirleri Yekgâh, Dugâh, Sigâh, Çahârgâh, Pencgâh, Şeşgâh ve Heftgâh şeklinnde göstermişir. (Süleymaniye Ktp., Hakimoğlu, nr. 489, vr. 6b-7b.)

	a	b	c	d	he	v	z	ha	t	y	ya	yb	yc	yd	yhe	yv	yz	yha
1	**a**	b	c	d	he	v	z	ha										
2		**b**	c	d	he	v	z	ha	**t**									
3			**c**	d	he	v	z	ha	t	**y**								
4				**d**	he	v	z	ha	t	y	**ya**							
5					**he**	v	z	ha	t	y	ya	**yb**						
6						**v**	z	ha	t	y	ya	yb	**yc**					
7							**z**	ha	t	y	ya	yb	yc	**yd**				
8								**ha**	t	y	ya	yb	yc	yd	**yhe**			
9									**t**	y	ya	yb	yc	yd	yhe	**yv**		
10										**y**	ya	yb	yc	yd	yhe	yv	**yz**	
11											**ya**	yb	yc	yd	yhe	yv	yz	**yha**

Şekil 27: Uşşâk Bahirleri

Edvâr Cetvelleri

Eserin İkinci Mırsad'ı Edvâr ve devirler hakkındadır. Bu kısım, eserin önemli kısımlarından sayılabilir, zirâ Merâgî'nin eserlerinde de bulunmayan bazı bilgiler mûsikî nazeriyatına kazandırmıştır. Daha önce zikredildiği gibi Müellif, Safiyüddîn el-Urmevî'nin on iki zi'l-hams kısımlarına yedi kısım daha ekleyerek, Urmevî'nin *Edvâr*'ında getirdiği seksen dörd devrin sayısını yüz otuz üçe çıkartmıştır. Ayrıca müellif, bazı devrin isimlerini kaydederek bilinmeyen devirlerin bilgilerini günümüze aktarmıştır.

Bu devirler, nağmeleri ve bu'dlarını biz bu bölümde detaylı bir şekilde getirdik, ancak burada bu devirlerin isimleri toplu bir yerde bulunması amacıyla devir sırasıyla şu şekilde kaydedilebilir:

1. dâire: Uşşâk; 4. dâire: Buhârî; 8. dâire: Azrâ; 14. dâire: Nevâ; 20. dâire :Hazzân; 27. dâire: Bûselîk; 28. dâire: Gülistân; 38. dâire: Bostân; 40. dâire: Râst; 42. dâire: Zengûle; 44. dâire: İsfahân; 46. dâire: Gerdânîde; 46. dâire: Gerdânîde; 52. dâire: Muhayyer; 53. dâire: Hüseynî; 54. dâire: Hicâzî; 59. dâire: Zîrefkend; 64. dâire: Nühüft; 65. dâire: Râhuvî; 66. dâire: Hicâzî (Hicâzî-yi Mutakaddimân); 70. dâire: Büzürg; 71. dâire: Gevâşt ve İsfahânek; 73. dâire: Vâmık; 99. dâire: Mâhûrî.

Müellif önce Safiyüddîn el-Urmevî'nin zikrettiği seksen dört devri, ardından da kendisinin ilâve ettiği kırk dokuz devri getirerek toplamda yüz otuz üç devri cetveller içinde kaydetmişitir.

Müellif bu devirler için Urmevî'nin *el-Edvâr*'ında[265] ve Merâgî'nin *Câmiʿu'l-elhân*'ında da gözükmeyen yenililiklerle çok kapsamlı cetveller tasarlamıştır[266]. Burada İlgi çeken iki husus var; birisi Urmevî'nin *el-Edvâr fî'l-mûsika*'sı 15. Yüz yılda mütercimi mechul olan Farsça tercümesinde de benzer cetveller görünmektedir. Geçen bölümlerde açıkladığımız üzere bu mütercimin Fahreddin-i Müstevfî olduğunu tahmin etmekteyiz[267]. Diğer husu da Merâgî Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'dan önce telîf ettiği *Câmiʿu'l-elhân*'ında devirleri dâireler şeklinde getirmiş ve Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'dan sonra telîf ettiği Şerh-i Edvâr'ında Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'daki cetvellere benzeyen bir şekile getirmiştir. Bu mesele de Merâgî Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'ı gördüğü ihtimalını güçlendirmektedir[268].

Cetvel bir başlık ve dört sûtünden oluşmaktadır. Cetvelin başlığında zi'l-küllün nağmeleri yazılmıştır. Sağ tarafındaki sûtünde birinci tabaka olan zi'l-erbanın kısımları, ortadakı sûtünde devrin nağmeleri, üstünde dâirenin numarası, sağındaki sûtünde ikinci tabaka olan zi'l-hamslerin kısımları ve en sağıdaki sûtünde de işaretler

---

265 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 116; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 90.

266 Müellifin tasarladığı cetveller, Yahya Kaşani'nin tasarladığına çok benzemektedir, fakat, Müellif, her bir cetvelin başlığında tüm on yedi nağmeyi getirdiği içini ve altındaki her devrin nağmelerini başlıkta olan nağmelerin altında yazdığı için, devirlerin nağmeleri ve aralarındaki bu'dlar daha çok rahat anlamasını sağlamış. İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, Berlin Küt. Ms. or. oct. 2854, vr. 13b-15a) Müellif'in tasarladı cetveller de kendisinden sonra gelenler tarafından kabul görünmüş denilebilir, buna örnek olarak Alişâh-i Evbehî, eserinde müllifin tasarımını kullanmıştır. **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 37-47.

267 **Tercüme-i Edvâr**, s. 29 – 35;

268 Abdulkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, Süleymaniye Küt. Nuruosmaniye, nr. 3651, vr. 28b-30a.

ile dâirenin uyumluluğu uyumsuzluğu ve devrin ismi kaydedilmiştir. Devirler zi'l-erbalara göre tertib edilmiştir. yani zi'l-erbaların yedi kısmının her bir kısmına on iki zi'l-hams eklenmşitir. Urmevî'nin zikrettiği seksen dört devirden sonradan Müellifin zi'l-hamslerin on iki kısmına eklediği yedi kısmının her biri yedi zi'l-erba kısımlarına eklenmiştir. Bu cetvellerin özelliklerinden biri de Merâgî'nin eserlerinde de görülmeyen bazi devirlerin isimlerinin kaydedilmesidir. Ayrıca dâirelerin uyumlu olup olmadığı da işaretler ile gösterilmiştir. Daha önce açıklandığı üzere dâireler bu konuda üç sınıfa ayrılır: Uyumlu, uyumsuzluğu gizli ve uyumsuzluğu açık olan dâireler. Müellif uyumlu dâireler için (M) harfini kullanmıştır. Bu harf de uyumlu manasında olan mülayîm kelimesinin ilk harfinden alınmıştır. Uyumsuzluğu gizli manasında olan Hafîyü't-tenâfür kelimesinden de ilk harfi (H) ve uyumsuzluğu açık manasında olan Zâhirü't-tenâfür kelimesinden de ilk harfi (Z) bu amaç için kullanılmıştır.

Buna ilâveten devirlerin derkenarlarında müellif tarafından bazı açıklamalar ve önemli kayıtlar düşürülmüştür. Müellifin matematik ilminde de ne kadar ilreri olduğuna delalet eden bu kayıtlar her bir devrin diğer devirlerin tabakalarında bulunmasını gösterilmektedir. Dâirelerin tabakaları hesaplaması, dâirenin bu'dları üzerinde gerçekleşir. Bir dâire başlandığı nağmeden hakert ederek naziri olan nağmesi üzerinde duraklar. İkinci tabakası da başlangıc nağmenin zi'l-erba nağmesinden başlar.

Örnek olarak Uşşâk dâiresi ilk tabakası "**a**" nağmesinden başlar, ikinci tabakası "**a**" nağmesi ile zi'l-erba nisbetinde olan "$\mathbf{h^a}$" nağmeinden başlar, üçüncü tabakası da "$\mathbf{h^a}$" nağmesi ile yine zi'l-erba nisbetinde olan "$\mathbf{yh^e}$" nağmeinden başlar, bu şekilde sırasıyla "$\mathbf{h^e}$", "**yb**", "**b**", "**t**", "**yv**", "**v**", "**yc**", "**c**", "**y**", "**yz**", "**c**", "**yd**", "**d**" ve "**ya**" başlangıc nağmeleri olmak üzere dâirenin diğer tabakaları hesaplanır. Bu çerçevede edvâr cetvellerin kenarlarında yazılan kayıtların açıklamları şu şekilde sunulabilir. Bu cetveller 12 meşhur edvâra göre değil, dörtlü ve beşli tabakalarının terkiblerinden oluşan 133 devrin sırasına göre numaralandırılmıştır:

1. Dâire: Uşşâk

Uşşâk dâiresi ikinci tabakasında Maşûk[269] (13. Dâire) ile aynıdır. Ayrıca Maşûk "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Uşşâk dâiresi ile eşit olur.

Maşûk (13. Dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T		T			B	T				
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Uşşâk dâiresinin 2. Tabakası																	

Şekil 28: Uşşâk Tabakalarında Maşûk

Uşşâk (birinci dâire) üçüncü tabakasında Nevâ (14. Dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nevâ "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Uşşâk dâiresi ile eşit olur.

Nevâ (14. Dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			B	T			T			
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
Uşşâk dâiresinin 3. Tabakası																	

Şekil 29: Uşşâk Tabakalarında Nevâ

Uşşâk dâiresi dördüncü tabakasında Visâl (26. Dâire) [270] ile aynıdır. Ayrıca Visâl "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Uşşâk dâiresi ile eşit olur.

Visâl (26. Dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			T			B	T			T			

[269] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Maşûk" kaydetmiştlerdir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 38; **Risâle der Mûsikî**, s. 49)

[270] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Visâl" kaydetmişlerdir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 39; **Risâle der Mûsikî**, s. 50)

				h^e	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	**b**	c	d	**h^e**													
Uşşâk dâiresinin 4. tabakasi																	

Şekil 30: Uşşâk Tabakalarında Visâl

Uşşâk dâiresi beşinci tabakasında Bûselîk (27. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bûselîk "**yb**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Uşşâk dâiresi ile eşit olur.

Bûselîk (27. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	B	T		T			B	T			T		T				
											yb	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	**t**	y	ya	**yb**						
Uşşâk dâiresinin 5. tabakasi																	

Şekil 31: Uşşâk Tabakalarında Bûselîk

Uşşâk dâiresi on yedinci tabakasında Mâhûrî (99. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûrî "**yb**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Uşşâk dâiresi ile eşit olur.

Mâhûrî (99. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	yv	**yz**	**yh^a**
	T		T			B	T			T		T			B		
										ya	yb	yc	**yd**	yh^e	yv	**yz**	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**							
Uşşâk dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 32: Uşşâk Tabakalarında Mâhûrî

4. Dâire: Buhârî

Buhârî dâiresi ikinci tabakasında Nesîm (49. dâire) [271] ile aynıdır. Ayrıca Nesîm "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Buhârî dâiresi ile eşit olur[272].

Nesîm (49. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T			T			B		T	
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Buhârî dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 33: Buhârî Tabakalarında Nesîm

Buhârî dâiresi üçüncü tabakasında 17. dâire ile aynıdır. Ayrıca 17. dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Buhârî dâiresi ile eşit olur.

17. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B		T		C		C		T			T			
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	ya	yb	yc	yd	**yh^{e}**			
Buhârî dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 34: Buhârî Tabakalarında 17. dâire

Buhârî dâiresi 17 tabakasında Gerdânîde (46. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gerdânîde "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Buhârî dâiresi ile eşit olur.

Gerdânîde (46. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		C		C		C		B		T			T		B	

[271] Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Nesîm" kaydetmişler. **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 41; **Risâle der Mûsikî**, s. 52)

[272] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Uşşâk ve Râst" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b)

										ya	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**							
Buhârî dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 34: Buhârî Tabakalarında Gerdânîde

8. Dâire: Azrâ

Azrâ ikinci tabakasında Vâmık (73. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Vâmık dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Azrâ dâiresi ile eşit olur.

Vâmık dâiresi																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T			T			B	T		
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**										
Azrâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 35: Azrâ Tabakalarında Vâmık

Azrâ dâiresi üçüncü tabakasında 19. dâire ile aynıdır. Ayrıca 19. dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Azrâ dâiresi ile eşit olur.

19. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T		C		C		C		B	T				
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**			
Azrâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 36: Azrâ Tabakalarında 19. dâire

Azrâ altıncı tabakasında 122. dâire ile aynıdır. Ayrıca 122. dâire "**b**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Azrâ dâiresi ile eşit olur.

122. dâire

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	B	T		T		B	T		C		C		C			
	b	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	**b**															
Azrâ dâiresinin 6. tabakası																

Şekil 37: Azrâ Tabakalarında 122. dâire

12. Dâire: [Dûstgânî] [273]

Dûstgânî, ikinci tabakasında Müjdegânî (61. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Müjdegânî "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dûstgânî ile eşit olur.

Müjdegânî dâire																
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C	T		C		T		T		B	T					
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**									
Dûstgânî dâiresinin 2. tabakası																

Şekil 38: Dûstgânî Tabakalarında Müjdegânî

Dûstgânî, üçüncü tabakasında 18. dâire ile aynıdır. Ayrıca 18. dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dûstgânî ile eşit olur.

18. dâire																
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C	B	T		T		C		C		T					
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**			
Dûstgânî dâiresinin 3. tabakası																

Şekil 39: Dûstgânî Tabakalarında 18. dâire

[273] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Dûstkâmî/ Dûstgânî" kaydetmişlerdir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b; **Mukaddiemtü'l-usûl,** s. 37; **Risâle der Mûsikî,** s. 48)

13. Dâire: [Maşûk] [274]

Maşûk, ikinci tabakasında Nevâ (14. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nevâ "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Maşûk ile eşit olur.

Nevâ																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			T			B	T			
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Maşûk dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 30: Maşûk Tabakalarında Nevâ

Maşûk, üçüncü tabakasında Visâl (26. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Visâl "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Maşûk ile eşit olur.

Visâl (26. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	b	T		T			T			B	T			t			
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
13 dâirenin 3. tabakası																	

Şekil 31: 13 dâirenin Tabakalarında Visâl

Maşûk, dördüncü tabakasında Bûselîk (27. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bûselîk "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Maşûk ile eşit olur.

Bûselîk (27. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			B	T			T			T			

[274] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Maşûk" kaydetmiştlerdir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 38; **Risâle der Mûsikî,** s. 49)

				h^{e}	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**													
13 dâirenin 4. tabakası																	

Şekil 32: 13 dâirenin Tabakalarında Bûselîk

Maşûk, on altıncı tabakasında Mâhûrî (99. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûrî dâiresi "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Maşûk ile eşit olur.

Mâhûrî (99. dâire)																
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		T		B		T		T		T			B			
			d	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Maşûk dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 33: Maşûk Tabakalarında Mâhûrî

Maşûk, on yedinci tabakasında Uşşâk (1. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Uşşâk dâiresi "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Maşûk ile eşit olur.

Uşşâk																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		T		B		T		T		B		T				
										ya	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Maşûk dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 44: Maşûk Tabakalarında Uşşâk

14. Dâire: Nevâ

Nevâ dâiresi, ikinci tabakasında Visâl (26. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Visâl "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevâ ile eşit olur.

Visâl (26. dâire)

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			T			B	T			T			
							h^{a}	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Nevâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 45: Nevâ Tabakalarında Visâl

Nevâ dâiresi, üçüncü tabakasında Bûselîk (27. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bûselîk dâiresi "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevâ ile eşit olur.

Bûselîk (27. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			T			B	T			T			
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
Nevâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 46: Nevâ Tabakalarında Bûselîk

Nevâ dâiresi, on beşinci tabakasında Mâhûrî (99. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûrî dâiresi "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevâ ile eşit olur.

Mâhûrî (99. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		T		B	T			T			T			B		
													yd	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**				
Nevâ dâiresinin 15. tabakası																	

Şekil 47: Nevâ Tabakalarında Mâhûrî

Nevâ dâiresi, on altıncı tabakasında Uşşâk (1. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Uşşâk dâiresi "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevâ ile eşit olur.

Uşşâk (1. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

	T		T		B		T		T		B		T				
			d	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**														
Nevâ dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 48: Nevâ Tabakalarında Uşşâk

Nevâ dâiresi, on yedinci tabakasında Maşûk (13. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Maşûk "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevâ ile eşit olur.

Maşûk (13. dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	T		B		T		T		T		B		T				
										ya	yb	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**							
Nevâ dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 49: Nevâ Tabakalarında Maşûk

16. Dâire: [Hoşserâ][275]

Hoşserâ, ikinci tabakasında Cânfezâ (50. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Cânfezâ "**h^a**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hoşserâ ile eşit olur:

Cânfezâ																	
a	b	**c**	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	C		C		T		T		B		T		T				
							h^a	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	**c**	d	**h^e**	v	z	**h^a**										
Hoşserâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 50: Hoşserâ Tabakalarında Cânfezâ

[275] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî, bu dâireyi "Hoşserâ" kaydetmiştlerdir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 38; **Risâle der Mûsikî**, s. 49, 74)

Hoşserâ, üçüncü tabakasında Gamzüdâ (29. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gamzüdâ dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hoşserâ ile eşit olur:

Gamzüdâ																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T		C		C		T		T					
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
Hoşserâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 51: Hoşserâ Tabakalarında Gamzüdâ

Hoşserâ, on altıncı[276] tabakasında Mâhûr-i Kebîr[277] (92. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûr-i Kebîr "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hoşserâ ile eşit olur:

Mâhûr-i Kebîr (92. dâiresi)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		T		B		T		T		C		C				
			d	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Hoşserâ dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 52: Hoşserâ Tabakalarında Mâhûr-i Kebîr

20. Dâire: Hazzân[278]

Hazzân dâiresi, ikinci tabakasında 74. dâire ile aynıdır. Ayrıca 74. dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hazzân dâiresi ile eşit olur:

74. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

[276] Her iki nüshada "on yedinci" kaydedilmiştir. bu tabaka "ya" nağmesinden başlar ve yanlışdır.
[277] Alişâh-i Evbehî: **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44.
[278] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Hazân" (*حزان*) kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 30b)

	C		C		C		B		T				B		T				T					
								h^a	t		y		**ya**		**yb**		yc		yd		**yh^e**		yv		yz		**yh^a**
a		b		**c**		d		**h^e**		v		**z**		**h^a**												
Hazzân dâiresinin 2. tabakası																										

Şekil 53: Hazzân Tabakalarında 74. dâire

Hazzân dâiresi, üçüncü tabakasında Bahâr (31. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bahâr "**yh^e**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hazzân dâiresi ile eşit olur:

Bahâr (31. dâire)																			
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**		
	B	T			T			C		C		C		B	T				
														yh^e	yv	yz	**yh^a**		
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^e**					
Hazzân dâiresinin 3. tabakası																			

Şekil 54: Hazzân Tabakalarında Bahâr

25. Dâire: [Nevbahâr] [279]

Nevbahâr, ikinci tabakasında 15. dâire ile aynıdır. Ayrıca 15. dâire "**h^a**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevbahâr ile eşit olur:

15. dâire																			
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**		
	T		B	T			B	T			T			T					
							h^a	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**		
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**												
Nevbahâr dâiresinin 2. tabakası																			

Şekil 55: Nevbahâr Tabakalarında 15. dâire

[279] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Nevbahâr" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 38; **Risâle der Mûsikî**, s. 50)

Nevbahâr, 17. tabakasında ikinci dâire ile aynıdır. Ayrıca ikinci dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nevbahâr ile eşit olur:

2. dâire																	
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		T		B	T		B	T		T						
										ya	**yb**	yc	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**							
Nevbahâr dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 56: Nevbahâr Tabakalarında 2. dâire

27. Dâire: Bûselîk

Bûselîk dâiresi, 13. tabakasında Mâhûrî (99. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûrî dâire "**yz**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bûselîk dâiresi ile eşit olur:

Mâhûrî (99. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	yv	**yz**	$\mathbf{yh^a}$
	T		T		B	T		T		T			T			B	
																yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	yv	**yz**	
Bûselîk dâirenin 13. tabakası																	

Şekil 57: Bûselîk Tabakalarında Mâhûrî

Bûselîk dâiresi, 14. tabakasında Uşşâk (1. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Uşşâk dâiresi "**z**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bûselîk dâiresi ile eşit olur:

Uşşâk (1. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		T		B	T		T		T		B	T				
						z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	h^e	v	**z**											

Bûselîk dâiresinin 14. tabakası

Şekil 58: Bûselîk Tabakalarında Uşşâk

Bûselîk dâiresi, 15. tabakasında Maşûk (13. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Maşûk "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bûselîk dâiresi ile eşit olur:

Maşûk (13. dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			T			B	T			
													yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**				
Bûselîk dâiresinin 15. tabakası																	

Şekil 59: Bûselîk Tabakalarında Maşûk

Bûselîk dâiresi, on altıncı tabakasında Nevâ (14. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nevâ dâire "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bûselîk dâiresi ile eşit olur:

Nevâ (14. dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			B	T			T			
			d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Bûselîk dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 60: Bûselîk Tabakalarında Nevâ

Bûselîk dâiresi, 17. tabakasında Visâl (26. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Visâl "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bûselîk dâiresi ile eşit olur:

26. dâire																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			T			B	T			T			
										ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Bûselîk dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 61: Bûselîk Tabakalarında 26. dâire

28. Dâire: Gülistân

Gülistân dâiresi, ikinci tabakasında 15. dâire ile aynıdır. Ayrıca 15. dâire "**h^a**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gülistân dâiresi ile eşit olur:

15. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	C		T		C		C		B		T		C		C		
							h^a	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**										
Gülistân dâiresinin. 2. tabakası																	

Şekil 62: Gülistân Tabakalarında 15. dâire

Gülistân dâiresi, 17. tabakasında Bostân (38. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bostân "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gülistân dâiresi ile eşit olur:

Bostân																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	T		C		C		T		B		T		T				
										ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**							
Gülistân dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 63: Gülistân Tabakalarında Bostân

Gülistân dâiresi, 16. tabakasında 93. dâire ile aynıdır. Ayrıca 93. dâire "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gülistân dâiresi ile eşit olur:

93. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
	T		B		T		T		T		C		C				
			d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**														
Gülistân dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 64: Gülistân Tabakalarında 93. dâire

29. Dâire: [Gamzüdâ] [280]

Yirmi dokuzuncu dâiresi, 14. tabakasında Mâhûr-i Kebîr[281] (92. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûr-i Kebîr "**z**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 29 dâiresi ile eşit olur:

Mâhûr-i Kebîr (92. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		T		B		T		T		C		C				
						z	**h^{a}**	t	y	**y a**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**y v**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**											
Gamzüdâ dâiresinin 14. tabakası																	

Şekil 65: Gamzüdâ Tabakalarında Mâhûr-i Kebîr

Gamzüdâ, 15. tabakasında Dilgüşâ (37. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Dilgüşâ "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gamzüdâ ile eşit olur:

Dilgüşâ																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		T		B		T				
													yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**				
Gamzüdâ dâiresinin 15. tabakası																	

Şekil 66: Gamzüdâ Tabakalarında Dilgüşâ

Gamzüdâ, 16. tabakasında (Hoşserâ) 16. dâire ile aynıdır. Ayrıca Hoşserâ "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gamzüdâ ile eşit olur:

[280] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Gamzüdâ" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 39; **Risâle der Mûsikî**, s. 50)

[281] Alişâh-i Evbehî: **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44.

Hoşserâ																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			C		C		T			
			d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Gamzüdâ dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 67: Gamzüdâ Tabakalarında Hoşserâ

Gamzüdâ, 17. tabakasında Cânfezâ (50. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Cânfezâ "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gamzüdâ ile eşit olur:

Cânfezâ																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T			B		T			T	
										ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Gamzüdâ dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 68: Gamzüdâ Tabakalarında Cânfezâ

31. Dâire: Bahâr[282]

Bahâr, 16. tabakasında Hazzân (20. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hazzân "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bahâr ile eşit olur:

Hazzân dâiresi																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		B	T			T			C		T		T			
			d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														

[282] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Mihrgân" kaydetmişlerdir. Evbehî ve Benâyî 32. Dâireyi Buhâr yazmışlar. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 39; **Risâle der Mûsikî**, s. 50- 74)

Bahâr dâiresinin, 16. tabakası

Şekil 69: Bahâr Tabakalarında Hazzân

Bahâr dâiresi, 17. tabakasında 74. dâire ile aynıdır. Ayrıca 74. dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bahâr ile eşit olur:

74. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		T		B		T			T			
										ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Bahâr dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 70: Bahâr Tabakalarında 74. dâire

37. Dâire: [Dilgüşâ] [283]

Dilgüşâ, 2. tabakasında Hoşserâ (16. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hoşserâ "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dilgüşâ ile eşit olur:

Hoşserâ																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B		T		T		C		C			T			
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Dilgüşâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 71: Dilgüşâ Tabakalarında Hoşserâ

Dilgüşâ, 3. tabakasında Cânfezâ (50. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Cânfezâ "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dilgüşâ ile eşit olur:

Cânfezâ

[283] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Dilgüşâ", Alişâh-i Evbehî de "Dilgüşâ ve Nehâvendî" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 51)

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T			B		T			T	
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
Dilgüşâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 72: Dilgüşâ Tabakalarında Cânfezâ

Dilgüşâ, 4. tabakasında Gamzüdâ (29. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gamzüdâ "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dilgüşâ ile eşit olur:

Gamzüdâ																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B		T			T			C		C		T			T	
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**													
Dilgüşâ dâiresinin 4. tabakası																	

Şekil 73: Dilgüşâ Tabakalarında Gamzüdâ

Dilgüşâ, 17. tabakasında Mâhûr-i Kebîr[284] (92. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûr-i Kebîr "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Dilgüşâ ile eşit olur:

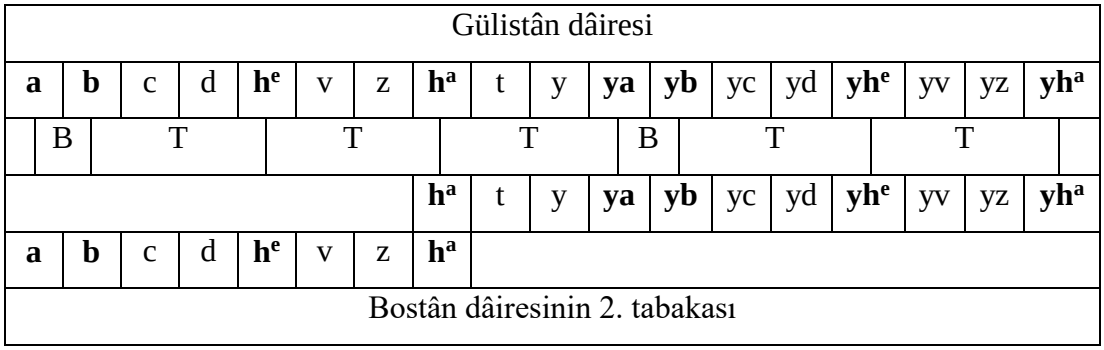
Mâhûr-i Kebîr (92. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T			T		B		T			T			C		T	
										ya	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Dilgüşâ dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 74: Dilgüşâ Tabakalarında Mâhûr-i Kebîr

38. Dâire: Bostân

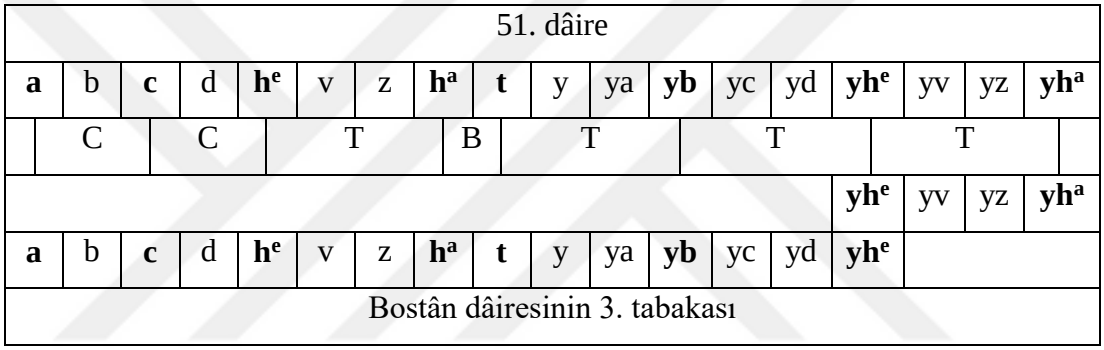
Bostân dâiresi, 2. tabakasında Gülistân (28. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gülistân dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bostân dâiresi ile eşit olur:

[284] Alişâh-i Evbehî: **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44.

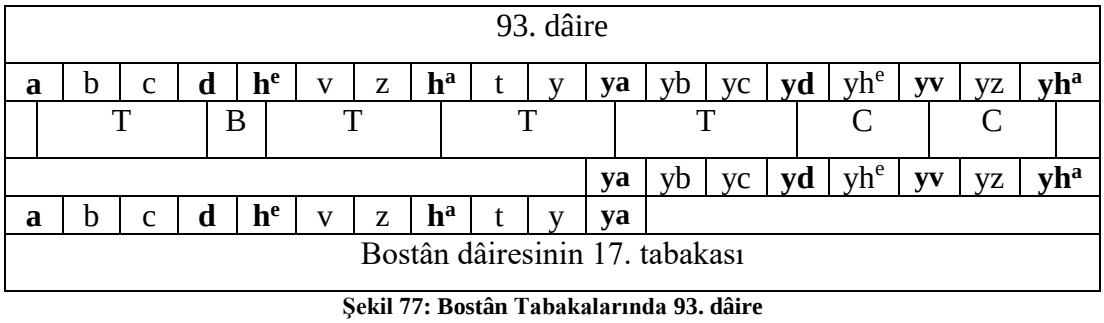

Şekil 75: Bostân Tabakalarında Gülistân

Bostân dâiresi, 3. tabakasında 51. dâire ile aynıdır. Ayrıca 51. dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bostân dâiresi ile eşit olur:

Şekil 76: Bostân Tabakalarında 51. dâire

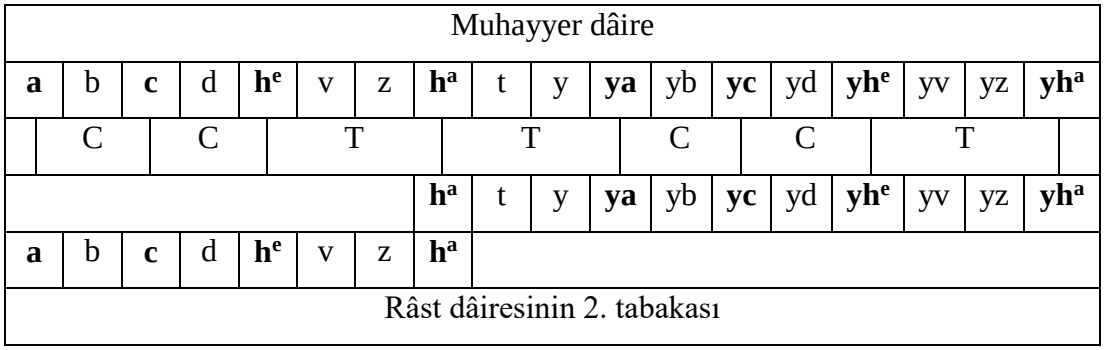
Bostân dâiresi, 17. tabakasında 93. dâire ile aynıdır. Ayrıca 93. dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Bostân dâiresi ile eşit olur:

Şekil 77: Bostân Tabakalarında 93. dâire

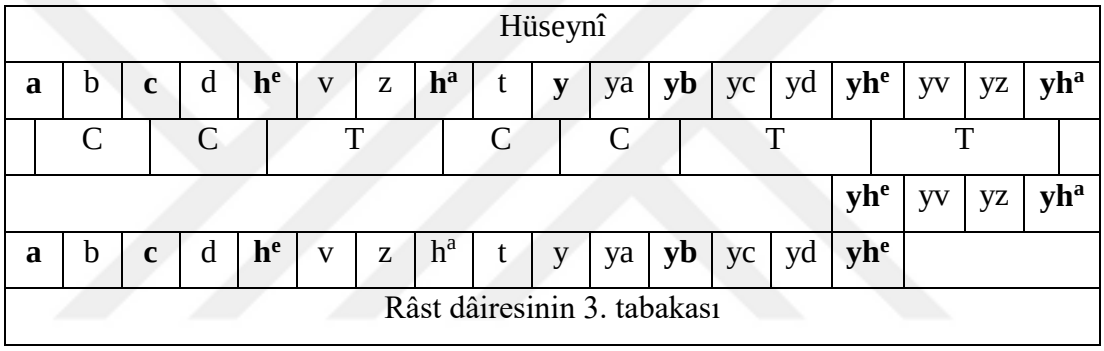
40. Dâire: Râst

Râst dâiresi, 2. tabakasında Muhayyer dâiresi ile aynıdır. Ayrıca Muhayyer dâiresi "**ha^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râst dâiresi ile eşit olur:

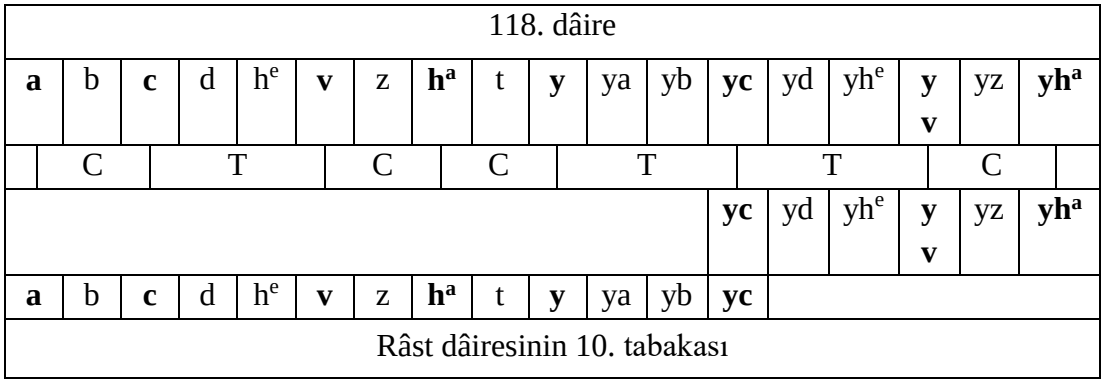

Şekil 78: Râst Tabakalarında Muhayyer

Râst dâiresi, 3. tabakasında Hüseynî (53. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hüseynî dâiresi "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râst dâiresi ile eşit olur:

Şekil 79: Râst Tabakalarında Hüseynî

Râst dâiresi, 10. tabakasında 118. dâire ile aynıdır. Ayrıca 118. dâire "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râst dâiresi ile eşit olur:

Şekil 80: Râst Tabakalarında 118. dâire

Râst dâiresi, 17. tabakasında Beyzâ[285] (95. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Beyzâ "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râst dâiresi ile eşit olur:

Beyzâ (95. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		C		C		T			T			C		C		
										ya	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**							
Râst dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 81: Râst Tabakalarında Beyzâ

42. Dâire: Zengûle

Zengûle dâiresi, 17. tabakasında[286] 97. dâire[287] ile aynıdır. Ayrıca 97. dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zengûle dâiresi ile eşit olur:

97. dâire																	
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
	C		T		C		T			T			C		C		
										ya	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**							
Zengûle dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 82: Zengûle Tabakalarında 97. dâire

Zengûle dâiresi, 10. tabakasında[288] Hazrâ[289] (117. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hazrâ "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zengûle dâiresi ile eşit olur:

Hazrâ (117. dâire)

[285] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 32b; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44;

[286] Her iki nüshada da 10. Tabaka kaydedilmiştir.

[287] Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Bakîyyesiz, Büzürg" kaydetmiştir. (**Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44)

[288] Her iki nüshada da 17. Tabaka kaydedilmiştir.

[289] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî ve Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Hazrâ" kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 32b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 46)

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		T			T			C		
												yc	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**					
Zengûle dâiresinin 10. tabakası																	

Şekil 83: Zengûle Tabakalarında Hazrâ

44. Dâire: İsfahân

İsfahân dâiresi, 17. tabakasında Gerdânîde (46. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gerdânîde dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından İsfahân dâiresi ile eşit olur:

Gerdânîde (46. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		C		C		C	B		T			T			B	
										ya	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**							
İsfahân dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 84: İsfahân Tabakalarında Gerdânîde

İsfahân dâiresi, 10. tabakasında Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gevâşt ve İsfahânek dâire "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından İsfahân dâiresi ile eşit olur:

Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		C		B		T			C	
												yc	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**					
İsfahân dâiresinin 10. tabakası																	

Şekil 85: İsfahân Tabakalarında Gevâşt ve İsfahânek

İsfahân dâiresi, 2. tabakasında 76. dâire[290] ile aynıdır. Ayrıca 76. dâire dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından İsfahân dâiresi ile eşit olur:

76. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T			C		C		T		
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**										
İsfahân dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 86: İsfahân Tabakalarında 76. dâire

46. Dâire: Gerdânîde[291]

Gerdânîde dâiresi, 2. tabakasında İsfahân (44. dâire) ile aynıdır. Ayrıca İsfahân dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gerdânîde dâiresi ile eşit olur:

İsfahân dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		C		C		T			C		T		C		B	
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
Gerdânîde dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 87: Gerdânîde Tabakalarında İsfahân

[290] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî bu dâireyi "İsfahân ve Râst ve Nevrûz", Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî de "pest Mücenneb hazfıyla Hisâr" olarak kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 32a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 43; **Risâle der Mûsikî**, s. 54; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 158.

[291] Bu dâire kaynaklarda Gerdânîde (Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 46; İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, Meclis Küt,nr. 2207, 40a) ve Gerdâniyâ (Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 145, 147, 54; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 695) ve Gerdânîye (Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr., 50a, Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 40 şekillerinde kaydedilmiştir.

Gerdânîde dâiresi, 3. tabakasında 76. dâire ile aynıdır. Ayrıca 76. dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gerdânîde dâiresi ile eşit olur:

76. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T			C		C		T		
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**			
Gerdânîde dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 88: Gerdânîde Tabakalarında 76. dâire

Gerdânîde dâiresi, 4. tabakasında Zinderûd (55. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zinderûd "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gerdânîde dâiresi ile eşit olur:

Zinderûd (55. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		C		C		B		T		
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**													
Gerdânîde dâiresinin 4. tabakası																	

Şekil 89: Gerdânîde Tabakalarında Zinderûd

Gerdânîde dâiresi, 11. tabakasında Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gevâşt ve İsfahânek "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gerdânîde dâiresi ile eşit olur:

Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		C		B		T		C		
		c	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**															
Gerdânîde dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 90: Gerdânîde Tabakalarında Gevâşt ve İsfahânek

48. Dâire: [Meclisefrûz] [292]

Meclisefrûz, 2. tabakasında Nühüft (64. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nühüft dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Meclisefrûz ile eşit olur:

[292] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Meclisefrûz" kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 51, 95)

Nühüft (64. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		C		C		T				
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
Meclisefrûz dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 91: Meclisefrûz Tabakalarında Nühüft

Meclisefrûz, 3. tabakasında Hicâzî (54. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî dâire "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Meclisefrûz ile eşit olur:

Hicâzî (54. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		T		C		T				
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**			
Meclisefrûz dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 92: Meclisefrûz Tabakalarında Hicâzî

Meclisefrûz, 10. tabakasında Evc (72. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Evc "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Meclisefrûz ile eşit olur:

Evc (72. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		C		T		C				
												yc	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**					
Meclisefrûz dâiresinin 10. tabakası																	

Şekil 93: Meclisefrûz Tabakalarında Evc

Meclisefrûz, 11. tabakasında Hicâzî[293] (66. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Meclisefrûz ile eşit olur:

Hicâzî (66. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	C		T		C		C		T			C		T			
		c	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	**c**															
Meclisefrûz dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 94: Meclisefrûz Tabakalarında Hicâzî

49. DÂİRE: [Nesîm][294]

Nesîm, 2. tabakasında 17. dâire ile aynıdır. Ayrıca 17. dâire "$\mathbf{h^a}$" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nesîm ile eşit olur:

17. dâire																	
a	b	c	**d**	$\mathbf{h^e}$	v	z	$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		B	T		C		C		T			T				
							$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	$\mathbf{h^e}$	v	z	$\mathbf{h^a}$										
Nesîm dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 95: Nesîm Tabakalarında 17. dâire

Nesîm dâiresi, 16. tabakasında[295] 102. dâire ile aynıdır. Ayrıca 102. dâire "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nesîm ile eşit olur:

102. dâire

[293] Bu devre diğer Hicâzîlerden ayırması için Mevlana Benâyî eserinde "Hicâzî-yi Mutakaddiman" şeklinde adlandırmıştır. (**Risale der mûsikî**, s. 53); Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî de "Hicâzî inde'l-Musannifl" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31b)

[294] Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Nesîm" kaydetmişler. **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 52, 74.

[295] Nüshada 3. Tabaka yazılmıştır.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T			C		C		T		T			T			B	
			d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Nesîm dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 96: Nesîm Tabakalarında 102. dâire

Nesîm dâiresi, 17. tabakasında Buhârî (4. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Buhârî "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nesîm ile eşit olur:

Buhârî (4. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T			B		T		T		C		C		T			
										ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Nesîm dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 97: Nesîm Tabakalarında Buhârî

50. Dâire: [Cânfezâ] [296]

Cânfezâ, 2. tabakasında Gamzüdâ (29. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gamzüdâ "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Cânfezâ ile eşit olur:

Gamzüdâ																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T		B		T			T		
							h^{a}	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Cânfezâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 98: Cânfezâ Tabakalarında Gamzüdâ

[296] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Cânfezâ" kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr,** TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 52, 74)

Cânfezâ, 16. tabakasında[297] Dilgüşâ (37. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Dilgüşâ "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Cânfezâ ile eşit olur:

Dilgüşâ																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		T		T		T		B		T				
			d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Cânfezâ dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 99: Cânfezâ Tabakalarında Dilgüşâ

Cânfezâ, 11. tabakasında Mâhûr-i Kebîr[298] (92. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Mâhûr-i Kebîr "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Cânfezâ ile eşit olur:

Mâhûr-i Kebîr 92. dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		B		T		C		C		T			T			
													yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**				
Cânfezâ dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 100: Cânfezâ Tabakalarında Mâhûr-i Kebîr

Cânfezâ, 17. tabakasında Hoşserâ (16. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hoşserâ "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Cânfezâ ile eşit olur:

[297] Nüshada 3. Tabaka yazılmıştır.
[298] Alişâh-i Evbehî: **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44a.

Hoşserâ																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T			C		C		T			
										ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Cânfezâ dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 101: Cânfezâ Tabakalarında Hoşserâ

52. Dâire: Muhayyer[299]

Muhayyer dâiresi, 2. tabakasında Hüseynî (53. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hüseynî dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Muhayyer dâiresi ile eşit olur:

Hüseynî (53. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			C		C		T			T			
							h^{a}	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Muhayyer dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 102: Muhayyer Tabakalarında Hüseynî

Muhayyer dâiresi, 9. tabakasında 118. dâire ile aynıdır. Ayrıca 118. dâire "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Muhayyer dâiresi ile eşit olur:

118. dâiresi																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		T			T		C			
					v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**												
Muhayyer dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 103: Muhayyer Tabakalarında 118. dâiresi

[299] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Muhayyere'l-Hüseynî" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a)

Muhayyer dâiresi, 16. tabakasında Beyzâ (95. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Beyzâ "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Muhayyer dâiresi ile eşit olur:

Beyzâ (95. dâiresi)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		C		C		T		T		C		C				
			d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**														
Muhayyer dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 104: Muhayyer Tabakalarında Beyzâ

Muhayyer dâiresi, 17. tabakasında Râst (40. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Râst dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Muhayyer dâiresi ile eşit olur:

Râst dâiresi																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	T		C		C		T		C		C		T				
										ya	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**							
Muhayyer dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 105: Muhayyer Tabakalarında Râst

54. Dâire: Hicâzî[300]

Hicâzî dâiresi, 8. tabakasında Evc (72. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Evc "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından hhhh dâiresi ile eşit olur:

Evc																	
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^e	**yv**	yz	$\mathbf{yh^a}$
	C		T		C		T		C		T		C				

[300] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Hicâzî ine'l-musannif" ve Alişâh-i Evbehî de "Hicâzi-i Sâhib Edvâr" yani Hicâzî-yi Urmevî kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40)

															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**		
Hicâzî dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 106: Hicâzî Tabakalarında Evc

Hicâzî dâiresi, 9. tabakasında[301] Hicâzî[302] (66. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından hhhh dâiresi ile eşit olur:

Hicâzî (66. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		T		C		T				
					v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**												
Hicâzî dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 107: Hicâzî Tabakalarında Hicâzî

Hicâzî dâiresi, 16. Tabakasında Meclisefrûz (48. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Meclisefrûz "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından hhhh dâiresi ile eşit olur:

Meclisefrûz																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		C		T		C				
			d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Hicâzî dâiresinin 16. Tabakası																	

Şekil 108: Hicâzî Tabakalarında Meclisefrûz

Hicâzî dâiresi, 17. Tabakasında Nühüft (64. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nühüft "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından hhhh dâiresi ile eşit olur:

Nühüft (64. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

[301] Nüshada 17. Tabaka yazılmıştır.

[302] Bu devre diğer Hicâzîlerden ayırması için Mevlana Benâyî eserinde "Hicâzî-yi Mutakaddiman" şeklinde adlandırmıştır. (**Risale de mûsikî,** s. 53)

	C		T		C		T			C		C		T				
										ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**								
Hicâzî dâiresinin 17. Tabakası																		

Şekil 109: Hicâzî Tabakalarında Nühüft

55. Dâire: [Zinderûd] [303]

Zinderûd dâiresi, 8. tabakasında Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gevâşt ve İsfahânek dâire "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zinderûd ile eşit olur:

Gevâşt ve İsfahânek (71. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T		T		C		
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**		
Zinderûd dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 110: Zinderûd Tabakalarında Gevâşt ve İsfahânek

Zinderûd, 15. tabakasında Gerdânîde (46. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gerdânîde dâire "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zinderûd ile eşit olur:

Gerdânîde (46. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		C		B		T		C		C		
													yd	yh^{e}	**y v**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**				

[303] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Zinderûd", Abdülkâdir-i Merâgî'de "İsfahân vasatu'l-bakîyye" yani ortasında Bakîyye olan İsfahân kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 52; **Câmiʿu'l-elhân**, s. 99)

Zinderûd dâiresinin 15. tabakası

Şekil 111: Zinderûd Tabakalarında Gerdânîde

Zinderûd, 16. tabakasında İsfahân (44. ddâire) ile aynıdır. Ayrıca İsfahân dâire "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zinderûd ile eşit olur:

İsfahân (44. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T			B	T			C		C			T			T	
			d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
Zinderûd dâiresinin 16. tabakası																	

Şekil 112: Zinderûd Tabakalarında İsfahân

Zinderûd, 17. tabakasında 76. dâire ile aynıdır. Ayrıca 76. dâire "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zinderûd ile eşit olur:

76. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T		C		C		T			
										ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Zinderûd dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 113: Zinderûd Tabakalarında 76. dâire

59. Dâire: Zîrefkend[304]

Zîrefkend dâiresi, 8. tabakasında Büzürg (70. dâire)[305] ile aynıdır. Ayrıca Büzürg dâire "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zîrefkend dâiresi ile eşit olur:

Büzürg (70. dâire)

[304] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Zîrefkend-i Küçek" ve Alişâh-i Evbehî de "Zîrefkend ve Küçek" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 41.

[305] Nüshada 7. Dâire yazılmıştır.

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T		C		C		
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}			
Zîrefkend dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 114: Zîrefkend Tabakalarında Büzürg

Zîrefkend dâiresi, 9. tabakasında Zengûle (45. dâire)[306] ile aynıdır. Ayrıca Zengûle dâire "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zîrefkend dâiresi ile eşit olur:

Zengûle (45. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T		C		C		
					v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**												
Zîrefkend dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 115: Zîrefkend Tabakalarında Zengûle

Zîrefkend dâiresi, 15. tabakasında 123. dâire ile aynıdır. Ayrıca 123. dâire "**yd**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Zîrefkend dâiresi ile eşit olur:

123. dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T		C		C		
													yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	**yd**				
Zîrefkend dâiresinin 15. tabakası																	

Şekil 116: Zîrefkend Tabakalarında 123. dâire

[306] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Râst ve Büzürg v Zengûle", Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî de "Zengûle maa'l-bakîyye" yani Bakîyye ile Zengûle kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 51)

60. Dâire: [Hicâzî Hüseynî] [307]

Hicâzî Hüseynî, 2. tabakasında Râhuvî (65. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Râhuvî dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî Hüseynî ile eşit olur:

Râhuvî (65. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T			T			
							h^{a}	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
Hicâzî Hüseynî dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 117: Hicâzî Hüseynî Tabakalarında Râhuvî

Hicâzî Hüseynî, 9. tabakasında 116. dâire ile aynıdır. Ayrıca 116. dâire "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî Hüseynî ile eşit olur:

116. dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T			C			
					v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**												
Hicâzî Hüseynî dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 118: Hicâzî Hüseynî Tabakalarında 116. dâire

[307] Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Hicâzî Hüseynî" kaydetmişler. **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 41; **Risâle der Mûsikî**, s. 74)

61. Dâire: [Müjdegânî] [308]

Müjdegânî, 2. tabakasında 18. dâire ile aynıdır. Ayrıca 18. dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Müjdegânî ile eşit olur:

18. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			C	T			C		B	C			
							h^{a}	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Müjdegânî dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 119: Müjdegânî Tabakalarında 18. dâire

Müjdegânî, 17. tabakasında Dûstgânî (12. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Dûstgânî "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Müjdegânî ile eşit olur:

Dûstgânî (12. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		T		B	T		C		C		T					
										ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Müjdegânî dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 120: Müjdegânî Tabakalarında Dûstgânî

64. Dâire: Nühüft[309]

Nühüft dâiresi, 2. tabakasında Hicâzî (54. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nühüft dâiresi ile eşit olur:

[308] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî bu dâireyi "Müjdegânî" kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31a; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 43; **Risâle der Mûsikî**, s. 53, 74)

[309] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Nühüft Hicâz" kaydetmiştir. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31b)

Hicâzî (54. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		T		C		T				
							h^{a}	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**										
Nühüft dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 121: Nühüft Tabakalarında Hicâzî

Nühüft dâiresi, 9. tabakasında Evc (72. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Evc "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Nühüft dâiresi ile eşit olur:

Evc																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		C		T		C				
					v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**												
Nühüft dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 122: Nühüft Tabakalarında Evc

65. DÂİRE: RÂHUVÎ

Râhuvî dâiresi, 8. tabakasında 116. dâire ile aynıdır. Ayrıca 116. dâire "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râhuvî dâiresi ile eşit olur:

116. dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		C		T		B		C		C		
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**		
Râhuvî dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 123: Râhuvî Tabakalarında 116. dâire

Râhuvî dâiresi, 17. tabakasında Hicâzî Hüseynî (60. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî Hüseynî "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Râhuvî dâiresi ile eşit olur:

Hicâzî Hüseynî																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T			C		T			C	
										ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Râhuvî dâiresinin 17. tabakası																	

Şekil 124: Râhuvî Tabakalarında Hicâzî Hüseynî

66. Dâire: Hicâzî[310]

Hicâzî dâiresi, 8. tabakasında Meclisefrûz (48. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Meclisefrûz "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî dâiresi ile eşit olur:

Meclisefrûz																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		C		C			T			C		T			C	
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**		
Hicâzî dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 125: Hicâzî Tabakalarında Meclisefrûz

Hicâzî dâiresi, 9. tabakasında Nühüft (64. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nühüft dâiresi "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî dâiresi ile eşit olur:

Nühüft (64. Dâire)

[310] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi "Hicâzî inde'l-Musannif", Mevlânâ Benâyî "Hicâzî-yi Mutakaddimân" ve Alişâh-i Evbehî de "Hicâzî-yi Mutakaddimân, Hicâzî-yi Asl ve İrâk maa'l-bakîyye" kaydetmişler. Ayrıca Evbehî, Hicâzî-yi Asl, Hicâzî-yi Sâhib Edvâr'dır kaydetmiştir. Evbehî bu dâireye "İrâk maa'l-bakîyye" yani İrâk ike Bakîyye derken, Abdülkâdir-i Merâgî buna İrâk bi-lâ Bakîyye" yani Bakîyyesiz İrâk yazmış. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 43; **Risâle der Mûsikî**, s. 53; **Câmiʿu'l-elhân**, s. 100).

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		C		C		T			
					v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**											
Hicâzî dâiresinin 9. tabakası																

Şekil 126: Hicâzî Tabakalarında Nühüft

Hicâzî dâiresi, 10. tabakasında Hicâzî (54. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî (54. dâire) dâiresi "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî dâiresi ile eşit olur:

Hicâzî (54. dâire)																
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		T		C		T			
												yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**					
Hicâzî dâiresinin 10. tabakası																

Şekil 127: Hicâzî Tabakalarında Hicâzî

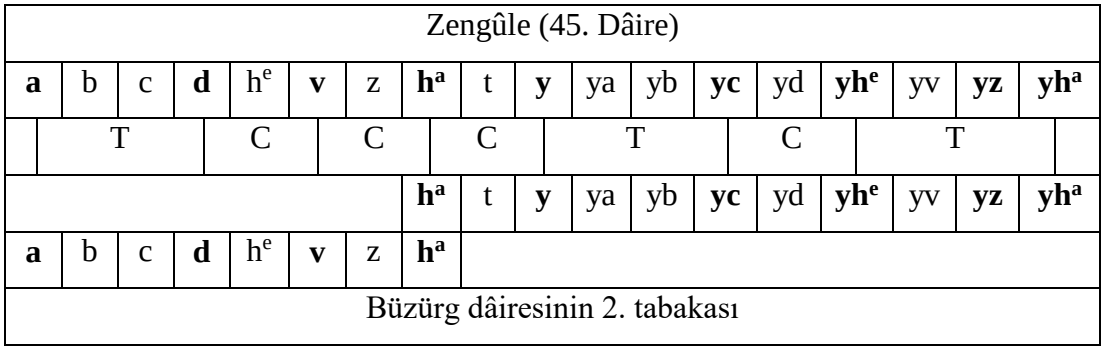
Hicâzî dâiresi, 17. tabakasında Evc (72. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Evc "**ya**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hicâzî dâiresi ile eşit olur:

Evc																
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		C		T		C			
										ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**							
Hicâzî dâiresinin 17. tabakası																

Şekil 128: Hicâzî Tabakalarında Evc

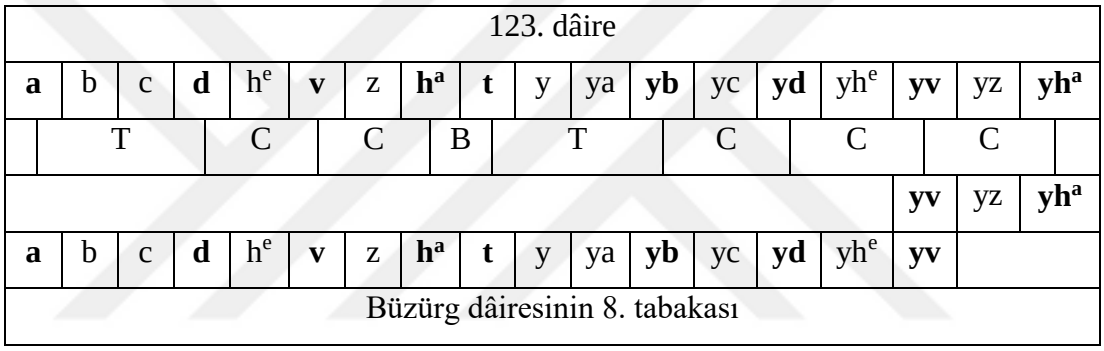
70. Dâire: Büzürg

Büzürg dâiresi, 2. tabakasında Zengûle (45. Dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zengûle dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Büzürg dâiresi ile eşit olur:

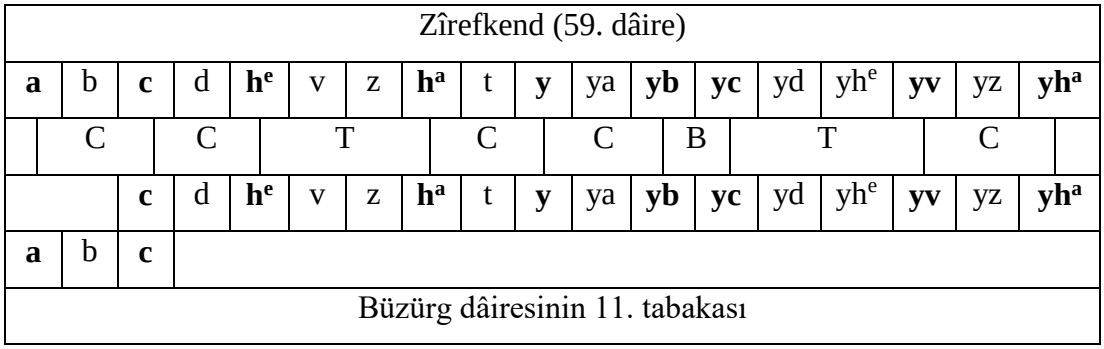

Şekil 129: Büzürg Tabakalarında Zengûle

Büzürg dâiresi, 8. tabakasında 123. dâire ile aynıdır. Ayrıca 123. dâire "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Büzürg dâiresi ile eşit olur:

Şekil 130: Büzürg Tabakalarında 123. dâire

Büzürg dâiresi, 11. tabakasında Zîrefkend (59. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zîrefkend dâire "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Büzürg dâiresi ile eşit olur:

Şekil 131: Büzürg Tabakalarında Zîrefkend

71. Dâire: Gevâşt ve İsfahânek[311]

Gevâşt ve İsfahânek dâiresi, 8. tabakasında Gerdânîde (46. dâire) dâire ile aynıdır. Ayrıca Gerdânîde dâiresi "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gevâşt ve İsfahânek dâiresi ile eşit olur:

Gerdânîde (46. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
	T		C		C		C		B		T		C		C		
															yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^e	**yv**		
Gevâşt ve İsfahânek dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 132: Gevâşt ve İsfahânek Tabakalarında Gerdânîde

Gevâşt ve İsfahânek dâiresi, 9. tabakasında İsfahân (44. dâire) dâire ile aynıdır. Ayrıca İsfahân dâiresi "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gevâşt ve İsfahânek dâiresi ile eşit olur:

İsfahân (44. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	**yz**	**yh^a**
	T		C		C		C		B		C		C		T		
					v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	**yz**	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**												
Gevâşt ve İsfahânek dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 133: Gevâşt ve İsfahânek Tabakalarında İsfahân

Gevâşt ve İsfahânek dâiresi, 10. tabakasında 76. dâire dâire ile aynıdır. Ayrıca 76. dâire "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gevâşt ve İsfahânek dâiresi ile eşit olur:

76. dâire

[311] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî de ayni şekilde isim vermiştir. Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî sadece Gevaşt kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 43; **Risâle der Mûsikî**, s. 53, 74)

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T			C		C		T		
												yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**					
Gevâşt ve İsfahânek dâiresinin 10. tabakası																	

Şekil 134: Gevâşt ve İsfahânek Tabakalarında 76. dâire

Gevâşt ve İsfahânek dâiresi, 11. tabakasında Zinderûd (55. [312] dâire) dâire ile aynıdır. Ayrıca Zinderûd "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Gevâşt ve İsfahânek dâiresi ile eşit olur:

Zinderûd (55. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		C		C		B	T			
		c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**															
Gevâşt ve İsfahânek dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 135: Gevâşt ve İsfahânek Tabakalarında Zinderûd

72. Dâire: [Evc] [313]

Evc, 2. tabakasında Hicâzî (66. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Evc dâiresi ile eşit olur:

Hicâzî (66. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		T		C		T				
							h^{a}	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										

[312] Nüshada 5 yazılmıştır.

[313] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî, bu dâireyi Hicâzî'in şubesi, Alişâh-i Evbehî ve Mevlânâ Benâyî de "Evc" olarak kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 31b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 43; **Risâle der Mûsikî**, s. 53, 95)

Evc dâiresinin 2. tabakası

Şekil 136: Evc Tabakalarında Hicâzî

Evc, 9. tabakasında Meclisefrûz (48. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî dâiresi "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Evc ile eşit olur:

Meclisefrûz																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
	T		C		C		T		C		T		C				
					v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**												
Evc dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 137: Evc Tabakalarında Meclisefrûz

Evc, 9. tabakasında Nühüft (64. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nühüft dâire "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Evc ile eşit olur:

Nühüft (64. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	C		T		C		T		C		C		T				
												yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**					
Evc dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 138: Evc Tabakalarında Nühüft

Evc, 11. tabakasında Hicâzî (54. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nühüft dâire "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Evc ile eşit olur:

Hicâzî (54. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	C		C		T		C		T		C		T				
		c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	**c**															
Evc dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 139: Evc Tabakalarında Hicâzî

92. Dâire: [Mâhûr-İ Kebîr] [314]

Mâhûr-i Kebîr dâiresi, 2. tabakasında Dilgüşâ (37. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Dilgüşâ "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûr-i Kebîr ile eşit olur:

Dilgüşâ																
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		T		B		T				
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
Mâhûr-i Kebîr dâirenin 2. tabakası																	

Şekil 140: Mâhûr-i Kebîr Tabakalarında Dilgüşâ

Mâhûr-i Kebîr dâiresi, 3. tabakasında Hoşserâ (16. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hoşserâ "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûr-i Kebîr ile eşit olur:

Hoşserâ																
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B		T		T		C		C		T				
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**			
Mâhûr-i Kebîr dâirenin 3. tabakası																	

Şekil 141: Mâhûr-i Kebîr Tabakalarında Hoşserâ

Mâhûr-i Kebîr, 4. tabakasında Cânfezâ (50. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Cânfezâ "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûr-i Kebîr ile eşit olur:

Cânfezâ																
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		T		T		B		T				
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**													

[314] Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Mâhûr-i Kebîr" kaydetmiştir. (**Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44)

Mâhûr-i Kebîr dâirenin 4. tabakası

Şekil 142: Mâhûr-i Kebîr Tabakalarında Cânfezâ

Mâhûr-i Kebîr, 5. tabakasında Gamzüdâ (29. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gamzüdâ "**yb**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûr-i Kebîr ile eşit olur:

Gamzüdâ																	
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	B	T		T		C		C		T			B	C			
											yb	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**						
Mâhûr-i Kebîr dâirenin 5. tabakası																	

Şekil 143: Mâhûr-i Kebîr Tabakalarında Gamzüdâ

93. Dâire:

93. dâire, 2. tabakasında Bostân (38. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Bostân dâiresi "**h^a**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 93. dâire dâiresi ile eşit olur:

Bostân (38. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	T		C		C		T		B	T			T				
							h^a	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**										
93. dâirenin 2. tabakası																	

Şekil 144: 93. dâirenin Tabakalarında Bostân

93. dâire, 3. tabakasında Gülistân (28. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Gülistân dâire "**yh^e**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 93. dâire dâiresi ile eşit olur:

Gülistân (28. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	B	T		T		C		B	C		C		T				
														yh^e	yv	yz	**yh^a**

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	
93. dâirenin 3. tabakası															

Şekil 145: 93. dâirenin Tabakalarında Gülistân

93. dâire, 4. tabakasında 51. dâire ile aynıdır. Ayrıca 51. dâire "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 93. dâire dâiresi ile eşit olur:

51. dâire																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		B		T			T		B	C		
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**													
93. dâirenin 4. tabakası																	

Şekil 146: 93. dâirenin Tabakalarında 51. dâire

95. Dâire: [Beyzâ] [315]

Beyzâ, 2. tabakasında Râst (40. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Râst dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Beyzâ ile eşit olur:

Râst (40. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T			C		C		T			C		C		T		
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
Beyzâ dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 147: Beyzâ Tabakalarında Râst

Beyzâ, 3. tabakasında Muhayyer (52. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Muhayyer dâiresi "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Beyzâ ile eşit olur:

[315] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî ve Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Beyzâ" kaydetmişler. Evbehî ayrıca buna Bakîyyesiz Gerdânîye de yazmıştır. **Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 32b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 44.

Muhayyer (52. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T			C		C			T	
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**			
Beyzâ dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 148: Beyzâ Tabakalarında Muhayyer

Beyzâ, 4. tabakasında Hüseynî (53. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hüseynî dâiresi "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Beyzâ ile eşit olur:

Hüseynî (53. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			C		C		T			T		
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**			
Beyzâ dâiresinin 4. tabakası																	

Şekil 149: Beyzâ Tabakalarında Hüseynî

Beyzâ, 11. tabakasında 118. dâire ile aynıdır. Ayrıca 118. dâire "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Beyzâ ile eşit olur:

118. dâire																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		T		T			C			
		c	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**															
Beyzâ dâiresinin 11. tabakası																	

Şekil 150: Beyzâ Tabakalarında 118. dâire

96. Dâire:

96. dâire, 2. tabakasında 41. dâire[316] ile aynıdır. Ayrıca 41. dâiresi "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 96. dâiresi ile eşit olur:

41. dâire																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		C		C		T		T				
							h^{a}	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**										
96. dâirenin 2. tabakası																	

Şekil 151: 96. dâirenin Tabakalarında 41. dâire

Ayrıca bu dâire için ikinci tabakasında 2. dâire, altıncı tabakasında Hazrâ (117. dâire) kaydedilmiştir. bu iki dâirenin nağmelere ve bu'dlarına bakınca, 96. dâire ile bir iştİrâkları olmadığı görülebilir.

99. Dâire: Mâhûrî

Mâhûrî dâiresi, 2. tabakasında Uşşâk (1. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Uşşâk dâire "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûrî dâiresi ile eşit olur:

Uşşâk (1. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		T		B		T		T		B		T				
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**										
Mâhûrî dâiresinin 2. tabakası																	

Şekil 152: Mâhûrî Tabakalarında Uşşâk

[316] Alişâh-i Evbehî bu dâire için "Hümâyun, tîz tarafında Taninî'nin hazfı ile" ve Mevlânâ Benâyî de "Hümâyun-i Asl" kaydetmişler. **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 40; **Risâle der Mûsikî**, s. 51.

Mâhûrî dâiresi, 3. tabakasında Maşûk (13. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Maşûk "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûrî dâiresi ile eşit olur:

Maşûk (13. dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T		T		T				B	T				
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**			
Mâhûrî dâiresinin 3. tabakası																	

Şekil 153: Mâhûrî Tabakalarında Maşûk

Mâhûrî dâiresi, 4. tabakasında Nevâ (14. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nevâ "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûrî dâiresi ile eşit olur:

Nevâ (14. dâire)																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T		T		T		B		T					
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**													
Mâhûrî dâiresinin 4. tabakası																	

Şekil 154: Mâhûrî Tabakalarında Nevâ

Mâhûrî dâiresi, 5. tabakasında Visâl (26. dâire)[317] ile aynıdır. Ayrıca Visâl "**yb**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûrî dâiresi ile eşit olur:

Visâl (26. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T		T		T		B		T					
											yb	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**						
Mâhûrî dâiresinin 5. tabakası																	

Şekil 155: Mâhûrî Tabakalarında Visâl

[317] Mevlânâ Benâyî buna Visal demiş. **Risâle der Mûsikî**, s. 50.

Mâhûrî dâiresi, 6. tabakasında Ebûselîk (27. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Ebûselîk "**yb**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Mâhûrî dâiresi ile eşit olur:

Ebûselîk (27. dâire)																	
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T		B	T		T			T		T			
											yb	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**						
Mâhûrî dâiresinin 6. tabakası																	

Şekil 156: Mâhûrî Tabakalarında Ebûselîk

102. Dâire:

102. dâire, 2. tabakasında Buhârî (4. dâire)ile aynıdır. Ayrıca Buhârî "**h^{a}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 102. dâiresi ile eşit olur:

Buhârî (4. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		T		B	T		C		C		T					
							h^{a}	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**										
102. dâirenin 2. tabakası																	

Şekil 157: 102. dâirenin Tabakalarında Buhârî

102. dâire, 3. tabakasında Nesîm (49. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Nesîm "**yh^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 102. dâiresi ile eşit olur:

Nesîm (49. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C	T		T		T		T		T		B	T				
														yh^{e}	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**			
102. dâirenin 3. tabakası																	

Şekil 158: 102. dâirenin Tabakalarında Nesîm

102. dâire, 4. tabakasında 17. dâire ile aynıdır. Ayrıca 17. dâire "**h^{e}**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 102. dâiresi ile eşit olur:

17. dâire																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			C	C		T			T				
				h^{e}	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	**h^{e}**													
102. dâirenin 4. tabakası																	

Şekil 159: 102. dâirenin Tabakalarında 17. dâire

116. Dâire:

116. dâire, 10. tabakasında Hicâzî Hüseynî (60. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hicâzî Hüseynî "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 116. dâiresi ile eşit olur:

Hicâzî Hüseynî																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		T			T		C			T			C	
												yc	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**					
116. dâirenin 10. tabakası																	

Şekil 160: 116. dâirenin Tabakalarında Hicâzî Hüseynî

116. dâire, 11. tabakasında Râhuvî (65. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Râhuvî "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 116. dâiresi ile eşit olur:

Râhuvî (65. dâire)																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C	C		C		T		T			
		c	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

a	b	**c**	
116. dâirenin 11. tabakası			

Şekil 161: 116. dâirenin Tabakalarında Râhuvî

117. Dâire: [Hazrâ][318]

Hazrâ, 9. tabakasında[319] Zengûle (42. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zengûle dâiresi "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hazrâ ile eşit olur:

Zengûle (42. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		C		T		C		T				
					v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**												
Hazrâ dâiresinin 9. tabakası																	

Şekil 162: Hazrâ Tabakalarında Zengûle

Hazrâ, 8. tabakasında[320] 97. dâire ile aynıdır. Ayrıca 97. dâire "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından Hazrâ ile eşit olur:

97. dâire																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		T		T		C		C				
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**		
Hazrâ dâiresinin 8. tabakası																	

Şekil 163: Hazrâ Tabakalarında 97. dâire

[318] Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî ve Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Hazrâ" kaydetmişler. (**Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A3458, vr. 32b; **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 46)

[319] Nüshada 2. Tabaka kaydedilmiştir.

[320] Nüshada 11. Tabaka kaydedilmiştir.

118. Dâire:[321]

118. dâiresi, 9. tabakasında[322] Râst (40. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Râst dâire "**v**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 118. dâiresi ile eşit olur:

Râst (40. Dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		C		C		T				
					v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**												
118. dâirenin 9. tabakası																	

Şekil 164: 118. dâirenin Tabakalarında Râst

118. dâiresi, 11. tabakasında Hüseynî (53. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Hüseynî dâiresi "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 118. dâiresi ile eşit olur:

Hüseynî (53. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		C		T		T				
		c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**															
118. dâirenin 11. tabakası																	

Şekil 165: 118. dâirenin Tabakalarında Hüseynî

118. dâiresi, 10. tabakasında[323] Muhayyer (52. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Muhayyer dâiresi "**yc**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 118. dâiresi ile eşit olur:

Muhayyer (52. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		T		T		C		C		T				

[321] Alişâh-i Evbehî bu dâireyi "Gevâşt bi-lâ Bakîyye" kaydetmiştir. **Mukaddiemtü'l-usûl**, s. 46.
[322] Nüshada 10. Tabaka kaydedilmiştir
[323] Nüshada 13. Tabaka kaydedilmiştir.

												yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**					
118. dâirenin 10. tabakası																	

Şekil 166: 118. dâirenin Tabakalarında Muhayyer

118. dâiresi, 8. Tabakasında Beyzâ (95. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Beyzâ "**yv**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 118. dâiresi ile eşit olur:

Beyzâ (95. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		T		C		C				
															yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**		
118. dâirenin 8. Tabakası																	

Şekil 167: 118. dâirenin Tabakalarında Beyzâ

122. Dâire:

122. dâiresi, 13. tabakasında[324] Azrâ (8. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Azrâ dâiresi "**yz**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 122. dâiresi ile eşit olur:

Azrâ (8. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		T		B		T		C		C		C		B		
																yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**	h^{e}	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	
122. dâirenin 13. tabakası																	

Şekil 168: 122. dâirenin Tabakalarında Azrâ

122. dâiresi, 14. tabakasında[325] Vâmık (73. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Vâmık "**z**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 122. dâiresi ile eşit olur:

[324] Nüshada 6. Tabaka yazılmıştır.
[325] Nüshada 6. Tabaka yazılmıştır.

Vâmık (73. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		C		B	T			T			B	T		
						z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**											
122. dâirenin 14. tabakası																	

Şekil 169: 122. dâirenin Tabakalarında Vâmık

122. dâiresi, 15. tabakasında[326] 19. Dâire ile aynıdır. Ayrıca 19. dâire "**d**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 122. dâiresi ile eşit olur:

19. Dâire																	
a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B		T		C		C		C		B	T			
			d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
a	b	c	**d**														
122. dâirenin 15. tabakası																	

Şekil 170: 122. dâirenin Tabakalarında 19. Dâire

123. Dâire:

123. dâiresi, 11. tabakasında Büzürg (70. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Büzürg "**c**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 123. dâiresi ile eşit olur:

Büzürg																	
a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		B		T		C		C		
		c	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
a	b	**c**															
123. dâirenin 11. tabakası																	

Şekil 171: 123. dâirenin Tabakalarında Büzürg

[326] Nüshada 10. Tabaka yazılmıştır.

123. dâiresi, 4. tabakasında Zîrefkend (59. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zîrefkend "**h^e**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 123. dâiresi ile eşit olur:

Zîrefkend (59. dâire)																	
a	b	**c**	d	**h^e**	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
	C		C		T			C		C		B		C		C	
				h^e	v	z	**h^a**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^e	**yv**	yz	**yh^a**
a	b	**c**	d	**h^e**													
123. dâirenin 4. tabakası																	

Şekil 172: 123. dâirenin Tabakalarında Zîrefkend

123. dâiresi, 12. tabakasında Zengûle (45. dâire) ile aynıdır. Ayrıca Zengûle "**y**" nağmesinden başlanırsa, bu'dları açısından 123. dâiresi ile eşit olur:

Zengûle (45. dâire)																	
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	**yz**	**yh^a**
	T		C		C		C		T		C		C		C		
									y	ya	yb	**yc**	yd	**yh^e**	yv	**yz**	**yh^a**
a	b	c	**d**	h^e	**v**	z	**h^a**	t	**y**								
123. dâirenin 12. tabakası																	

Şekil 173: 123. dâirenin Tabakalarında Zengûle

Meşhur Dâireler, İsimleri Ve Keyfiyetleri

İkinci Matlap, meşhur devirler hakkındadır. Bu bölüm de Kavil isminde iki kısımda işlenmiştir.

Müellif, Safiyüddîn el-Urmevî'nin zikrettiği seksen dört dâirenin kırk üçü uyumlu, bazıları da daha önce açıklandığı gibi diğer dâirelerin tabakalarında bulunduğunu vurgulayarak, bu devirlerin farklılıklarını cinslerinden kaynaklandığını beyan eder. Bu cinslerin çeşidi on iki tür olup her biri insan nefsinde kendilerine hâs bir tesiri olur. Bu tesirden dolayı da her bir cinse özel bir isim verilmiştir. Bu on iki cins de aynı zamanda meşhur on iki makâmın temelini oluşturmuştur.

Makâm, devir, dâire, şedd, perde ve gûşe şeklinde isimlendirilmiş[327] bu meşhur on iki makâm, mûsikî nazariyâtçılar, Urmevî'nin *Edvâr*'ın[328] dokuzuncu faslında zikrettiği gibi getirmişlerdir[329]:

Uşşak, Nevâ, Râst, Bûselîk, İrâk, İsfahan, Zîrefkend, Büzürg, Zengûle, Rühâvî, Hüseynî ve Hicâzî[330].

Bazı eserlerde de Urmevî'nin meşhur on iki makâmları hususunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bedr-i Dilşâd, *Murâdnâme* adlı eserinin "ender nâmhâ-yi duvânzdeh makâm" (on iki makâmın isimleri) başlığında yukarıda zikredilen on iki makâmında Nevrûz ve Zîrefkend yerine Zîr-i Küçek ve Hicâz kaydetmiştir[331]. Müellif de Urmevî'nin zikrettiği on iki makâmında Hicâzî yerine Nevrûz[332] makâmını kaydetmiştir. Müellif, Irâk makâmı konusunda Hicâzî makâmını da açıklaşmiştir. Zirâ bu iki makâm bazı nazeriyâtçılar tarafında aynı sayılmıştır. Urmevî'de "Hicâzî isim verdiğimiz, Irak'tır, zîrâ bazen "yz" nağmesi ona ilave edilir[333].

Meşhûr On İki Makâm

Müellifin zikrettiği on iki makâm bu şekildedir:

Uşşâk, Nevâ, Ebûselîk, Râst, Nevrûz, Irâk, Isfahân, Büzürg, Hüseynî, Zengûle, Râhuvî, Zîrefkend.

---

327 İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, İran Meclis Küt, nr. 2207, vr. 19b; Lutfullah-i Semerkandi: **Şerhi'l-Edvâr**, Danişgah-i Meşhed, İlahiyyat Küt, nr. 531, vr. 81b; Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 203; **Câmiʿu'l-elhân**, s. 99, 128, 231, **Mekâsidü'l-elhân**, s. 60; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 692, 694.

328 Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 137

329 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 126; Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr., 39b; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 52; Mevlânâ Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 62; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 693;

330 Bu on iki makam konusunda Urmevî'ye tabi olanların eserlerinde bazen makam sırasında farklılık izlenebilir. Örnek olarak Urmevî'nin onuncu sırasında getirdiği Rühâvî makamı, Merâgî'nin *Mekâsidü'l-elhân* ve *Câmiü'l-elhân*'ında, Abdülaziz Merâgî'nin *Nekâvetü'l-edvâr*'ında, Hızır b. Abdillah'ın *Kitâbü'l-Edvâr*'ında, Kırşehri'nin *Risâle-i Mûsikî*'sinde, Şükrüllah b. Ahmed'in *Edvr-i Mûsikî*'sinde Rühâvî yedinci makam olarak kaydetmişlerdir.

331 Bedr-i Dilşâd: **Murâd-Nâme**, Ankara Milli Kütüphane, nr. FB 470, vr. 200b.

332 Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'ın Ankara Milli Küt. nüshasında Nevrûz'un altında kırmızı mürekkeb ile Hicâzî kelimesi istinsah edilmiştir. (Ankara Milli Küt, nr. 5238, vr. 114b)

333 Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 44; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 694.

1	Uşşâk	a d z h^a	T T B
2	Nevâ	a d h^e h^a	T B T
3	Ebûselîk	a b h^e h^a	B T T
4	Râst	a d v h^a	T C C
5	Nevrûz	a c h^e h^a	C C T
6	Irâk	a c v h^a	C T C
7	Isfahân	a c h^e z h^a	C C C B
8	Büzürg	a v h^a y ya	C T C C B
9	Hüseynî	a c h^e h^a ya	C C T T
10	Zengûle	a d v h^a y	T C C C
11	Râhuvî	v h^a y yb	C C C
12	Zîrefkend	h^a y yb yc	C C B

Bu cinslerde görüldüğü gibi Uşşâk, Nevâ, Ebûselîk, Râst, Nevrûz, Irâk, Isfahân cinsleri zi'l-erba bu'dunda, Büzürg ve Hüseynî zi'l-hams bu'dunda, Zengûle de zi'l-erba'dan bir mücenneb kadar büyük, Râhuvî bir bakiyye kadar ve Zîrefkend de bir mücenneb kadar zi'l-erba'dan küçük bu'dlarındadir.

Uşşâk, Nevâ, Bûselîk ve Râst makâmlarında, zikredilen cinslerin herbirisi kendisi ve tîz tarafında da bir taninî ile terkib olup bir devir oluşturunca ayni cinsin ismini alır.

1. Devir: Uşşâk

Uşşâk cinsi + Uşşâk cinsi + taninî den ibârettir. Başka bir izâhla, Uşşâk devri, birinci tabaka olan zi'l-erbanın birinci kısmı ile ikinci tabaka olan zi'l-hamsın birinci tabakasının yani Uşşâk cinsi + taninî terkibinden hasıl olur. bu devir Urmevî'nin zikrettiği seksen dörd dâirenin birincisidir:

a	b	c	**d**	h^e	v	**z**	**h^a**	t	y	**ya**	yb	yc	**yd**	**yh^e**	yv	yz	**yh^a**
	T			T			B	T			T			B	T		
1. Tabakanın 1. kısmı								2. Tabakanın 1. kısmı									
Uşşâk cinsi								Uşşâk cinsi							Taninî		

Şekil 174: Uşşâk Devri ve Cinsi

2. Devir: Nevâ

Birinci tabakanın ikinci kısımı olan Nevâ cinsi ile ikinci tabakanın ikinci kısmı olan Nevâ cinsi + taninî terkibinden ön dördüncü dâire olan Nevâ hasıl olur:

a	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		B	T			T		B	T			T				
1. Tabakanın 2. kısmı							2. Tabakanın 2. kısmı										
Nevâ cinsi							Nevâ cinsi							Taninî			

Şekil 175: Nevâ Devri ve Cinsi

3. Devir: Bûselîk

Birinci tabakanın üçüncü kısım olan Bûselîk cinsi ile ikinci tabakanın üçüncü kısmı olan Bûselîk cinsi + taninî terkibinden de yirmi yedinci dâire olan Bûselîk meydana gelir:

a	**b**	c	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	**t**	y	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	B	T		T			B	T			T			T			
1. Tabakanın 3. kısmı							2. Tabakanın 3. kısmı										
Bûselîk cinsi							Bûselîk cinsi							Taninî			

Şekil 176: Bûselîk Devri ve Cinsi

4. Devir: Râst

Birici tabakanın dördüncü kısmı olan Râst cinsi ile ikinci tabakanın dördüncü kısmı olan Râst cinsi + taninî terkibinden hasıl olur:

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		T		C		C			T			
1. Tabakanın 4. kısmı							2. Tabakanın 4. kısmı										
Râst cinsi							Râst cinsi							Taninî			

Şekil 177: Râst Devri ve Cinsi

5. Devir: Nevrûz

aslî makâmlardan değildir, zîrâ onun en büyük Cem'i Zi'l-erba'nın iki katından fazla değildir.

6. Devir: Hicâzî - İrâk

Bu dâire İrâk cinsinden teşkil olunmuştur. Bu cins ve oluşturduğu devir ile Hicâzî konusunda erbab-ı mûsikî nezdinde birtakım ihtilâflar var. Müellif bu cinsi İrâk olarak tanıtarak İrâk devrini birinci tabakanın altıncı kısmı ile ikinci tabakanın altıncı kısmı olan İrâk cinsi + taninî terkibinden oluştuğunu zikreder. Bu şekilde Urmevî'nin seksan daire arasında altmış altıncı dâiresi olur. ancak bu devir, Hicâzî dâiresidir. Müellif devrin son taninî bu'dunun mücenneb ve bakîyye bu'dlarına bölünmesi sureti ile İrâk dâiresi olduğunu zikreder. Bu durumda yani taninî nin mücenneb ve bakîyye bu'dlarına bölünmesi şeklinde, ikinci tabakanın altıncı kısmı değil dokuzuncu kısmı olur, bu da Urmevî'nin seksen dörd dâiresinin altmış dokuzuncu devridir:

Hicâzî: (son taninî)

a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	yz	$\mathbf{yh^a}$
	C		T		C		C		T		C		T				
1. Tabakanın 6. kısmı							2. Tabakanın 6. kısmı										
İrâk cinsi							İrâk cinsi							Taninî			

Şekil 178: Hicâzî **Devri ve İrâk Cinsi**

İrâk:

a	b	**c**	d	h^e	**v**	z	$\mathbf{h^a}$	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^e}$	yv	**yz**	$\mathbf{yh^a}$
	C		T		C		C		T		C		C		B		
1. Tabakanın 6. kısmı							2. Tabakanın 9. kısmı										
İrâk Cinsi							İrâk Cinsi							C B			

Şekil 179: İrâk Devri ve Cinsi

Merâgî bu devrin Hicâzî olduğunu kabûl etmiyerek, Urmevî'nin sözünü[334] eliştirmiştir. Merâgî'ye göre bu devri İrâk'ın "**yz**" nağmesinin hazf olmuş şeklidir, yani devrin son (T) bu'du bölünmemiştir[335]. Müellifin bu husuta Urmevî ile hemfikir olduğu ve son (T) bu'dun bölünüp bölünmemeş biçimleri arasında fark koyduğ anlaşılmaktadır. Fethullah-ı Şirvanî'de bu konuda İranlilar ve Araplar arasında ihtilâf olduğuna işaret ederek, Araplar Mâye ve İranlılar ise Hicâzî'yi asıl saydıkları ve Abdü'l-mümin [-i Urmevî] de Hicâzî'yi asli makâmlardan ve Mâye'yi şübelerden kabul ettiğini zikreder[336].

7. Devir: İsfahân

İki İsfahan cinsinin terkibi yani birinci tabakanın yedinci kısmı ile ikinci tabakanın yedinci kısmı, bakîyye bu'dun tîz tarafı mücennebin pest tarafında olduğu için uyumsuzdur. bu uyumsuzluktan kaçınmak için, isfahan cinsi zi'l-küllün tîz tarafında, Râst Cinsi pest tarafında ve taninî de ortada olmalıdır. bu şekilde Urmevî'nin seksen dörd devrinin kırk dördüncü dâiresi olur.

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	$\mathbf{h^{a}}$	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	$\mathbf{yh^{e}}$	yv	**yz**	$\mathbf{yh^{a}}$
	T		C		C		T		C		C		C		B		
1. Tabakanın 4. kısmı							2. Tabakanın 8. kısmı										
Râst Cinsi							Taninî		İsfahan Cinsi								

Şekil 180: İsfahân Devri ve Râst ile İsfahan Cinsileri

8. Devir: Büzürg

Birinci tabakanın altıncı kısım olan Büzürg Cinsi ile ikinci tabakanın onuncu kısmı olan taninî + Râst cinsi terkibinden meydana gelir. bu da yetmişinci dâiredir:

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	$\mathbf{h^{a}}$	t	**y**	**ya**	yb	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	yz	$\mathbf{yh^{a}}$
	C		T		C		C		B		T		C		C		
1. Tabakanın 6. kısmı							2. Tabakanın 10. kısmı										

[334] Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 138
[335] Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 126.
[336] Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l- mûsikî**, TKSM, no. 3449, vr. 51b.

Büzürg Cinsi	Taninî	Râst cinsi

Şekil 181: Büzürg Devri ve Büzürg ile Râst Cinsileri

9. Devir: Hüseynî

Bu dâirenin kendi cinsi zi'l-hams bu'dudur. Dolayısıyla zi'l-küllün her iki tabakasında zi'l-küllü aştığı için bulunması mümkün değildir. Bu cins, zi'l-küllün ya birinci tabakasında ya da ikinci tabakasında yerleşebilir. Eğer Hüseyni Cinsi devrin tîz tarafında ve pest tarafında da Nevrûz Cinsi olursa, hasıl olan dâire Hüseynî devri olur; bu da elli üçüncü dâiredir. Eğer tersi olursa yani Hüseynî cinsi devrin pest tarafında ve Nevrûz cinsi de tîz tarafında olursa, oluşan dâire Muhayyîr devri olur; bu da elli ikinci dâire ve şubelerdendir:

Hüseynî devri:

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			C		C		T			T		
1. Tabakanın 5. Kısmı								2. Tabakanın 5. Kısmı									
Nevrûz Cinsi								Hüseyni Cinsi									

Şekil 182: Hüseyni Devri ve Nevrûz ile Hüseyni Cinsileri

Muhayyîr devri:

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		C		T			T		C		C			T		
1. Tabakanın 5. kısmı								2. Tabakanın 4. kısmı									
Hüseyni cinsi								Nevrûz Cinsi									

Şekil 183: Muhayyîr Devri ve Hüseyni ile Nevrûz Cinsileri

10. Devir: Zengûle

Zengûle cinsi Zi'l-erba'dan bir mücenneb kadar fazla ve Zi'l-hamstan da bir bakîyye kadar az olduğu için, dâire tabakalarında Râst veya İrâk cinsleri ile terkib olarak meydana gelir. Taninî bu'du da ister bölünsün ister bölünmesin. Bölünmezse kırk ikinci dâire ve bölünürse kırk beşinci dâire olur:

Son taninî nin bölünmemiş şekli (kırk ikinci dâire):

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	T		C		C		C		T		C		T				

Son taninî nin bölünmüş şekli (kırk beşinci dâire):

a	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	**yz**	**yh^{a}**
	T		C		C		C		T		C		C		B		

11. Râhûvî[337]

Bu devir, Râhûvî cinsi ile İrâk veya Nevrûz cinsin terkibinden meydana gelir:

a	b	**c**	d	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**
	C		T		C		C		C		T		T				

12. Zîrefkend:

Bu makâm Nevrûz ve Zîrefkend Cinslerin terkibinden hasıl olur. Nevrûz cinsi zi'l-küllün pest tarafında olması şarttır, zîrâ Zîrefkend cinsi zi'l-erbadan bir mücenneb kadar azdır. Dolayısıyla bu cins eğer birinci tabakada yani zi'l-erba kısmında gelirse, zi'l-erba bu'dunu tamamlaması için bir mücennebe ihtiyac olur. bu az olan bu'd da eklenirse, bakîyyeden sonra geldiği için uyumsuzluğa yol açar. Bunun için bu cins ikinci tabakada yani zi'l-hams kısmında yer alması gerekir. Zi'l-hamsı tamamlaması için de bir taninî ve bir mücenneb lazım olur. bu da elli dokuzuncu dâiredir.

a	b	**c**	d	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	yz	**yh^{a}**
	C		C		T		C		C		B		T		C		

[337] Bu makamın ismi, mûsikî ve edebi kaynaklarda Rehâvî, Rahâvî, Rehevî olamk üzere farklı şeklillerde geçmiştir, ancak bu makamın sahîh telaffüzü tarafımızca "geçmişten günümüze urfa'da müzik" sempozyumunda sunlan makalede Rühâvî olarak tesbitlenmiştir. Üzerinde olduğumuz esere ve nüshalarına sâdık kalmak şartı gerekçesile değiştirmeden geçtiği şekilde getirildi.

Nevrûz Cinsi	Zîrefkend Cinsi	
1. Tabakanın 5. kısmı	2. Tabakanın 11. kısmı	

Şekil 184: Zîrefkend Devri ve Nevrûz ile Zîrefkend Cinsileri

Bu meşhur on iki devre Şedd ve çoğulu olarak **Şüdûd** derler. **Şedd** lugatta iki tarafı bağlı olan inci dizisi demektir. Bu isim de nağmelerin inciler gibi hâs bir dizgide olduğundan dolayı verilmiştir[338].

Devirlerin Tabakaları

Diğer devirlere gelince bazısı şubelerdendir. Bazi devirler de ister uyumsuzluğu açık ister gizli olsun, uyumsuz devirlerdendir. Bazı devirler de on iki makâmın terkiblerinde ve tabakalarında bulunmaktadır. misâl olarak: iknic dâire ile on yedinci dâire, üçüncü dâire ile on altıncı dâire ve bu şekilde dokuzuncu dâire ile onuncu dâire. örneğin Büzürg, ikinci tabakası Zengûle'dir ve Zengûle de on yedinci tabakası Büzürg'dür; Uşşâk da üçüncü tabakası Nevâ'dır ve Nevâ da on altıncı tabakası Uşşâk'tır ve bu kıyasla diğer devirler de incelenebilir. Tıbkı seksen dört dâirenin on üçüncü dâiresi: (**a d h^{e} ha ya yd yh^{e} yh^{a}**); ikinci tabakasınada (**d** nağmesi) Uşşâk**,** on altıncı tabakasında (**yh^{e}** nağmesi) Nevâ ve on ikinci tabakasında (**yb** nağmesi) Bûselîk'tir. Yirmi altıncı dâire de dördüncü tabakasında Uşşâk, ikinci tabakasınsında Nevâ ve on yedinci tabakasında da Bûselîk'tir. Kırk sekizinci dâire, sekizinci tabakasında (**yh^{e}** nağmesi) Hicâzîdir. Kırk altıncı dâire, on yedinci tabakasında (**yb** nağmesi) İsfahân'dır; Gerdânîde[339] de derler. Elli ikinci dâire, ikinci tabakasında Râst ve on yedinci tabakasında Hüseynî'dir; buna Muhayyer de denilir. Elli dördüncü dâire, onuncu tabakasında Hicâz'dır; *Edvâr* Sahibi buna Hicâzî[340] demiştir. Elli beşinci dâire,

[338] Şedd kelimesi bir devir manasında kullanıldığında iki bakışla karşılanır. Abdülkâdir-i Merâgî gibi bazı erbab-ı edvar Şedd kelimesini meşhur on iki makam için kullanmışlar, (**Şerh-i Edvâr**, s. 203, **Câmiʿu'l-elhân**, s. 99, 128, 231, **Makâsidu'l-elhân**, s. 60) bazıları da İmâdüddîn Yahya Kâşî (**Şerh-i Edvâr**, Meclis Küt, nr. 2207, vr. 19b), Lutfullah-i Semerkandi (**Şerh-i Edvâr**, Danişgah-i Meşhed, İlahiyyat, nr. 531, vr. 81b) ve Fethullah-i Şîrvânî (**el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 692) gibi genel bir mana vererek tüm devirler için kullanmışlar.

[339] Bu dâire kaynaklarda Gerdânîde (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 46; İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, Meclis Küt., nr. 2207, 40a) ve Gerdâniyâ (Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 145, 147, 54; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 695) ve Gerdânîye (Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 50a, Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 111) şekillerinde kaydedilmiştir.

[340] Her iki nüshada Hicâz olarak istinsah edilmiştir, Safiyüddîn el-Urmevî'ye istinaden Hicâzî olacaktır. (**Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 44)

üçüncü tabakasında İsfahân'dır. Altmışıncı dâire, on yedinci tabakasında Râhûvî'dir. Altmış dördüncü dâire, dokuzuncu tabakasında Hicâzî'dir, Nühüft de denilir. Yetmiş birinci dâire, onuncu tabakasında İsfahân'dır, İsfahânek ve Gevâşt da derler. Yetmiş ikinci dâire, on yedinci tabakasında Hicâzî'dir. Yetmiş altıncı dâire, ikinci tabakasında İsfahân'dır. Bu on iki devir ve tabakaları için Şubeler de vardır, bunların sayısı yirmi beş dâiredir, zîrâ Zengûle kendisi iki türdedir. Meşhur devirlerin tabakalarında bulunmayan diğer uyumlu devirler de var. ayrıca Safiyüddîn Urmevî'nin zikrettiği seksen dört dâire dışında Kırk dokuz devir deha vardır ki bazısı zikredilen devirlerin tabakalarında bulunmaktadır; tıbkı doksan dokuzuncu dâire ki on yedinci tabakasında Uşşâkt, on beşinci tabakasında Nevâ ve on üçüncü tabakasında Bûselîk'tir. Ve Doksan beşinci dâire de on yedinici tabakasında Râst'tır ve sekizinci tabakasında Hüseynî.

Âvâzeler

Bu zikredilen devirler dışında bazı terkibler de mevcuttur, ancak bunlar dâire değiller, yani bir okav bu'dunu kapsamıyorlar. Bunlara **Âvâze** derler. Müellif bu tarifinden sonra, meşhur dört âvâze'lerin dördünü zikretmiştir: Nevrûz, Selmek, Şehnâz ve Mâye.

Müellifin ifâdesinden âvâze'lerin sayısı dörtten fazla olduğu anlaşılır. Kaynaklarda Âvâz ve Âgâz şeklinde de yazılan âvâze, Urmevî[341], Merâgî[342] ve Hızır b. Abdillah[343] tarafından altı olarak kaydedilmiştir: 1. Geveşt 2. Gerdâniye 3. Nevrûz 4. Selmek 5. Mâye 6. Şehnâz.

Bu sayıdan dolayı bunlara Âvâzât-ı Sitte ve Şeş Âvâze'de denilmişir.[344] Bedr-i Dilşâd[345], Kırşehrî[346], Lâdikî[347] ve Kadızâde Tirevî'de[348] Hısâr'ı da bu altı âvâze'ye

341 Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 46.
342 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 135.
343 Hızır b. Abdullah: **Kitâbü'l-edvâr**, vr. 84b.
344 Âsım Efendi: **Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kātı'**, Bulak 1251, s. 44.
345 Bedri Dilşâd: **Murâdnâme**, Ankara Milli Küt, nr. FB 470. vr. 200b.
346 Kırşehrî: **Risâle-i Mûsıkî**, s. 22.
347 Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 48.
348 Kadızâde Tirevî: **Mûsikî Risâlesi**, s.25-26.

ekleyerek sayısını yediye çıkarmışlar[349]. Şemseddin es-Saydavî (ö. 1506), manzumesinde[350] Gerdâniye ve Mâye yerine Zerkeşî, Hicâz'ı kaydetmiştir. [351]

Nevrûz, bundan önce zikredildi.

Selmek: Zi'l-hams tabakaların ondördüncü tabakasıdır ve nağmeler: (**h^{a} ya yd yv yh^{a}**). Bazen de sonunda bir (**C**) eklenir. Bu âvâze, Râst ve Hicâz tabakalarında da mevcuttur.

Şehnaz: bu âvâze Zîrefkend-i asl'dır ki intikâl uygulamasında takaddüm ve teahhura uğramış, nağmeleri de bu şekildedir: (**yb yd yv yz yd yb**)

Urmevî bu Âvâzenin nağmelerini bu şekilde (**kb kd kc kv kd kb**) ve Merâgî de bu şekilde (**ya y h^{a} v h^{e} c a**) vermiştir, Merâgî bu dâirenin namğmeleri bazen pestten tîze yerine tîzden peste de çıkış inişli bir şekilde icrâ ederler.[352]

Mâye: bu âvâze lahni eb'âdların riayet etmemesi sureti ile bir grup nağmelerden oluşmuştur, nağmeleri de bu şekildedir: (**h^{e}**[353] **yh^{e} yh^{a} kb ya**). Bu âvâze geçmiş zamanlarda kullanılan bazı Cinslerin şubesiydi, buna **Leyyîne** ve **Nesevî** de derler.

Bu âvâzenin nağmeleri Urmevî ve Merâgi tarafından farklı olarak getirilmiştir. Urmevî bunun nağmelerini şöyle yazmıştır: (**yh^{e} yb h^{a} h^{e} a**) [354]; Merâgî de zamanımızda

---

349 Bu ıstılah için ayrıca bk. Kâzım Uz: **Mûsikî Istılahatı**, Gültekin Oransay tarafından düzeltilmiş yeni basım, Kuğ Yayını, Ankara 1964, s. 10.

350 Şemseddin es-Saydavî (ö. 1506), **Kitâbu'l-in'âm fî ma'rifeti'l-angâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hakim Oğlu koleksiyonu, nr. 489, vr. 2a.

351 Abdülkâdir er-Rûmî, eserinde bu altı âvâze için (الأوازات ستة وهى كن كشمس) yani "âvâzeler altıdır, güneş gibi ol" yazmışır. "güneş gibi ol" manasında olan (كن كشمس) aslında âvâzeler rumûzlar ile gösterilmiştir. Yani her bir harfi bir âvâze'ye işarettir. (ك) k: Kerdânîye, (ن) n: Nevrûz, (ك) k: Kevâşt, (ش) ş: Şehnâz, (م): Mâye, (س) s: Selmek. **Risâle fî zikri'l-angâm,** Berlin Library, nr. Wetzstein II 1738.

352 Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 47; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 155.

353 Bu nağme aslında "kh^{e}" olmalıdır, ancak müellif bu nağmenin nazîri olan "h^{a}" nağmesini getirmiştir.

354 Safiyüddîn Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 47.

amel ehli başka bir şekilde icrâ ettiklerini söyleyerek, nağmelerini bu şekilde yazmıştır: (**ya h^{a} v a**)[355].

Devirlerin Nağmelerinin İştirâkları

Geçen bölümde, bazı devirlerin diğer devirlerin tabakalarında bulunduğu ve tüm nağmelerde ortak oldukları açıklandı. buna ilâveeten bazı devirler de birbiriyle tüm nağmelerde ortak olmayıp bir iki nağmede ihtilâfları olur. söz konusu tüm devirler Sâbit nağmeler denilen "**a**", "**h^{a}**" ve "**yh^{a}**" nağmelerinde ortak oldukları ve "**yh^{e}**" nağmesinde de birçok devirde iştirâk ettiği anlaşıldı. Devirlerde fark edilen nağmelere de Mütebeddil nağmeler denilir.

Devirlerdeki nağme ittifâk ve ortaklığı, iki şekilde gerçekleşir. Birincisi devirlerin başlangıç nağmesinde farklı olarak, İkincisi de başlangıç nağmesinde aynı olarak.

Başlangıc nağmesinde farklı olan çeşit de ya tüm nağmelerde ortaklık gerçekleşir ye da birçok nağmede.

Farklı Başlangıç nağmesi ile tüm nağmelerde ortak olan devirler:

Bu kısım için örnek olarak: Uşşâk, Nevâ ve Bûselîk örnek verilebilir. eğer "**a**" Uşşâk'ın başlangıcı olursa ve Uşşâkın ikinci nağmesi olan "**d**" nağmesi de Nevâ'nın başlangıcı ve tekrar Uşşâk'ın üçüncü nağmesi ve Nevâ'nın ikinci nağmesi olan "**z**" nağmesi Bûselîk'in başlangıcı olursa, bu şekilde bu üç dâire tüm nağmelerde ortak olurlar; zîrâ Uşşâk, on altıncı tabakasında Nevâ'dır ve on dördüncü tabakasında Bûselîk'tir. Nevâ'da üçüncü tabakasında Uşşâk ve on altıncı tabakasında Bûselîk'tir, Bûselîk de beşinci tabakasında Uşşâk ve üçüncü tabakasında Nevâ'dır.

Râst, Hüseynî ve Muhayyer dâireleri de farklı bir başlangıç nağme ile tüm nağmelerde ortak olurlar. eğer Râst'ın başlangıc nağmesi "**a**", Hüseynî'nin başlangıc nağmesi "**d**" ve Muhayyer'ın başlangıc nağmesi "**ya**" olursa.

[355] Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 154.

İsfahân, Gevâşt ve Gerdanîde dâireleri de farklı başlangıç nağmeler olarak eğer "**a**" İsfahân'ın başlangıcı ve "**h^{a}**" Gerdanîde ve İsfahânek'in başlangıcı olursa tüm nağmelerde ortak olurlar.

Hicâz ve Nühüft dâireleri de eğer Nühüft'ün başlangıc nağmesi Hicâz'ın altıncı nağmesi olan "**yc**" olursa tüm nağmelerde ortak olurlar.

Zengûle, Büzürg ve Zîrefkend dâireler de eğer Zengûle'nin üçüncü nağmesi olan "**v**" Zîrefkend'in başlangıcı ve "**h^{a}**" nağmesi de Büzürg'ün başlangıcı olursa, Zengûle dokuzuncu tabakasında Zîrefkend olur ve ikinci tabakasında da Büzürg. Büzürg da on yedinci tabakasında Zengûle ve sekizinci tabakasında Zîrefkend ve onuncu tabakasında Zengûle ve onbirinci tabakasında Büzürg olur.

Farklı Başlangıç nağmesi ile birçok nağmede ortak olan devirler:

Zengûle ve Râhûvî dâireleri eğer Zengûle'nin başlangıc nağmesi "**a**" ve Râhûvî'nin de başlangıc nağmesi "**yv**" nağmesi olursa, sadece bir nağmede ihtilâfları olarak Zengûle'de "**yh^{e}**" ve Râhûvî'de "**yv**" nağmeleri dışında tüm nağmelerde ortak olurlar.

Zîrefkend ve İrâk dâireleri de eğer Zîrefkend'in "**yc**" nağmesinden İrâk başlanırsa ve "**yh^{e}**" ikinci nağmesi olursa, Zîrefkendi "**yv**" nağmesi hariç tüm nağmelerde ortak olurlar.

Devirlerin Başlangıc İttifâkı İle Nağme Ortaklıkliği:

Bu kısımda, devirler aynı nağmeden başlandıklarında bazı nağmelerde ihtilâfları olur. örenk olarak Uşşâk'ta "**z**" ve "**yd**" ve Râst'ta "**v**" ve "**yc**" nağmeleri farklıdır.

Uşşâk	a	**b**	**c**	d	**h^{e}**	**v**	z	h^{a}	**t**	**y**	ya	**yb**	**yc**	yd	yh^{e}	**yv**	**yz**	yh^{a}
Râst	**a**	b	c	**d**	h^{e}	**v**	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	yb	**yc**	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

Râst ve Nevâ devirlerinde de Nevâ'nın "**h^{e}**" ve "**yb**", Râst'ın "**v**" ve **yc**" nağmelerinde ihtilâfları var.

Râst	a	**b**	**c**	d	**h^{e}**	v	**z**	h^{a}	**t**	**y**	ya	**yb**	yc	**yd**	yh^{e}	**yv**	**yz**	yh^{a}
Nevâ	**a**	b	c	**d**	**h^{e}**	v	z	**h^{a}**	t	y	**ya**	**yb**	yc	yd	**yh^{e}**	yv	yz	**yh^{a}**

Diğer devirler de bu şekilde karşılaştırınca ortak ve farklı nağmeleri hesaplanabilir.

Müellif devirlerin nağme ittifâk ve ihtilâfları için iç içe on altı dâireden oluşan iki tablo resmetmiştir. Birincisinde dâirelerin başlangıc ihtilâfıyla ve ikincisinde de başlangıc ittifâkıyla devirlerin ortak nağmelerini göstermiştir. İlk resim, yani dâirelerin başlangıc ihtilâfıyla Urmevî'nin tasarladığı tablodur[356]. İkincisi ise Müellifin kendisinin tasarladığı tablodur olup Merâgi başta olmak üzere diğer mûsikî risâlelerinde bulunmamaktadır.[357]

Mûsikî Sâzları ve Sınıfları

Müellif, eserin İkinci Maksad'ını iki Mevrid'de işlemiştir. Birinci Mevrid'de Sâzlar ve Akordları olmak üzere iki konu açıklanmıştır.

Müellif, sâzları üflemeli[358] ve telli sâzlar olarak sınıflandırmıştır. Eserde üflemeli sâzlar nağmeleri ve nağmelerin yerleri, nisbetler ve bu'dların açıklaması için uygun olmadığıdından dolayı terk edilerek sadece telli sâzlar açıklanmıştır.

Telli sâzlar muhtazza ve mecrure olarak iki türe ayrılmıştır. Müellif telli sâzları muhtazze (مهتزة) yani titremekle – mızrâp ile - ve mecrûre (مجرورة) yani çektirmekle – kemân ile- sesin çıkması esâsına dayanarak sınıflandırmıştır.

Muhtazza sâzlar da Mutlak ve Mukayyed[359] olarak iki sınıfta zikredilmiştir.

---

356 Safiyüddîn Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 52.

357 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 171; **Makâsidu'l-elhân**, s. 82; **Şerh-i Edvâr**, s. 230; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 138.

358 Müellif "mezâmîr" kalimesini kullanmıştır, daha önce açıkladığımız üzere üflemeli sâzlar grubu için genel olarak "mizmâr" ve çoğulu olarak "mezâmîr" ifâdeleri kullanılmıştır.

359 Eserde bu sınıf zevâtü'n-nabz (dokunmalı veya tutulmalı) şeklinde zikredilmiştir, ancak daha çok yaygın olan "mukayyed" isim seçilmiştir. Ayrıca bk. Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 198; **Şerh-i Edvâr**, s. 352 ve **Mekâsidü'l-elhân**, s. 135.

Mutlak sâzlarda her bir nağme için bir tel ayrılır. Mukayyed sâzlarda ise nağmeler tellerin çeşitli kısımlarını parmakla tutarak seslendirilir. Bu sâzların da bazısı tek teli veya iki, üç, dört ve beş teli olur. Müellif tek telli sâzların iki nağmeyi bir anda seslendirmesi mümkün olmadığı ve keza çeşitli nağmelirin seslendirmesi için çok kısa bir zamanda parmağın uzun bir mesafe hareket etmesini gerektirdiği için fazla değinmemiştir. Bu çeşit sâzların en iyisini de mecrur sâzlardan olan kemançe zikredilmiştir[360].

Müellif birden fazla teli olan sâzların meşhurlarını bu şekilde zikretmiştir:

İki telli olanı Tanbur; üç telli olan Rebâb; ve Ud ki eski zamanlarda dört teli ve Müellifin zamannıda beş teli var.

Sâz Akordları

Müellif bu kısımda, sâzların çeşitli akordlarından söz etmiştir. Eserin bu bölümü çok önemli ve keza bu konuda önde gelen kaynaklar sırasında yeralır.

Eserde Akord manası için kullanılan Tesvîye kelimesi, mûsikî risâlelerinde Tesvîye ile beraber İstihâb, İstiḥâb[361] ve sâzvar kelimeleri de kullanıldığı görünmektedir[362]. Bu konu birçok mûsikî risâlelerinde işlenmemişir. Ancak bahseden eserlerin bir çoğu konu için özel bir başlık açmadan metinler içerisinde değinilmiştir[363]. Diğer eserlerde

---

360 Fârâbî Mûsikî el-Kebir'inde bu sâzı Rebâb ismi ile tanıttırmıştır. Şemsüddîn Muhammed Âmülî (ö. 753/1352?) de bu sâzı Tanbûr ailesine nisbet etmiştir. Amuli, Nefâʾisü'l-fünûn fî ʿarâʾisi'l-ʿuyûn, s. 73, 109; Merâgî bu sâzı bu şekilde arif etmiştir: Bazıları kâsesini hindistan cevizinden yaparak üzerine kıl çekerler. Bazılarıysa kâsesini tahtadan yontarak üzerine ipek çekerler. Her hâlukarda üzerine sığır karnının derisinden gerilir. Ağaçtan oyulup, ipek bağlanan daha iyidir. Akord şekli ise en alttaki telin bir üstündeki telin dörtte üçü oranında kurulur ancak kullanıcıların isteğine göre başka akordlar da yapılabilir. (Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 219, **Mekâsidü'l-elhân** s. 129.)

361 Bu kelime nüshalarda (اصطحاب / اصطخاب) şekillerinde istinsah edilmiştir. aralarındaki fark ise bir nokta olaup (ح) ve (خ) harflerindedir. Merâgî'nin eserleri üzerinde tahkikâtı olan Mehûm Bîneş (اصطخاب) kelimesinin daha doğru olduğunu açıklamıştır. Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 304.

362 Abdülkâdir-i Merâgî İstihâb kullanmıştır. Bk. **Şerh-i Edvâr**, s. 190, 354; **Mekâsidü'l-elhân**, s. 111, **Câmiʿu'l-elhân**, 360, 385; Tesvîye kelimesi için de bk. Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, 195, Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 57; Hasan Kâşî: **Kenzü't-tuhaf**, s. 102.

363 Örneğin Hasan Kâşânî eserin birinci makalesinin ikinci faslını üçsatırda udun akorduna ihisas etmiştir. **Kenzü't-tuhaf**, s. 102.

de akordun sadece meşhur ve yaygın olan türü yani tellerin birbiriyle ¾ nisbetinde olan türden söz edilmiştir[364].

Merâgî ilk eseri olan *Câmiʿu'l-elhân*'ın beşinci ve dokuzuncu bablarında bu husutan bahsetmiştir[365]. Ayrıca bu konuda *Risâle der İstihâb-ı gayr-i ma'hûd* namında müstakil bir eser kaleme aldığını açıklamıştır, nitekim ki bu eser Merâgî'nin diğer eseri olan *Kenzü'l-elhân* gibi günümüze ulaşmamıştır.[366]

*Câmiʿu'l-elhân'*dan sonra kaleme alınan *Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân*'da da bu konu üzerinde bahs edilmişir. Bu iki eser birbiriyle karşılaşığında, K*itâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân*'da bu konu daha detaylı bir şekilde izâh edildeği izlenmekedir, ayrıca müellif bazı akordlar için de örnek resimler çizmiş.

Müellif, Tanburun Akordundan başlayarak iki türde olduğunu açıklar. Birinci akord türü, tanbura mahsus olan Taninî nisbeti akordudur. Tanburun birçok çeşiti ve akordo vardır. Müellif genel olarak tanburdan bahs etmiştir, halbuki Merâgî birçok Tanbûrdan söz eder ve bunların arasında sadece Şîrvânî[367] Tanbûrun Taninî nisbeti ile akord olduğunu zikreder[368]. Tanburun ikinci akordu da Zi'l-erba' nisbetinde akordudur.

Taninî Nisbetinde Akord:

Bu akordda anburun iki telinden üst teli olan bam, "**a**" namesinden "**yh^{e}**" nağmesine kadar Müellifin kayd ettiğine göre İranlıların Perde dedikleri ipeken destanlar bağlanır. İkinci teli olan zîr teli de "**d**" nağmesi kurulur. Bu şekilde bam ve zîr telleri bir taninî nisbetinde olurlar. zîr telin perdeleri de "**d**" nağmesinden başlandığı için "**yh^{a}**" nağmesinde tamamlanır. Yani bam telin son perdesi olan "**yh^{e}**" nağmesi, zîr telinde "**yh^{a}**" nağmesi olur.

364 Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî**, s. 56-58.
365 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 115-122 ve s. 185 -189.
366 a.g.e., s. 120.
367 İran'ın kuzey doğusunda Horasan eyaletinde ve çok kadimî bir şehirdir. Halen de bu bölgeye mahsus olan Tanbur ailesinden Dotâr-i Şirvân namında bir sâz yaygındır. Bu sâzın iki teli ve 11 ile 13 arsı perdesi vardır.
368 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 200.

Bu şekilde örneğin Uşşâk devrin icrâsi için bam telin mutlağı olan "**a**" vurulur, sonra zîr telin mutlağı olan "**d**" nağmesi, devamında da zîr telin "**z**", "**h^{a}**", "**ya**", "**yd**", "**yh^{e}**" ve sonunda da "**yh^{a}**".

Zi'l-erba' Nisbetinde Akord:

Bu akordda, bam teli "**a**" nağmesinden ta "**ya**" nağmesine kadar perde bağlanır. zîr teli de bam teline göre zi'l-erba nisbetinde olarak "**h^{a}**" nağmesi kurulur. Bu şekilde bam telinde "**ya**" perdesi zîr telinde "**yh^{a}**" perdesi olur.

Bu akorda örnek olarak Uşşâk devrin icrâsi için: bam telin mutlağı "**a**", sonra üçüncü perdesi "**d**", sonra altıncı perdesi "**z**", sonra zîr telin mutlağı "**h^{a}**", sonra üçüncü perdesi "**ya**", sonra altıncı perdesi "**yd**", sonra yedinci perdesi "**yh^{e}**", sonra onuncu perdesi "**yh^{a}**" nağmesi vurulur.

Müellif Tanbur'dan sonra Rebâb'dan bahs etmiştir. Bu sâza aslında üç tel bağlanır ve udun tîz tarafında olan teller gibi akord edilir[369]. Müellifin ifâdesine göre son dönemlerde bazıların bu sâzı uda benzettirme amacıyla dört tel ve bazıları da beş tel bağlandıkları ve ud gibi akord yaptıklarının bilgisini aktarırı. Kimler tarafında bu işlemin yapıldığı zikredilmemiştir ancak Merâgî bu sâzı daha çok ehl-i Isfahân ve Fârs kullandığını, üç telli ve bazıları da dört tel bağlandıklarını söyler[370].

Müellif, diğer mûsikî yazarları gibi sâzların en şereflisini Barbat[371] ve diğer ismi ile ud yazmıştır. Bunun nedenini de bu sâzdan mûsikînin hem ilmî ve hem amelî yönleri gayet iyi bir şekilde uygulanabileceğinden dolayı zikretmiştir. Bu sâz Kadim üstadlar tarafından çift ve aynı akord olmak üzere dört tel bağanırdı.

Müellif de Merâgî[372] gibi uda bağlanan beşinci teli Fârâbî'ye atf ederek son dönem üstatdları Fârâbî'ye uyarak uda beşinci teli de bağlamışlar yazmıştır. Udun beşinci teli

369 Fârâbî ve İbn-i Zeyle İsfahânî'de rebâb aletini kemânçe (mecrûr) sâzlar grubunda sınıflandırmış ve üflemeli aletler ile beraber ses devamlılığı açısından insan sesine en yakın sâzlardan tanıtmıştır. Berkeşli: **Mûsıkî-yi Fârâbî**, s. 89, 91; İbn-i Zeyle: **el-Kâfî fî'l-mûsika**, s. 73.

370 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 202.

371 Harezmî: **Mefâihu'l-ulûm**, s. 260.

372 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 122.

hakkında, birçok mûsikî nazariyâtçısı Fârâbî'nin eklediğini kaydetmişler, ancak Fârâbî'den önce bu beşinci telin uda bağlanıp bağlanması hususunda İshak-ı Mevsilî ve el-Kindî gibi üstadlar tarafından tartışma konusu olmuş idi[373].

Udun akordları da çok çeşitlidir. En meşhur ve yaygın olan akord tellerin zi'l-erba nisbetinde olanıdır. Bu akorda "Tasviye-i Meşhure" isim verilmiştir. Bu akordda udun sapına yedi perde bağlanır. Bu şekilde bam telin mutlağı "**a**" nağmesi kurulur. Zâid denilen sapın ilk perdesi "**b**", ikinci perde olan Mücenneb "**c**", üçüncü perdesi sebbâbe "**d**", dördüncü perdesi Vustâ-yı Furs "**h^{e}**", beşinci perdesi Vustâ-yı Zelzel "**v**", altıncı perdesi Bınsır "**z**" ve yedinci perdesi Hınsır de "**h^{a}**"nağmesi olur. Bam telinden sonra gelen Mesles teli de bam teline göre zi'l-erba nisbetinde olarak "**h^{a}**" nağmesi ayarlanır. Mesles telinden sonra gelen mesnâ teli de önceki teline göre zi'l-erba nisbetinde olarak "**yh^{e}**" nağmesi ve mesnâdan sonra gelen zîr teli de ayni nisbetle "**kb**" nağmesi akordlenir. Bu dört tel, ud-i kadîm'in telleridir. sonradan Beşinci telin eklenmesi ile Ud-i Kâmil ortaya çıktı[374]. Bu eklenen tele de Hâd ismi verilmiştir. Bu tel de öncesindeki tel ile yine zi'l-erba nisbetinde olarak "**kt**" nağmesi kurulur.

bam	h^{a}	z	V	h^{e}	d	c	b	a
mesles	yh^{e}	yd	Yc	yb	ya	y	t	h^{a}
mesnâ	kb	ka	K	yt	yh^{a}	yz	yv	yh^{e}
zîr	kt	kh^{a}	Kz	kv	kh^{e}	kd	kc	kb
hâd		Lh^{e}	Ld	Lc	Lb	La	L	kt
	hınsır	bınsır	Vustâ-yı Zelzel	Vustâ-yı Fürs	Sebbâbe	Mücenneb	Zâid	Mutlak

Şekil 185: Tasviye-i Meşhure Akordu

373 bk. Bergüzide-i el-Ağânî, s. 589; Risâle el-Hubr fî's-sınaati'l-mûsikî, s. 120; ve daha detaylı için, bk. Hosseini: **Tercüme-i Risâle-i İbn-i Müneccim fî'l-mûsikî**.

374 "ud-i kadim" ve "ud-i kamil" ıstılahları bu manada, ilk defa Abdülkâdir-i Merâgî'nin *Câmiʿu'l-elhân* eserinde rastlanmıştır. **Câmiʿu'l-elhân**, s. 208.

Bu akordda misâl olarak Uşşâk devri bu şekilde icrâ olur: Bam mutlağı "**a**", sonra Sebbâbe "**d**" ve bınsırı "**z**", sonra meslesin mutlağı "**h^{a}**", sebbâbesi "**ya**" ve bınsırı "**yd**", sonra mesnânın mutlağı "**yh^{e}**" ve sebbâbesi "**yh^{a}**" vururlur..

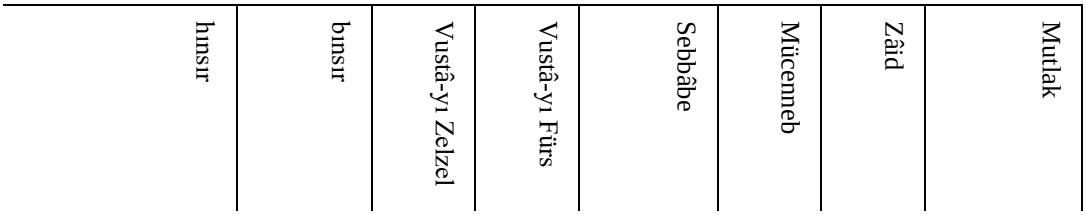
Müellif bu yaygın akorddan sonra kendi çağında yaygın olan akordlardan bahs eder. Bu malumat sayesinde 15.yüz yılın başlarında icrâ ve akordların hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Müellifin kendi çağında kullanılan ve Merâgî başta olmak üzere hiçbir eserde de rastlanmayan akordda mesles teli bam teline göre zi'l-erba nisbetinde yani "**h^{a}**" nağmesi kurulur. Daha önce bu tellerin çift olduğu zikredilmişti, buna binaen mesnânın birinci teli mesles ile zi'l-erba nisbetinde olarak "**yh^{e}**" kurulur ve ikinci teli de birinci telin pest taraftan oktavı kurulur. Bu şekilde mesnânın ikinci teli bam telin mutlağı olan "**a**" nağmesinden bir taninî kadar pest olur. bundan sonraki teller iki şekilde akord edilebilir: Birinci şekilde zîr telin mutlağı mesnânın ikinci teline göre zi'l-erba nisbetinde olarak "**h^{e}**" nağmesi kurulur. Hâd telin mutlağı da zîr teline göre zi'l-erba nisbetinde olarak "**yb**" nağmesi kurulur. Bu şekilde sâzın perdeleri bir oktav kader olur.

Diğer şekilde ise zîrin mutlağı mesnânın birinci telin zi'l-erba nisbetinde olarak "**kb**" ve hâdda zîrin ayni nisbet ile "**kt**" nağmesi kurulur. Bu şekilde sâz iki oktavı kapsamış olur. Akordun iki türü daha rahat anlaması için biz burada resimlerini getirdim:

Birinci türü: eğer zîrin mutlağı, mesnânın ikinci telinin hınsırı yani "**h^{e}**" nağmesi ile eşit kurulursa:

bam	h^{a}	z	V	h^{e}	d	c	b	a
mesles	yh^{e}	yd	yc	yb	ya	y	t	h^{a}
mesnâ	kb/he	ka/d	k/c	yt/b	yha/a	yz/	yv/	yhe/
zîr	yb	ya	Y	t	h^{a}	z	v	he
had		yh^{a}	yz	yv	yh^{e}	yd	yc	yb

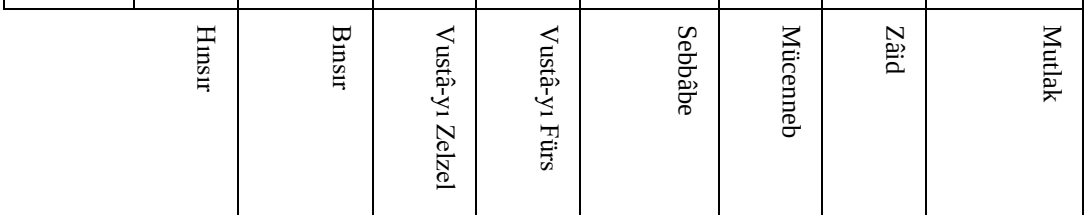

Şekil 186: Tasviye-i Meşhure Akordunda Zîr mutlağı, Mesnânın İkinci teli ile eşit kurulursa

Bu akordda görüldüğü gibi mesnânın ikinci telin mutlağı "**a**" nağmesinden bir taninî daha pest olarak ayarlanmıştır. Tüm nazerî risâlelerde mûsikî nağmelerin başlangıcı "**a**" nağmesi sayılmıştır, dolayısıyla bu nağmeden önceki nağmeler için bir isim seçilmemiştir. Bu akordda "**a**" nağmesinden üç nağme daha öncesi de söz konusu olur.

İkinci Tür: Eğer zîrin mutlağı, mesnânın birinci telinin hınsırı yani "**kb**" nağmesi ile eşit kurulursa:

bam	h^a	z	V	h^e	d	c	b	a
mesles	yh^e	yd	yc	yb	ya	y	t	h^a
mesnâ	$kb/_{he}$	$ka/_{d}$	$k/_{c}$	$yt/_{b}$	$yha/_{a}$	$yz/$	$yv/$	$yhe/$
zîr	kt	kh^a	Kz	kv	kh^e	kd	kc	kb
hâd		Lh^e	Ld	Lc	Lb	La	L	kt

Şekil 187: Tasviye-i Meşhure Akordunda Zîr mutlağı, Mesnânın Birinci teli ile eşit kurulursa

Yaygın Olmayan Diğer Akordlar:

Yukarıda zikredilen akordlar dışında, birçok farklı akord daha mümkündür. Meşhur olan akordda, her bir telin mutlağı, önceki tel ile zi'l-erba nisbetinde kurulduğu dolayısıyla mutlak nağmesi önceki telin hınsırı ile eşit olduğu açıklandı. bu akord dışında her bir telin mutlağı önceki telin zâidi ile, veya mücennebi, veya sebbâbesi,

veya Fursu, veya zelzeli veya bınsırı ile eşit kurulabliri. Ayrıca teller zi'l-hams nisbetinde de akord yapılabilir.

Bu akordlarda tellerin bir önceki ile bir sonraki nisbetleri aynıdır. Mesela teller arasında bakîyye, mücenneb, taninî, taninî ve bakîyye, taninî ve mücenneb, veya iki taninî nisbetlerinde akord edilir.

Bu akordlar dışında amelî açısından kemala erenlere mahsus olan akordda her bir tel farklı bir nisbette ayarlanır. Bu akordda tellerin nisbetleri değişik olduğu için perdelerin yerleri de değişir dolayısıyla sadece bu ilimde mâhir olanlar tarafından uygulanabilir.

Müellif eserinde, bu akordları için üç örnek vermiştir:

Vustâ-yı Furs Akordu:

Bu akordda her bir tel, öncesindeki telin Vustâ-yı Furs perdesi ile eşit kurulur. Bu akordda teller ve perdeleri bu şekilde olur:

bam	h^a	z	V	h^e	d	c	b	a
mesles	yb	ya	Y	t	h^a	z	v	h^e
mesnâ	yv	yh^e	Yd	yc	yb	ya	y	t
zîr	k	yt	yh^a	yz	yv	yh^e	yd	yc
had	kd	kc	Kb	ka	k	yt	yh^a	yz
	Hınsır	Bınsır	Vustâ-yı Zelzel	Vustâ-yı Fürs	Sebbâbe	Mücenneb	Zâid	Mutlak

Şekil 188: Vustâ-yı Furs Akordu

Bu akordda görüldüğü gibi iki oktavdan daha az (**a – kd**) nağmeleri ihtivâ etmektedir. Bu akordda örnek olarak Râst gibi bir devir icrâ istenildiğinde, perdeleri bu şekilde olur: Bam Mutlağı "**a**", sonra Sebbâbesi "**d**", sonra Meslesin Zâidi "**v**", sonra Meslesin

Sebbâbesi "**h^{a}**", sonra Mesnânın Mücennebi "**ya**", sonra Zîrin Mutlağı "**yc**", sonra Mücennebi "**yh^{e}**", sonra Hâddın Zâidi **yh^{a}**".

Zi'l-hams Akordu:

Bu akordda teller zi'l-hams nsbeti ile akord edilir. Bu akordun diğer akordlara göre farkı udun sapına iki perde daha bağlanmasının gerektirdiğidir. Daha önceki akordlarda her bir tel mutlağından ta Hınsır perdesine kadar kapsadığına değindi. Zikredilen akordların en büyüğü olan zi'l-erba akordunda her bir telin son perdesi olan Hınsır, sonraki telin mutlağı ile eşit kuruluyordu. Söz konusu her telin mutlağından ta son perdesi olan Hınsıra kadar bir Zİ'l-erba bu'dunu ihtivâ ettiğine göre Zi'l-hams akordunda ise telin Hınsır perdesinden ta sonraki telin mutlağına kadar bir taninî bu'du açıkta kalır. misâl vermek gerekirse, bam teli Hınsır perdesi kadar (**a – h^{a}**) nağmelerini kapsar. Mesles teli ise zi'l-hams nisbetinde akor olunca "**ya**" nağmesi olur. dolayısıyla bamin son nağmesi olan "**h^{a}**" ve meslesin ilk nağmesi olan "**ya**" aralarında "**t**" ve "**y**" nağmeleri kaybolmuş olur. bunun için bu akordda hınsıırdan sonra bu nağmeler için iki perde daha bağlanması şart olur.

Bu şekilde bam mutlağı "**a**", meslesin mutlağı "**ya**", mesnânın mutlağı "**ka**", zîrin mutlağı "**la**" olur. Hâd teline gelince iki şekilde akordlenebilir. Ya zîr telin tîze yönelik zi'l-hams nisbetinde ayarlanır. Bu şekilde hâdın mutlağı "**ma**" ve son perdesi "**na**" olur. bu akordda üç oktavdan bir bakîyye az olarak sâzın en geniş nağmelere sahip olduğu görünebilir.

Hâdın ikinci akord şeklinde, zîrin vusta-yı fursu olan "**lh^{e}**" nağmesi yani "**yh^{a}**" nağmesinin tîz oktavı ve "**a**" nağmesinin iki tîz oktavı "**a**" farz edilir, böylece hâdın mutlağı "**z**" nağmesi olur.

Yine eğer Râst devrin uygulaması istenilirse bu şekilde olur: Bamın Mutlağı "**a**", sonra Sebbâbesi "**d**", sonra Zelzeli "**v**", sonra Hınsıri "**h^{a}**", sonra Meslesin Mutlağı "**ya**", sonra Vustâ-yı Fursu "**yh^{e}**", sonra Hınsırı "**yh^{a}**".

Yaygın Olmayan[375] Çeşitli İntizamlı Akordu[376]:

Bu akordda tellerin arasında önceki akordlar gibi bir intizam ve düzen yoktur. Her bir tel öncesindeki tele göre farklı bir şekilide ayarlanır. Bu durumda Meslesin Mutlağı Bamın Zelzeli ile "**v**", Mesnânın mutlağı Meslesin Bınsırı ile "**yb**", Zîrin Mutlağı Mesnânın Vusta-yı Fursu ile "**yv**", Hâddın Mutlağı Zîrin Mücennebi ile "**yh^{a}**" eşit kurulur.

Bu akordda yine Rast gibi bir devir icrâ istenilirse bu şekilde perdeler seslendirilir: Bamın Mutlağı "**a**", sonra Sebbâbesi "**d**", sonra Meslesin Mutlağı "**v**", sonra Mücennebi "**h^{a}**", sonra Zelzeli "**ya**", sonra Mesnânın Zâidi "**yc**", sonra Mesnânın Sebbâbesi "**yh^{e}**", sonra Zîrin Mücennebi veya Hâddın Mutlağı "**yh^{a}**".

Ud Tabakalarında Devirlerin Uygulama Keyfiyeti

Bu bölümde ud tabakalarında devirlerin uygulaması açıklanmıştır. Daha önce bahirler ve tabakalar kısmında Temdîd kavramı anlatılmıştı. Temdîd ve çoğulu olarak temdidât, bir bu'dun farklı tîzlik ve pestliklerde uygulanması demektir. misâl olarak eğer Zi'l-meddeteyn cinsi (iki taninî) bir kere bam telinde, sonra da mesles telinde icrâ edilirse, mesles telindeki icrâ daha tîz olur, buna da temdîd denilir. Temdîdler sayısız olabilir, ancak icrâ ve uygulaması söz konusu olunca mûsikî nağmelerine ve sâzdaki perdelerine kısıtlanır. Bu nedenle temdîdin değişmesi perdelerin ayarsızlığa ve bozukluğa yol açmaması için sayısını nağmeler ve perdelerin sayısına kadar olarak on yedi hesaplamışlardır.

Müellif bu konuyla ilgili "Bazıların tabakaların farklılıklarının nedenini Zi'l-hamsdandır diye zanetmişler" diyerek bu yanlış düşünceyi devirlerin tabakaları konusunda açıklamıştır. Müellif "bazıların" kim olduklarını söylememiştir, ancak

375 Metinde "mechul" kaydedilmiştir.

376 Ayrıca bu akord için bk. Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 142; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 181; **Makâsidü'l-elhân**, s. 111.

Merâgî de ayni fikri paylaşarak bu batıl düşünceyi "ehl-i Mâverâu'n-nahr"e nisbet vermiştir[377]. Bu yanlış anlamanın sebebi bu şekilde açıklanabilir:

Her tabaka yani her Zi'l-erba'nın bittiği nağme, sonraki tabakanın başlangıc nağmesi olur, bu şekilde birinci tabaka "**a**" nağmesinden başlarsa "**h^{a}**"nağmesinde tamamlanır, bu "**h^{a}**" nağmesi de ikinci tabakanın başlangıcı olup "**yh^{e}**" nağmesine kadardır, üçüncü tabaka da "**yh^{e}**" nağmesinden "**kb**" nağmesine kadar, dördüncü tabaka da sırasıyla "**kb**" nağmesinde "**kt**" nağmesine kadar olmalı, ancak "**kb**" nağmesi "**yh^{a}**" nağmesini aştığı için bu nağmenin yerine nazîri olan "**h^{e}**" nağmesi ve "**kt**" nağmesinin yerine de nazîri olan "**yb**" nağmesi gelir, şimdi bakıldığında üçüncü tabaka "**ye**" ve dördüncü tabaka "**h^{e}**" olunca, müellifin dediği bazıları ve Merâgî'nin zikrettiği Mâverâu'n-nahr ahalisi bunu yanlış anlayarak "**yh^{e} - kb/h^{e}**" Zi'l-erba'ı yerine "**h^{e} - yh^{e}**" olarak bir Zi'l-hams algılamışlardır.

Müellif, eserinde Merâgî gibi,Urmevî'nin Edvâr'ında geçen cetvellerin aynısını tekrar getrimiştir [378], ancak Müellif, Urmevî ve Merâgî'nin cevellerinde bulunmayan bir yenilik ile her makâmın tabakalar cetvelinin başında, makâmın ud üzerinde perdelerini de kaydetmiştir. Buna ilaveten derkenarlarda da bazı makâmları isimlerini ve edvârdaki sırasını yazmışır.

İKİNCİ FEN

İkâ' Tarifi

Eserin ikinci fenni, îkâ' ilmi hakkındadır. İkâ, tıb ilmi ile oratk noktalarından sayılır, nitekim İbn-i Sinâ da eserinde îkâ' ve ritm ilminin bilinmesini tabibin gerekçelerinden

[377] Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 129
[378] Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 54; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 130 – 142.

biri olarak zikretmiştir[379]. Nesîmî de insanın bazı nabizlerin bazı îkâ' usuller ile aynı olduğunu yazar[380].

Urmevî'den sonra telîf edilen mûsikî risâlelerindeki îkâ' konusu, Urmevî'nin kurduğu çerçevede kaleme alındığı denilebilir. Tabiki bazı yazarlar bu konuda katkıda bulunmuş, yeni bilgilier eklemişlerdir. Abdülkâdir-i Merâgî eserinde, îkâ' devirlerini eskilerin îkâ' devirleri, kendi zamanında kullanılan îkâ' devreleri ve kendisinin îcât ettiği îkâ' devirleri olarak üç kısımda işlemiştir. Bu konuda Merâgî'ye tabi' olan Kırşehrî ve Seydî gibileri de îkâ' ilmine dâir dikkat çekici bir sınıflandırmayla, îkâ' devirlerini Sakîl ve Hafîf olmak üzere iki kısma ayırırlar. Ana başlık olan bu iki devrin her birisi de dokuz devri ihtivâ eder. Sakîl sınıfına ait olan devirler: Vereşân, Revân, Türkî, Semâî, Fâhte, Serendâz, Çârzarb-i Buhârî, Hezec, Evsât. Hafîf sınıfına ait olan devirler de Remel-i Tavîl, Remel-i Kasîr (sağîr), Çârzarb, Sezarb, Zarb-ı Râh, Muhammes, Remel-i Sengîn, Çârzarb-ı Hafîf, Zarbeyn olarak açıklanmış[381].

Müellif de Urmevî'nin izinden hareketle kendi çağınadaki îkâ'ya ait bilgileri de aktarmıştır. Eserin Îkâ' bölümü "Maksad" adı altında iki kısımda ele alınmıştır. Birinci Maksad nakranın tarifi ile başlayarak îkâ'nın temelini oluşturan konular açıklanmıştır.

Nakra ve Zaman

Nakra, her bir nağmenin zaman açısından başlangıc noktasından sonuna kadar olan sürece denilmiştir. Bu nağmelerin arasındaki zamanın kısalığı veya uzunluğu iki nağmenin bir anda işitilmesine veya bağlarını kopmasına yol açmamak şartıyla hissedebilecek bir zaman dilimi olarak değerlendirilmiştir. Bu zaman dilimleri bir araya gelip bir dizi oluşturabilir. Oluşan dizi, şiir arûzu gibi dâire şeklindeyse yani tekrar başlangıc noktasına dönüp tekrarlanırsa Îkâ' denilir.[382] Bu îkâ' dâireleri çeşitli

379 İbn-i Sinâ: **Risâle der Reg-şenâsî**, s. 28.

380 Nesîmî Mûsikî manzumesinde, Sahihu'l-beden'in (sahhetli beden) nabzı Devr-i kadîm'e, ateşe mübtela olan insanın nabzı da eğer dört unsurun hava unsurun basıkısındaysa nabız başlangıcı Evfer ve sonu Revân devirlerine ve eğer su basıkını altındaysa Duyek devrine banzettiğini zikretmiştir. Nesîmî: **Nesîm-i Tarab**, s. 34.

381 Kırşehrî: **Risâle-i Mûsıkî**, s. 46; Seydî: **el-Matla' "Beyân-ı Edvâr ve Makâmat"**, TSKM, A. 3459, vr. 28b-29a.

382 İbn-i Sina'nın açıklaması doğrultusunda denilebilir. Lâdikî'de aynı görüşü paylaşmıştır. bk. Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 133b-134a.

olup insanın selîm tabına makbûl ve zamanlarının idrâkı da mümkün olmalıdır. Selîm tablar vezinlerini düşünmeden idrâk edebilir ancak bu idrâk gücü her insanda bulunmaz[383], insanlar bu hususta kabiliyetli ve kabiliyetsiz olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Kabiliyetsizler îkâ' devirlerin vezinlerini fark edemezler. Bu cemâat bu özelliği asla tahsil edemezler. Kabiliyetli olanlar ise vezinli ve vezinsizleri teşhissedebilirler, bu kesim de iki sınıftalar: bir kesimi doğuşlarında bu kabiliyet mevcut olup çocukluk yaşlarından itibâren çok şiir ve nağme duyduklarından dolayı devirler zihinlerinde nakşedilmiştir. Bu kesim okudukları her bir şiir ve lahin vezinli olur, keza îkâ' devirlerinin her bir usulunu da icrâ edebilirler, bu yüzden bunlara "Sâhib-i Usûl" derler. İkinci sınıf ise kabiliyetleri kuvveden fiile gelmeyenlerdir, ancak gayret ve çalışmaları kadarıyla kabiliyetlerini kuvveden fiile getirebilirler[384].

Müellif, bu kısımda çok önemli bir hususa değinmiştir. Müellif, îkâ'nın vezinlerini idrâk etmek, şiirlerin vezinlerini idrâk etmekten daha zor olduğuna işaret ederek, isim vermeksizin, mûsikî amelî erbâbından olup elhân tasnifi ve telîfi konusunda zamanın yegânesi ve meşhuru olan birisinden söz eder. Müellif, devamında söz ettiği şahsın, şiir tabından katiyen yoksun olduğunu öyleki tasniflerinde birçok şiiri bozuntuya uğrattığını ve kendisi de gördüğünü söyler. Mukaddime'de izâh edildiği üzere müellifin kastettiği şahis Abdülkadir-i Merâgi'dir. Bu hususdan da detaylı bir şekilde bahsedildi.

Sebeb, veted ve fâsıla

İkâ'ların zamanlarının mikdârı için tıbkı şiir arûzundaki gibi bir zaman ölçüsü gerek. Bu zamanı da iki nağmenin arasındaki en hızlı zaman dilimi esâs alınmıştır. Bu esâs alınan zaman dilimi de tıbkı arûz gibi harekeli bir harfin telaffüzü kadardır. Bu zamana da "Birinci Zaman" ismi verilmiştir.

Sebeb: Birinci zamanın iki katına da "İkinci Zaman" denilmiştir. İkinci Zaman'ın mikdârı da iki harekeli harfin zamanı kadardır. İkâ' konusunda, harflerin sesleri değil zamanların önemli olduğunu vurgulayarak ikinci harf sâkin olabilir, eğer her iki harf

[383] Ayrıca bk. Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 173; Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî,** s. 108.
[384] Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 153; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 234.

harekeli olursa "|**t^{a}n^{a} , t^{a}n^{a}**| gibi "Sebeb-i Sakîl", İkinci harf sâkin olursa "|**t^{a}n , t^{a}n**|" gibi "Sebeb-i Hafîf" denilir.

Veted: Birinci Zaman'ın üç katı ve İkinci Zaman'ın misli ve yarısı olan zamana da "Üçüncü Zaman" denilir, bunun mikdârı da üç harfin telaffüzü kadardır, |**t^{a}n^{a}n**| gibi.

Fâsıla: Birinci Zaman'ın dörd katına "Dördüncü Zaman" denilir, bunun mikdârı da "Fâsıla-yı Suğrâ" denilen dörd harfin telaffüzü kadardır, "|**t^{a}n^{a}n^{a}n**|" gibi, bu da Üçüncü Zaman'ın misli ve üçte birisi ve İkinci Zaman'ın iki katı kadardır. Müellif burada Urmevî gibi Fâsıla-ı Kübrâdan söz etmemiştir[385]. Fâsıla-ı Kübrâ ise bir sebeb-i sakîl ve bir veted-i mecmûdan oluşur "|**t^{a}n^{a}n^{a}n^{a}n**|"[386].

Bu zaman ölçülerini kısaltmak amacıyla, Birinci Zamana |**a**|, İkinci Zamana |**b**|, Üçüncü Zamana |**c**| ve Dördüncü Zamana |**d**| işaretleri seçilmiştir.

Îkâ' zamanlarının terkibleri

Bu zamanların bir araya gelmesinden çeşitli terkibler oluşabilir. Bu da Muvassal ve Mufassal olarak iki şekildedir:

Muvassal ikâlar: Bu tekriblerin zamanları tek bir türünden olur, yani sadece |**a**| zamanı olur, ya |**b**|, ya |**c**| veya |**d**| zamanı. Bu çeşit îkâ'lara "Hezec" denilir.

Bu şekilde eğer tüm zamanları |**a**| zamanı olursa, "|**t^{a}n^{a} , t^{a}n^{a} , t^{a}n^{a} , t^{a}n^{a}**|" gibi, "Seriü'l-hezec" derler.

Eğer tüm zamanlar |**b**| zamanı olursa, "|**t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n , t^{a}n**|" gibi, "Hafîfü'l-hezec" denilir.

Eğer tüm zamanlar |**c**| zamanı olursa, "|**t^{a}n^{a}n , t^{a}n^{a}n , t^{a}n^{a}n , t^{a}n^{a}n**|" gibi, Hafîfü "Sakîli'l-hezec" denilir.

---

385 Safiyüddîn el-Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-mûsikî**, s. 73. Kutbuddîn-i Şîrâzî de bu fâsıladan bahsetmemiştir. **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 159.

386 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 235; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 155; Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî,** s. 104.

Eğer tüm zamanlar |**d**| zamanı olursa, "|**$t^a n^a n^a n$, $t^a n^a n^a n$, $t^a n^a n^a n$, $t^a n^a n^a n$**|" gibi, "Sakîlü'l-hezec" denilir.

Seriü'l-hezec îkâ'sında hem (t) harfine ve hem (n) harfine nakra yapılabilir. Ama diğer Hezeclerde sadece (t) harfine nakra vurulur.

Mufassal İkâlar: bu îkâ'da zaman dilimleri çeşitli olur. Bu da Senâî, Selâsî ve Rubâî olarak üç kısma ayrılır.

Senâî : bu îkâ'da ikinci zaman birinci zamandan daha uzun olmak şartıyla iki zaman dilimi olur. Müellif bu kısmın çeşitlerini dört olarak zikretmiştir, ancak kısımları ya |b, c|, ya |b, d| veya |c, d| olur, birinci zaman olan |a| zamanı da sonrasından gelen zaman ile terkib olduğu için söz konusu olamaz, çünkü bu terkibleri meydana getirecektir: |a + b : $t^a n^a n$|; |a + c : **$t^a n^a n^a n$**|; |a + d : **$t^a n^a n^a n^a n$**|. Dolayısıyla bu îkâ'nın dörd değil üç kısmı olacaktır. Alişâh-i Evbehî de bu îkâ'nın terkiblerini zikrettikten sonra bunun ters terkiblerini de izâh ederek on iki kısmını açıklamıştır. [387]

Selâsî: bu îkâ' üç zaman dilimini içererek iki türdedir: Mutesâvî ve Mutefâzıl.

Mutesâvî: bu îkâ'da ilk iki zaman aynı çeşitten olup üçüncü zaman ise o çeşitten daha uzun olur, "|**$t^a n^a n$, $t^a n^a n$, $t^a n^a n^a n$**|" gibi. Bu kısım da Hezec îkâ'sına kıyasen dört sınıfta olur.

Mutefâzıl olan îkâ'da tüm üç zaman farklı olur. bu da iki kısma ayrılır: Muttasıl ve Munfasıl.

Muttasıl olan türde kısa olan iki zamanı peş peşe olur, "|**$t^a n$, $t^a n^a n$, $t^a n^a n^a n$**|" gibi. Munfasıl'de en büyük zaman iki küçük zamanın arasında olur, "|**$t^a n$, $t^a n^a n^a n$, $t^a n^a n$**|" gibi. Bu kısımların her birisi de üç türde olabilir[388].

---

387 Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 66-67.

388 Alişâh-ı Evbehî, bu devrin altmış türü olduğunu kaydeder. Evbehî'nin ifâdesine göre Selâsî üç cinsten oluşur. Sınıfları da altmıştır. Zîrâ bu kısım ya Muttasıl olur ya Munfasıl. Muttasıl olan da ya Mütesâvî olur ya Mütefâzıl. Mütesâvî olan da ya Asgar olur ya Akbar ve her birisi de dört kısım olmak üzere ya Müstevî olur ya Münakis. Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 66.

Alişâh-ı Evbehî, bu devrin altmış türü olduğunu kaydeder. Evbehî'nin ifâdesine göre

Rubâî: bu îkâ'da dört zaman dilimi vardır. bu kısım da Mütesâvî ve Mutefâzıl olarak iki türdedir.

Îkâlar

İkinci Maksad'da cüzvî îkâlar konu edinmiştir. Bu bölümde Sakîl, Remil ve Fâhtî olarak meşhur îkâ'lardan bahsedilmiştir.

Sakîl: bu îkâ'nın her bir devrinde |**a**| zamanı olan Seri'-i Hezec'den on altı zaman bulunur, böylece sekiz Sebeb-i Sakîl'den oluşur; Seri'-i Hezec de Muvassıllardan olduğu için zamanlarını fâsılalar ile icrâ edilir, yani zamanlarını ya |**b**| zamanına göre iki iki, ya da |**c**| zamanına göre üç üç, ya da |**d**| zamanına göre dört dört birleştirerek icrâ edilir. Sakîller de üç ksısımdır:

Sakîl-i Evvel: iki Veted, Fâsıla, Sebeb-i Hafîf ve Fâsıla: "|$\mathbf{t^an^an}$, $\mathbf{t^an^an}$, $\mathbf{t^an^an^an}$, $\mathbf{t^an}$, $\mathbf{t^an^an^an}$ |" gibi (mefâilün fealün müfteilün) vezninde. Alişâh-ı Evbehî'ye göre bu îkâ'ya İranlılar Vereşân ve Araplar Sakîl-i Evvel de demişler[389]

Nakralar veted, Fâsıla ve sebeblerin (**t**) harfine vurulur, bazen de harekeli olan (**n**) harflere de nakra vurulur. Velhasıl, bu devirlerde üç çeşit harf bulunmaktadır: **A'mede-i Harekât**[390] denilen (**t**) harfleri, **A'mede-i Sekenât** denilen sakin (**n**) harfleri ve **Müdrecât** denilen harekeli (**n**) harfleri ki eğer istenilirse bu harfe nakra vurulabilinir. A'mede-i Harekât için (**k**) ve Müdrecât için (**d**) işaretleri koyulur, A'mede-i Sekenât da işâretsız bırakırır.

Bazıları bu dâireyi iki zarb ile vururlar ki buna **Zarb-i asl** derler, bu iki zarb da birinci Fâsıladaki üçüncü nakrası ve ikinci Fâsılanın ilk nakrasıdır, yani "fa'lün"un (L) harfi ve "müfte'ilün"un (t) harfi, diğer harflerin de sadece zamanları değerlendirilir.

---

389. Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 74, 160; Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 180a; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 719.

390 (*اعمدة*) a'mede, amud (عمود) kelimesinin çoğuludur. Amud da sütûn ve direk manasındadır.

Velhasıl bu şekilde iki nakranın arasındaki kısa zaman, (**d**) zamanı ve uzun olan zamanı da on iki (**a**) zamanı olur.

Sakîl-i Sânî: iki |**c**|, bir |**b**| ve tekrar iki |**c**| ve bir |**b**|'den mürekkebdir, "|**$t^a n^a n$, $t^a n^a n$, $t^a n$** , **$t^a n^a n$, $t^a n^a n$, $t^a n$**|" ve (mefâîlü fe' mefâîlü fe') vezninde. Bu îkâ'da devir iki kere tekrarlanırsa "Muhammes**"** derler, zîrâ beş harekesi olur, üçü A'medelerden ve ikisi de Müdreclerden. Sakîl-i Sânî'nin zarb-i aslı, birinci vetedin (**t**) ve dördüncü vetedin (**n**) harfleridir, yani (mütefâ'ilün)'un (m) ve (fa'ulûn)'un (ayn) harfleri.

Hafîf-i Sakîl, dörd sabeb-i hafif ve dörd Sakîlden mürekkebdir, "| **$t^a n$, $t^a n^a$, $t^a n$, $t^a n^a$, $t^a n$, $t^a n^a$, $t^a n$, $t^a n^a$** |" gibi ve (müfte'ilün mütefâ'iletün fe') vezniyle. Eğer bunu (fâ'il) vezninde dörd devir olarak ve her biri de dörd zamanlı olarak sayarsak, Sakîl-i Sânînin yarısı ve Sakîl-i Evvelin çeyreği olur. Bu dâirenin zarb-i aslı, on altı zaman itibari ile birinci ve dördüncü sebeblerin ilk nakralarıdır.

Bu üç Sakîl dâireleri on altı zamanlı olduklarında aralarındaki fark bu şekilde olur: dört zamandan Sakîl-i Evvel'de |**d**|, |**c**| ve |**b**| zamanları olur ve |**a**| zamanı olmaz; Sakîl-i Sânî'de ise |**a**| zamanı olmaz; Hafif-i Sakîlde de |**d**| ve |**c**| zamanları kayıptır. Eğer bu dâirelerin zamanlarını değişik farz edersek, Sakîl-i Evvel, Sakîl-i Sânîni iki katı olur ve Hafif-i Sakîl de Sakîl-i Sânî'nin yarısı.

Bazılar Sakîl-i Evveli iki katına çikartarak otuz iki zaman, Sakîl-i Sânî'yi de olduğu gibi on altı zaman ve Hafif-i Sakîl'e de küçük devrinin iki katı olarak sekiz zaman verirler.

Bazılar içinde (**a**) zamanı bulunana Sakîl-i Sânî ve içinde (**c**) zamanı olana da Hafif derler; zîrâ eğer Hafif-i Sakîl'de bir ses icrâ olursa ve iki kişi birisi Hafif ve diğer Sakîl-i Sânî vezinlerinde onun ikâsını icrâ ederlerse, devrin iadesine gelince Sakîl-i Sânî Hafif'e göre daha erken başa döner, çünkü Sakîl-i Sânîde harekelilerin sayısı ondur ve Hafif'de on iki. ·

Müellif bu konuda Hafifin zamanı Sakîl-i Sânî'nin zamanından daha fazla olduğu bilgisi ile Sakîl ismi de görünüşte ona daha uygun olduğunu yazarak bu düşüncenin iknâ edici olmadığını açıklar. Zîrâ bu kıyasla Sakîl-i Evvel, Hafif'ten daha hafiftir,

çünkü Sakîl-i Evvel'in A'mede-i Sekenât'ı beş ve Hafif'inki dörttür, dolayısıyla ona Sakîl-i Evvel denilmesi gerekecek, ancak bu isimlendirmelerde zaman devamlılığı esâs alınır, öyleki Sebeb-i Hafif ve Sebeb-i Sakîl'in zamanaları eşit olsun.

Remel: bunlar da üç kısımdır: Remel, Muzâaf-ı Remel ve Remel-i Hafifi.

Remel: dört Sebeb ve bir Fâsıladan oluşarak on iki zamanldır: "|**t^an , t^an , t^an , t^an , $t^a n^a n^a$n**|" gibi ve (Mef'ûlün, Müfte'ilün) vezninde. Bu îkâ'da bazen iki Sebebi birleştirerek bir Fâsıla yapilir: "| **t^an , t^an , $t^a n^a n^a$n , $t^a n^a n^a$n** |" gibi ve (Mef'ûlün, Müfâ'iletün) vezninde. Bu devrin zarb-i aslı birinci Sebeb ve son Fâsılanın (**t**) harfleridir. Alişâh-ı Evbehî'ye göre İranlılar bu devre "do-yek/düyek" derler [391]

Muzâaf-i Remel: Remel'in iki katıdır. iki Fâsıla ve altı Sebeb-i Hafif ve bir Fâsıla'dan mürekkebdir: , "|**$t^a n^a n^a$n , $t^a n^a n^a$n , t^an , t^an , t^an , t^an , t^an , $t^a n^a n^a$n** |" gibi ve (Mütefâ'iletün, Mef'ûlün, Mef'ûlün, Fa'elün)[392] vezninde. Bu devrin A'mede-i Harekât'ı ve A'mede-i Sakenât'ı dokuz ve Müdrecât'ı altı ve zarb-ı aslları da birinci Fâsıla ve altıncı Sebebebin (**t**)larıdır. Böylece en yakın nakralar arasında altı zaman bulunacaktır. Bu da Sakîl-i Evvel'deki en yakın nakra zamanların misli ve yarısıdır[393].

Müellifin ifâdesine göre bu devre İran'da Sakîl denilir, gayet yaygındır ve tasnif ettikleri sözler de bu vezindedir. Alişâh-i Evbehî'nin ifâdesine göre İranlılar bu îkâ'ya "**Şâdiyâne**" [394], Fathullah-ı Şîrvânî'ye göre de "Zarb-ı Asl" derler[395].

Müellifin verdiği bilgileregöre bazı son üstadlar bu devrin zarb-i aslının sayısını birinci, üçüncü ve dördüncü sebeplerin ve üçüncü Fâsılanın (**t**)si olarak dört tutmuşlar. İran Besteleri ve Amel'leri ekseri bu vezindedir. Buna da "**Çârzarb**" ismi vermişler

391 Alişâh-ı Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, s. 76.

392 Mevlânâ Benâyî de aynı arûzu vermiştir. Ancak (Mütefâ'iletün) yerine (fa'ilün fa'ilün) daha uygun olduğu denilebiri. bk. Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî**, s. 115.

393 Sakîl-i evvelin son zamanı olan ($t^a n^a n^a$n)'in (t) harfine nakra vurulur. Devrirdeki diğer nakra ise |c| zamanı olan ($t^a n^a$n)'nin (t) harfine vurulur. Bunların arasındaki zaman ise |d| zamanı olur.

394 Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, s. 77; ayrıca bk. Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî**, s. 115.

395 Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 722.

[396]. Abdülkâdir-i Merâgî[397] bu devrin mücidini Urmevî'den sonra yaşamış Muhammed Şâh-ı Rebâbî namında bir zat olduğunu kaydetmişitir.[398]

Hafif-i Remel: bir |**b**| ve bir |**d**| zamanından mürekkeb altı zamanlıdır: "|**t^an , $t^a n^a n^a$n**|" gibi ve (Müfte'ilün) vezninde. Bu devir ters de olabilir: "|**$t^a n^a n^a$n , t^an**|" gibi ve (Fa'elâtün) vezninde. Alişâh-ı Evbehî eserinde iki Fa'elâtün'dan oluşan devire İrâk ehli "Hezec-i Çenber" ve Horasan ehli "Reh-i Semâ'" isim verdiklerini kaydetmiştir.[399]

Nesîmi eserinde iki Remel'den söz eder. Birisi Hasan Ûdî'nin icâdı olup sekiz zamnlıdır: sebeb-i sakîl, sebeb-i sakîl, Fâsıla-ı Suğra, |**$t^a n^a$, $t^a n^a$, $t^a n^a n^a$n**|. Diğeri de on altı zamanlı Remel-i Tavîl'dir. Bu devir bir veted-i mecmu, fasıla-ı kübra ve dört sebeb-i hafif'ten oluşmuştur: |**$t^a n^a$n, $t^a n^a n^a n^a$n, t^an, t^an, t^an, t^an**|[400].

Fâhtî:[401] bu îkâ' iki türdür. Müellifin Birinci türü kaydettiği Fâhti-yi Kebîr[402]: dört Fâsıla ve iki Sebeb'ten oluşarak yirmi zamanlıdır, bazen de bir Sebebi, devrin başına getirerek Fâsılalardan önce koyulur, bazen de bu Sebepler sırasıyla Fâsılaların arasında yerleştirilir, "|**t^an , $t^a n^a n^a$n , $t^a n^a n^a$n , t^an , $t^a n^a n^a$n , $t^a n^a n^a$n**|" gibi ve (Müfte'ilün, Fe'alün, Müfte'ilün, Fe'alün) vezninde. Bazen de her iki Fâsıla arasına bir Sebeb yerleşir, "|**$t^a n^a n^a$n , t^an , $t^a n^a n^a$n , $t^a n^a n^a$n , t^an , $t^a n^a n^a$n**|" gibi ve (Fa'elâtün, Fa'ilün, Fa'elâtün, Fa'ilün) vezninde. Müellifin ifâdesine göre bu devir İranlılara hâs bir devirdir

---

396 Mevlânâ Benâyî, eserinde Çârzarb devrin Çârzarb-i Evsat, Sânî, Sagîr, Kebîr ve Vasat, Seydî de Çârzarb-i Buhârî, hafîf ve sakîl türlerinden söz etmiştir. bk. **Risâle der mûsikî**, s. 115-118; **el-Matla'**, TSMK, A. 3459, vr. 29a.

397 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmi'ul'l-elhân**, s. 223.

398 Merâgî, *Şerh-i Edvâr*'ında bu şahsın ismini Muhammed Şâh-ı Rebânî ve Seydî de "Muhammed Reyyây" şeklinde kaydetmişler. Bu iki kelimenin yazılışları (ریای/ربانی) Rebâbî (ربابی) kelimesine benzettiğinden dolayı müstensih hatası denilebilir. bk. Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 266; Seydî: **el-Matla' "Beyân-ı Edvâr ve Makâmat"**, TSMK, nr. A. 3459, vr. 31a.

399 Alişâh-ı Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, s. 75.

400 Nesîmî: **Nesîm-i Tarab**, s. 107, 109; Seydî, bu devri on sekiz nakralı olarak tanıtmıştır, bk. **el-Matla' "Beyân-ı Edvâr ve Makâmat"**, TSMK. nr. A. 3459, vr. 29b.

401 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 184.

402 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiul'l-elhân**, s. 244; Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 166; Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 119.

Fâhtî'nin ikinci türü, birinci türün yarısı olarak on zamanlıdır ve ona Türkî derler. Bu ikâ |b| ve iki |c| zamanından terkib olmuştur: "|**t^an, t^an^an, t^an, t^an^an**|" gibi ve (Fa'ilün, Fa'ilün) vezninde.

Mevlânâ Benâyî ve Alişâh-ı Evbehî bu devrin tersine "Fâhtî-yi Sagîr" olarak adlandırmışlar [403], bazıları da "Çenber" ismini vermiştir[404]. Urmevî de *Edvâr*'da bu îkâ'ya Hafîf-i Remel demiştir[405] ve müellif de buna muhalif olarak Remel ile fazla alakası olmadığını yazıyor.[406]

Lâdikî, amel erbabı nezdinde, dört Fâhtî olduğunu kaydetmiştir. birincisi beş nakaralı (**t^an^an, t^an**) Fâhtî-yi Esgar'dır. İkincisi on nakaralı (**t^an, $t^an^an^an$, $t^an^an^an$**) Fâhtî-yi Sagîr'dir. üçüncüsü yirmi nakaralı (**t^an, $t^an^an^an$, $t^an^an^an$, t^an, $t^an^an^an$, $t^an^an^an$**) Fâhtî-yi Muza'âf'tır. Dördüncüsü ise öncekinin iki katı olarak kırk nakreli Fâhtî-yi İz'âf'tır.[407]

Nesîmî bu devri on iki nakralı olarak sebeb-i hafif, fasıla-ı suğra, fasıla-ı suğra, sebeb-i hafif'ten oluştuğunu kaydeder[408].

Müellif İkâ bölümünün sonunda Dâire-i Mevlânâ Safîyüddîn isim verdiği Urmevî'nin bir Sebeb ve üç Fâsıladan müteşekkil on dört zamanlı (t^an, $t^an^an^an^an$, $t^an^an^an^an$, $t^an^an^an^an$) bir devir icâd ve üzerinde birkaç beste tasnîf ettiğinden bahseder. Alişâh-i Evbehî de eserinde, Urmevî'nin bu icâdıyla beraber Abdülkâdir-i Merâgî'nin icâd ettiği Devr-i Mieteyn ve Devr-i Zarbü'l-fath îkâ'larından da bahsetmiştir[409].

---

403 Mevlânâ Benâyî: **Risâle der mûsikî**, s. 119.
404 Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s.155 ve 169
405 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 79-80
406 Abdü'l-Mü'min b. Safiyyüddîn Curcânî, Fâhti-yi Kebîr ve Sagir'in mucidini Melikşâh'ın gulamı olarak kaydetmiştir. **Behcetu'r-rûh**, s. 127.
407 Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3655, vr. 187b-
408 Nesîmî: **Nesîm-i Tarab**, s. 99, 100, 106
409 Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 168.

HÂTİME

Eserin son bölümü olan Hâtime, mûsikînin icrâ keyfîyeti ve uygulaması konusundadır. Bu bölüm de "Maksad" isminde iki kısımda işlenmiştir. Birinci Maksad da "Mevrid" adı altında iki kısma getirilmiştir.

İntikâller

Birinci Mevrid'de intikâllerin keyfîyeti açıklanmıştır. Müellif önce her bir lahin, Tâm ve Nâkıs Cem'lerden oluştuğunu ve bunların nağme sayısı da dokuzdan fazla ve dörtten az omadığına değinerek, lahinlerin bu kadar nağme ile mükemmel olamayacağını söyler. Dolayısıyla lahinler için "Mebânî-yi Lahin" ismi verilen aslı nağmeler dışında Zevâid[410] denilen diğer nağmelere ihtiyâc olacağını vurgular.

Zevâid nağmeler iki türdür. Birinci türü ya aslı nağmelerin oktavı veya beşli veya dörtlü nisbetinde olan nağmelerdir. Diğer türü de Aslı nağmeler ile uyumlu olan diğer nisbetlerde olan nağmelerdir. Bir lahinde Aslı nağmeler arasında veya Aslı nağmelerden Zevâid nağmelere intikâl denilen geçit ile gerçekleşir.

İntikâl iki çeşittir. Eğer sadece Aslı nağmeler arasındaysa "**Müstakîm intikâl**" denilir. Bu intkâlda nağme hareketleri peş peşe olursa "**Muttasıl**" ve eğer aralı olursa "**Tâfır**"[411] denilir.

Aslı nağmelere dönüş yapılan intikâllara da **Râci'** intikâlı isim verilmiştir. Bu intikâl da **Mun'atıf** ve **Mun'aric** olarak iki türlüdür. Mun'atıf intikâlda başlangıc nağmeye dönüş yapılır. Mun'aric intikâl da başlangıç olmayan bir nağmeye dönüş yapılır.

Bu iki türde olan dönüş ya tek bir seferde olur ki ona **Râci'-i Ferd** derler, yada birkaç defada olur ki ona da **Râci'-i Mütevâtır** derler. Râci'-i Mütevâtır da eğer her dönüşü belli bir başlangıc nağmeye olursa ona **Müstedîr** ve farklı nağmelere olursa **Mudalla** derler.

---

410 (*زوائد*) zevâid, "zâid" kelimesinin çoğuludur.

411 (*طافر*) bu kelime (*طفر*) "tefere" kelimesinin ism-i fâilidir. Uçan ve atlayan manasındadır.

<table>
<tr><td rowspan="12">İntikâl</td><td rowspan="6">Müstakim</td><td rowspan="3">Muttasıl</td><td colspan="2">Râci’-i ferd</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Râci’-i Mütevâtır</td><td>Müstedîr</td></tr>
<tr><td>Mudalla</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Tâfır</td><td colspan="2">Râci’-i ferd</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Râci’-i Mütevâtır</td><td>Müstedîr</td></tr>
<tr><td>Mudalla</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Râci’</td><td rowspan="3">Mun’atıf</td><td colspan="2">Râci’-i ferd</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Râci’-i Mütevâtır</td><td>Müstedîr</td></tr>
<tr><td>Mudalla</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Mun’aric</td><td colspan="2">Râci’-i ferd</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Râci’-i Mütevâtır</td><td>Müstedîr</td></tr>
<tr><td>Mudalla</td></tr>
</table>

Şekil 189: İntikâllar Çeşitleri

Müellif devamında Fârâbî’nin intikâllar hakkında tasarladığı cetveli getirmiştir[412].

Şeddlerin Özellikleri

Devirlerin insan nefsi üzerinde olan etkisi konusu, mûsikî ve tıb ilimlerin ortak noktalarından birisi denilebilir. Mûsikî erbabı mûsikînin daha çok insan ruhu ve nefsine olan etkisinden söz ederken, büyük tabibler ve hekimler nefse olan etkisi ile beraber insanın cismine olan tesirinden de söz etmişlerdir. Hatta büyük hekim İbn-i Hindû (ö. 423/1032) *Miftâhu’t-tıb ve minhâcü’t-tullâb* eserinde mûsikî ilmini tıb ilmine dahil olduğunu zikreder[413]. Genel olarak büyük hekimler bir tabibin “hastalıkları tesbit edebilmesi için mûsikî ilmine vakıf olmasını”,[414] “Hendese, hesap, nücum ve mûsikî ilimlerinin bilmesini”[415] veya Ahmed b. Sahl Belhî (ö. 322/933) gibi mûsikî insan için en şerefli lezzet olduğuna işaret ederek insanî faziletlerini kemala erdirebilmek için mûsikîden faydalanmalı olduğunu vurgular[416]. Mûsikî, tıb ve hastalık tedavileri ile ilişkin

[412] Safiyüddîn el-Urmevî: **eş-Şerefîyye**, s. 170; Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu’l-elhân**, s. 215 ve **Şerh-i Edvâr**, Süleymaniye küt. Nuruosmaniye, nr. 3651, vr. 96a;

[413] İbn Hindû: **Miftâhu’t-tıb ve minhâcü’t-tullâb**, haz. Mehdî Muhakkık ve Muhammed Takī Dânişpejûh, Tahran 1368, S. 56.

[414] Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriya-yi Râzî: **et-Tıbbü’l-Mansûrî**; trc. Muhammed İbrahim Zâkir, s. 123.

[415] Ali b. Abbas el-Mecûsî Ahvâzî: **Kâmilü’s-sınâʿati’t-tıbbiyye**; trc. Seyyid Muhammed Hâlid, Tehran 1322, s. 261-262.

[416] Ahmed b. Sahl Belhî: **Mesâlihü'l-ebdâni ve'l-enfüs**, s. 477-479.

birçok eserde söz edilmiştir [417]. Bazı mûsikî nazeriyatçıları da aynı görüşleri eserlerinde paylaşarak[418] hastanelerde mûsikî tedâvîsinin yapıldığını kayd emişlerdir[419].

Devirlerin İnsân Nefsine Etkisi

Çalıştığımız eserin Müellifi de daha önce "iki tarafı bağlı olan inci dizisi" manasında olan Şedd ıstılahını, meşhur on iki makâm için kullanıldığı açıklandı. Bu bölümünde kısaca bu şeddlerin insân nefsine bıraktığı etkisinden söz etmişir.

Müellife göre zü'l-meddeteyn cinsi yani iki taninînin özelliği[420] cesâret ve güç vermektir. Bu cins Uşşâk, Nevâ ve Bûselîk devirlerinde bulunduğu için cesâretlendiren devirler olarak zikredilmişir. Ayrıca şerif nisbetlerin sayısı da bu etkiyi daha güçlendirebilir. Bu neden ile Uşşâk ve Nevâ devirlerinde şerif nisbetlerin sayısı daha fazla olduğu için bu cesâret gücü de daha fazla olur. Bu makâm daha çok Türkler, Zencîler, Habeşe ahalisi ve dağlarda iskân edenler[421] tarafından kullanılır, savaşlarında okunan recezler ve marşları bu makâmda olur, Moğollar da Kopuz ve Evzan gibi sâzlarının tellerini bu cinsin nağmelerine göre akord ederler.[422]

Râst, İrâk, İsfahan, Nevrûz, Muhayyer ve Nühüft makâmları da rahatlık ve ferahlık getirir.

---

417 **Mücmelü'l-hikme**, tercüme-i resâil-i İhvânu's-safâ, haz. MT Daneshpajooh, I Afshar, Tehran: Pajuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî, Tehran, 1996. S.78-79.; Abdü'l-Mü'min b. Safiyyüddîn Curcânî: **Behcetu'r-rûh**, s. 30- 32; Ibn Rabbane Tabarî: **Firdevsü'l-hikme**, Beirut, Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2002, s. 82; Ahaveynî: **Hidâyeti'l-muteallimin fî't-tıb**, Mashhad, Danişgâh-i Firdevsî, 1992, s. 165, 653; Cürcânî Seyyid İsmail: **el-Ağrâzı't-tıbbîyye ve'l-mebâhisi'l-Alâiyye**, s. 281; Cürcânî Seyyid İsmail: **Zahire-i Harezmşâhî**, c.1, s. 804, c.2, s. 94, 701, c.3. s. 170; el-Kindi: **Risâle fî tertibi'n-nağem**, 1965، 18 – 19; Abdülkâdir-i Merâgî: **Mekâsidü'l-elhân**, s. 101.

418 Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiʿu'l-elhân**, s. 12, 105, 231; **Mekâsidü'l-elhân**, s. 100; **Şerh-i Edvâr**, s. 277.

419 Hasan Kâşânî: **Kenzü't-tuhaf**, s. 94, 107.

420 Bu mod ile ilgili bk. Suzuki, M; Okamura, N; Kwachi, Y & Tashiro, M (2008), Discrete cortical regions associated with the musical beauty of major and minor chords. Cognitive, Affective, Behavioral Neuroscince, 8, 126-131.

421 Müellif burada dağlar için Cibâl kelimesi kullanmıştır, Cibâl kelimesi lugatta dağlar manasındadır ama bir istilah olarak, Tabaristân bölgesine de dağlık olduğu için Cibal denilmiştir. Bu bölgenin ahalisi de cesaret ve silahşorluğa meşhurdur. bk. Hândmîr: **Habîbü's-sîyer**, c. 2, s. 416-417.

422 Abdülkâdir-i Merâgî, eserinde Moğollardan söz etmeksizin Kopuz sâzını Rûm diyarına mensub ederek iki sâzın yapısından söz etmiştir. bk. **Şerh-i Edvâr**, s. 353.

Hüseynî, Hicâzî, Gerdânîde de gevşeklik ile beraber ferahlık getirir, zîrâ bu devirlerin şerif nisbetleri Râst ve Râst'ın ihvânlarına[423] göre daha azdır.

Büzürg, Gevaşt ve *Edvâr* Sahibi'nin seçtiği Hicâzî makâmların verdiği ferahlığı, hüzün ile karışıktır.

Râhûvî, Zengûle ve Zîrefkend devirleri de gayet hüzünlüdür, zîrâ bu devirlerin uyumsuzlukları gizlidir.[424]

Parmaklar ile Uygulama Keyfiyeti

Hâtime bölümün ikinci Maksad'ı, uygulama ile ilgilidir. Bu bölüm de Matla' ve Makta' isminde iki kısımda işlnmiştir.

Matla' kısmında parmaklar ile uygulama keyfiyeti zikredilmiştir.

Bu bölümde ilmî konuların amele getirilmesi ve uygulaması açıklanmıştır. Mûsikî icrâsını öğrenmek için ilk önce üstat birisinin sâzı nasıl kucağını aldığı ve icrâsını iyi bakıp mızrap vurma ve parmak koymayı öğrenmek gerekir. Sonra zamanlara dikkat ederek bir tel üzerinde sebebin (t) ve (n) harfleri üzerine inici ve çıkıcı mızrap vurma alışması yapılsın. İyice öğrendikten sonra vetedler ve fâsılalar üzerinde mızrap çalışmaları yapılsın. Sonra bu alışma birkaç tel üzerinde yapılsın. Bu aşamadan sonra yavaş yavaş perdelerin tutması çalışılsın. Taninî bu'du sebbâbe ve hınsır parmaklarıyla seslendiririr.

Tüm parmak hareketleri ve intikâlları, telin mutlağından başladığında altı şekilde olur ki buna da "Esâbi'-i Sitte" veya "şeş enguşt" derler:

---

423 İhvân kelimesi, Arapça'da kardeşleri manasındadır. Bu kelime zaman içerisinde bir ıstılah haline gelmiş denilebilir. Zirâ bazı yazarlar tarafından da bu kelime aynı manalarda kullanılmıştır. Râstîn ihvânlarından kasıt ise, Râst ile ayni tabaka ve seviyede olan İrâk, İsfahan ve Nevrûz devirleridir. bk. Alişâh-i Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 49, 57; Mevlânâ Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 72.

424 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fî'l-mûsika**, s. 84; Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 277; Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 277; Fethullah-i Şîrvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 710.

Birinci şekli: Sebbâbe ve Vustâ; İkincisi: Sebbâbe ve zelzel; Üçüncüsü: Sebbâbe ve Bınsır; Dördüncüsü: mücenneb ve vusta-yı Furs; Beşincisi: mücenneb ve zelzel; Altıncısı de zâid ve vusta-yı Furs.

Bu yöntem, icrâ uygulanmasında kullanılmaktaydı. Urmevî'den önce, nağmelerin kayd etmesi ve notasyon konusu, bu parmakların ud üzerindeki altı şekli ile, bestelerde kullanılan nağmeler gösterilmekte idi. Bu husus ve örnekleri Ebü'l-Ferec-i İsfâhânî'nin *el-Agânî* eserinde bolca rastlanabilir. Urmevî de her iki eserinde "tarik-i kadîm" ibâreleri ile bu eski yöntemi açıklamakla beraber kendisi notasyon sistemini de sunmuştur. Müellif de bu konuya, nash olup yaygın olmadığı için değinmemiştir.

Beste ve Notasyon

Eserin son kısmı olan Makta'da, Urmevî'nin *Edvâr*'ında gelen beste konu edinmiştir.

İlm-i elhân ve ilm-i îkâ'nın bilinmesinden sonra, mûsikînin gâyesi olan besteleme ve icrâ söz konusu olacaktır. Bestelerin nağmeleri sabt-i elhân veya notasiyon denilen yoluyla dökümana getirilir. Safiyüddin-i Urmevî ud sâzında uygulamak için *Edvâr*[425] ve *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi'n-nisebi't-teʾlîfiyye*'sinde[426] "Kadim tarikinde Mücenneb-i Remel"[427] ve "Kadim tarikinde Sekil-i evvel"[428] olmak üzere iki notasyon örneklerini kaydetmiştir. Bu konu önemine rağmen nazariyâçılar tarafından, üzerinde olması gereken şekilde durulmamış veya bu konuya hiç işâret edilmemiştir.

Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân ile beraber Kutbuddîn-i Şîrâzî *Dürretü't-tâc*'ında[429], Mübârekşâh-i Buhârî *Şerhi'l-Edvâr*'ında[430], Yahya Kâşî'nin Cemâleddin Ebu İshâk-ı İncû adına 2 Muharrem 746'da (5 Mayis 1345) tamamladığı *Şerh-i Edvâr*'ında[431], Abdülkâdir-i Merâgî *Şerh-i Edvâr*''ında[432], yazarı mechul olan *Şerhi'l-Edvâr*'ında[433],

---

425 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr fi'l-mûsika**, s. 94-95.
426 Safiyüddîn el-Urmevî: **er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi'n-nisebi't-teʾlîfiyye**, 1984, s.134-135
427 (*طريقة فى القديم يعرف بمجنب الرمل*)
428 (*طريقة فى القديم ثقيل اول*)
429 Kutbuddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc**, c. 1, s. 170-172.
430 Mübârekşâh: **Şerhi'l-Edvâr**, TSMK. nr. A 3458, vr. 66b.
431 İmâdüddîn Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, İran Meclis küt. nr. 2207, vr. 28b.
432 Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 281.
433 **Şerhi'l-Edvâr**, British Museum Library, nr. Add MS 7471, vr. 91a.

Sükrullah b. Ahmed *Edvâr-i Mûsikî*'sinde[434], Mevlânâ Benâyî, *Risâle der Mûsikî*'sinde[435], Muhammed İsmâil-i İsfahânî *Şerh-i Edvâr*'ında[436], bu konuya değinmişler, fakat görüldüğü gibi bu eserlerin çoğu Urmevî'nin *Edvâr*'ına yazılan şerhlerdir. Dolayısıyla Urmevî'nin sözleri tekrarlanmıştır. Bu konunun önemini hatırlatarak ilginç olan husus şu ki aşağıdaki zikredilen klasik eserlerinde bu konuya değinmemesidir:

Lutfullah-i Semerkandî'nin 798 (1396) yılında yazdığı *Şerl-i Edvâr*[437], Abdulaziz-i Merâgî'nin *Nikâvetü'l-edvâr*'ı, Lâdikî'nin *Fethîyye* ve *Zeynü'l-elhân fî ilmi't-telîfi ve'l-evzân* eserleri, Mahmud b. Abdulazizi-i Merâgî'nin *Mekâsidü'l-edvâr*'ı, Alişâh-i Evbehî'nin *Mukaddimetu'l-usûl*'u, Fethullah-i Şirvânî'nin *el-Mecelle fî'l-mûsika*'sı, Kemaleddin-i Benâyî'nin *Risâle der Mûsikî*'si ve Abdurrahman-ı Câmî'nin *Risâle-i Mûsikî*'si.

Dikkat edilmesi gereken husus, şu ki Edvâr'ın bazı eski nüshaları on beş bab değil on dörd bab olup İkâ ilminde tamamlanmıştır. Örnek olarak *Edvâr*'ın Fatih küt. nr. 3662 nüshası gayet hoş ve şahane bir uslupla istinsah edilmiş herhangi bir varak düşmesi ve noksanlığına maruz kalmayarak eserin dibacesinde açıkça on dörd babdan söz edilmiştir [438].

Kitâb-ı Fârsî fî Fenni'l-elhân'da da bu konu ile ilişkin Urmevî'nin yazdıkları hemen hemen aynısı nakledilmiştir. Urmevî'nin veriği örneklerin birisi üzerinde şu şekilde izâh yapılabilir:

İlm-i elhân'dan kaynaklanan nağmeler ve ilm-i îkâ'dan kaynaklanan zamanlar Notasiyonun temelini oluşturan iki unsurdur. Bir makâm, devir, şube, âvâze veya terkib ismi verildiğinde nağmeler ve îkâ' ismi verildiğinde zamanlar tesbitlenir. Ancak bunlar bir bestenin sadece çerçeve ve çerçevenin içindeki melzemelerini göstermektedir. Yani makâm bestenin çerçevesi ve nağmeleri de çerçevenin içindeki

---

434 Ramazan Kamiloğlu, "Ahmed Oglu Sükrullah ve Edvâr-ı Mûsikî Adlı seri", Ankara Ünverstesi Sosyal Bilmler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara-2007, s. 121

435 Mevlânâ Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 122-125.

436 Muhammed İsmâil-i İsfahânî: **Şerh-i Edvâr**, İran Meclis küt, nr. 2206, vr. 79b.

437 Lutfullah-i Semerkandî: **Şerhi'l-Edvâr**, İran Melik Küt. nr. 1647, vr. 2b.

438 Safiyüddîn el-Urmevî: **el-Edvâr**, Süleymaniye Küt, Fatih nr. 3662, vr. 1b-3b.

melzeme hükmündedir. Bu melzemelerin çerçeve ve îkâ' kurallarına göre birbiri ile terkibleri (intikâllar) bir beste ve melodi meydana getirebilir.

Urmevî bu hususu nağmeler ve altında zamanlarını gösteren adedler ile kaydetmiştir. Nağmelerin durumu açıktır, adedler ile gösterilen zamanları da bu şekilde açıklanabilir:

En küçük aded 1 ve diğer adedler de 1 adedin artı veya çarpısıdır. 1 aded yarım vuruş farz edilirse, diğer adedler de bu şekilde olur:

Müellif, Urmevî'nin Edvâr'ında getirdiği Nevrûz devrinde ve Remel ikâsında Arapça şiirleri ile beraber bir Peşrev bestesini aynen nakl ederek her şeddin bir özelliği olduğuna göre uygun şiirlerin seçilmesi gerektiğini vurgular. Müellif' Urmevî'nin zikrettiği şiirleri Hicâzî, Zîrefkend ve Râhûvî devirlerinde daha uygun olduğunu zikrederek Râst ve onun katında olan makâmlara da vuslat kavramlı şiirler, Uşşâk ve onun katında olan makâmlara da medhiye ve Şâhnâme gibi şiirler daha uygundur.

Ve sonuç olarak Müellif eserini "Doğruyu en iyi bilen Allah'tır" ibâresi ile tamamlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN

3.A. NÜSHA TAVSİFİ

Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân eserinden Fâtih, Ankara Millî Kütüphâne ve Tahran Milli Kütüphane olmak üzere üç nüsha tesbit edilmiştir.

1. İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi Fâtih Nüshası

Bu nüsha Süleymâniye kütüphânesine bağlı Fâtih koleksiyonunda 3361 numara ile bulunmaktadır. Bu nüsha çalışmamızda (**f**) harfi ile gösterilmiştir. Nüsha, iki risâle ihtivâ etmektedir. Birinci risâlesi, Safîyüddîn-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) *Kitâbü'l-Edvâr*'ıdır. Bu risâle, nüshanın 1b-19b varaklarında yer almaktadır. Nüshanın ikinci risâlesi de çalışmamızın konusu olan *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*'dır. Bu risâle nüshanın 20b-43b varaklarında bulunmaktadır. Birinci risâlenin ferağ kaydı şu şekildedir:

«ولنكتف بهذا القدر فى هذا الفن، ونختم الكتاب والحمد لله اولاً وآخراً؛ فرغ من تسويده اضعف عباد الله، اوحد بن اسعد بن بهرام المستوفى البيهقى ـ اصلح الله احواله ـ فى الحادى والعشرين من رمضان المبارک سنة اربع وعشرين وثمانماية هجرية ببلدة النيسابور»

Bu ferağ kaydının bilgilerinde göre, nüsha Fahreddîn Evhad b. Es'ad b. Bahram el-Müstevfî el-Beyhakî tarafından 21 Ramazan 824 [19 Eylül 1421] tarihinde Nişâbûr'da istinsah edilmiştir. Nüshanın ikinci risâlesinin sonu noksandır. Ancak bu iki risâlenin istinsah usûlüne göre aynı kişi tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Nüsha ilk dönem nestâlik hattıyla 27 satırda istinsah edilmiştir. Varaklarının eb'adı 250x169 ve metnin eb'adı da 155x90 mm'dir[439]. Zahriye sayfasının ortasında küçük tezhibli bir türenc yer almıştır. Başlıklar, rumuz harfleri ve şekiller kırmızı ile istinsah edilmiştir. 1b varağında tezhipli bir serlevha işlenmiştir. İçinde de kûfî hattıyla " بسم الله الرحمن الرحيم" yazılmıştır. 1b – 5b, 6a-7b varakları da geniş yaldız ile cetvellenmiştir.

Nüshanın zahriyesinde (1a varağında) eserin ismi şu şekilde kaydedilmiştir:

«الادوار فی معرفة النغم و الاوتار لصفی‌الدین عبدالمؤمن الفاخر الخوئی الارموی طاب ثراه»

el-Edvâr fî marifeti'n-nağem ve'l-evtâr, li-Safîyyiddîn Abdülmümin el-Fâhir el-Hoyî el-Urmevî, tâbe sarâhi

Bu kayıtta Urmevî, Hoy kentine nisbet edilmiştir, bu bilgi daha başka bir yerde görünmemiştir.

Aynı sayfanın kenarlarında Fahreddin-i Müstevfî tarafından mûsikî ile ilgi bazı alıntılar kaydedilmiştir. Bu alıntıların sonunda da "min Ş*erhi'l-külliyyât*" (من شرح *الکلیات*) kaynak gösterilmiştir. Alıntıların incelenmesi sonucunda, İbn-i Sinâ'nın (ö. 428/1037) beş kitaptan meydana gelen *el-Kānûn fi't-tıb* eserinin *el-Külliyât* isimli birinci kitabına yazılan bir şerhten alındığı tesbit edildi. *el-Külliyât* kitabı dört kısımdan oluşur. İkinci kısmında hastalığın tanımı yapılır. Bu kısımda vücutta hastalıkları gösteren alâmetler bölümünde nabızdan bahsedilmiştir. Nabız bahsi esnasında mûsikî ilmine değinmiştir. Bu zikredilen esere Fahreddin-i Râzî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, İbrâhim b. Ali es-Sülemî, Şemseddin-i Âmulî ve İbnü'n-Nefîs-i İsfahânî gibi âlimler şerh yazmışlar. Bu alıntıların hangi şerhe ait olduğu tarafımızdan tesbit edilememiştir.

Yine bu sayfada kırmızı mürekkeb ile çok hoş bir sülüs hattıyla Hüseyin b. İbrâhimşâh el-İsfahânî'nin temellük kaydı istinsah edilmiştir. İsmi silinmiş 965/1557 yılına ait bir

[439] Hosseini: **Fihrist-i Destnivisha-yi Fairsi Kitabhane-i Fâtih**, s. 164-165.

satın alma kaydı daha bulunmaktadır. Sultan I. Mahmud'un (ö. 1754) nüsha vakıfnâmesi, vakıf mührü ve müfettiş-i evkâf-ı haremeyn-i şerifeyn Mustafa Efendi'nin mührü de bu sayfada bulunmaktadır.

Birinci risâlenin bazı sayfaların kenarında ayni müstensih tarafından Urmevî'nin *eş-Şerefîyye*'sinden ve *Şerh* kaydedilen bir eserden nakiller istinsah edilmiştir. Bu *Şerh,* Urmevî'nin *Edvâr*'ına yazılan bir şerhtir. Hâşiyeler müstensih tarafından istinsah edildiğinden dolayı bu *şerh*, istinsah yılından yani 824/1421'den önce olmalıdır. Bu yıldan önce Mevlanâ Mübârekşâh ve Lütfullâh-ı Semerkânî tarafından iki şerh yazılmıştır. Kayıtlar bu iki şerhte bulunmamaktadır, dolayısıyla bu alıntılar tanımayan bir *Edvâr* şerhine ait olduğu denilebilir.

Birinci risâlenin son sayfasında (19b) udun dört teli ve anâsır-i erbaa ile ilişkileri konusunda Farsça bir kıta istinsah edilmiştir.

İkinci risâlenin zahriye sayfasında (20a) eserin ismi kırmızı mürekkeb ve sülüs hattıyla "*Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân*" şeklinde kaydedilmiştir. Aynı sayfada es-Seyyid Hasan b. Ali el-Hasan el-Hüseynî el-Yezdî'nin hattından naklen on iki makam ile ilgili beş beyitlik bir Arapça manzum kıta istinsah edilmiştir. Son beytinde de Urmevî, Hoyî olarak kaydedilmiştir.

Sayfanın alt kısmında Zi'l-külli merreteyn nağmelerinin Yunanca'dan Arapça tercümesi bulunmaktadır. Merâgî'nin eserinde de bu kıta bulunmaktadır.[440] Fakat bu kayıtta Merâgî'nin zikretmediği nağmeleri de zikredilmiştir. Bu sayfadan itibâren nüshanın sonuna kadar *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*a aittir. Zikredildiği gibi sonu noksandır. Bu nüsha sonradan tekrar bir ciltlenme ilşemini görmüştür. Zira 8. varağı (nüshanın 27. varağı) 16. varak (nüshanın 36. varağı) olması gerekirken, yanlış bir yerde konulmuştur.

[440] Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmi'u'l-elhân**, s. 180.

2. Ankara Millî Kütüphâne Nüshası

Bu nüsha Ankara Millî Kütüphânesise A 5238 numara ile korunmaktadır ve çalışmamızda (**m**) harfi ile gösterilmiştir. Bu nüsha nestâlik hattıyla 19 satırda istinsah edilmiştir. Varakların eb'adı 215x125 ve metnin eb'adı da 157x85 mm'dir. Miklebi kopmuş, kenarları vişneçürüğü meşindir, ebru kâğıtla kaplıdır ve mukavva bir cildi vardır. Sayfalar geniş yaldız ve siyahla cetvellenmiştir. Konu başlıkları, şekiller, işaretler ve rumuz harfleri kırmızı mürekkeb ile istinsah edilmiştir.

Nüshanın içinde dört risâle bulunmaktadır:

I. Risâle, Abdulkâdir-i Merâgî'nin Mekâsidü'l-elhân'ıdır.

Bu eser 1b -98a varaklarında yer almaktadır. Nüshanın zahriyesinde (1a varağında), eser ve müellif ismi metin içindeki kırmızı mürekkeb ile farklı bir renkte olarak sülüs hattıyla yazılmıştır. Bu sayfada Abdülbâki Nâsır Dede'nin (1765-1821) temellük kaydı da bulunmaktadır:

«استصحبه الفقير الحقير، درويش سيد عبد الباقى المولوى ابن الشيخ السيد ابو بكر المولوى، شيخ بمولويخانه باب جديد سابقاً»

Nüsha Abdullah b. Hüseyîn Yoldaş es-Sebzevârî tarafından 20 Rebiülevvel 844 (19 Ağustos 1440) tarihinde istinsah edilmiştir.

Müstensih, ferağ kaydında, Abdulkâdir-i Merâgî'yi "vahîdü'd-dahr, ferîdü'l-asr, bürhâneddîn" gibi lakablar ile çok medhini içeren ibâreler ile övmüştür:

«قد وقع الفراغ من تنميق هذه الرسالة الميمونة الموسومة بـ***مقاصد الالحان*** من مصنفات **وحيد الدهر** ومؤلفات **فريد العصر والزمان** محرز قصبات السبق فى مضامير ميادين تزيين الاصوات بتحسين النعم ومذهب غياب الهموم وغيابت الغموم عن ساحات اهل الهم والغم الفايق على اقرانه واهل زمانه من بين خواص الامم فى تأذية بيان الحان المحنونة وتبيات النغمات الموزونة بالزير والبم دستور مفاتيح الغيب فى فتح ابواب جنان فؤاد العشاق والمشهور باستنباط قواعد الوصول من الاصول |98آ| فى الخراسان والعراق ناظم فراید فواید الموسيقية فى

سلک الاستعلرة والکنایة والحقیقة والمجاز وخاتم المعین من الروم والترک والعجم واعراب الحجاز الموفق من عند الملک القاهر **خواجه برهان الدولة والملة والدین عبدالقادر** برد الله مضجعه علی ید العبد عبد الله بن حسین یلداش السبزواری فی عشرین ربیع الاول سنة 844»

98b-99b varakları beyaz kalmış, 98b'de silinmiş bir mührün izleri de bulunmaktadır. Abdülbâki Nâsır Dede'nin tekrar temellük kaydı 100a varağında yazılmıştır. Üstünde de "resâil-i ilm-i mûsikî" ibâresi bulunmaktadır. 100b varağında (**f**) nüshasının 19b sayfasında udun dört teli ve anâsır-i erbaa ile ilişkileri konusunda bulunan kıtanın aynısı istinsah edilmiştir. Bu da (**m**) nüshası (**f**) nüshasından istinsah edildiğini düşündürmektedir.

II. Risâle, *Kitâb-ı Fârsî fî fenni'l-elhân'*dır.

Bu eser nüshanın 101b-134b varaklarında yar almaktadır. Zahriye sayfasında (101a varağında) eserin ismi "Kitâbün şerîfün garîb fî haze'l-fenn, kile li'l-Allâme eş-Şîrâzî" (كتابٌ شريفٌ غريبٌ في هذا الفن قيل للعلامة الشيرازي) şeklinde kaydedilmiştir. Bu hususta önceki bölümde söz edilmiştir.

Bu sayfanın sol kenarında 1198/1783 yılında Sâlih nâmında bir temellük kaydı ve mührü bulunmaktadır[441]. Sâlih isimli şahsın kimliği tarafımızdan tesbit edilememiştir. Fakat bir kütüphânesi ve nüshalarının olduğu temellük kayıtlarından anlaşılmaktadır[442]. Bu nüsha, zikredildiği gibi (**f**) nüshasından istinsah edilmiştir. Zira (**f**) nüshasındaki derkenar ibâreler gerek izâh mahiyetinde, gerek de metinden tashih edilmesinden kaynaklı olarak, olduğu gibi bu nüshada (**m**) da istinsah edilmiştir. Bunun örnekleri Ek kısmında yer alan tashih ve tenkidli metinden görülebilir. Bu risâle de, birinci risâlenin müstensihi olan Abdullah b. Hüseyin es-Sebzevârî tarafından 22 Receb 844/17 Aralık 1440 tarihinde istinsah edilmiştir. 135a-b varağı beyaz kalmıştır.

441 Mühürdeki ibare bu şekidedir: (*مهار دولت دارین بدست صالح باد*)

442 Temellük ettiği nüshalar için bk. Hosseini: **Fihrist-i Destnivisha-yı Kitahane-i Halet Efendi**, nr. 822 [201], İzmir, nr. 1571 [110] ve Esad Efendi, nr. 1422 [42].

III. Risâle, *Mücmelü'l-Hikme*'dir.

Bu eser nüshanın 136b-142b varaklarında yar almaktadır. Eser, *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ ve hullâni'l-vefâ'*dan serbest bir şekilde 13. yüz yılda Farsça'ya yapılan tercümesinin mûsikî risâlesidir. Eserin zahriye sayfasında (136a) eserin ismi ile ilgili bu ibâre kaydedilmiştir:

(رسالة فی هذا الفن من رسائل مجمل الحکمة وهو علی اسلوب کتاب اخوان الصفا مع تصرف)

Eserin ferağ kaydı yoktur, ama istinsah üslûbundan, aynı müstensih tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. 143a-144b varaklar da beyaz kalmıştır.

IV. Risâle, *Kitâbü'l-hurûf ve'lesvât ve sünûfi'n-nağamât*'tir.

Bu eser 145b-156a varaklarında istinsah edilmiştir. Eserin müellifi veya başka bir nüshası tesbit edilmemiştir. Kısa olmasına rağmen çok değerli bilgiler içermektedir. Eserin zahriye sayfasında da (145a) "bu ilimde garib ve ilginç bir risâle" mânâsında "Risâletün garîbetün bedî'a fî haze'l-fen" (رسالة غریبة بدیعة فی هذا الفن) ibâresi kaydedilmiştir. nüsha aynı müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Ferağ kaydının bilgisine göre istinsahı 23 Zilkâde 844/15 Nisan 1441 tarihinde tamamlanmıştır.

3.B. RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂN'IN TÜRKÇE TERCÜMESİ

KİTÂB-I FÂRSÎ FÎ FENNİ'L-ELHÂN

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM VE BİHÎ NESTA'ÎN

Şükür ve şükrân râyihaları, sınırsız ve kıyassız hoş kokulu hamd ve senâları, Samediyyet bargâhına ve Sermediyyet huzuruna layıktır. Nüfûs-i nâtıka tûtîleri beden kafeslerinde ve akl-i sâbık bülbülleri lâmekâni havasında O yüce pâdişâhın kâmil zâtının vasfından dilsiz ve mütehayyîr kalıp "La uhsi senâen aleyke[443]" [sana olan övgüleri saymakla bitiremem] diye itizâr ederek acze düşmüşlerdir. "Tedellî"[444] nûrundan berhurdar olmak temennisiyle gelen çağrıdan dolayı eymen vadisinin[445] sahilinden heves ve coşkuyla dağların zirvesine çıkan Cebel-i Tûr-i Tecelli[446]'nin nazlı keklikleri, Kelîm gibi şevkle ﴿ Erinî enzur ileyk[447] ﴾'i [sana bakayım] feryad edip ﴿Len terânî[katiyen göremezsin] mızrabının vuruşuyla tîz nâleler ve zâr nevhalar [448]﴾ etmişler; lâhûtî cânın yıldızları olan harir kisveli muti' fâhteler[449] ve ağaçların dalları

---

443 Hadis-i Şerif'e işârettir: «اَللّٰهُمَّ إِنِي أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ، وَبِمُعَافَاتِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ،لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ،أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ» "Allâhümme innî eûzü bi rızâke min sehatike ve bi muâfâtike min ukûbetike ve eûzü bike minke, lâ uhsî senâen aleyke ente kemâ esneyte alâ nefsik." Allah'ım, öfkenden rızana, cezandan affına sığınırım. Senden sana sığınır, sana olan övgüleri saymakla bitiremem. Sen kendini övdüğün gibisin. (**Hadislerle İslam**, c.VI, s. 519)

444 Lügatte bu kelime tevazu gösterme, nazlanma, aşağıya inme, eğilme ve yakınlaşma şeklinde mana verilmiştir. Ancak müellif burada en-Neml suresinin 8. Ayetine işâret etmiştir: ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى﴾: "Summe denâ fetedellâ" Sonra yaklaştı, yakınlaştı.

445 Musa'nın (A.S.) tecelliye mazhar olduğu Tûr Dağı'ndaki vadinin ismi olarak Kasas suresi, 30. Ayetine işârettir: ﴿فَلَمَّا اَتٰيهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ يَا مُوسٰى اِنِّي اَنَا اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ Mûsâ, ateşin yanına gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan şöyle seslenildi: "Ey Mûsâ! Şüphesiz ben, evet, ben âlemlerin Rabbi olan Allah'ım."

446 A'raf suresi 143. Ayete işârettir. "Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi".

447 A'raf suresi 143. Ayet: "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım"

448 A'raf suresi 143. Ayet: "Beni (dünyada) katiyen göremezsin"

449 Fâhte, kumru demektir, Kû kû tarzında öttüğünden dolayı Kûkû kuşu da denilir, müellif burada beraat-ı istihlal ve istiare sanatlarını kullanarak Fâhte kelimesini kullanmıştır zîrâ Fahte ayrıca bir musikî ıstılahı olup îkâ'lardan bir usûlun ismidir. Bu usûl kendisi de fâhte-i sağir, evsât ve kebîr olmak üzere üç türe ayrılır. (bk, Benâî: Risâle der mûsikî, 119, Abdü'l-Mü'min: Behcetu'r-rûh, s. 40)

﴿Vemin dûnihimâ cennetân] âyeti [Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır [450]﴾ muktezasınca bedenlerin fıtratının Ûdü's-salîbi[451] olarak Halil gibi an be an "kû kû"[452] diyerek onun cemâlinin ilâhî nûrlarını aramakta ve leylekler "atvalü'n-nâs i'nâkan"[453] fehvasınca müezzinler gibi ﴿seb'a semâvâtin tibâkâşın 'nın zirvesinde vesinde ar[454]﴾ içinden gelen sese can kulağını vermiş, dembedem gayb perdelerinde "ke'l-mülk leke ve'l-emr leke ve'l-hamd leke yâ Müste'ân" [mülk senin, emr senin, hamd senindir ey Müste'ân][455] diyerek feryad etmişlerdir.

"Sübhânellezî esrâ" [Noksan sıfatlardan münezzehtir yürüten][456] kalbinin tavusu ve "Vemâ yentiku ani'l-hevâ" [O, nefis arzusu ile konuşmaz][457] bülbülünün ve "İn huve illâ vahyun yûhâ"[458] [Kur'an ancak kendisine bildirilen bir vahiydir]'in tercümanı olan tûtîsine ve "kabe kavseyni ev ednâ"[459] [iki yay aralığı kadar, yahut daha az] yakınlığında kaf dağınının simurgunun mutahhar bostanına ve ıtırlı türbesine hoş ve

---

450 er-Rahmân suresi, 62. Ayet.

451 Bir çeşit tıbbı bitkidir, "…ʿūdu's-salíb Yūnān dilince favāniyā derler Türkî dilinde baladı otı derler". (Celâlüddin Hızır: **Müntahab-ı Şifâ**, c.1, s. 162)

452 Kû kû kelimesi Farsça'da 'nerede nerede' manasında, daha önce zikredildiği gibi 'Fâhte' isminde bir kuşun diğer adı ve mûsikîde îkâ' usullerinden biri olduğu beyan edildi. Ayrıca bu ifade "Sübbûhun kuddûs" hadisine işârettir, rivayete göre Hz. İbrahim sürüsünü sürüken Cebrail (s.a) bir köşeden "Sübbûhun kuddûs rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh" [münezzeh ve yüce, meleklerin ve Cebrâil'in rabbi] dedi, Hz, İbrahim şevke geldi coşarak kimin bu sözü söylediği ve nereden geldiğini öğrenmeye yola çıktı, hazret-i Cebrail'i insan simasında buldu tekrar bu zikrin söylemesini karşılığında sürüsünün üçte birini vereceğini söyledi, bu şekilde tekrar ve tekrar zikrin söylemesini istedi ve sürünün hepsini verdi, Hz. Cebrail "ben insan değil meleğim ve sürüne ihtiyacım yok" dedi, Allah da "bu benim dostum Halil'imdir" dedi. (Feyz-i Kâşânî: **Tefsiri's-Sâfî**, c.1, s. 505)

453 Hadis-i Şerif: "Kıyamet günü boyları en uzun olanlar, müezzinlerdir". Hadislerle İslâm c. 2, s. 317; Albânî: **Sahihi el-Câmiu's-sagîr ve zîyâdatihi**, s. 6645

454 Mülk suresi, 3. âyete işârettir: "Ellezî ḫaleka seb'a semâvâtin tibâkâ(n)(s) mâ terâ fî ḫalki-rrahmâni min tefâvut(in)(s) ferci'i-lbasara hel terâ min futûr(in)" : O ki, birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?

455 Bu Leklek kelimesi hem Farsça'da (leylek) ve hem Arapçada (senin içindir) manaları vermektedir, burada da bu eserin müellifi, Mevlan Celaleddin-i Rûmî'nin bir beytine işâret etmiştir: *عارف مرغان است لک لک، لک لکش دانی که چیست / ملک لک و الامر لک و الحمد لک یا مستعان* Kuşların arifi Leklek'tir (leylek), Lek Lek'i biliyormusun nedendir? mülk senin, emr senin, hamd senindir ey Müste'ân. (**Divan-ı Şems**, Gazeliyyat, 1940)

456 İsrâ suresi, 1. Ayeti: "Subhâne-lleżî esrâ bi'abdihi leylen mine-lmescidi-lharâmi ilâ-lmescidi-l-aksâ-lleżî bâraknâ havlehu linuriyehu min âyâtinâ(c) innehû huve-ssemî'u-lbasîr(u)" (Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir)

457 Necm suresi, 3. Ayeti.

458 Necm suresi, 4. Ayeti.

459 Necm suresi, 9. Ayeti.

temiz salavatlar ve namdar lütuflar olsun. Makbul ve ötesi en faziletli salâvatlar ve en mükemmel selamlar O'na, âline ve ashabına olsun.

İmdi:

Bu muhtasar, bir Mukaddime, iki Fen ve bir Hâtime'den müteşekkildir |1b, m|.

MUKADDİME

Bu ilme başlanmadan önce bilinmesi gereken temeller hakkındadır; bu da iki Mebhas'tan müteşekkildir.

Birinci Mebhas: Bu ilmin hudûdu, tarifi ve konusu beyanındadır

Hudûdu:

Bil ki mûsikî nağmelerin keyfiyet ve zamanlarının tanınmasını sağlayan bir ilimdir. Bu keyfîyetten maksat, nağmelerin uyumluluğu ve zamanlarından maksat ise vezinli olmalarıdır. Bu hudûdu bilmek de nağmeler ve nağmelerin zamanları ve uyumluluklarını tanımaya bağlıdır[460].

Nağme: Hissedecek kadar zamanı olup o zaman boyunca tîzlik veya pestliği hâvî olan sese derler.[461]. Tîzlik ve pestlikten amaç, sesin yüksekliği ve alçaklığı değil[462] hisse gelen zîr ve bamlığıdır. Bu şekilde nağmenin zamanı anlaşılır.

Nağmelerin uyumluluğu ise nefsin onun işitmesine temâyül etmesinden ibârettir. Vezin ise zamana taalluk eder vezinli (mevzun) de sınırlı zaman olup şiirlerin vezin devirleri gibi her bir [nağme] cümlesi belirli bir devir üzerinde olanıdır |1b, f|. Böylece bu ilim iki fenden ibâret olup **Fenn-i Elhân** ve **Telîf** olarak isimlendirilen birinci

460 Mûsikînin hudûdu konusuna, erbâb-ı fen iki açıdan bakmışlardır, birisi ilmî olarak mûsikî mâhiyetine diğeri ise fıkhî.

461 bk. Urmevî: **Kitâbü'l-Edvâr**, s. 7; Merâgî: **Câmiü'l-elhân**, s. 19; Fethullah-ı Şirvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, s. 675; Merâgî: **Şerh- Edvâr**, s. 90; Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, no: 2854,vr. 3a; Mevlânâ Mübârekşâh: **Şerhi'l-Edvâr**, s. 31

462 Bazı müellifler, sesin tîzlik ve pestliğini, Şeyhü'r-Reîs İbn-i Sînâ gibi tîz ve ağır şeklinde bazıları da Bâbâ Afdal-i Kâşânî gibi yükseklik va alçaklık şeklinde nitelenmişler. (İbn-i Sinâ: **Dânişnâme-i Alâî**, s. 17; Hosseini: **Âine-i Hiyâl**, s.11)

fenden nağmelerin uyumluluğu ve **Fenn-i İka** denilen ikinci fenden de zamanların vezinleri anlaşılır. Ve bu ilmin konusu da nağmeler, uyumluluk ve vezin birliğidir[463].

İkinci Mebhas: Bu Ilmin Temelleri Beyanındadır; Bu Da İki Kısma Ayrılır:

Birinci kısım geometri ilmine taalluk eder;

İkinci kısım da diğer ilimlerden alıntılardır.

Birinci Kısım: [Geometri İlmine Taalluk Eden]

Bil ki mûsikî nisbetler üzerine bina edilmiştir[464]. Zîrâ fen-i elhândaki nağmelerin uyumluluk ve uyumsuzluğu tîzlik ve pestlik nisbetlerine, hakezâ îkâ'dadaki vezinler ve vezinden saplanması da zaman nisbetlerine tabidir. Böylece bu ilimde derinleşmek isteyen her kimseye nisbet ilmini bilmesi şarttır. |2a, **m**|

Deriz ki: Farz edilen her bir adet veya mikdâr, kendi türüyle nisbet tutunca, bu nisbet ya eşit olur yada farklı.

Eşit olunca tek bir kısım olur, ama bu nisbet farklıysa, ya en küçük aded, en büyük adede göre nisbet edilir, ya da tersi olarak en büyük aded, en küçük adede göre. Bu ilimde, eğitim amacına daha uygun olduğu için, genellikle en büyük adedin, en küçük adede göre nisbet edilmesi yaygındır; zîrâ [en büyük] bir adedi en küçük adede göre nisbet tutunca ya onun misli ve bir cüzü olur, - tıbkı üçün ikiye nisbeti gibi ki üç, ikinin misli ve yarısıdır- ; ya da misli ve cüzleri gibi olur, - beşin üçe nisbeti gibi ki beş, üçün

---

463 Mûsikînin konusu ve mevzuu hakkında bazı farklı görüşler var, Allame Kutbuddin-i Şirâzî mûsikînin konusunuz "elhân ve ona taalluk eden" şeklinde zikretmiştir. Abdulkadir-i Merâgî de eserlerinde mûsikînin konusunu nağme olarak zikretmiştir ve isim getirmeden "bazi hükemalardan" ifadesi ile Allame Kutbuddin-i Şirâzî'nin sözüne değinmiştir. Eserin müellifi, bu konuda Abdulkadir-i Meragî ile hemfikir olarak nağmelerin uyumluluğu ve vezinli olma şartlarını da bu tarife ilave etmiştir. ((Kutbüddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc li-gurreti'd-dîbâc**, s.51; Merâgî: **Mekasidül'-elhân**, s.11 ve **Câmi'u'-lelhân**, s. 11)

464 Mûsikî ilminde nisbet ve oranların önemli ve bu ilmin temellerinden sayılmasına dâir erbâb-ı mûsikî tarafından zikr ve beyan edilmiştir, ancak bu ulemaların arasında, Allame Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad Devvânî Şirâzî'nin (ö. 908/1502) Ahlâk-ı Celâlî adıylada meşhur oln Levâmiʿu'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk eserinde, ender görüşünü "Vahdet'e yöneli Adalet çizergesi, nisbetlerin muhafaza etme şartıyla sağlanır" şeklinde beyan ederek "Mûsikî ilmi, nisbetler üzerinde inşâ edildiğine göre, mûsikî adalet sembolüdür" hükmüne varmıştır. (bk. Hosseini, **Hemâyeş-i mûsikî mekteb-i Şirâz**, 1388)

misli ve üçte ikisi gibidir- ; ya da di'fi (iki katı) olur, - ikinin bire nisbeti gibi - ; ya da di'fi ve cüzü olur, - beşin ikiye nisbeti gibi ki beş, ikinin iki katı olan dördü ve ikinin yarısı olan biri hâvidir - ; ya di'fi ve cüzleri olur, - sekizin üçe nisbeti gibi ki di'fi ve üçte ikisidir - ; ya da emsâli olur, - altının ikiye nisbeti gibi - ; ya da emsâli ve cüzü olur; ya emsâli ve cüzleri; ya id'âfı; ya id'âfı ve cüzü; ya id'âfı ve cüzleri olur[465]. Bu nisbetler dışında düşünülen tüm nisbetler, bu zikredilen nisbetlerin birisinden olur.

Biz bu muhtasarda, geometri ilmine taalluk eden kısımların bu kadarını zikretmekle yetindik.

İkinci Kısım: Diğer İlimlerden Alınanlar

Bil ki nağme iki çeşittir: **Gırtlaksal** ve **Sun'î**.

Gırtlaksal: çıkışı hayvanların gırtlağı olan nağmelerdir; **Sun'î**:Çıkışı sun'î aletlerden olan nağmelerdir. Nağmeler için kullanılan aletler de iki çeşittir: **üflemeli**[466] ve **telli** aletler[467]. Üflemeli sâzlar, içi boş ve üzerinde delikleri olanlardır, havayı boşluklara üfleyince üzerinde bulunan deliklerden dışarı çıkar ve bu şekilde çeşitli nağmeler meydana gelir. Bu kısım canlıların gırtlağına çok benzer, bu sâz ile tüm nağmelerin çıkış noktalarına [eğitim amacı için] vakıf olmak oldukça zordur, zîrâ bazen bir delik, üflemenin şiddeti ve hafifiliğine göre birkaç nağmenin çıkış noktası olabilir bu yüzden

---

465 Örnekleri getirmeyen nisbetler bu şekilde yazılabilir: emâslı ve cüzü (7/2); emsâlı ve cüzleri (11/3); id'âfı (8/2); id'âfı ve cüzü (9/2) ve id'âfı ve cüzleri (13/3).

466 Metinde, Arapça olan mizmâr kelimesinin çoğulu olarak Mezâmîr gelmiştir. Bu kelime ney ve tahte boru ve içine üfleyerek ses çıkartılan âlet manasındadır, ancak genel olarak tüm üflemeli sâzlara denilir. Fârâbî, *el-Mûsîka'l-kebîr*'inin sâzlar kısmında, üflemeli sâzları Mezâmîr adı altında zikretmiştir. Bu eserinde anlattıklarına göre mizmârın ney sâzından farklı bir sâz olduğ anlaşılmaktadır.Bu sâzın da iki tekli ve çiftli olmak üzere tanıtmıştır. (bk. Fârâbî: **el-Mûsîka'l-kebîr**, s. 771, 777). Bazı kaynaklarda da bu isim tek telli bir sâza verilmiştir. (bk. Turabi: **Gevrekzade Hafiz Hasan Efendi ve Mûsikî Risalesi**, s. 134)

467 Bu sâz sınıflandırılması, Kutbuddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Dürretü't-tâc li-gurreti'd-debbâc* ve Şemsüddîn Muhammed-i Âmülî'nin (ö. 753/1352?) *Nefâ'isü'l-fünûn* (Âmülî: **Nefâ'isü'l-fünûn**, s.99) eserlerindeki sınıflandırmalara benzemektedir, ancak Abdulkâdır-i Merâgî'nin görüşü bu konuda daha kapsamlı ve geçerlidir, zîrâ telli ve üflemeli sâzlar yanında, Kâseler ve Levhalar gibi Vurmalı sâzların sınıfını da zikretmiştir. (bk. Merâgî: **Makâsidü'l-elhân**, s. 124; **Câmiü'l-elhân**, s. 124; **Şerh-i Edvâr**, s. 1370) ayrıca sâzların sınıflandırılması konusunda bk. Hosseini: **Nağme-i Rud**, s. 79.

nağmeleri bu alet üzerinde öğretmek imkânsız olur. Bundan dolayı [nağmelerin izâhı] telli aletlerle kısıtlandı.

Deriz ki: Farz edilen herhangi bir teli [mutlağını] tahrik edince, ondan bir nağme işitilir, bu işitilen nağme de aynı telin cüzleri ve kısımlarından işitilen nağmeye göre pest olur. Yine eğer biri kalın diğeri ince olmak üzere iki tel farz edilirse, kalın telden işitilen nağme ince teden işitilen nağmeye göre daha pest olur. Yine farz edilen bir tel biraz gerilirse ve ondan nağme işitilirse, sonra tekrardan daha da gerilirse ve nağme işitilirse, daha az gerilen telden işitilen nağme daha pest olur.

Bu şekilde, tellerdeki nağmelerin pestlik sebebleri, âşikâr oldu ki: telin uzunluğu, kalınlığı ve gerginliğinden ve kezâ tîzlik sebebleri de: telin kısalığı, inceliği ve sıkı gerilmesinden ibârettir.

Üflemeli aletlerde ise nağme pestliğinin sebebleri aletin uzunluğu, boşluk ve deliğin genişliğinden ibârettir [ve tersi olanlar da tîzliğe sebep] .

Tîzliğe neden olan tüm sebepler bir telde birleşirse işitilen nağme gayet tîz olur, bunun tersi de pestliğe sebep olanlarda geçerlidir.

Bilmek gerekir ki; bir telin yarısından duyulan nağme, o telin bütününden duyulan nağmenin nazîri ve kaimmakamıdır. Bu iki nağmenin birbirine nisbeti ise di'f nisbetidir, tıbkı [bu iki nağmenin] adedlerinin birbirine olan nisbeti gibi ve hakikaten kaimmakamlık konusunda di'f nisbeti dışında herhangi bir nisbet bu şerefe sâhib değildir.

Ayni şekilde, telin üçte ikisi noktasından işitilen nağme, telin tümünden işitilen nağmeye göre "misli ve yarısı" nisbetindedir, bu nisbet de gayet mülâyim ve uyumludur. Telin dörtte üçü noktasından hâsıl olan nağme de telin tümünden hâsıl olan nağmeye göre, "misli ve üçte biri" nisbetindedir, bu nisbet de gayet mülayim ve uyumludur. Telin yarısından çıkan nağmeden sonra, uyumluluk bu iki nağmenin mertebe ve derecelerinde değildir.

Biz, bu temellerin beyânında bu kadarıyla [3a, m] yetindik.

BİRİNCİ FEN: ELHÂN

Lahn, uyumlu olmak üzere sınırlı bir şekilde dizilmiş bir grup nağmelere denilir. Bu fende elhânların oluşumunda ona ihtiyâcı olduğundan dolayı, Fenn-i Elhân demişler. Bu da iki Maksad'a ayrılır.

Birinci Maksad: Edvâr Hakkındadır

Bu da iki Mevrid'e bölünür.

Birinci Mevrid: Devirlerin Eczâsı Hakkındadır

Bu da iki Mevkıf'a ayırılır.

Birinci Mevkıf: Devirlerin Basıt Cüzleri Olan Nağmeler Hakkındadır

Tıpkı harflerin, kelâmın basit cüzleri olduğu gibi.

Bil ki nağmeler farz edildiğinde bilkuvve olarak sayısızdır, ancak bunların çoğu birbirine göreuyumsuzlardır. Böylece uyumlu terkiplerde kullanılması gereken nağmelerin belirtilmesi gerekmektedir. Bu da on yedi nağme olarak bir telin mutlakından yarısına kadar olan noktadan elde edilir.

Bu amaca ulaşmak için nağmelerin tîzliği ve pestliğine sebep olan tellerin kalınlığı ve gerginliğinden değil, farklılıklarını telin uzunluğuna tabi tutarak bir tel üzerinde açıklanır. Zîrâ o iki sebeb akord etmekle alakalıdır, yani telleri birbirine uyumlu kurmaktır. Bu da amelî kısmına hakim olduktan sonra mümkün olur ve mübtedilerin onu uygulamaları mümkün değildir.

Velhasıl;

[Sâz üzerinde] farz edilen telin, sâzın dar kısmına olan burun tarafına "**a**" işareti, $^{|2b,\ f|}$ ve sâzın karnı olan diğer tarafına da "**m**" işareti koyarız, bu şekilde telin her iki tarafı işaretlenir.

Şimdi telin tümünü ikiye böler ve bölünmüş noktaya "**yh^{a}**" işareti koyarız, böylece "**a**" nağmesi "**yh^{a}**" nağmesinin di'fi olur.

Yine teli üçe böler, [telin "**a**" tarafından] birinci kısmına "**ya**" işareti koyarız, böylece (**ya – m**) iki cüz ve (**a – m**) üç cüz olup üçte iki nisbetinde ve "**a**" nağmesi "**ya**" nağmesinin "misli ve yarısı" olacaktır.

Yine (**a – m**) telini dörde böler [telin "**a**" tarafından] birinci kısmına "**h^{a}**" işareti koyarız. Bu şekilde (**h^{a} – m**) üç kısım ve (**a – m**) dört kısım olur ki dörtte üçü nisbetindedir, böylece "**a**" nağmesi $^{|3b,\ m|}$ "**h^{a}**" nağmesinin misli ve üçte birisidir. .

Yine (**a – m**) telini dokuza böler [telin "**a**" tarafından] birinci kısmına "**d**" işareti koyarız, böylece (**d – m**) sekiz ve (**a – m**) dokuz kısım olup dokuz ile sekiz olarak, "misl ve sekizde birisi" nisbetindedir.

Yine (**h^{a}** – **m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmına "**yh^{e}**" işareti koyarız, bu şekilde (**yh^{e}** - [**m**]) üç kısım ve (**h^{a}** - [**m**]) dörd kısım olur. Böylece "**h^{a}**" nağmesi "**yh^{e}**" nağmesinin "misli ve üçte birisi" nisbetindedir.

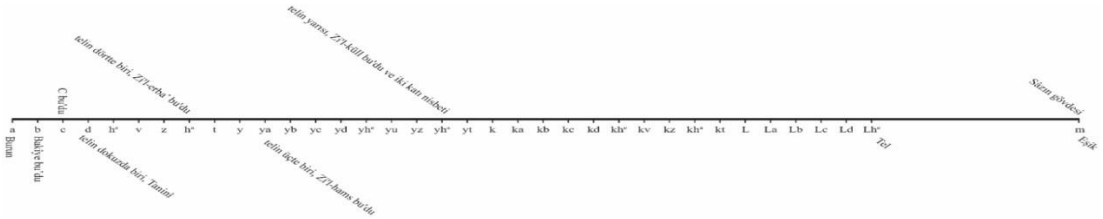
Yine (**d – m**) telini dokuza böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmına "**z**" işareti koyarız, bu şekilde (**z - m**) sekiz kısım ve (**d – m**) dokuz kısım olur, böylece o nağme "**z**" nağmesine "misli ve sekizde birisi" nisbetinde olur.

Yine (**h^{a} – m**) telini sekize böleriz, bu bölüklerin bir miktar kadarını (**a – h^{a}**) tarafından ekler ve sonuna "**h^{e}**" işareti koyarız, bu şekilde "**h^{e}**" dokuz ve "**h^{a}**" sekiz olarak "**h^{e}**" nağmesi "**h^{a}**" nağmesine "misli ve sekizde birisi" nisbetinde olur.

Yine (**h^{e} - m**) telini sekize böleriz ve bir kısmı kadar pest tarafından ekler ve sonuna "**b**" işareti koyarız, bu da "**h^{e}**" nağmesine göre "misli ve sekizde birisi" nisbetinde olur.

Sonra (**b - m**) telini üçe böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**yb**" işareti koyarız. Bu şekilde "**b**" nağmesi "**yb**" nağmesine göre "misli ve yarısı" nisbetinde olur.

Şekil 190: Tel Üzerinde Nağmeler

Yine (**b – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**t**" işareti koyarız. Böylece "**b**" nağmesi "**t**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Yine (**t – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**yv**" işareti koyarız. Bu şekilde "**t**" nağmesi "**yv**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Yine (**yv – m**) telini ikiye böleriz, bu bölüklerin bir miktarı kadar pest tarafından ekler ve sonuna "**v**" işareti koyarız, böylece "**v**" nağmesi "**yv**" nağmesine göre "misli ve yarısı" nisbetinde olur.

Yine (**v – m**) telini sekize böleriz ve bu bölüklerin bir miktarı kadar pest tarafından ekler ve sonuna "**c**" işareti koyarız, bu şekilde "**c**" nağmesi "**v**" nağmesine göre "misli ve sekizde birisi" nisbetinde olur.

Sonra (**c – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**y**" işareti koyarız, böylece "**c**" nağmesi "**y**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Yine (**v – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna"**yc**" işareti koyarız, bu şekilde "**v**" nağmesi "**yc**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Yine (**y – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**yz**" işareti koyarız, böylece "**y**" nağmesi "**yz**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Yine (**z – m**) telini dörde böleriz ve [telin "**a**" tarafından] birinci kısmının sonuna "**yd**" işareti koyarız, |4a, m| böylece "**z**" nağmesi "**yd**" nağmesine göre "misli ve üçte birisi" nisbetinde olur.

Şimdi eğer telin geri kalan kısmını da bu şekilde ikiye bölüp "**lh^{e}**" işareti konulursa, (**yh^{a} – lh^{e}**) arasına da telin ilk yarısı için zikri geçen şekilde bölünmeler uygulanırsa ve adetlerin doğal sırasına göre adlandırılırsa, on yedi nağme daha meydana gelmiş olacaktır; "**yh^{a}**" nağmesinin "**a**" nağmesinin nazîri olduğu gibi bu [telin ikinci kısmından hasıl olan nağmeler de] telin ilk yarısındaki nağmelerin nazîri ve kāim-makāmı niteliğinde olur.

Biz tel ve nağmelerin akıllarda daha istikrâr bulması için bir resim tasarladık. Son on yedi nağmeye, tîzler[468] derler, "**lh^{e}**" nağmesi "**yh^{a}**" nağmesinin nazîri ve kāim-makāmı ve "**a**" nağmesinin tîzinin tîzi |3a, f| ve nazîrinin nazîridir.

Bu cetveli - pest ve tîz nağmeleri ihtiva ederek - , her bir nağmenin tîzi ve pesti anlaşılmak amacıyla tasarladık; bu cetvel ve nağmelerin tîz ve pesti bu şekildedir:

a yh^{a}	b yt	c k	d ka	h^{e} kb	v kc
z kd	h^{a} kh^{e}	t kv	y kz	ya kh^{a}	yb kt
yc L	yd La	yh^{e} Lb	yv Lc	yz Ld	yh^{a} Lh^{e}

Şekil 191: pest ve tîz Nağmeler

[468] Her iki nüshada bu kelime Hâdd (حاد) olarak derkenarda istinsah dilmiştir.

İkinci Mevkıf: Devirlerin Mürekkeb Cüzler, Bu Da İki Mırsad'a Bölünür

Birinci Mırsad: Bu'dlar Beyânındadır

Bu'd, tîzlik ve pestlik açısından farklı olan iki nağmenin toplanmışına derler; zîrâ tîzlikte veya pestlikte aynı olan iki nağme arasında bu'd gerçekleşmez, çünkü her ikisinin de çıkış yeri aynı olduğu için, bir nağme hükmünde sayılır.

Bu'd, iki kısımdır: **Muttefik** ve **Mütenâfir**.

Müttefik bu'd, "di'f" nisbeti [iki ile bir gibi], "misli ve cüzü" nisbeti [üç ile iki gibi], "di'f ve cüzü" nisbeti [beş ile iki gibi], "emsâl" nisbeti [altı ile iki gibi] ve "id'âf" nisbeti [sekiz ile iki] gibi şerif ve en uyumlu bir nisbette olan bu'udlara denilir.

Müttefik bu'd da iki şıktadır:

Birinci şıkkı: ilk ittifâk ile müttefik olan bu'ddur, bu da "di'f" veya "misli ve cüzü" nisbetinde olanlardır. Bu şıkkın kendisi de üç türdedir:

Birinci türü: gayet bir ittifâkta olanıdır, yani "di'f" nisbeti, (**a** – **yh**$^{\mathbf{a}}$) gibi.

Bu'dların en uyumlusu bu olduğunu $^{|4b,\ \mathbf{m}|}$ kāim-makāmlık sebebinden dolayı daha önce bildin; bu şekilde eğer bu bu'dun iki nağmesi aynı zamanda işitilirse, uyumlu olup sanki bir nağme işitilmiştir ve bu nağmelerin birisi herhangi bir lahinde bulunursa ve yerine diğer nağme kullanılırsa, lahin bozukluğa uğramaz ve kenid hâlinden çıkmaz. İşte kāim-makāmlık özelliklerinden de birisi budur, bu "di'f" nisbetinde olan b'uda "**bu'di bi'l-küll**" de derler, zîrâ lahinlerin temellerini oluşturan tüm nağmeleri bu iki nağme arasında barındırmıştır[469].

İkinci türü: tam ittifâktır, bu da [üç ile iki gibi] "misli ve yarısı" nisbetinde olan bu'dlardır (**a** – **ya**) gibi, ya da "misli ve üçte birisi" nisbetinde olan bu'dlardır, (**a** – **h**$^{\mathbf{a}}$)

[469] bu'di bi'l-küll, Arapça bir terkib olarak, Bu'd ve bi'l-küll kelimelerinden oluşmuştur, bi'l-küll'de "küllü" barındıran demek, buradaki küll de tüm nağmelerdir.

gibi. Bu iki bu'dun diğer bu'dlardan en uyumlu oldukları bilindi. Bu bu'dların iki nağmesi aynı zamanda işitilirse uyumlu ve müttefik olarak işitilir, ancak birbirinin kāim-makāmı değillerdir.

"Misli ve yarısı" nisbetinde olan (**a** – **ya**) bu'duna, **Bu'di bi'l-hams** ve "misli ve üçte birisi" nisbetinde olan (**a** – **h**[a]) bu'duna da **Bu'di bi'l-erba'** derler, bu isimlendirmelerin sebebi de daha sonra açıklanacaktır.

Üçüncü türü: İttifâkları nâkıs olan bu'dlardır. Bu bu'dlar da "misli ve üçte birisi" nisbetinden sonra gelen "misli ve cüzü" nisbetleridir, "misli ve dörtte birisi", "misli ve beşte birisi" gibi nisbetler.

Gösterdiğimiz (**a** – **m**) telinde, "misli ve üçte birisi" nisbetinden sonra, (**a** – **d**) bu'du olan "misli ve sekizde birisi" nisbeti görünebilir, bundan sonra da "misli ve on beşten birisi" nisbetine yakın olan (**a** – **c**) bu'du ve ardından "misli ve on dokuzdan birisi" nisbetine yakın (**a** – **b**) bu'dudur.

İttifâkları nâkıs olan bu'dlar, üç bu'ddur: "misli ve sekizde birisi" nisbetinde olan (**a** – **d**) bu'du ki **Tanînî** ve **Medde** denilir. (**a** – **c**) bu'du ve **Bakîye** denilen (**a** – **b**) bu'du. (**a** – **c**) bu'dun özel bir ismi olmadığı için sadece (**C**) denmekle yetinilmiştir [470]. |3b, **f**| Tanînî bu'dunu da kısaltarak sadece (**T)** ve Bakîye bu'duna (**B**) denmiştir.

Bu bu'dların iki nağmesi aynı zamanda işitilirse uyumsuz olur, ancak art arda işitildiğinde müttefik ve uyumlu olurlar.

İkinci şık: |5a, **m**| ikinci ittifâkla müttefik olan bu'ddur. Bu da "di'fi ve cüzü", "emsâl", "id'âf", "misli ve cüzleri" ve "di'fi ve cüzler" nisbetlerinde olan bu'dlardır, zîrâ

[470] Her iki nüshanın derkenarında, konuyla alakalı, çok önemli bir izâh istinsah edilmiştir. bu izâhlar, metne ait olmadığı, içeriği metindeki ibarelerine bir izâh mahiyetinde olduğundan anlaşılır; yazılan izâh ise bu şekildedir: "bilki "b" bu'du iki çeşittir: Baîye ve Fazle. Bunların arasındaki fark da çoktur, zîrâ Bakîye'nin miktârı, Fazle'nin iki katı miktârından da çoktur; (a – b) ve (b – c) Bakîye bu'dudur ve (c – d) Fazle bu'dudur. Ayrıca (d – h[e]) ve (h[e] – v) her ikisi de Bakîye bu'du ve (d – z) de Fazle bu'dudur. Bilki Bakîye bu'du Uşşâk, Nevâ ve Bûselik gibi Zü'l-meddeteyn'e sahib olan cinslerde, Fazle de Büzürg, Zîrefkend, İsfahân gibi Müfred cinslerde ve İrâk ve Zengûle gibi Kavî cinslerde kullanılır; Râst, Hüseynî, Hicâzî ve Râhûvî makamlarında da (B) kullanılmaz. Ayrıca bilki, (C) iki çeşittir: birisi iki Bakîye ve diğeri de bir Bakîye ve bir Fazle'den oluşmuştur. İki Fazle'nin terkibinden (C) hasıl olmaz, zîrâ bölünmelerde hiçbir yerde iki Fazle'nin ard arda gelmeleri olmamıştır, ayrıca iki Fazle'nin terkibinden (C) değil (B) hasıl olur. Bilki iki (C)'nin toplandığı her yerde, (T)'nin bulunmaması surette, büyük olan (C), küçük olanadan önce gelmesi şarttır tıbkı İsfahân, Büzürg, Zîrefkend ve Râhûvî gibi, ama bazen de itisna olarak, istenildiği zaman küçük olan (C), büyük olan (C)'den önce gelebilir, tıbkı Hüseynî ve Nevrûz gibi.

bunlarda mevcut olan ittifâk ve uyumluluk, birinci ittifâka benzemesindan dolayıdır. Tıbkı (**a** – **lh^{e}**) bu'du gibi ki "di'f'ın di'fi" nisbetindedir, "**yh^{a}**" nağmesi "**a**" nağmesinin kāim-makāmı ve "**lh^{e}**" nağmesi de onun kāim-makāmı olduğu gibi. Bu bu'da da **Bi'l-külli merreteyn** derler. Ve kezâ "üç misli" nisbetinde olan bu'dlar, tıbkı (**a** – **kh^{a}**) bu'du gibi, zîrâ "**ya**" nağmesinin nazîri olan "**kh^{a}**" nağmesinin meydana getirilmesi için [telin] (**yh^{a}** – **m**) kısmının üçe bölünmesi gerekir[471], bu şekilde (**ka^{h}** – [**m**]) iki ve (**yh^{a}** – [**m**]) de üç kısım olur, böylece "**a**" nağmesi "**yh^{a}**" nağmesinin di'fi olduğundan, altı kısım olur ve bu da iki kısım [olan "**ka^{h}**" nağmesi] ile "üç misli" nisbetinde olur.

Velhasıl "**kh^{a}**" nağmesi "**ya**" nağmesinin kāim-makāmı olduğundan Bu'di Bi'l-hams olan "**a** – **ya**" bu'duna benzer, buna da **Bi'l-külli ve'l-hams** bu'du derler, zîrâ "**a**" nağmesinden "**yh^{a}**" nağmesine kadar olan Zi'l-küll bu'du ve "**yh^{a}**" nağmesinden ta "**ka^{h}**" nağmesine kadarolan Zi'l-hams bu'dunun nağmelerini ihtiva etmektedir.

Son olarak "di'fi ve üçte ikisi" nisbetinde olan bu'd, tıbkı (**a** – **kh^{e}**) bu'du gibidir. Zîrâ bu nağmeyi meydana getirmek için, (**yh^{a}** - [**m**]) kısmı dörde bölünür, böylece (**kh^{e}** - [**m**]) üç ve (**yh^{a}** – [**m**]) de dört ve (**a** – [**m**]) de sekiz kısım olur, neticede sekiz ile üç nisbeti "di'fi ve üçte ikisi" nisbeti olur; bu ["**kh^{e}**" nağmesi] de "**h^{a}**" nağmesinin kāim-makāmı olduğu için Zi'l-erba' buduna benzer, bu bu'da da zikredilen kıyas üzere, Bi'l-külli ve'l-erba derler, aksi takdîrde uyumsuz olur, zîrâ "di'f ve cüzleri" nisbetlerinden olur[472].

Bu zikredilen üç bu'd, aynı özellikleri taşımaktadır; yani eğer her bir bu'dun iki nağmesi aynı zamanda işitilirse uyumlu olur. Bu üç bu'd ile Bu'di bi'l-küll'e, **Eb'âd-ı uzmâ** [veya **Kübrâ**] derler. Zi'l-hams ve Zi'l-erba' bu'udlarına da [**Eb'âd-ı**] **Vustâ** ve diğer üç bu'da[473] da [**Eb'âd-ı**] **Suğrâ** ve **Lahnîyyât** derler, zîrâ lahinleri oluşumuna ve terkîblerine temel niteliğin dirler ; ayrıca Kübrâ ve Vustâ bu'udları, Suğra ve

---

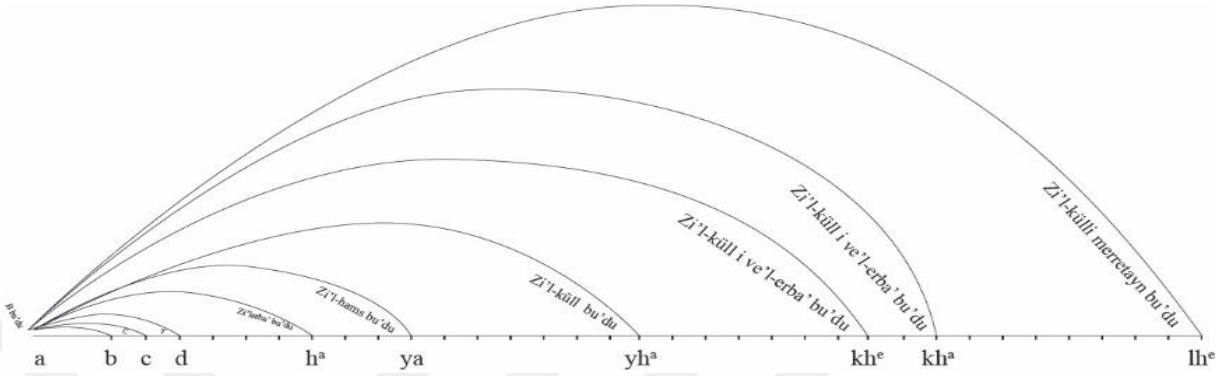
471 Daha önce izâh edildiği gibi, (a – m) telini ilk kısmı (a – yh^{a}) nağmeleri ve ikinci kısmı (yh^{a} – m) olamk üzere ikiye bölünerek ve her bölükün üzerene yapılan bölme işlemlerin sonucundan telin üzerinde nağmelerin yerleri belirtilir. İlk bölükte yapılan işlemlerin aynısı ikinci bölükte de yapıldığında her nağmenin oktavı hasıl olur. Burada da "ya" nağmesi için telin ilk bölükü olan (a – yh^{a}) üzerinde yapılan işlemler, (yh^{a} – m) üzerinde de yapılılarak "ya" nağmesinin nazîri olan "kh^{a}" nağmesi elde edilir.

472 Yani eğer "h^{a}" nağmesinin nazîr olan "kh^{e}" nağmesi olmazsa, uyumsuz olarak "di'f ve cüzleri" nisbetlerinden olur.

473 Yani Taninî, Bakîye ve Mücenneb.

Lahnîyyât bu'udlarında ancak parçalanarak kullanılır hale gelebilirler. Lahnîyyât bu'udları arasında (**T**) en büyüğü, (**C**) ortası ve (**B**) de en küçüğüdür.

Bu dokuz bu'd bu şekilde gösterilmiştir:

Şekil 192: Nisbetler

Eğer bu on yedi nağmenin birbiriyle aralarında olan nisbetlere bakılırsa, örneğin:

Bu'di bi'l-hams olarak "**a**" ile "**ya**" nağmeleri "misli ve yarısı" nisbetinde olduğu gibi, "**b**" ile "**yb**", "**c**" ile "**yc**", "**d**" ile **yd**", "**he**" ile "**yhe**", "**v**" ile **yv**", "**z**" ile "**yz**" ve "**ha**" ile "**yha**" nağmeleri de aynı nisbette olup tümü Zi'l-hams bu'udlardır, gerçi "**z**" ile "**yz**" arasındaki nisbet "misli ve yarısı" nisbetinden azıcık daha fazladır ancak amele getirince kulak onu fark edemez. |4a, **f**|

Zi'l-erba' bu'udları için de aynı kıyas geçerlidir. "**a**" ile "**ha**" nağmeleri, "misli ve üçte birisi" nisbetinde olduğu gibi, "**b**" ile "**t**", "**c**" ile "**y**", "**d**" ile **ya**", "**he**" ile "**yb**", "**v**" ile "**yc**", "**z**" ile "**yd**", "**ha**" ile **yhe**", "**t**" ile "**yv**", "**y**" ile "**yz**" ve "**ha**" ile "**yha**" nağmeleri de aynı nisbette olup tümü Zi'l-erba' bu'udlardır. Bunların daha detaylı izâhı tel kısmında açıklanacaktır.

Bil ki: Zi'l-erba' ve Zi'l-hams bu'udları birbirine benzetilebilir, ancak işitenin kulağı nağmelere alışkanlığı olması ve nisbetleri taklîd ile değil zevk ile idrâk etmesi şartıyla gerçekleşir. Bu benzetme de birinci ittifâk ile müttefik ve uyumlu olmak ve ikinci ittifâkın teferrüâtından olmasından kaynaklıdır, çünkü mâhir birisi "**ha**" nağmesinden sonra "**a**" nağmesini duyunca, "**a**" nağmesinin kāim-makāmı olan "**yha**" nağmesini duymuş gibi algılar, bu şekilde (**ha** – **yha**) olarak Zi'l-hams bu'dunu idrâk eder. Aynı şekilde "**ya**"

nağmesinden sonra "**a**" nağmesini duyarsa, ["**a**" yerine] "**yh^{a}**" nağmesini duymuş olduğunu hisseder, neticede (**ya - yh^{a}**) olarak Zi'l-erba algılar.

İlk önce tîz nağmenin duyulması gerek sonra pest olan nağme, çünkü tersi olunca yani ilk "**a**" ve ardından "**h^{a}**" nağmesi işitilse, bu benzetme gerçekleşemez, |6a, **m**| zîrâ benzetme aslında ikinci nağmede söz konusu olur; bu şekilde "**h^{a}**" nağmesinin kāim-makāmı olan "**kh^{e}**" nağmesi algılanmaz, zîrâ işitilen nağme [yani "**h^{a}**"] daha uyumludur[474].

"**a**" ile "**d**" nağmeleri Taninî oldukları gibi, "**b**" ile "**h^{e}**", "**c**" ile "**v**" ve arasında iki nağme olan her iki nağme de Taninîdir, gerçi "**z**" ile "**y**" nağmelerinde biraz farklılık vardır.

Bu kıyasla (**C**) bu'dunda da arasında bir nağme olan her iki nağme, (**C**) bu'dudur.

Ve peş peşe olan her iki nağme de (**B**) bu'dudur. Bu iki bu'd arasında açık bir fark vardır ve amel sahibi olan kişi parmak intikâliyle bu farklılıkları uygulayabilir.

Bu şekil bölünmeler ve taksîmler Uzmâ, Vustâ ve Taninî bu'dlara uyarak gerçekleşmiştir ve bu iki bu'da da musamaha gösterilmiştir, böylece eğer bir sâza perde bağlanırsa ve lahinde daha çok bu iki bu'd kullanılırsa uyumsuz olarak işitilir[475].

İkinci Mırsad: Cem'ler Hakkında

Cem' bir bu'dun tîz nağmesi, diğer bu'dun pest nağmesi olma şartıyla bazı bu'dların birbirine katılmasından ibâretdir. Böylece iki bu'd bir nağmede iştirâk etmiş olurlar.

Cem' ise iki kısımdır: Tâm ve Nâkıs.

---

474 "h^{a}" nağmesinin nazîr olan "kh^{e}" nağmeside ayni "h^{a}" nağmesi gibi uyumludur, burada Müellifin kullandığı "daha uyumlu" ifâdesini kulağa daha aşina geldiği şeklinde yorumlanabilir.

475 Müellifin bu ibâreleinden kasıd, Bakîye ve Mücenneb bu'dlarıdır. Bu iki bu'd, Uzma olan Zi'l-küllü bölerek Vustâ olan Zi'l-hams ve Zİ'l-erba' ve bu iki bu'dun birbirinde çıkarttıktan sonra da Tanînî bu'du hasıl etmek ve tekrar Tanînî bu'dunu Uzmâ ve Vustâ bu'dlarından çıkartarakla Bakîye ve Mücenneb bu'dları meydana gelir. Bu iki bu'd bizzât uyumlu değiller ancak diğer uyumlu bu'dlar ile terkib olunca uyumlu hale gelebilirler, gösterilen musamaha da bu manadadır.

Tâm Cem'ler: devirlerdir ki bundan sonra zikredilecektir.

Nâkıs Cem'ler: bu cem' üç kısımdır: **Asgar cem'i**, lahnîyyât bu'dlarından oluşan Zi'l-erba'dır, **Evsat cem'i** de aynı şart[476] ile Zi'l-ham'stır, **Ekber cem'i** de yine aynı şartı taşımak sureti ile Zi'l-erba'nın di'fidır[477].

Daha önce dokuz bu'd için getirilen resimde, her bir bu'dun kendisinden daha küçük bu'dları ihtiva etmekte olduğu bilindi, böylece Bi'l-külli Merreteyn bu'du dokuz bu'du, Bi'l-külli ve'l-hams de sekiz, Zi'l-külli ve'l-erba' da yedi, Zi'l-küll de altı, Zi'l-hams ta beş |6b, **m**|, Zi'l-erba' da dörd, Taninî de üç ve (**C**) de iki bu'du ihtiva eder.

Bu şekilde, Cem'lerin en küçüğü olan Zi'l-erba', |4b, **f**| lahnîyyât bu'dlara bölünerek Zi'l-hams bu'dunun bir parçası yapılırsa, bölünmüş Zi'l-hams hasıl olur. Eğer bölünmüş iki Zi'l-erba' birbirine eklenirse, bölünmüş Zi'l-erba' di'fi hasıl olur, aynı şekilde eğer bölünmüş bir Zi'l-erba' ile bölünmüş bir Zi'l-hams bir birine eklenirse, bölünmüş Zi'l-küll ortaya çıkar.

Velhasıl, Zi'l-erba'nın bölünmesi üzere, diğer Cem'lerin bölünmesi gerçekleşir. Zi'l-erba' bu'du üçe veya dörde de bölünebilir, ancak meydana gelen türlerin hepsi uyumlu değildir, zir (**B**) bu'du aslında uyumlu değildir ve "**a**" ile "**b**" nağmelerinin nisbetide "misli ve iki yüz kırk üçten on üç cüzü" nisbetindedir ve bu da insanın tab'ına çok uzaktır. Söz konusu bu bu'da, Zi'l-erba'dan iki Taninî çıkarttıktan sonra kalan mikdâr olduğu için Bakîye denilmiş, bu yüzden de uyumlu olarak yansımış, dolayısıyla uyumululuğu bizzât değil araz ve vasıtayladır ve bir uyumlu bu'dun tamamlanması gerekçesiyle var olmuş, bu sıfatlarla bu bu'dun tekrarlanması uyumsuzluğa neden olur, özellikle ard arda olunca[478]. Böylece her bir Zi'l-erba'da (**B**) bu'du mevcut ise iki (**T**) veya üç (**C**) olması şart olur, yoksa (**B**) bu'dunun tekrarlanmasına neden olur ve bu da uyumsuzluk sebeblerinden birisidir.

---

476 Aynı şarttan kasıt, lahnyyât yanı Taninî, Mücenneb ve Bakîyye eb'âdlardan oluşma şartıdır.

477 Ekber cem'i için Zi'l-hamsîn di'fi (iki katı) değil Zi'l-erba'nın di'fi denmiştir, zîrâ Zi'l-hamsîn di'fi, Zi'l-küllü aştığı için Nâkıs Cem'ler türlerine dahil olur.

478 Yani Zi'l-erba'da eğer iki Bakîye bu'du kullanılırsa, uyumsuzluğa neden olur, bu da uyumsuzluğun şartlarından birisidir.

Bu söylediklerimizden, bir Zi'l-erba'da lahnîyyât bu'dlarından üçünün beraber bulunmamasının şart olduğu bilindi, zîrâ bu'du tamamlamak için bir (**B**) bu'duna daha ihtiyâç olup bu da uyumsuzluğa neden olur[479].

(**B**) ile (**C**) bu'dları birleşince, (**B**) bu'du (**C**) bu'dunun tîz tarafında bulunması gerekir, zîrâ (**C**)'nin bizzât uyumluluğu yok ve bir Zi'l-erba'dan bir (**T**) çıkarıldıktan sonra kalan mikdârın yarısıdır[480]. Böylece eğer (**B**) bu'du (**C**) bu'dunun öncesinde yerleşirse ve Zi'l-erba' bu'dunu tamamlamazsa uyumsuz olur, ama eğer (**B**) bu'du (**C**) bu'dunun tîz tarafında olursa, Zi'l-erba' bu'dunu tamamlamazsa da yine kulağa uyumlu gelir.

Bu şekilde |7a, m|, Zi'l-erba' bölünmesinde uyumsuzluğa neden olan iki sebeb var: (**B**) bu'dunun tekrarlanması ve (**B**) bu'dunun (**C**) bu'dundan önce gelmesi[481].

Bu sebeplere riâyet ettikten sonra, Zi'l-erba' üç cins olarak sınıflanabilir:

Birinci Cins: iki (**T**) ile bir (**B**), bu Cinse **Zi'l-meddeteyn** derler, zîrâ Medde denilen iki Taninîye hâvîdir; bu Cins de üç çeşittir:

Birincisi: (**T T B**), buna **Pest Zi'l-meddeteyn** derler.

İkincisi: (**T B T**), buna **Munfasıl Pest zi'l-meddeteyn** derler.

Üçüncüsü: (**B T T**), buna da **Tîz Zi'l-meddeteyn** derler.

İkinci Cins: iki (**C**) ile bir (**T**), buna **Muttasıl** Cins denilir. Bu Cins de üç çeşittir:

Birincisi: (**T C C**), buna **Pest Muntazam Muttasıl** derler.

İkincisi: (**C C T**), buna **Tîz Muntazam Muttasıl** derler.

---

479 Yani eğer bir Zi'l-erba' lahnîyyât bu'dları olan (T), (C) ve (B) üçü birden bulunursa, üçünün toplamı bir Zi'l-erba'dan daha az olur, böylece Zi'lerba' bu'dunu tamamlamak için bir (B) bu'du daha gerekicek ve bu da iki (B) bu'dunun bir araya gelmesine ve neticede uyumsuzluk kurallarından birisinin gerçekleşmesine yol açar.

480 Müellif burada (C) nin uyumluluğunu da (B) gibi, arazi ve vasıtayla olduğunu söylemek istiyor

481 Mevlana Benâî (ö. 918/1512) eserinde yumsuzluğa neden olan dört sebeb zikretmiştir, zikredilen iki sebeb artı Zi'l-erba'da "h^{a}" nağmesinin aşılması ve Taninî, Mücenneb ve Bakîye'nin üçü de bir arada bulunması. Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 125.

Üçüncüsü: (C **T C**), buna da **Gayr-i Muntazam Muttasıl** derler.

Üçüncü cins: üç (**C**) ve bir (**B**), buna **Münfrid** Cinsi derler, zîrâ diğer Cinsler tersine Zi'l-erba' bu'dunu dörde böler, halbuki Zi'l-erba'nın ismine kıyasen üç bu'da ve dörd nağmeye sahib olduğu için Zi'l-erba' ismi verilmiştir, ayrıca bu Cinsin (**C C C B**) şeklinde olmak üzere tek türü vardır ve çeşitleri yoktur |5a, **f**| bunun dışındakiler uyumsuzdur.

Böylece Zi'l-erba' çeşitleri yedi oldu; Zi'l-küllün pest tarafında konulduğu için de ona **Birinci Tabaka** derler. Bu tabakanın bu'dları ve nağmeleri bu şekildedir:

birinci kısım:	**T T B**	nağmeleri:	**a d z h^{a}**
ikinci kısım:	**T B T**	nağmeleri:	**a d h^{e} h^{a}**
üçüncü kısım:	**B T T**	nağmeleri:	**a b h^{e} h^{a}**
dördüncü kısım:	**T C C**	nağmeleri:	**a d v h^{a}**
beşinci kısım:	**C C T**	nağmeleri:	**a c h^{e} h^{a}**
altıncı kısım:	**C T C**	nağmeleri:	**a c v h^{a}**
yedinci kısım:	**C C C B**	nağmeleri:	**a c h^{e} z h^{a}**

Bu tabakaların hepsinde "**h^{a}**" nağmesi mevcuttur, dolayısıyla bu nağmeyi atlamak veya tamamlamamak uyumsuzluğa nedenolur ve uyumsuzluğun sebeplerinden biri sayılır.[482] |7b, **m**|

Bu kısımlara bir Taninî ekleyince Zi'l-hams hasıl olur. Bu eklenen Taninî de ister tîz taraftan ister pest taraftan veya ister (**C**) ve (**B**) bu'dlarına bölünerek eklensin bu şekilde tertib edilen Zi'l-hamsların çeşitleri yirmi sekiz olur, resmedilen cetveldeki gibi, bu çeşitlerin bazısı uyumlu, bazısı uyumsuz ve bazısı da mükerrerdir ve biz cetvelde onlara işaret koyduk.

Zi'l-erba' ve Taninî terkibinden hasıl olan Zi'l-hamsların kısımları şunlardır:

[482] Merâgî uyumsuzluk şartlarını sayarken, "h^{a}" nağmesini atlayarak beste yapma mümkün olduğunu beyan eder ve buna örnek olarak da Hâce İmâduddîn-i Semarkandî'nin şiirleri üzerinde yaptığı besteden bahs eder. bk. Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, 1387, s. 62.

Bölünmemiş Taninî'nin ilâvesi	Tiz tarafına	1	2	3	4	5	6	7
		T T B T	**T B T T**	**B T TT**	**T C C T**	**C C T T**	**C T C T**	**C C C B T**
		Edvârın birinci kısmı	İkinci kısmı	Üçüncü kısmı	Dördüncü kısmı	Beşinci kısmı	Altıncı kısmı	Yedinci kısmı
	Pest tarafına	8	9	10	11	12	13	14
		T T T B	**T T B T**	**T B T T**	**T T C C**	**T C C T**	**T C T C**	**T C C C B**
		on beşinci kısmı	birinci kısmın tekrarı	ikinci kısmın tekrarı	on dördüncü kısmı	on dördüncü kısmın tekrarı	on ikinci kısmı	sekizinci kısmı
Bölünmüş Taninî'nin ilâvesi	Tiz tarafına	15	16	17	18	19	20	21
		T T B C B	**T B T C B**	**B T T C B**	**T C C C B**	**C C T C B**	**C T C C B**	**C C C B C B**
		Uyumsuz	Uyumsuz	On altıncı kısmı	sekizinci kısmın tekrarı	On üçüncü kısmı	Dokuzuncu kısmı	Uyumsuz
	Pest tarafına	22	23	24	25	26	27	28
		C B T T B	**C B T B T**	**C B B T T**	**C B T C C**	**C B C C T**	**C B C T C**	**C B C C C B**
		Uyumsuz	Uyumsuz	Uyumsuz	Onuncu kısmı	Uyumsuz	Uyumsuz	Uyumsuz

Şekil 193: Zi'l-erba' ve Taninî terkibinden hasıl olan Zi'l-hamsların kısımları

Bu kısımların cetvelde de gösterildiği gibi, dördü mükerrerdir, dokuzu Zi'l-erba'dan küçük bir eb'âdda[483], (**B**) bu'dunun tekrarlanmasından veya (**B**) bu'dunun (**C**) bu'duna takaddümünden dolayı uyumsuzdur; geride on beş kısım kalır, bunların üç kısmında |8a, **m**| lahnîyyât eb'âdları toplanmıştır, burada söylenmesi gereken husus şu ki uyumsuzluğa neden olan lahnîyyâtın toplanması, Zi'l-erba'da (**B**) bu'dunun tekrarlanmasından kaynaklıdır, dolayısıyla burada uyumsuzluğa neden olmaz. Dörd kısmında da ikinci Zi'l-erba' bu'dunu aşarak "**yh^{e}**" nağmesi atlanmış olsa da herhangi bir zararı olmaz, zîrâ ikinci Zi'l-erba' değil birinci Zil'erba'nın riayet etmesi gerek |5b, **f**|; geri kalan diğer dokuz kısım da bu iki meseleden temizdir, dolayısıyla en uyumlu kısımlardır.[484]

Hâsılı bu cetvelden on beş kısmı uyumludur, bunlardan da on iki[485] kısmı *Edvâr*'da[486] zikredilmiştir ve dörd kısmı zikredilmemiştir.

[483] Müellifin zikrettiği gibi, Zi'l-hams bu'du, Zi'l-erba' ve Tanînî'nin terkibinden meydana gelmiştir, burada da "Zi'l-erba'dan küçük bir eb'âd" ibâresi, Zi'l-hams'in içindeki Zi'l-erba' kasd edilerek, uyumsuzluk kurallarına göre değerlendirilmiştir.

[484] dördü mükerrer olanlar, sırasıyla 1., 2., 14. ve 8. kısımların tekrarı olarak 9., 10., 12. ve 18. Kısımlardır; dokuzu uyumsuz olanlar da: 15., 16., 21., 22., 23., 24., 26., 27. ve 28. Kısımlardır.

[485] Her iki nüshada da "on bir" istinsah edilmiştir.

[486] Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 106.

Bil ki Zi'l-hamsı, [içindeki] Zi'l-erba'yı kale almadan uyumluluk şartlarını yerine getirme sureti[487] ile de lahnîyyât eb'âdarına bölme mümkündür ki buna **Büyük Müfred Cinsler** derler. Bunlar dört kısımdır:

birinci kısım:	**C C B T C**
ikinci kısım:	**C T T C**
üçüncü kısım:	**B T C C C**
dördüncü kısım:	**C C C T B**

Gelecekteki cetvelde, ilk on iki[488] kısım, *Edvâr'*da olanlardır[489], üstteki dörd kısma da üç kısım daha eklenir, böylece Zi'l-hams kısımları on dokuza ulaşır, bu kısımlardaki nağmeler, Zi'l-küllün tîz tarafında yerleşir:

[487] Alişâh-i Evbehî bu meselede hemfikir olmayarak, uyumsuzluk sebeblerden kaçınmanın, yani Zi'l-hamsın içindeki Zi'l-erba'ya uyumak şart olduğunu söyler. Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 104.

[488] Her iki nüshada "on bir" kaydedilmiştir. Urmevî tablodaki on birinci kısmı zikretmemiştir belki bu sehiv buradan kaynaklanmıştır.

[489] On birincisi haric.

birinci kısım:	**T T B T**	nağmeleri:	**h^a ya yd yh^e yh^a**
ikinci kısım:	**T B T T**	nağmeleri:	**h^a ya yb yh^e yh^a**
üçüncü kısım:	**B T T T**	nağmeleri:	**h^a t yb yh^e yh^a**
dördüncü kısım:	**T C C T**	nağmeleri:	**h^a ya yc yh^e yh^a**
beşinci kısım:	**C C T T**	nağmeleri:	**h^a y yb yh^e yh^a**
altıncı kısım:	**C T C T**	nağmeleri:	**h^a y yc yh^e yh^a**
yedinci kısım:	**C C C B T**	nağmeleri:	**h^a y yb yd yh^e yh^a**
sekizinci kısım:	**T C C C B**	nağmeleri:	**h^a ya yc yh^e yz yh^a**
dokuzuncu kısım:	**C T C C B**	nağmeleri:	**h^a y yc yh^e yz yh^a**
onuncu kısım:	**C B T C C**	nağmeleri:	**h^a y ya yd yv yh^a**
on birinci kısım[1]:	**C C B T C**	nağmeleri:	**h^a y yb yc yv yh^a**
on ikinci kısım:	**T C T C**	nağmeleri:	**h^a ya yc yv yh^a** [8b, m]

Bu kısımlar, *Edvâr* Sâhibi'nin zikr ettiği kısımlardır.

on üçüncü kısım:	**C C T C B**	nağmeleri:	**h^a y yb yh^e yz yh^a**
on dördüncü kısım:	**T T C C**	nağmeleri:	**h^a ya yd yv yh^a**
on beşinci kısım:	**T T T B**	nağmeleri:	**h^a ya yd yz yh^a**
on altıncı kısım:	**B T T C B**	nağmeleri:	**h^a t yb yh^e yz yh^a**
on yedinci kısım:	**C T T C**	nağmeleri:	**h^a y yc yv yh^a**
on sekizinci kısım:	**B T C C C**	nağmeleri:	**h^a t yb yd yv yh^a**
on dokuzuncu kısım:	**C C C T B**	nağmeleri:	**h^a y yb yd yz yh^a**

[1] Derkenarda, bu kısmın adı "Hisâr" olarak kayd edilmiştir. Merâgî Hisârı Şubelerden sayarak, sekiz nağmeli olduğunu açıklar: (**h^a y yb yc yv yh^a k kc**), b.k. *Şerh-i Edvâr*, s. 306 ; *Câmiu'l-elhân*, s. 142.

Şekil 194: Zi'l-hamsın 19 kısmı

Edvâr Sâhibi, bu kısımların [yanı Zi'l-hamsları], on üç kısım olduğunu söyleyerek on ikisini açıklamıştır ve on üçüncüsüne sadece işaret etmiştir[490]; bu yedi kısımdan hangisini kast etmiş olduğu açık değildir[491]. [kast ettiği kısım, büyük bir ihtimâl ile on dördüncü kısım veya on beşinci kısımlardır, zîrâ bu iki kısım Râst, Hüseynî, Muhayyîr, Uşşâk, Nevâ ve Ebûselîk makamlarının tabakalarında mevcuttur[492]. Bu mesele ileri kısımlarda açıklanacaktır.][493]

Bil ki bu yedi kısmın ilk üçü diğerlerinden daha uyumludur.

İkinci Mevrid: Edvârların Şekli Hakkındadır, Bu Da İki Mırsad'dadır.

Birinci Mırsad: Devirlerin Terkîb Keyfiyeti

Geçen bahislerden, Zi'l-küllün iki nağmesinin, birbirinin kāim-makāmı oldukları bilindi, dolayısıyla "**a**" nağmesinden başlayarak "**yhª**" nağmesine varınca, sanki yine "**a**" nağmesine varıldı. Bu da dâire manasını ifâde eder; bir noktadan başlanıp tekrar ona ulaşıldığından dolayı Zi'l-külle ve tertîblerine dâire denmiştir.

---

490 Urmevî eserinde konuyla alakalı bu şekilde yazmıştır: "eğer Zi'l-hams bu'dunda, şart sırf bu'dun iki tarfı olursa ve "yhᵉ" nağmesi atlanırsa, Lahnîyyât bu'dları olan Taninî, Mücenneb ve Bakîyyenin iştirâki ile uyumsuzluğa uğramaz, bu şekilde on üçüncü bir kısım da on iki kısma ilave edilebilir." (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr**, s. 109). Urmevî'nin bu ifâdesinden, sırf on üçüncü bir kısım daha eklenebileceğini kast etmemiştir diye anlaşılabilir, zîra zikrettiği usulu ve kurallara uyarak, on üçüncü kısım başta olmak üzere okuyucu tarafından diğer kısımları kolaylıkla hesaplanabilir. Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 78; Mübârekşâh: **Şerhi'l-Edvâr**, s. 127; Maârif: **Şerh-i Edvâr**, s. 241.

491 Zikr edildiği gibi Urmevî Zi'l-hams kısımlarından on iki kısmını zikretmiş, on üçüncü kısmı da var diye okuyucuya bırakmış, burada eserin müellifi, Urmevî'nin on iki kısmına yedi kısım daha eklemiş, ondan dolayı, Urmevî'nin kast ettiği on üçüncü kısım bu eklenen yedi kısımdan hangisi olduğu söz konusu olmuş.

492 Urmevî'nin Zi'l-hams kısımlarında çözmesini okuyucuya bıraktığı on üçüncü kısım, Müellif tarafından 14. veya 15. Kısım olarak tahmin edilmiştir, zîrâ Urmevî'nin söyledikleri kısımların bir birine eklenmesined, sadece 14. ve 15. Kısımlarda aslı makamlar bulunmaktadır. Mübârekşâh eserinde 11. Veya 19. Kısımlar olarak tahmin etmiştir. (Mübârekşâh: **Şerhi'l-Edvâr**, s. 130)

493 Her iki nüshanın derkenarında istinsah edilmiştir.

Zi'l-küll, vustâ bu'dlar ile tertîb edilir, daha önce açıklandığı gibi |6a, f| her bir Zil'küll, tabaka denilen iki Zi'l-erba' ve bir Taninîden mürekkebdir. Taninînin bu iki tabaka ile terkîbi de üç çeşittir:

Birincisi: İki tabakanın pest tarafta ve Taninînin tîz tarafta olmasıdır ki buna **Tîz muttasıl** derler.

İkincisi: İki tabakanın tîz tarafta ve Taninînin pest tarafta olmasıdır ki buna **Pest muttasıl** derler.

Üçüncüsü: Taninînin iki tabakanın arasında olmasıdır ki buna da **Munfasıl** derler |9a, m|.

Edvâr Sâhibi "**h^{a}**" nağmesine uyarak ve "**a**" , "**h^{a}**" [ve "**yh^{a}**" nağmelerini tüm devirlerde bulundukları İçin ve sabit nağmeler bildiği için[494], Pest Muttasıl kısımlarını çoğunu][495] uyumlu olarak tanımıyor; zîrâ bu kısımlarda "**h^{a}**" nağmesi atlanmıştır; biz de ona mutabaat ederek tüm devirlerin pest tarafından yedi Zi'l-erba' tabakalarını teker teker yerleştiririz, Zi'l-küllü tamamlamak için bir Zi'l-hams bu'duna da ihtiyac olduğundan dolayı Zi'l-hams tabakalarından birisini ekleriz. Böylece on dokuz Zi'l-hamsın her birisine yedi Zi'l-erba'nın birisini eklersek, yüz otuz üç dâire meydana gelir, tabiki bunların bazısı uyumludur, bazısının uyumsuzluğu gizli[496] ve bazısının da uyumsuzluğu açıktır[497].

Daha önce açıklandığı gibi, uyumluluk ve uyumsuzluklar nisbetler ile bağlı oldukları için, her bir dâirede de ne kadar bu nisbetlerin şerif olanları yani "di'f", "misli ve yarısı", "misli ve üçte birisi" nisbetleri bulunursa o kadar da uyumludur ve aksi ne kadar az olursa o kadar uyumsuzluğa yaklaşır.

494 Urmevî: **Kitâbu'l-Edvâr**, s. 109.
495 Derkenarda istinsah edilmiştir.
496 Hafîyu't-tenâfür (*خفى التنافر*)
497 Zâhiru't-tenâfür (*ظاهر التنافر*)

Bu şekilde, uyumlu olan dâireler, şerif nisbetlerinin sayısı ve nağme sayılarından üçten fazla az olmayanlardır. Dolayısıyla şerif nisbetlerin sayısı ya nağmelerin sayısıyla eşittir yada bir veya iki adet azdır.

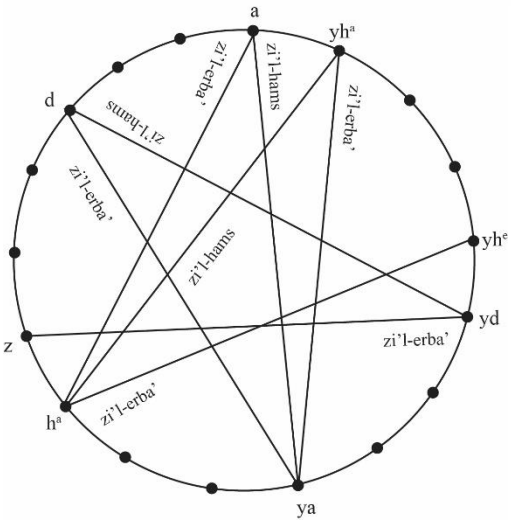
Uyumsuzluğu gizli olan dâireler de nisbetleri beşten fazla olmayanlardır. [498]

Uyumsuzluğu açık olan dâireler de şerif nisbetleri sadece sabit nağmeler arasında olan nisbetlerdir[499] veya uyumsuzluğa neden olan bir sebebi ihtivâ edenlerdir.

Uyumlu dâirelerin şerif nisbetleri ya dokuz olur ya sekiz veya yedi ve altıdan az olmaz.

[**Birinci tabakanın birincisi ile ikinci tabakanın birincisi**]

Misâl olarak eğer Zi'l-erba' tabakasından birinci kısmı Zi'l-hams tabakasının birinci kısmına eklersen, bu şekilde bir dâire hasıl olur:

Şekil 195: I. tabakanın I. kısmı ile II. tabakanın I. kısmı

[498] Müellife göre Zi'l-küll, Zi'l-hams ve Zi'l-erba' bu'dları aksına, Lahnîyyât bu'dları, yani Taninî, Mücenneb ve Bakîye, bizzât uyumlu bir nisbetler değiller, dolayısıyla bir devirdeki nağmelerin arasında oluşan uyumlu nisbetler ve bu nisbetlerin sayısı, devirlerin uyumlu olup olmadığını gösterecektir.

[499] Müellif bu konuda Urmevî'ye tabi' olarak Sâbit nağmeler "a", "h^a" ve "yh^a" nağmeleri kabûl etmiştir, dolayısıyla bu nağmelerin arasında hasıl olan nisbetler de bu şekilde olacak: (a – h^a), (a – yh^a) ve (h^a – yh^a).

Bu dâirede |9b, **m**| :

“misli ve yarısı” nisbetinden üç tane mevcuttur:

birinci: (**a – ya**), ikincisi: (**v – yd**), üçüncüsü: (**h^{a} – yh^{a}**).

“misli ve üçte birisi” nisbetinden de beş tane bulunmaktadır:

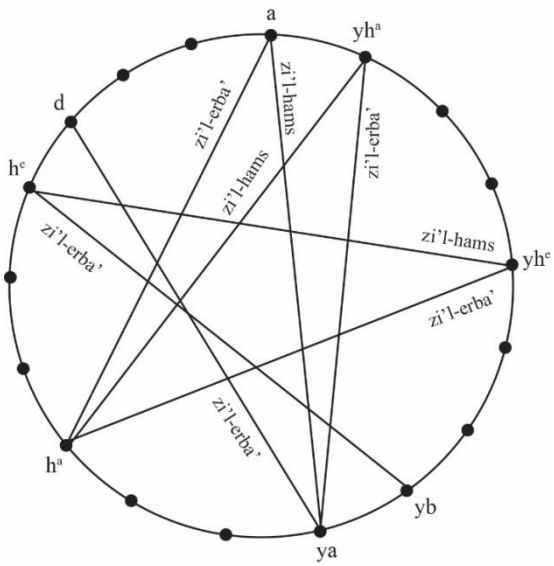
Birincisi: (**a - h^{a}**), ikincisi: (**d - ya**), üçüncüsü: (**z - yd**), dördüncüsü: (**h^{a} - yh^{e}**), beşincisi: (**ya - yh^{a}**).

“di'f” nisbeti olan (**a - yh^{a}**) da tüm dâirelerde mevcuttur.

Velhasıl bu dâirede dokuz [şerif] nisbeti bulunmaktadır, nağmelerin sayısı da sekizdir |6b, **f**| dolayısıyla gayet uyumludur.

[**birinci tabakanın ikincisi ile ikinci tabakanın ikincisi**]

Şimdi eğer Zi’l-erba’ tabakalarının ikincisini Zi’l-hams tabakalarının ikincisine eklersek, bu dâire hasıl olur:

Şekil 196: I. tabakanın II. kısmı ile II. tabakanın II. kısmı

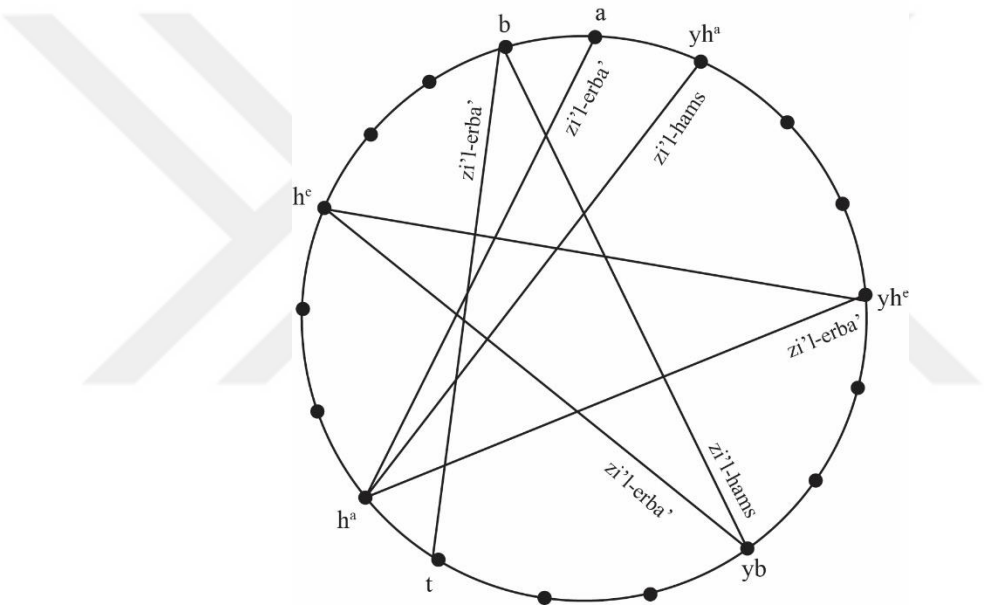
Bu dâirede de üç tane “misli ve yarısı” nisbeti mevcuttur: (**a - ya**), (**h^{e} - yh^{e}**) ve (**h^{a} - yh^{a}**)

Ve beş “misli ve üçte birisi” nisbeti: (**a - h^{a}**), (**d - ya**), (**h^{e} - yb**), (**h^{a} - yh^{e}**), (**ya - yh^{a}**)

Ve tabi “di'f” nisbeti. Bu dâirenin nisbetleri de birinci dâire gibidir.

[**birinci tabakanın üçüncüsü ile ikinci tabakanın üçüncüsü**]

Üçüncü kısmını üçüncüye eklediğimizde bu dâire meydana gelir:

Şekil 197: I. tabakanın III. kısmı ile II. tabakanın III. kısmı

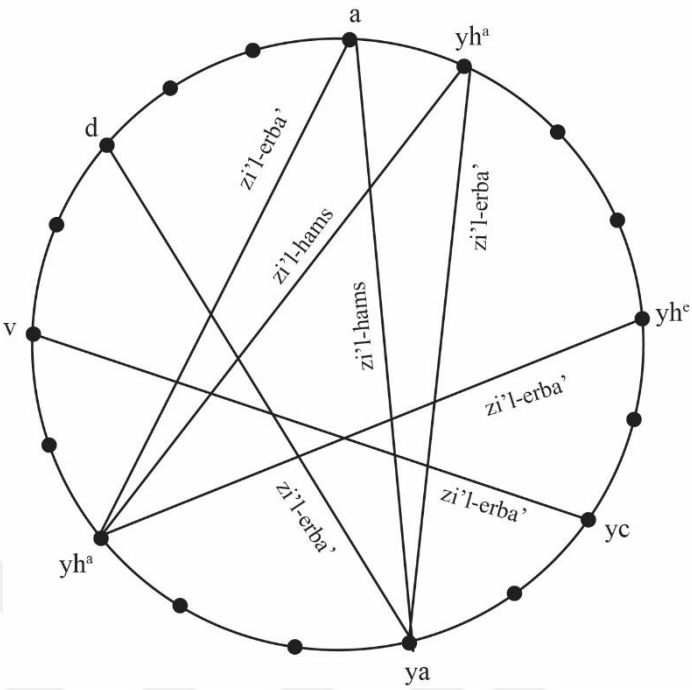
Bu dâirede üç tane “misli ve yarısı” nisbeti mevcuttur: (**b - yb**), (**h^{e} - yh^{e}**), (**h^{a} - yh^{a}**).

Ve dört“misli ve üçte birisi” nisbeti: (**a - h^{a}**), (**b - t**), (**h^{e} - yb**) ve (**h^{a} - yh^{e}**).

Ve “di'f” nisbeti. Neticede bu dâirede nağmelerin sayısı kadar yani sekiz adet [şerif] nisbet mevcuttur.

[**birinci tabakanın dördüncüsü ile ikinci tabakanın dördüncüsü**]

Dördüncü kısmını dördüncüye eklediğimizde bu dâire meydana gelir:

Şekil 198: I. tabakanın IV. kısmı ile II. tabakanın IV. kısmı

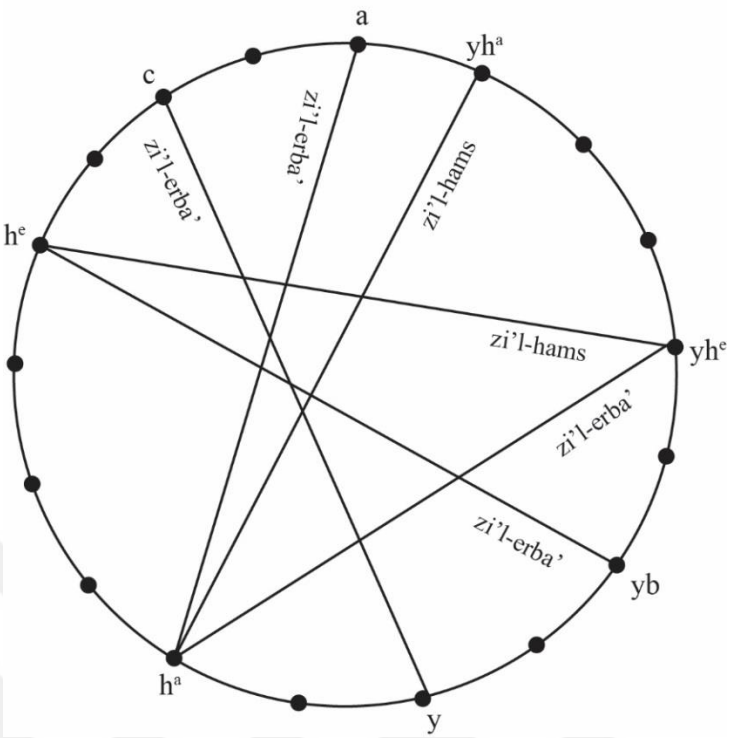
Bu dâirede iki tane "misli ve yarısı" nisbeti mevcuttur: (**a - ya**), (**h^a - yh^a**).

Ve beş "misli ve üçte birisi" nisbeti: (**a - h^a**), (**d - ya**), (**v - yc**), (**h^a - yh^e**) ve (**ya-yh^e**).

Ve "di'f" nisbeti. Bu dâirede nisbetlerin sayısı ile nağmelerin sayısı eşittir.

[**birinci tabakanın beşincisi ile ikinci tabakanın beşincisi**]

Eğer beşinci |10a, **m**| kısmını beşinciye eklersek, bu dâire meydana gelir:

Şekil 199: I. tabakanın V. kısmı ile II. tabakanın V. kısmı

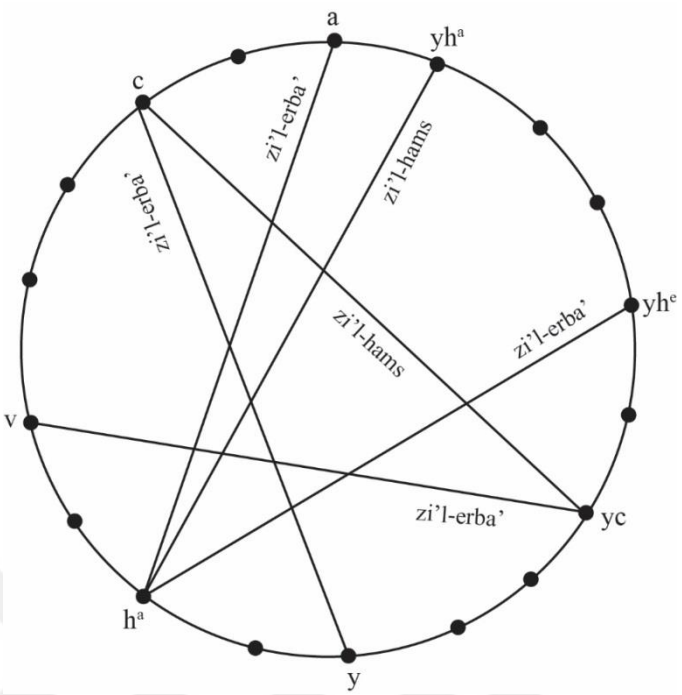
Bu dâirede, iki "misli ve yarısı" nisbeti bulunmaktadır: (**h^e - yh^e**) ve (**h^a - yh^a**).

Ve dörd "misli ve üçte birisi" nisbeti: (**a - h^a**), (**c - y**), (**h^e - yb**), (**h^a - yh^e**).

Bu dâirede "di'f" nisbeti ile beraber, mevcut olan [şerif] nisbetlerin sayısı, nağmelerin sayısından bir tane azdır.

[**birinci tabakanın altıncısı ile ikinci tabakanın altıncısı**]

Altıncı kısmını altıncıya eklediğimizde bu dâire meydana gelir: |7a, **f**|

Şekil 200: I. tabakanın VI. kısmı ile II. tabakanın VI. kısmı

Bu dâirede iki "misli ve yarısı" nisbeti mevcuttur: (**c - yc**) ve (**h^a - yh^a**).

Ve dört "misli ve üçte birisi" nisbeti: (**a - h^a**), (**c - y**), (**v - yc**) ve (**h^a - yh^e**).

Ve "di'f" nisbeti. Bu dâirenin nisbetlerinin sayısı beşinci dâire gibidir.

[**birinci tabakanın yedincisi ile ikinci tabakanın yedincisi**]

[iki tabakanın] yedinci kısımlarını birbirine eklediğimizde, uyumusuz olur, zîrâ (**B**) bu'dun tîz tarafı, (**C**) bu'dun pest tarafı olur ve bu da uyumsuzluğun nedenlerinden biridir.

Bilki bu zikredilen dâirelerde "misli ve üçte birisi" nisbetinde olan nağmeler, içindeki nağmeler ile beraber, yani: (**a d z h^a**), (**d z h^a ya**), (**z h^a ya yd**), (**h^a ya yd yh^e**) ve (**ya yd yh^e yh^a**), dikkatlice bakıldığında, aslında zikredilen [birinci tabakanın] yedi kısımlarından birisidir; mesela (**a d z h^a**) kendisi birinci kısımdır; (**d z h^a ya**) da aynı şekilde ikinci kısımdır, zîrâ eb'âdları (**T B T**) şeklindedir; (**z h^a ya yd**) de

üçüncü kısımdır ve eb'âdları da (**B T T**); (**h^{a} ya yd yh^{e}**) de birinci kısımdır ve eb'âdları bu (**T T B**) şekildedir; (**ya yd yh^{e} yh^{a}**) de ikinci kısımdır.

Bu kısımlara |10b, **m**| edvârda söz konusu olunca **Buhûr**[500] derler.

Bu tertib ile birinci dâirede birkaç bahir mevcuttur; bu hususta iki uygulama vardır:

Birincisi: nağmelere değil eb'âdların farklılığına göredir. Bu şekildeyse birinci dâirede üç bahir bulunur, yani birinci, ikinci ve üçüncü kısımlar. Eb'âdlara göre hesaplanırsa bahirlerin sayısı kısımların sayısı kadar olarak yedi bahir olur.

İkincisi: nağmelerin farklılıklarına göredir. Bu şekilde birinci dâirede beş bahir mevcut olur, gerçi dördüncü ve beşinci bahirlerin eb'âdları aynıdır, ama nağmeleri farklıdır[501].

Aslında da bahirler nağmelerin tîzlikte veya pestlikte farklı olan tabakalarına göredir, böylece bahirlerin sayısı Zi'l-küllün on yedi nağmesinin sayısı kadar olur, ancak bahirlerin "**yh^{a}**" nağmesinin geçmeme şartıyla sayısı on bir olur[502].

İkinci Mırsad: Edvâr Hakkındadır, Bu Da İki Matlab'dır.

Birinci Matlab: Edvâr Cetvelleri

Zi'l-erba' kısımlarını Zi'l-hams kısımlarına ekleyince yüz otuz üç dâire hasıl olduğunu bundan önce zikrettik, *Edvâr* Sahibi Zi'l-hams kısımlarını on ikiden fazla

---

500 Buhur, "bahr" kelimesinin çoğulu olarak kâlıp manasındadır.

501 Müellif Bahirlern hesaplaması için iki yöntem sunumuştur, birinci bu'dlara göre, ikincisi de nağmelere göre aslında zikredilen iki yöntem de bir yöntemdir, fakat benzre bahirlerin sayıp sayılmaması söz konusu olmuştur. Müellifin verdiği örnek üzere, Uşşâk olan Birinci dâire, iki tabakaların birinci kısımların terkibi ile meydana gelmiştir, bu dâirenin nağmeleri: (a,,, d,,, z, h^{a},,, ya,,, yd, yh^{e},,, yh^{a}) ve bu'dları (T T B, T T B T) şeklindedir. Bu dâirenin içindeki bahirler yani Zi'l-erba'lar hesaplanınca: 1. (a,,, d,,, z, h^{a}), 2. (d,,, z, h^{a},,, ya), 3. (z, h^{a},,, ya,,, yd), 4. (h^{a},,, ya,,, yd, yh^{e}) ve 5. (ya,,, yd, yh^{e},,, yh^{a}) olarak görünecektir. Eğer nağmelerin farklılıkları farz edilirse bu dâirenin bahir sayısı açıklandığı gibi 5 bahir olacaktır. Bu bahirlerin bu'dları da bu şekildedir: 1. (T T B), 2. (T B T), 3. (B T T), 4. (T T B), 5. (T B T). Şimdi eğer bu'dlara göre hesaplanırsa, 1. ile 4. ve 2. İle 5. Bahirlerin bu'dları aynı oldukları için bahir sayısı beş değil üçe düşecektir. Ayrıca bk. Merâgî, **Câmi'u'l-elhân**, s. 106; ve **Makâsidu'l-elhân**, s. 52.

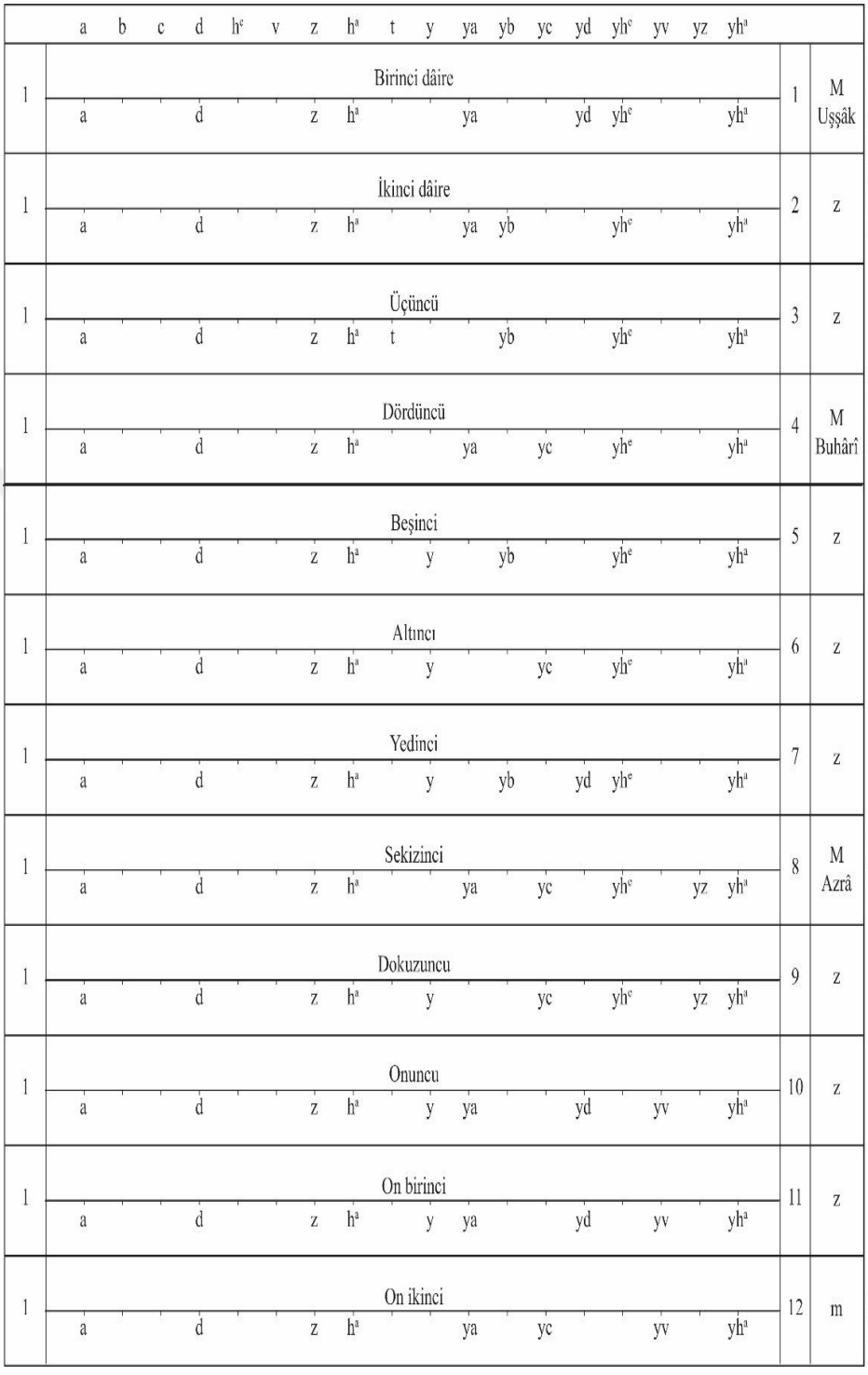
502 Zi'l-küllde son bahir (ya - yh^{a}) bahridir, "ya" nağmesinde sonraki gelen bahirler "yh^{a}" nağmesini aştığı için sayılmamıştır, "ya" nağmesinde geri "a" nağmesinde gelince toplamda 11 nağme ve neticede 11 bahir olacaktır.

zikretmediği için, biz önce yedi kısımla on iki kısmın terkibinden meydana gelen seksen dört dâireyi içeren bir cetvel getiririz ta ki [Urmevî'nin verdiği] dâire sırasına uysun. Ondan sonra da diğer dâireler için bir cetvel getiririz. Seksen dört dâirenin cetveli budur[503]: |7b, **f**|, |11a, **m**|

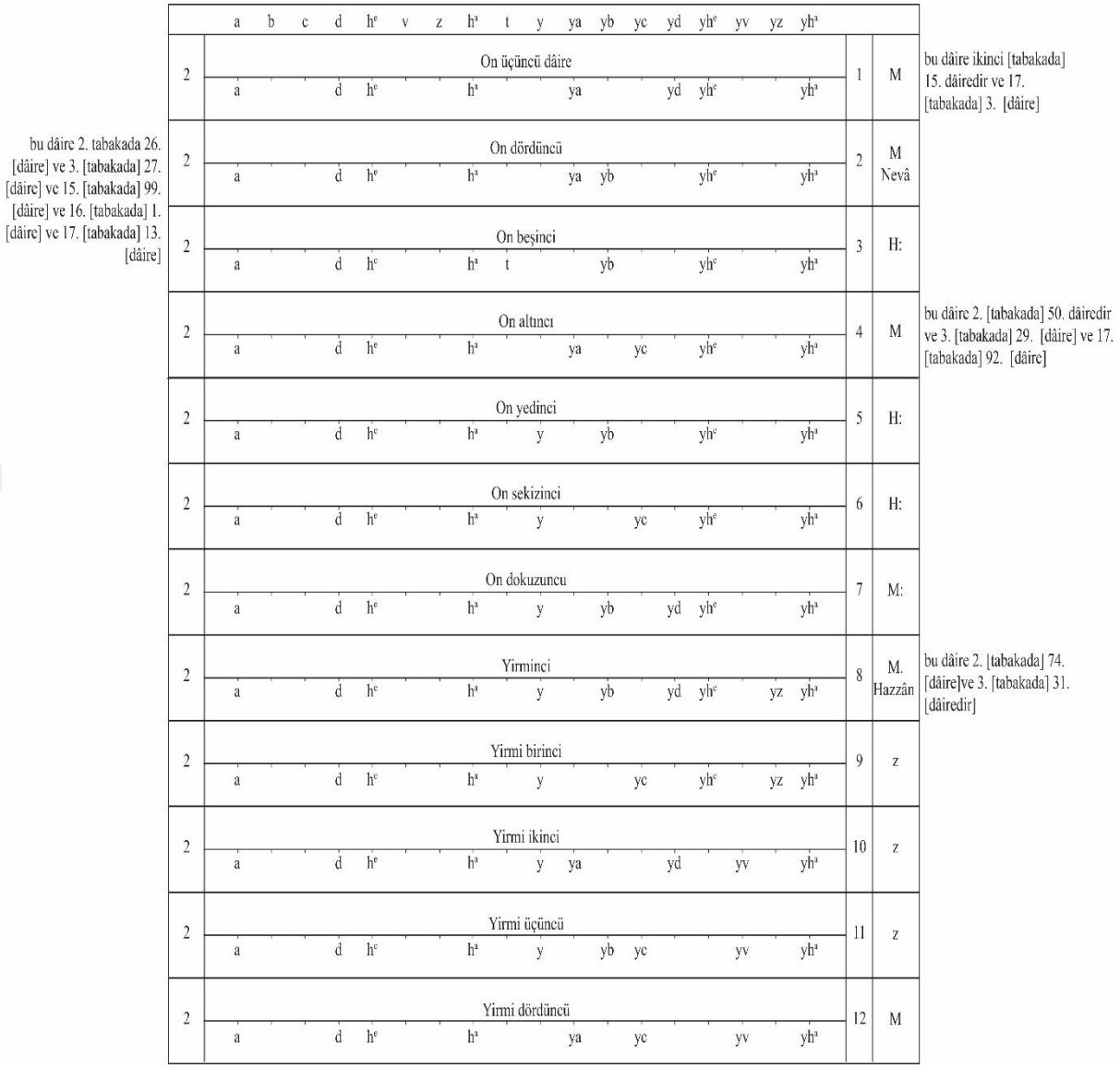
[|8a, **f**| , |8b, **f**|[504], |9a, **f**|, |9b, **f**|, |10a, **f**|, |10b, **f**|, |11a, **f**|,

|11b, **m**|, |12a, **m**|, |12b, **m**|, |13a, **m**|, |13b, **m**|]

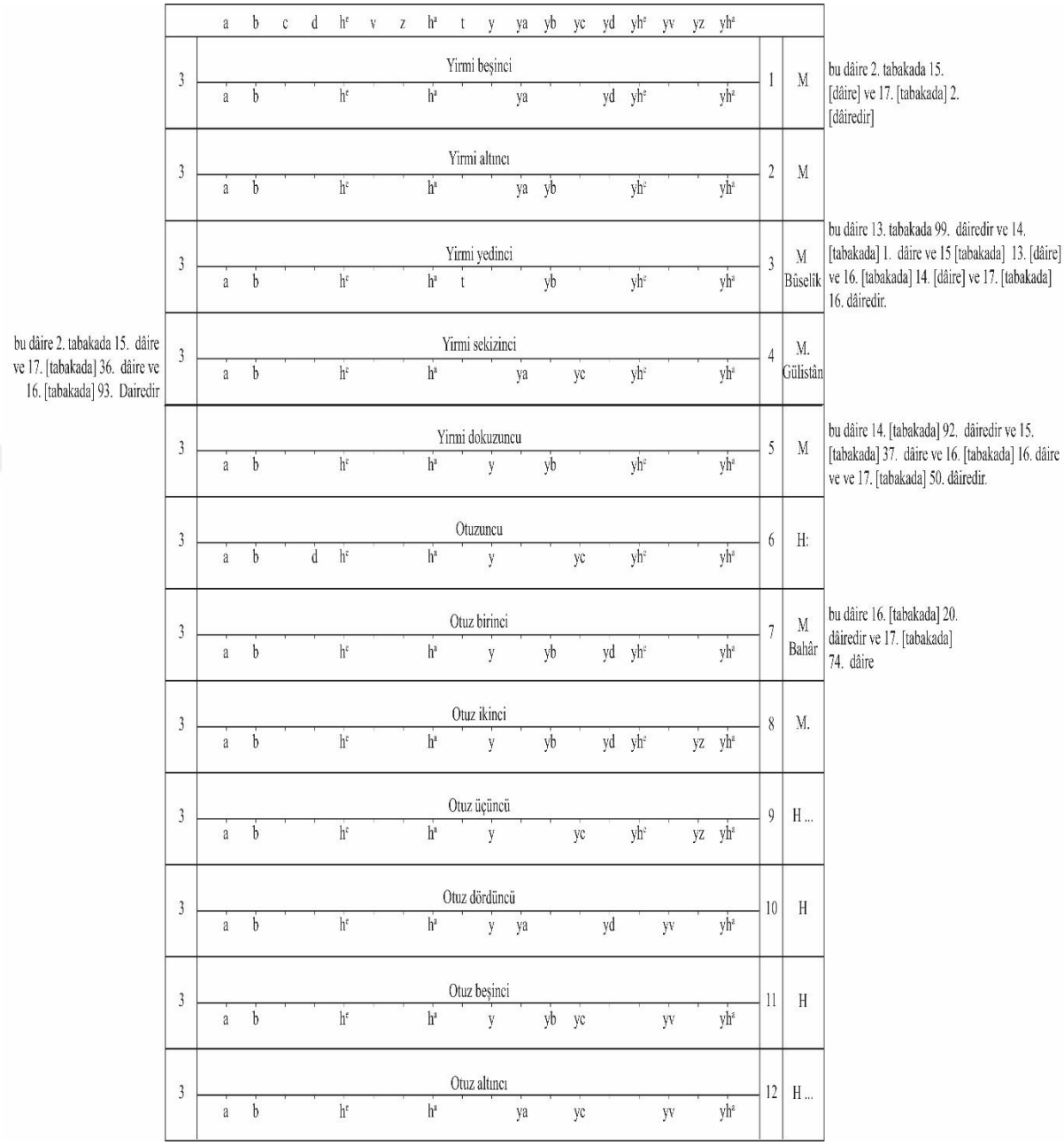
[503] Müellif cetvelleri burada değil bir sayfadan sonra getirmiştir.
[504] Sekizinci varak "f" nüshasında yanlış olarak ciltlenmiştir.

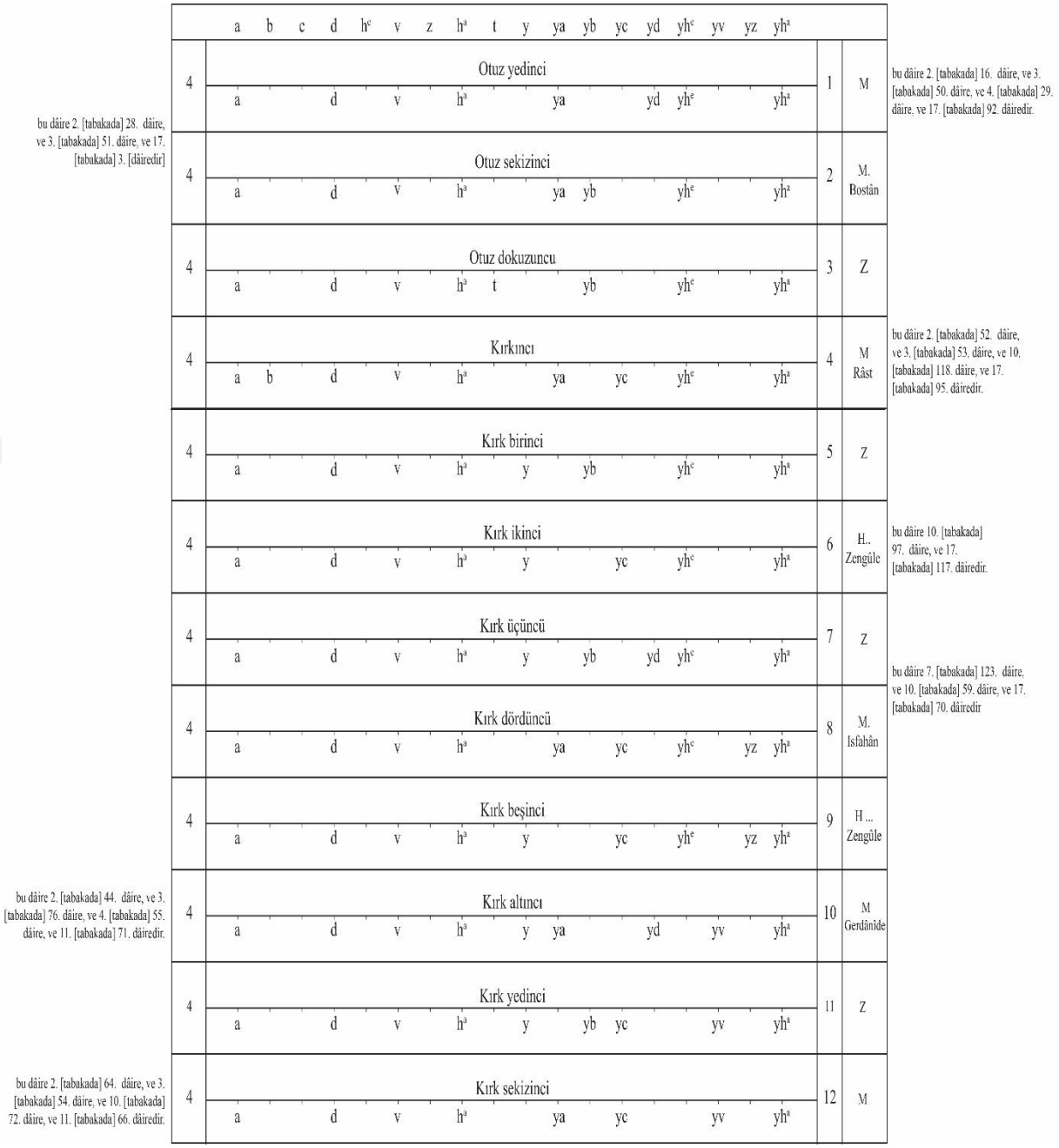

Şekil 201: 133 dâirenin 1-12 dâireleri

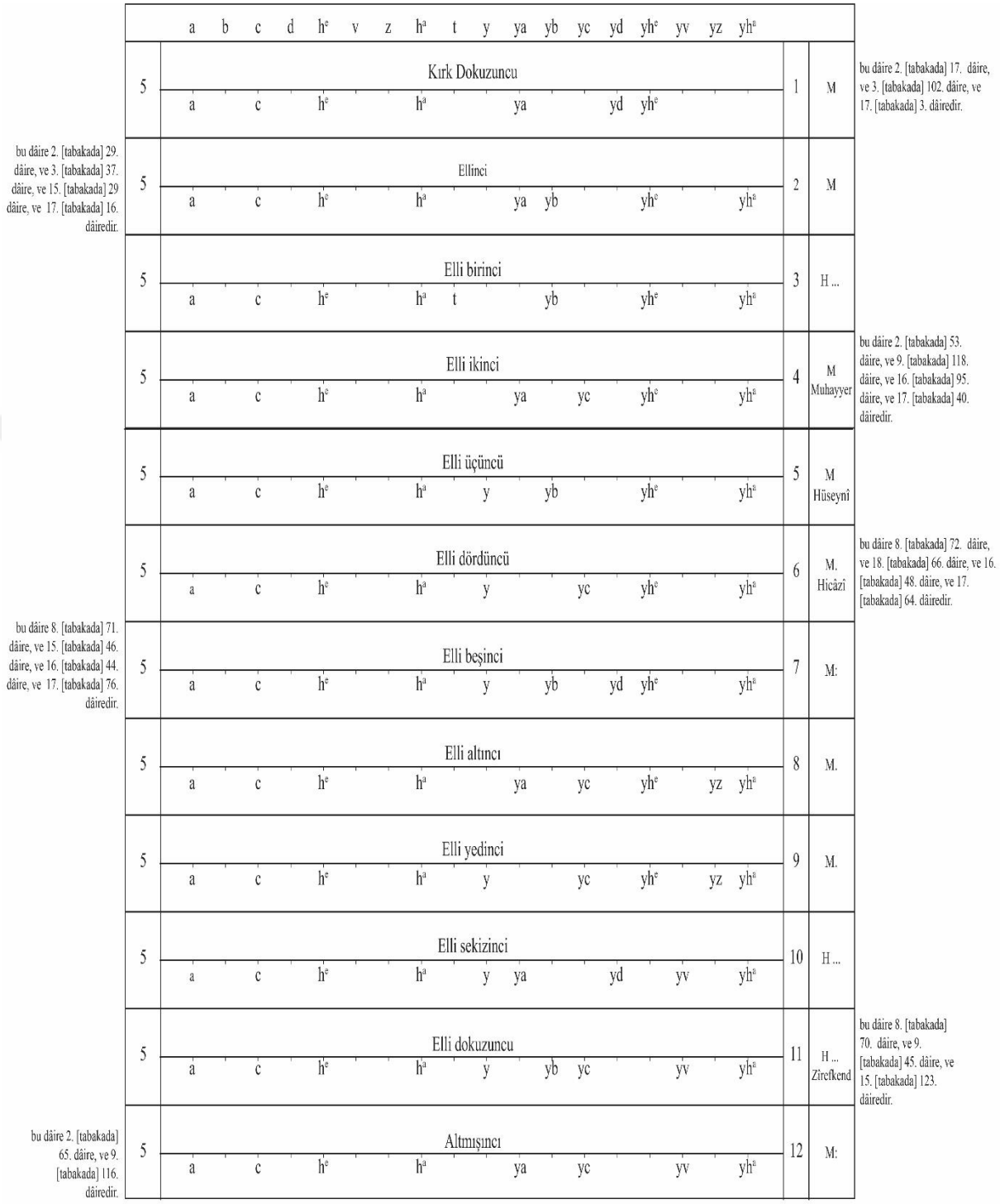

Şekil 202: 133 dâirenin 13-24 dâireleri

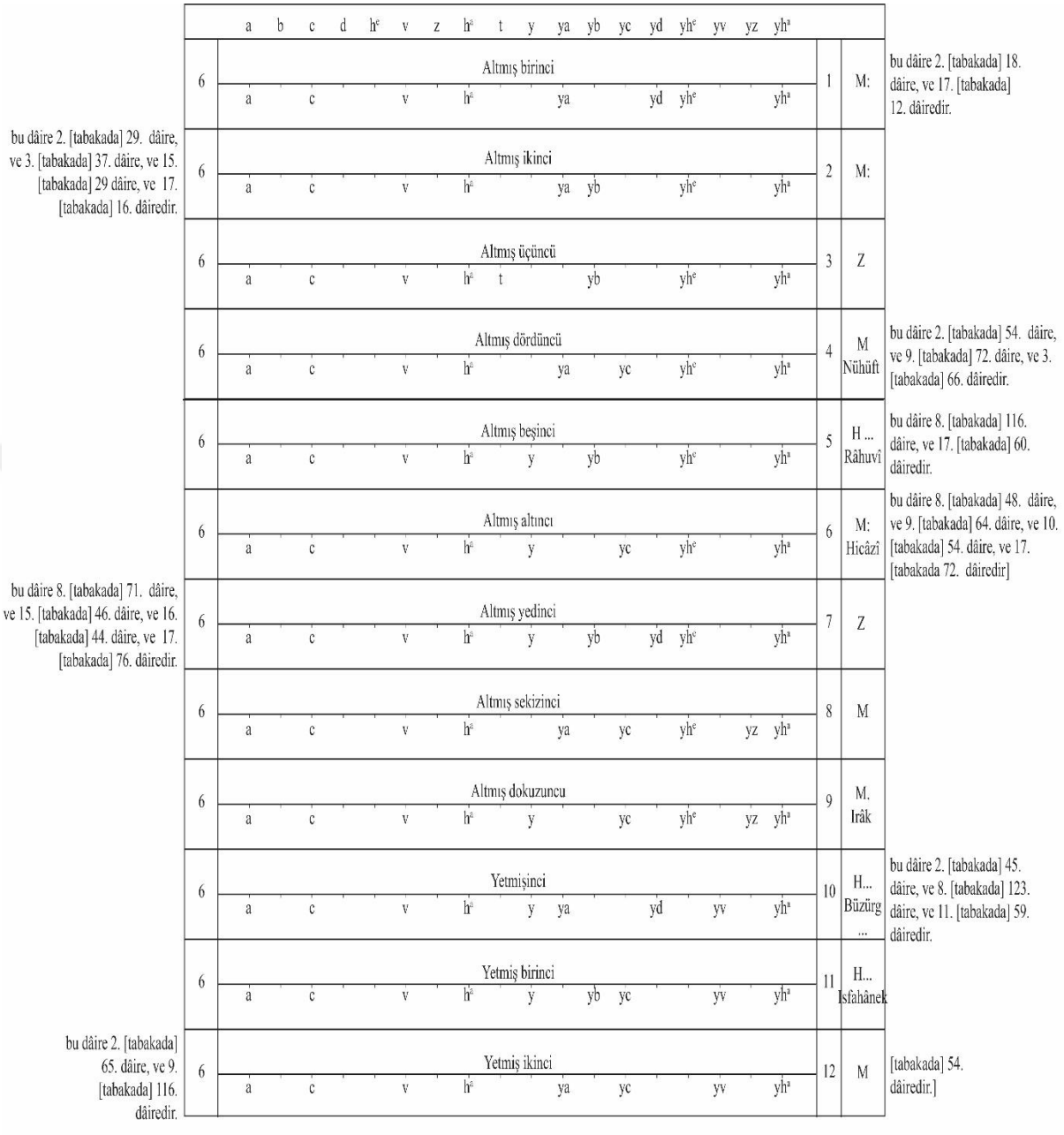

Şekil 202: 133 dâirenin 25-36 dâireleri

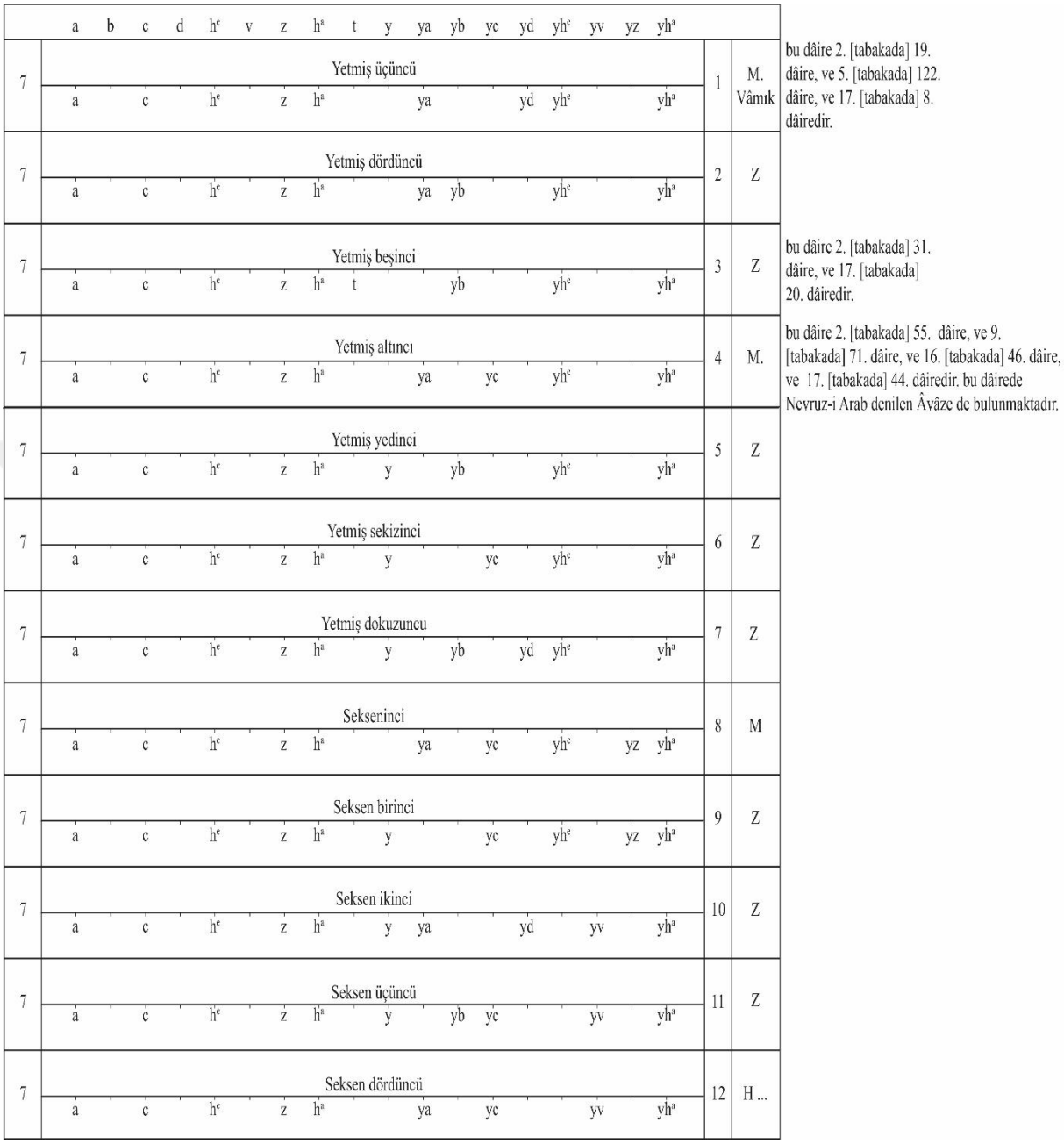

Şekil 203: 133 dâirenin 37-48 dâireleri

Şekil 204: 133 dâirenin 49-60 dâireleri

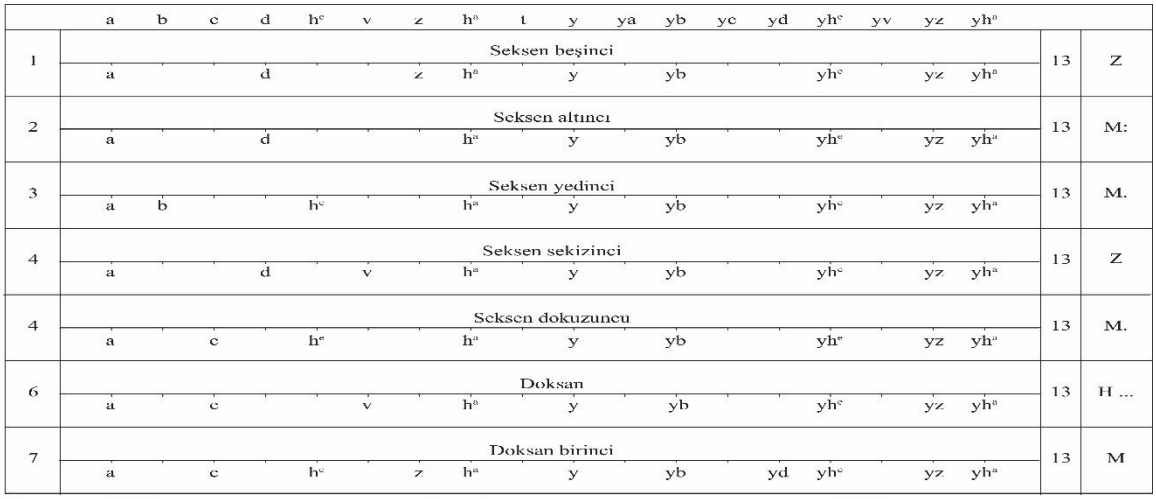

Şekil 205: 133 dâirenin 61-72 dâireleri

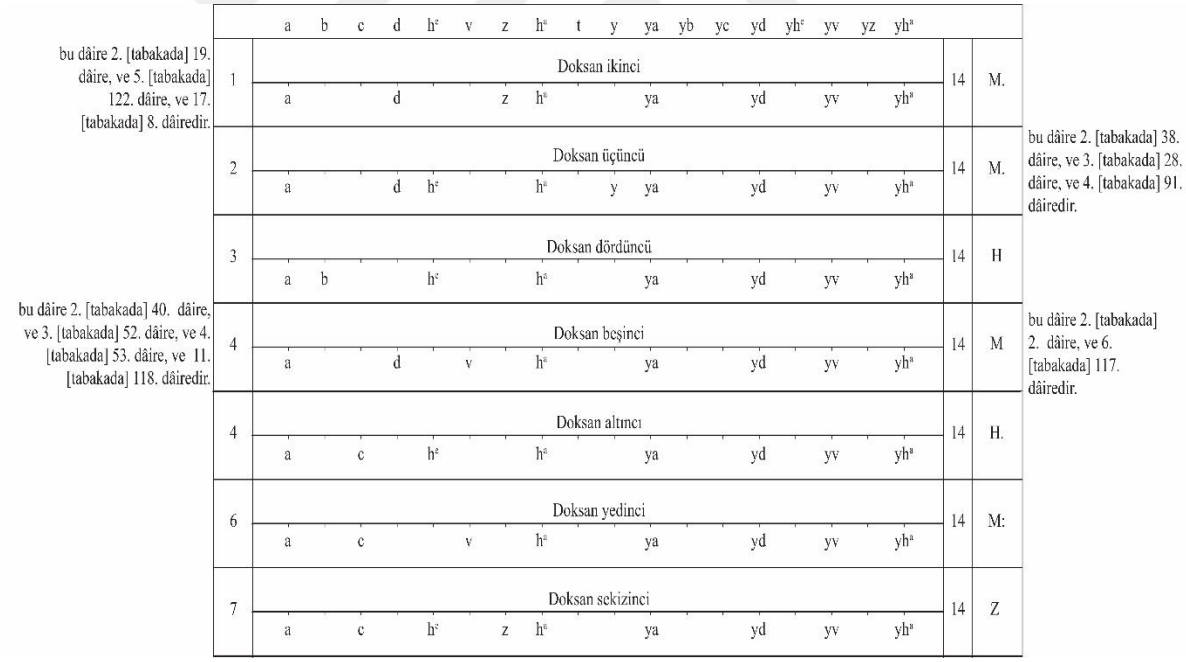

Şekil 206: 133 dâirenin 73-84 dâireleri

Zikrettiğimiz zil-hams'ın yedi kısımlarını zi'l-erba'nın yedi kısmına eklediğimze kırk dokuz dâire daha ortaya çıkar; resm ettiğimiz aşağıdakı cetvel gibi:

Şekil 207: 133 dâirenin 85-91 dâireleri

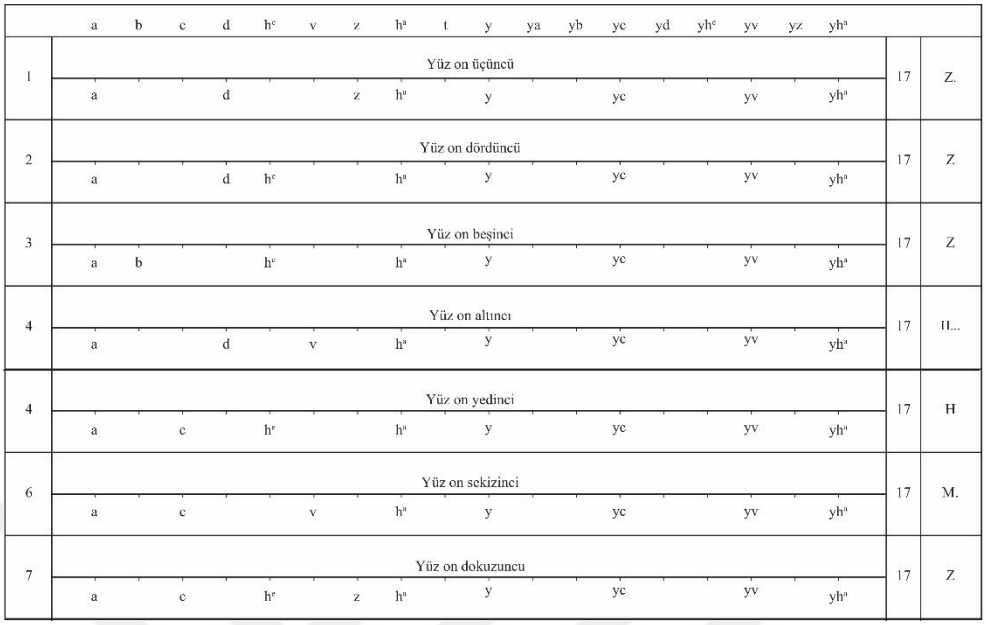

Şekil 208: 133 dâirenin 92-98 dâireleri

	a b c d h^e v z h^a t y ya yb yc yd yh^e yv yz yh^a			
1	Doksan dokuzuncu a d z h^a ya yd yz yh^a	15	M.	bu dâire 2. [tabakada] 1. dâire, ve 3. [tabakada] 13. dâire, ve 4. ttt 14. dâire, ve 5. ttt 26. dâire ve 6. [tttt 27. dâiredir.
2	Yüzüncü a d h^e h^a y ya yd yz yh^a	15	M.	
3	Yüz birinci a b h^e h^a ya yd yz yh^a	15	H	
4	Yüz ikinci a d v h^a ya yd yz yh^a	15	M	bu dâire 2. [tabakada] 4. dâire, ve 3. [tabakada] 49. dâire, ve 4. ttt 17. dâiredir.
4	Yüz üçüncü a c h^e h^a ya yd yz yh^a	15	H.	
6	Yüz dördüncü a c v h^a ya yd yz yh^a	15	M:	
7	Yüz beşinci a c h^e z h^a ya yd yz yh^a	15	Z	

Şekil 209: 133 dâirenin 99-105 dâireleri

	a b c d h^e v z h^a t y ya yb yc yd yh^e yv yz yh^a		
1	Yüz altıncı a d z h^a t yb yh^e yz yh^a	16	
2	Yüz yedinci a d h^e h^a t yb yh^e yz yh^a	16	Z
3	Yüz sekizinci a b h^e h^a t yb yh^e yz yh^a	16	M.
4	Yüz dokuzuncu a d v h^a t yb yh^e yz yh^a	16	Z
4	Yüz onuncu a c h^e h^a t yb yh^e yz yh^a	16	H.
6	Yüz on birinci a c v h^a t yb yh^e yz yh^a	16	Z
7	Yüz on ikinci a c h^e z h^a t yb yh^e yz yh^a	16	Z

Şekil 210: 133 dâirenin 106-112 dâireleri

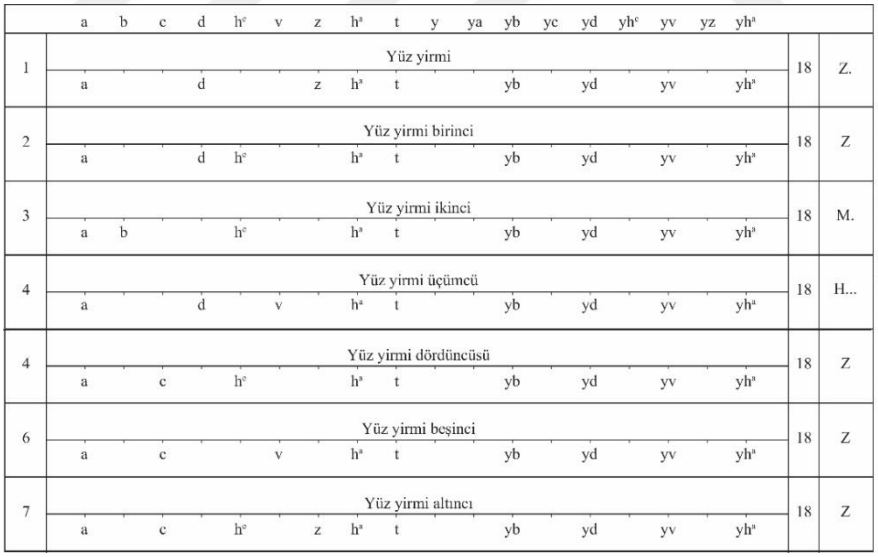

bu dâire 10. [tabakada] 60. dâire, ve 11. [tabakada] 65. dâiredir.

bu dâire 2. [tabakada] 42. dâire, ve 11. [tabakada] 97. dâiredir.

bu dâire 10. [tabakada] 40. dâire, ve 11. [tabakada] 53. dâire, ve 13. [tabakada] 52. dâire ve 8. [tabakada] 95. dâiredir.

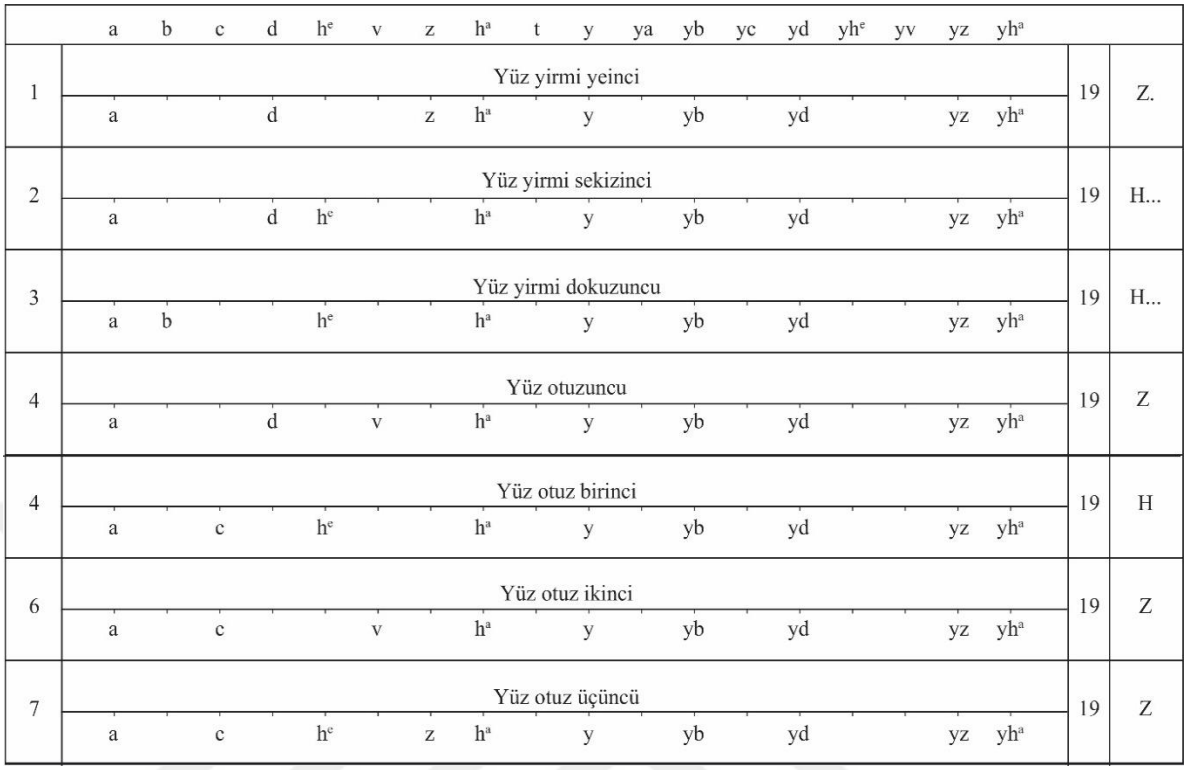
Şekil 211: 133 dâirenin 113-119 dâireleri

bu dâire 6. [tabakada] 8. dâire, ve 9. [tabakada] 73. dâire, ve 10. [tabakada] 19. dâiredir.

bu dâire 11. [tabakada] 70. dâire, ve 4. [tabakada] 59. dâire, ve 12. [tabakada] 45. dâiredir.

Şekil 212: 133 dâirenin 120-126 dâireleri

Şekil 213: 133 dâirenin 127-133 dâireleri

Biz bu dâirelerdeki uyumlu olanlara ve diğer tabakalarda da mevcut olanlara işaret ettik.

İkinci Matlab: Meşhur Dâireler Ve Keyfiyetleri, Bu Da İki Kavil Üzeredir

Birinci Kavil: Dâirelerin İsimleri

Bil ki seksen dörd dâireden, kırk üçü uyumludur, bazısı da diğer tabakalarda bulunur, dolayısıyla bu devirlerin farklılıklarını, devirleri oluşturan cinslerin farklılıklarına göre oldukları denilebilir.

Mahiyette farklı olup kulağa kendisine hâs bir şemâyîl sahibi olarak yansıttıran cinslerin sayısı, cetvelde getirildiği gibi on ikidir: |[11b, **f**|, |14a, **m**|

Adedler	İsimler	Cinsler	Bu'dlar	Nağmeler
1	Uşşâk	Zü'l-meddetayn-i pest	T T B	**a d z h^a**
2	Nevâ	Zü'l-meddetayn-i munfasıl	T B T	**a d h^e h^a**
3	Ebûselîk	Zü'l-meddetayn-i tîz	B T T	**a b h^e h^a**
4	Râst	Muttasıl-ı muntazam-ı pest	T C C	**a d v h^a**
5	Nevrûz	Muttasıl-ı muntazam-ı tîz	C C T	**a c h^e h^a**
6	Irâk	Muttasıl-ı gayri muntazam	C T C	**a c v h^a**
7	Isfahân	Birinci müfred cinsi	C C C B	**a c h^e z h^a**
8	Büzürg	Büyük müfres cinsi	C T C C B	**a v h^a y ya**
9	Hüseynî	Zi'l-hams-ı Nevrûz	C C T T	**a c h^e h^a ya**
10	Zengûle	Râst ve bir C bu'du	T C C C	**a d v h^a y**
11	Râhuvî	İkinci müfred cinsi	C C C	**v h^a y yb**
12	Zîrefkend	Küçük müfred cinsi	C C B	**h^a y yb yc**

Şekil 214: Meşhur 12 Dâire

Bu Cinslere bir dâirede tertib verildiğinde, her birisi hâs bir biçimde olduğu için kendilerine de hâs bir isim verilebilir.

Böylece Uşşâk, Nevâ, Bûselîk ve Râst makamlarına, birinci tabakada tertib ve aynı Zi'l-hams tabakasından (**T**) bu'dun tîz tarafında olma sureti ile terkîb olduğu için bu isimler verilmiştir. Bu şekilde, Uşşâk, seksen dörd dâirenin birinci dâiresidir, Nevâ'da on dördüncü, Bûselîk yirmi yedinci ve Râst da kırkıncı dâiresidir.

Nevrûz aslî makamlardan değildir, zîrâ onun en büyük Cem'i |14b, m| Zi'l-erba'nın di'fından fazla değildir.

İrâk dâiresine gelince, kendi Cinsi ile tamamlandığında[505], tîz tarafta bulunan (**T**) bu'du (**C**) ve (**B**) bu'dlarına bölünme sureti ile İrâk denilir, bu da altmış dokuzuncu dâiredir, eğer [(**T**)] bölünmezse altmış altıncı dâire olup **Hicâzî** derler[506].

İsfahân dâiresi de kendi Cinsi ile terkib olunca uyumsuz olduğu öğrenlidi, [bu terkibin uyumlu olması için] kendi Cinsi, Zi'l-küllün tîz tarafında |12a, f| ve Râst Cinsi de pest tarafında ve (T) de ortada olması şarttır. Bu da kırk dördüncü dâiredir.

Büzürg dâiresi de birinci tabakada tertiblenmiş, devrin tamamlanması için gereken Zi'l-hamsı da Râst Zi'l-erba'sı kullanılır; bu da yetmişinci dâiredir.

Hüseynî de bir Zi'l-hamstır. Eğer devrin tîz tarafında bu Zi'l-hams olursa ve pest tarafında da Nevrûz Cinsi, **Hüseynî** devri olur; bu da elli üçüncü dâiredir, eğer [tersi olursa yani Hüseynî Zi'l-hamsı] pest tarafta olursa ve tîz tarafta da Nevrûz, buna **Muhayyîr** derler, bu da elli ikinci dâire ve şubelerdendir.

Zengûle de Zi'l-erba'dan fazla ve Zi'l-hamstan az olduğu için, dâire tabakalarında Râst ve İrâk terkibleri ile meydana gelir, (**T**) bu'du da ister bölünsün ister bölünmesin, birinci şıkkında Zengûle kırk beşinci dâire ve ikinci şıkkında da kırk ikinci dâire olur.

Râhûvî[507] de Zi'l-erba'dan az olduğu için İrâk ve Nevrûz terkibinden meydana gelir; bu da altmış beşinci dâiredir.

Zîrefkend dâiresine gelince, Nevrûz Cinsi pest tarafta ve tamamlanması için gereken Zi'l-hamsını da (T C) olarak terkib edilir[508], bu da elli dokuzuncu dâiredir.

---

505 Kendi cinsi ile yani birnci ve ikinci tabakaların aynı kısımları bir birine eklenirse, İrâk devrinde de birnci ve ikinci tabakaların altıncı kısımları kasd edilmiştir, yani (C T C) ve (C T C T). Son (T) bu'du bölünerek (C ve B) bu'dlarına ayrılabilir.

506 Merâgî bu devrin Hicâzî olduğunu kabûl etmiyerek, Urmevî'nin kavlunu eliştirmiştir. (Urmevî: Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî, s. 138). Merâgî bu devri İrâk'ın "yz" nağmesinin hazf olmuş şeklidir, yani devrin son (T) bu'du bölünmemiştir. (Merâgî: Câmiu'l-elhân, s. 126). Müellif burada Urmevî ile hemfikir olduğu ve son (T) bu'dun bölünüp bölünmemeş biçimleri arasında fark koyduğu anlaşılır. Fethullah-ı Şirvânî'de Arap ve İranlılar arasında bu konuda ihtilâf olduğunu beyân ederek, Araplar Mâye'yi asıl bilmişken, İranlılar Hicâzî'yi asıl olarak kabul etmişler. Devamında da Urmevî'nin görüşü İranlılar gibi olduğunu eklemiştir. (Fethullah-i Şirvânî, **el-Mecelle fî'l-mûsikî**, nr. A.1671, vr. 51b)

507 Bu makamın ismi, mûsikî ve edebî kaynaklarda Rehâvî, Rahâvî, Rehevî olamk üzere farklı şeklillerde geçmiştir, ancak bu makamın sahîh telaffüzü tarafımızca "geçmişten günümüze urfa'da müzik" sempozyumunda sunlan makalede Rühâvî olarak tesbitlenmiştir. Üzerinde olduğumuz esere ve nüshalarına sâdık kalmak şartı gerekçesile değiştirmeden geçtiği şekilde getirildi.

508 Yani Zi'l-hamsın bu'dlar (C C B T C) olmak üzere sonu (T C) ile bitsin.

Bu meşhur edvârlara **Şüdûd** derler |15a, m|, **Şedd** de iki tarafı bağlı olan inci dizisi demektir. Bu isim de nağmelerin inciler gibi hâs bir dizgide olduğundan verilmiştir. Diğer devirler de bazısı şubelerdendir, bazısı da on iki usûlun terkiblerindendir; bunların da bazısı ya uyumludur, ya uyumsuzluğu gizlidir veya uyumsuzluğu açıktır, son iki şıkkı ile işimiz yok, sadece uyumlular ve şubeleri zikrederiz.

Deriz[509]:

Seksen dört dâirenin on üçüncü dâiresi, ikinci tabakada **Uşşâk**'tır ve on altıncı[510] [tabakada] **Nevâ**'dır ve on ikinci[511] [tabakada] **Bûselîk**.[512]

Yirmi altıncı dâire, dördüncü [tabakasında] **Uşşâk**'tır, ikincisinde de **Nevâ** ve on yedincisinde de **Bûselîk**.

Kırk sekizinci dâire, sekizinci tabakada **Hicâzî**dir.[513]

Kırk altıncı dâire, on yedinci tabakada **İsfahân**'dır, **Gerdânîde**[514] de derler.[515]

Elli ikinci dâire, ikinci tabakada **Râst**: ve on yedinci tabakada **Hüseynî**'dir, buna **Mühayyîr** denildiğini de daha önce söylemiştik.[516]

Elli dördüncü dâire, onuncu tabakada Hicâz'dır; *Edvâr* Sahibi buna Hicâzî[517] demiştir.

Elli beşinci dâire, üçüncü tabakada **İsfahân**'dır.

---

509 Her iki nüshanın derkenarında bu ibâreler yazılmıştır: "her bir dâirenin tabakalarında bulunan diğer dâireler, o diğer dâirelerin tabakalarında da kendisi bulunacaktır, buna misâl olarak: iknic ile on yedinci, üçüncü ile on altıncı ve bu şekilde dokuzuncu ile onuncu, meselâ Büzürg, ikinci tabakası Zengûle'dir ve Zengûle de on yedinci tabakasında Büzürg'dür; Uşşâk da üçüncü tabakasında Nevâ'dır ve Nevâ da on altıncı tabakasında Uşşak'tır ve bu kıyasla"

510 Her iki nüshada "on yedi" kaydedilmiştir.

511 Her iki nüshada "on beşinci" kaydedilmiştir.

512 On üçüncü dâirenin nağmeleri bu şekildedir: (a d h^e ha ya yd yh^e yh^a); eğer Uşşâk dâiresi "d", Nevâ da "yh^e" ve Bûselik de "yb" nağmelerinden başlarlarsa her üçü de bu on üçüncü dâire ile mutâbık olurlar.

513 Kırk sekizinci dâirenin nağmeleri bu şekildedir: (a d v h^a ya yc yv yh^a), eğer Hicâzî "yh^e" nağmeden başlarsa bu dâire ile mutabık olur.

514 Bu dâire kaynaklarda Gerdânîde (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 46; Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**, Meclis Küt,nr. 2207, 40a) ve Gerdâniyâ (Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 145, 147, 54; Fethullah-i Şirvânî: **el-Mecelle fî'l-musikî**, s. 710) ve Gerdânîye (Lâdikî: **Zeynü'l-elhân**, Nuruosmaniye küt. nr. 3655, 50a; Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 40) şekillerinde kaydedilmiştir.

515 Kırk altıncı dâirenin nağmeleri bu şekildedir: (a d v h^a ya yd yv yh^a), eğer İsfahân "h^a" nağmeden başlarsa bu dâire ile mutabık olur.

516 Elli ikinci dâirenin nağmeleri bu şekildedir: (a c h^e h^a ya yc yh^e yh^a); eğer Hüseynî dâiresi "h^a" nağmesinden başlarsa bu dâire ile mutabık kalır.

517 Her iki nüshada Hicâz olarak istinsah edilmiştir, Urmevî'ye istinaden Hicâzî olacaktır. (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 44)

Altmışıncı dâire, on yedinci tabakada **Râhûvî**'dir[518].

Altmış dördüncü dâire, dokuzuncu tabakada **Hicâzî**'dir, **Nühüft** de denilir.

Yetmiş birinci dâire, onuncu tabakada **İsfahân**'dır, **İsfahânek** ve **Gevâşt** da derler.

Yetmiş ikinci dâire, **Hicâzî**'dir |12b, **f**| on yedinci tabakada.

Yetmiş altıncı dâire, ikinci tabakada **İsfahân**'dır.

Bu on iki devir ve tabakaları için Şubeler de vardır, bunların sayısı yirmi beş dâiredir, zîrâ Zengûle kendisi iki türdedir.

Meşhur devirlerin tabakalarında bulunmayan diğer uyumlu devirleri, cetvellerin derkenarında uyumluluklarına dâir işâretler koyduk |15b, **m**| terkiblerine itibâr edebilirsin.

Kırk dokuz devir de bazısı bu zikredilen devirlerin tabakalarında bulunmaktadır; öyle ki doksan dokuzuncu dâire on yedinci tabakada Uşşâktır, on beşinci de Nevâ ve on üçüncüde Bûselîk.

Doksan beşinci dâire de on yedinici tabakada Râsttır ve sekizinci tabakada Hüseynî.

Bundan sonra tabakaları ayrıntılı bir şekilde şerh edeceğiz ve sen diğer devirleri [her tabakanın içinde "**yh^{a}**" nağmesi olma şartıyla, zîrâ "**yh^{a}**" nağmesi olmadan devir gerçekleşemez, sen kendin bakar çıkartabilirsin ve bu çıkarttığın dâireler meşhur dâirelerdense bir ismi var, meşhur dâirelerden değilse falan tabakadan falan dâire diye isim verebilirdin, bunlar dışındaysa, hâric dâire dersin][519]

Bil ki bazı terkibler de mevcuttur, ancak dâire değiller, bunlara **Âvâze** derler. Meşhur olanlar, dört âvâze'dir:

Nevrûz, ki bundan önce zikredildi.

Selmek, bu Zi'l-hams tabakaların ondördüncü tabakasıdır ve nağmeler: (**h^{a} ya yd yv yh^{a}**). Bazen de sonunda bir (**C**) eklerler. Bu âvâze Râst ve Hicâz tabakalarında da mevcuttur.

---

518 Eğer Râhûvî "h^{a}" nağmesinden başlarsa.
519 Her iki nüshada derkenarda istinsah edilmiştir.

Şehnaz, bu âvâze Zîrefkend-i asl'dır ki intikâl uygulamasında takaddüm ve teahhura uğramış, nağmeleri de bu şekildedir: (**yb yd yv yz yd yb**)[520]

Mâye, bu âvâze lahni eb'âdların riayet etmemesi sureti ile bir grup nağmelerden oluşmuştur, nağmeleri de bu şekildedir: (**h**^{e}[521] **yh**^{e} **yh**^{a} **kb ya**). Bu âvâze geçmiş zamanlarda kullanılan bazı Cinslerin şubesiydi, buna **Leyyîne** ve **Nesevî** de derler.[522]

Kullanılan birçok şube ve âvâze daha vardır ki amel ehli nezdinde her birisinin hâs bir ismi var. Amelî kısmında maharetli birisi uyumlu dâireleri inceleyerek bunların bir çoğunu bulabilir, Allahu âlem.

İkinci Kavil: Devirlerin Nağmelerinin İştirâkları

Geçen bahislerden, tüm devirlerin **Sâbit nağmeler** denilen "**a**", "**h**^{a}" ve "**yh**^{a}" nağmelerinde ortaklıkları ve "**yh**^{e}" nağmesinde de |16a, **m**| birçok devirde iştirâk ettikleri anlaşıldı. Diğer devirleri de birbiriyle kıyas ettiğinde **Mütebeddil nağmeler** denilen iştirâk veya ihtilâf eden diğer nağmeler göreceksin. Devirlerin ihtilâfları da devirlerin aynı tabakada farz edilince ortaya çıkar, misal olarak hepsinin başlangı "**a**" nağmesi ve ihâta ettiği nağme de "**yh**^{a}" olmak şeklinde. Diğer surette bir devrin başlangıcı "**a**" nağmesi ve diğeri de başka bir nağme seçilirse, bazen bu iki devir, tüm nağmelerde ortak olurlar |13a, **f**|, bu iştirâk, iki dâirenin birbirinin tabakalarında mevcut olanlar arasında gerçekleşir.

Velhasıl, nağmelerin iştirâkı iki kısım olur:

Birincisi: başlangıç ihtilâfı ile.

İkincisi: başlangıç ittifâkı ile.

---

520 Urmevî bu âvâzenin nağmelerini bu şekilde (kb kd kc kv kd kb) ve Merâgî de bu şekilde (ya y h^{a} v h^{e} c a) vermiştir, Merâgî bu dâirenin nağmeleri bazen pestten tîze yerine tîzden peste de çıkış inişli bir şekilde icrâ ederler. (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 47; Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 155)

521 Bu nağme aslında "kh^{e}" olmalıdır, ancak müellif bu nağmenin nazîri olan "h^{a}" nağmesini getirmiştir.

522 Bu âvâzenin nağmeleri Urmevî ve Merâgi tarafından farklı olarak getirilmiştir. Urmevî bunun nağmelerini şöyle yazmıştır: (yh^{e} yb h^{a} h^{e} a), (Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 47) Merâgî'de zamanımızda amel ehli başka bir şekilde icrâ ettiklerini söyleyerek, nağmelerini bu şekilde yazmıştır: (ya h^{a} v a). Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 154.

Başlangıc ihtilâfı iki çeşittir:

Birincisi: tüm nağmelerde ortak olanlardır.

Uşşâk, Nevâ ve Bûselîk gibi, eğer "**a**" Uşşâkın başlangıcı olursa ve Uşşâkın ikinci nağmesi olan "**d**" nağmesi de Nevânın başlangıcı ve tekrar Uşşâkın üçüncü nağmesi ve Nevâ'nın ikinci nağmesi olan "**z**" nağmesi Bûselîk'in başlangıcı olursa, bu şekilde bu üç dâire tüm nağmelerde ortak olurlar; zîrâ Uşşâk, on altıncı[523] tabakada Nevâdır ve on dördüncü tabakada Bûselîktir, Nevâ'da üçüncüde Uşşâk ve on altıncıda Bûselîktir, Bûselîk de beşincide Uşşâk ve üçüncüde Nevâdır.

Râst, Hüseynî ve Muhayyîr dâireler de eğer Râstın başlangıc nağmesi "**a**", Hüseynînin "**d**" ve muhayyîrın "**ya**" olursa, tüm nağmelerde ortak olurlar; zîrâ Râst, on altıncıda Hüseynîdir, Hüseynî de üçüncüde Râsttır, Muhayyîr de ikincide Râst ve on yedincide Hüseynîdir.

İsfahân, Gevâşt ve Gerdanîde dâireleri de eğer "**a**" İsfahânın başlangıcı, "**h^{a}**" Gerdanîde ve İsfahânek'in başlangıcı olursa tüm nağmelerde ortak olurlar.

Hicâz ve Nühüft dâireleri de eğer Hicâz'ın altıncı nağmesi olan "**yc**", Nühüft'ün başlangıcı olursa [tüm nağmelerde ortak olurlar].

Zengûle, Büzürg ve |16b, **m**| Zîrefkend dâireler de eğer Zengûlenin üçüncü nağmesi olan "**v**" Zîrefkendin başlangıcı ve "**h^{a}**" nağmesi de Büzürgün başlangıcı olursa, Zengûle dokuzuncu tabakada Zîrefkend olurve ikinci tabakada da Büzürg ve Büzürg da on yedinci tabakada Zengûle ve sekizinci tabakada Zîrefkend ve onuncu tabakada Zengûle ve onbirinci tabakada Büzürg olur.

İkincisi: birçok nağmede ortaklıktır.

Zengûle ve Râhûvî dâireleri eğer Zengûlenin başlangıc nağmesi "**a**" ve Râhûvî'nin de başlangıc nağmesi "**yv**" nağmesi olursa, Zengûlede "**yh^{e}**" ve Râhûvî de "**yv**" nağmeleri dışında tüm nağmelerde ortak olurlar, yani sadece bir nağmede ihtilâfları vardır.

[523] Her iki nüshanın derkenarında bu izâh kaydedilmiştir: "yani Nevânın on altıncı tabakası Uşşâktır ve bu kıyasla"

Zîrefkend ve İrâk dâireleri de eğer Zîrefkendin "**yc**" nağmesinden İrâk başlanırsa ve "**yh^{e}**" ikinci nağmesi olursa, Zîrefkendi "**yv**" nağmesi hariç tüm nağmelerde ortak olurlar.

[İkincisi:] Başlangıc ittifakı ile:

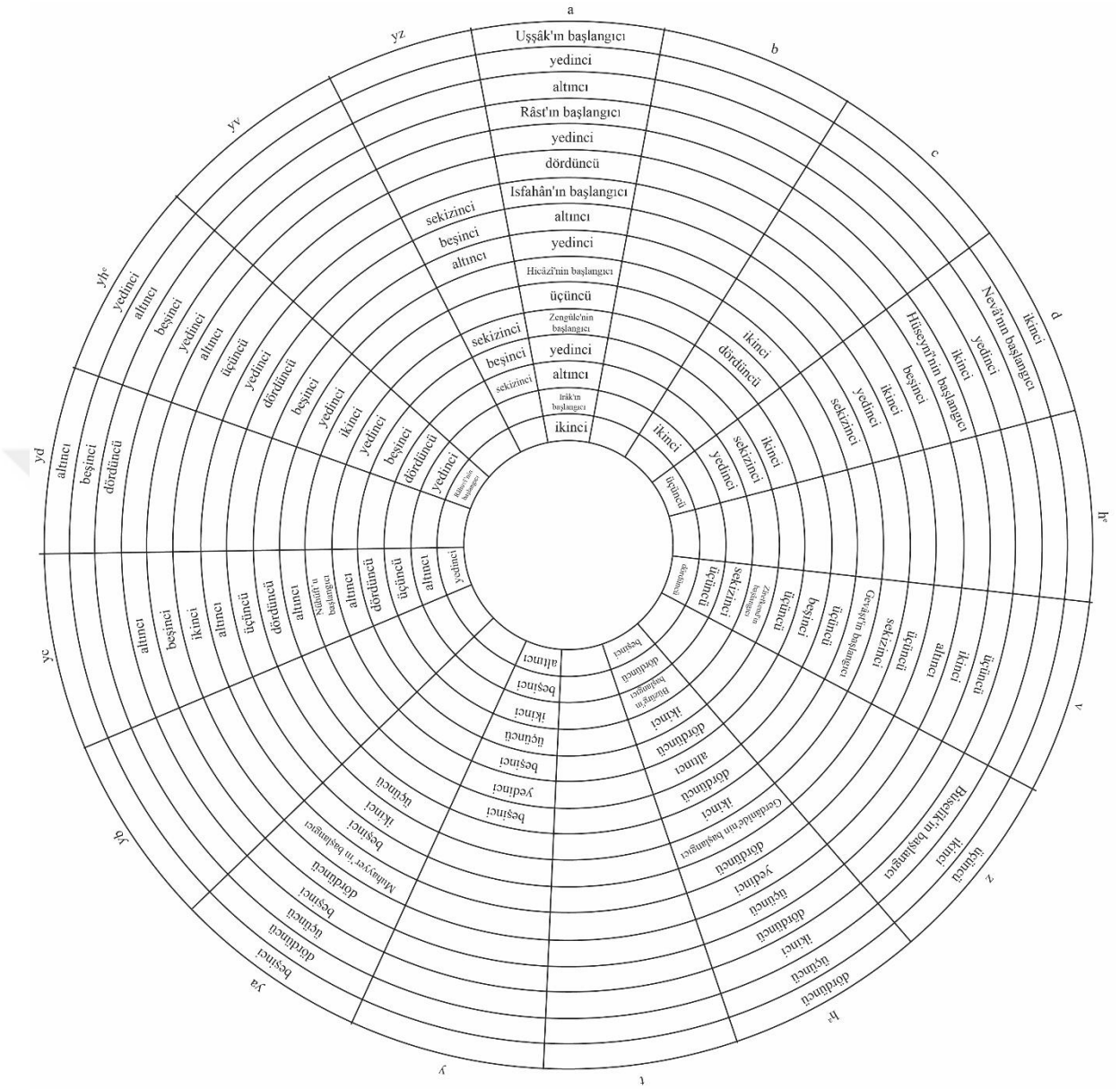
Uşşâk ve Râst, iki nağmede ihtilâfları var, Uşşâkta "**z**" ve "**yd**" ve Râstta "**v**" ve "**yc**".

Râst ve Nevâ da iki nağmede ihtilâfları var.[524]

Bu kıyas ile, diğer devirler nağmeler konusunda bir biriyle iştirâk ve ihtilâfları var.

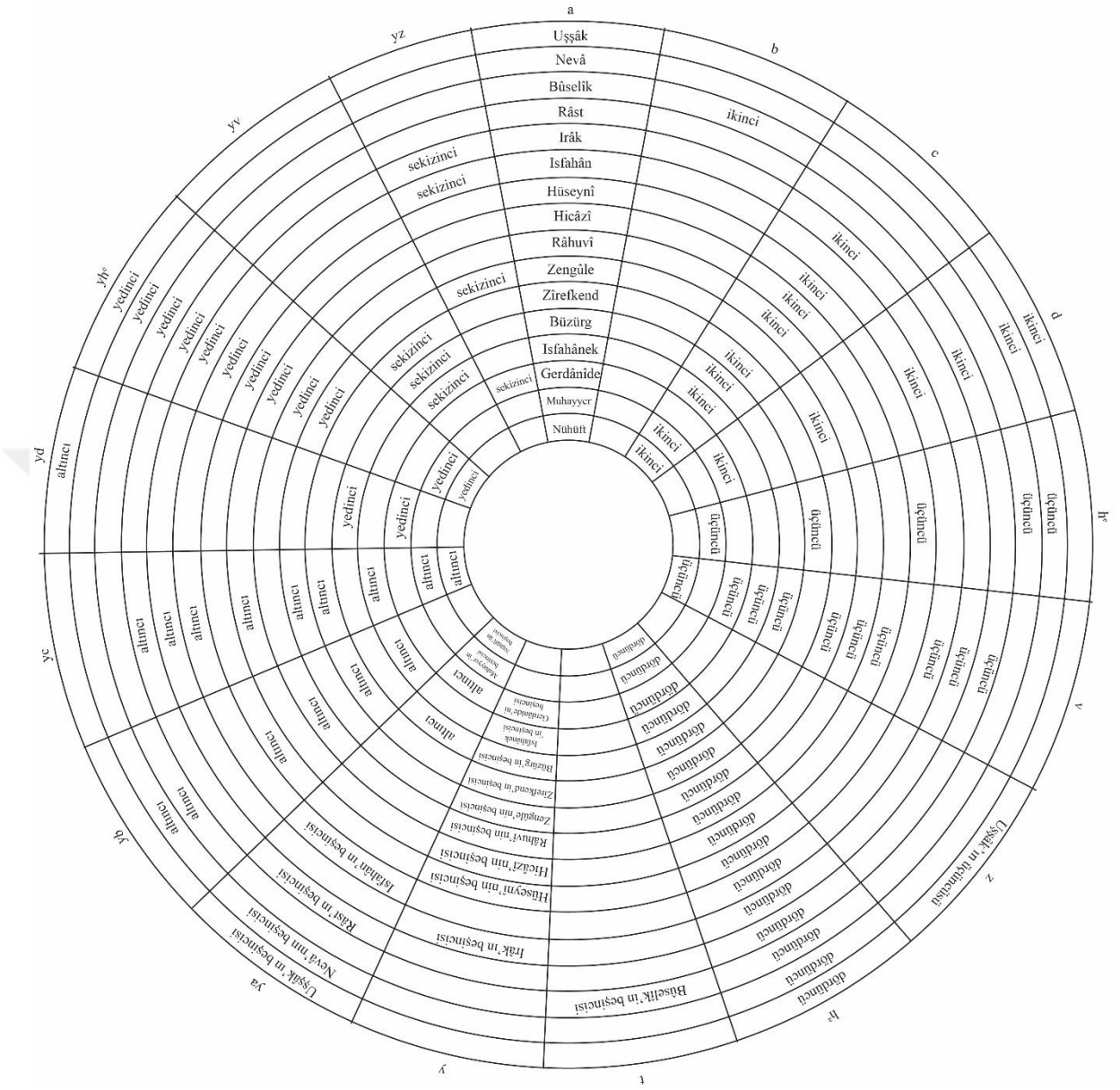
Biz dâirelerin başlangıc ihtilâfıyla ortak nağmelerini gösteren |13b, **f**| iç içe on altı dâire resm ettik: |17a, **m**|. |14a, **f**|

[524] Nevânın "h^{e}" ve "yb", Râstın "v" ve yc" nağmelerinde.

Şekil 215: Başlangıc ihtilâfı tüm nağmelerde ortak olan devirler

Yine başlangıc ittifâkıyla devirlerin ortak nağmelerini gösteren iç içe on altı dâire daha çizdik: |17b, **m**|

Şekil 216: Başlangıc ittifâki ile tüm nağmelerde ortak olan devirler

İkinci Maksad[525]: Yaygın Olan Sâzlar Hükmündedir, Bu Da İki Mevrid'e Ayrılmıştır

525 (f) nüshasında "mevkıf" istinsah edilmiştir.

Birinci Mevrid: Sâzların Perdeleri Hakkında

Bundan önce, nağme aletlerinin üflemeli[526] ve telli olmak üzere iki çeşit olduğunu söylemiştik |14b, **f**|, üflemeli sâzlar ilmî meseleye dahil değildir[527].

Dolayısıyla deriz:

Telli sâzlar iki çeşittir: muhtazza ve mecrure[528]

Muhtazza, nağmelerin seslendirmesi tellerin mızrab vuruşu ve titremesi |18a, **m**| neticesiyle gerçekleşen sâzlara denilir.

Mecrûre, tellerine kemânçe gibi keman[529] çekilen sâzlara denilir. Bunların hükmü de ilmî ve amelî açıdan aynıdır.

Muhtazza sâzlar iki sınıftadır: mutlak ve mukayyed[530].

Mutlak sâzlarda her bir nağme için bir tel ayrılır, bu şekilde tellerin ellemesine gerek kalmaz[531]. Bunu çalmak da akorduna bilmeye bağlıdır ve o da ancak icrâda kemala erişmiş olanlara mahsustur; dolayısıyla ilmî açıklamalara konu edinilmesinin pek de faydası olmaz.

Mukayyed sâzlarda nağmeler tellerin çeşitli kısımlarını parmakla tutarak seslendirilir, bazı sâzların tek teli olur, bazısında da iki, üç, dört veya beş teli olur.

Bir teli olan sâz, ilmî meselelerin açıklaması için uygundur, zîrâ (**a – m**) telinden anlaşıldığı gibidir, ancak icrâ konusunda çok zordur, çünkü bir nağmeden nazîr nağmesine intikâl etmek, yaklaşık sâzın yarısına kadar çok kısa bir zamanda parmağın hareket etmesi demek, ayrıca iki nağmeyi bir anda seslendirmek istenilirse mümkün

---

526 Müellif "mezâmîr" kalimesini kullanmıştır, daha önce açıkladığımız üzere üflemeli sâzlar grubu için genel olarak "mizmâr" ve çoğulu olarak "mezâmîr" ifâdeleri kullanılmıştır.

527 ilmî meselelerden kasıt, nağmeler ve nağmelerin yerleri, nisbet ve bu'dlarını açıklamak için uygun olmadığıdır.

528 Müellif telli sâzları muhtazze (*مهتزة*) yani titremekle – mızrâp ile - ve mecrûre (*مجرورة*) yani çektirmekle – kemân ile- sesin çıkması esâsına dayanarak sınıflandırmıştır.

529 Eserde keman için tel (*وتر*) kelimesi kullanılmıştır.

530 Eserde bu sınıf zevâtü'n-nabz (dokunmalı veya tutulmalı) şeklinde zikredilmiştir, ancak daha çok yaygın olan "mukayyed" isim seçilmiştir. Ayrıca bk. Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 198; Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 352; Merâgî: **Mekâsidü'l-elhân**, s. 135.

531 Yani birden fazla nağmeyi seslendirmek için tele dokunmaya gerek kalmaz.

değildir, dolayısıyla bu gibi sâzların elhân konusunda kısıtlı olmalarına sebeb olur. Bu sâzların en iyisi mecrur sâzlardan olan kemannçedir[532].

Birkaç teli olan sâzlardan üçü meşhur ve kullanılmakta olanlardır:

Tanbur ki iki teli var, Rubab ki üç teli var ve Ud [ki eski zamanlarda dört teli vardı ve şimdi beş teli.

Şimdi Tanbur ve akordu][533] ki **İstihab** ve **Tesvîye**'de derler. Bu akord iki türdedir:

Birinci akord türü, bu sâza mahsus olan Taninî nisbeti akordudur[534].

İkinci türü de Zi'l-erba' akordudur.

Taninî nisbetinde akord:

en alttaki telin mutlağı, üstündeki telin "**d**" nağmesi ile eşit tutulur, bu üstteki teli de |18b, **m**| ayını (**a – m**) telindeki gibi "**a**" nağmesinde ta "**yh^{e}**" nağmesine kadar yapılan bölünme işlemleri uygulanılır. Bu şekilde bir devrin uygulaması için en üst tele vurulur, sonra altındaki telin mutlağı, sonra bu telin, en üst telin "**d**" nağmesi ile karşıkarşıya olan ikinci nağmesi yani "**z**" nağmesi, sonra "**h^{e}**" nağmesinin karşısında olan beşinci nağmesi "**h^{a}**", sonra sekizinci, sonra on birinci, sonra on ikinci, sonra on beşinci nağmesi.[535]

Mutlak dışındaki nağmelerin yerlerine **Destan**[536] denilir, bazı sâzlarda bu yerler için ipek bağlanır, İranlılar da buna **Perde** derler.

Bu şekil akordda, bu sâzın perdelerinin |15a, **f**| sayısı on dört olur [537].

---

532 Her iki nüshanın derkenarında "yanı bir teli olan sâzlar" yazılmıştır.

533 Her iki nüshanın derkenarında istinsah edilmiştir.

534 Merâgî birçok Tanbûrdan söz etmiştir ve bunların arasında sadece Şîrvânî Tanbûrun Taninî nisbeti ile akord olduğunu zikretmiş. Merâgî: Câmiu'l-elhân, s. 200.

535 Müellifin verdiği nağme numaraları, devrin nağme dizi numarası değil alttaki telin nağme sıralamasına ait olduğuna dikkat etmek gerekir, nağmeleri de bu şekilde sıralanır: (a d z h^{a} ya yd yh^{e} yh^{a})

536 Destân ve çoğul şekli desâtin.

537 İki telli Tanbûrun telleri Taninî nisbeti ile ilk teli "a" ve ikinci teli de "d" nağmesi akord olursa, ikinci telin mutlağı olan "d" nağmesinden "yh^{a}" nağmesine kadar, toplam on beş nağme ve on dört perdeyi kapsayacaktır.

Zi'l-erba' nisbetinde akord:

Bu akordda (**a** – **m**) telindeki "**a**" ile "**ya**" arasındaki nağmeler en üst telde uygulanır, altındaki telin mutlağı üstteki telin "**h^{a}**" nağmesi ile eşit kurulur; böylece en üst telin mutlağı vurulur, sonra dördüncü cüzü ki "**d**" nağmesi ve üçüncü perdedir[538], sonra yedinci cüzü ve altıncı perdesi olan "**z**" nağmesi, sonra altındaki telin mutlağı ki "**h^{a}**" nağmesidir, sonra dördüncü cüzü ki "**ya**" nağmesidir, sonra yedinci cüzü ve altıncı perdesi olan "**z**" nağmesi, sonra alttaki telin mutlağı ki "**h^{a}**" nağmesidir, sonra dördüncü cüzü olan "**ya**", sonra yedinci cüzü "**yd**", sonra sekizinci cüzü "**yh^{e}**", sonra on birinci cüzü "**yh^{a}**" nağmesi ki üst telin "**ya**" nağmesi ile karşıdır. Bu şekil akord için sâza on perde kâfidir.

Her iki akordun iki tel üzerinde uygulaması da bu şekildedir:

a	b	c	d	h^{e}	v	z	h^{a}	t	y	ya	yb	yc	yd	yh^{e}
d	h^{e}	v	z	h^{a}	t	y	ya	yb	yc	yd	yh^{e}	yv	yz	yh^{a}

a	b	c	d	h^{e}	v	z	h^{a}	t	y	ya
h^{a}	t	y	ya	yb	yc	yd	yh^{e}	yv	yz	yh^{a}

Şekil 217: Tanînî ve Zi'l-erba nisbetinde akordlar

Ama Rubâb, bu sâza aslında üç tel bağlanır, hükmü de daha sonra izâh edileceği üzere udun tîz tarafındaki üç teli hükmündedir. Son dönemdekiler bu sâzın uda |19a, **m**| bir

[538] Cüzvden kasıt, nağmedir, yani dördüncü cüzv, dördüncü nağmedir: (a b c d), sâzın sapında da üçüncü perde, yani (b c d)

benzemesini istediler, dolayısıyla bazıları bu sâza dört ve bazıları da beş tel bağladılar, hükmü de [ud gibi olduğu için] uddan anlaşılacaktır[539].

Ama sâzların en şereflisi uddur; zîrâ bu sâzdan [mûsikînin] hem ilmî ve hem amelî yönleri gayet iyi bir şekilde uygulanabilir. Kadim üstadlar bu sâza çift ve ayni akordda olmak üzere dört tel bağlamışlar; Hâkânî der:

O sekiz telli barbata bak, câna sekiz kapılı bir cennettir,

Her bir teli tuğba semerli, her teli yüzlerce meyve vermiştir[540].

Barbat hemen uddur. Şeyh-i Mukaddem, Seyyidü'l-hükema, Ebu Nasr-i Fârâbî – Allah'ın rahmeti üzerine olsun – demiş ki eğer uda beşinci tel bağlanırsa kemale erecek bir alet olur, son dönem üstadları da genellikle O'na tabi olarak beş tellisini kullanırlar[541].

Söz konusu bu sâz birçok şekilde akord edilebilir, ancak meşhur olanı **Tasviye-i Meşhure** denilen Zi'l-erba' akordudur. Bu akordda her bir telin mutlağı üstündeki telin dörtte üçü nisbetinde kurulur, perdeleri de (**a – m**) teli usuluyla "**a**" nağmesinden "**h^{a}**" nağmesine kadar bağlanır; böylece en üst telin mutlağı "**a**" olur, Zâid denilen perde de "**b**", Mücenneb de "**c"**, Sebâbe[542] "**d**", Vustâ-yı Furs "**h^{e}**", Vustâ-yı Zelzel "**v**", Bınsır "**z**", Hınsır "**h^{a}**". En üst tele **Bam** derler, ikinci tele **Mesles**, yani üç telden mürekkeb[543], üçüncü tele Mesnâ, dördüncüye de **Zîr** derler, bu [ud-i] kadim'in telleridir, |15b,f| ilave edilen beşinci tele de **Hâd** ismini vermişler. Bam telin Zâid perdesi "b" nağmesi olduğu gibi, Mesles telin Zâidi de "**t**" olur ve bu kıyasla diğer teller ve diğer perdeler bu şekilde resmedilmiştir: |19b, **m**|.

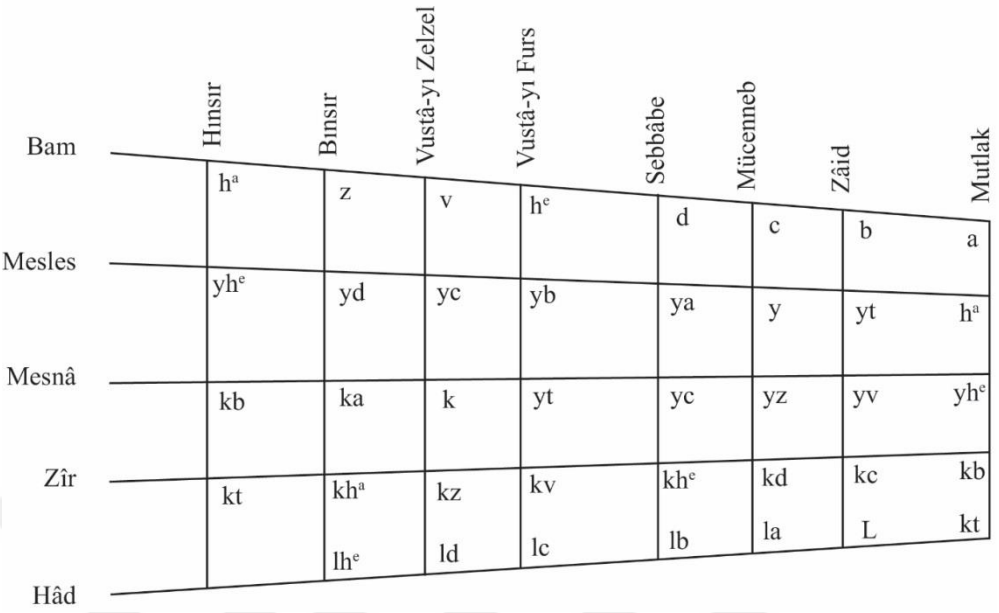
539 Merâgî de bu sâzı daha çok ehl-i Isfahân ve Fars kullandığını, üç telli ve bazıları da dört tel bağlandıklarını söyle. Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 202.

540 Şirvânî: **Dîvân-ı Hâkân-yi Şirvânî**, s. 519.

541 Gerçi Merâgî gibi bazı üstadlar udun beşinci telin eklenmesini Fârâbî-ye atf ediyorlar (Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 122), ama Fârâbî'den önce bu beşinci telin uda bağlanıp bağlanması İshak-ı Mevsilî ve Kindî gibi üstadlar tarafından tartışma konusuolmuş idi. (bk. **Bergüzide-i el-Ağânî**, s. 589; Kindî: **Risâle el-Hubr fî's-sınaati'l-musikî**, s. 120; ve daha detaylı için, Hosseini: **Tercüme-i Risâle-i İbn-i Müneccim fî'l-musikî**, s. 12.

542 Her iki nüshada Mücenneb ve Sebbâbenin yerleri ters olarak istinsa edilmiştir, (m) nüshasında satır arasında ve (f) nüshasında da derkenarında sahih şekli kaydedilmiştir.

543 Aslında "üçüncü tel" denmesi daha doğrudur.

Şekil 218: Zi'l-erba nisbetinde akord

Velhasıl, Mesnânın Sebbâbesi Bam'ın Mutlağının hiddetidir, Zîrin Sebbâbesi de Mesles Mutlağın hiddetidir, Hâddın Sebbâbesi de Mesnâ Mutlağın hiddeti, Hâddın Bınsırı da Mesnâ Sebbâbesinin hiddeti ve Bam Mutlağın hiddetinin hiddetidir.

Şimdi misal olarak ilk devri bu sâzda uygulamak istediğimizde: Bam Mutlağını, sonra Sebbâbe ve Bınsırını vururuz, sonra Meslesin Mutlağı, Sebbâbesi ve Bınsırını, sonra Mesnânın mutlağı ve Sebbâbesini vururuz.

Bu zikredilenler üstâdların kitaplarınada vasf edilen udun tavsifidir.

Bizim zamanımızda yaygın olan [akord] türü bu şekildedir:

Meslesin Mutlağı, Bamın Hınsırı ile eşit kurulur, Mesnânın bir telini Meslesin Hınsır ve ikinci telini de Zi'l-küll nisbetinde olmak üzere birinci telin di'fi olarak kurulur, bu şekilde [Mesnânın] ikinci teli birinci telin pesti olur[544], sonra Zîrin Mutlağı Mesnânın ikinci telinin Hınsırı ile eşit kurulur, Hâddın Mutlağı da amelî açıdan rahat olmak için Zîrin Hınsırı ile eşit kurulur. Böylece bu sâzın perdelerinde [toplam olarak] Bi'l-külli

[544] Çok dikkat çekici bir akord olarak, Mesnâ teli çift olmak üzere, biri "yh^e" ve diğeri de bu telin pest taraftan iki katı nisbetinde akord olunur, "yh^e" nağmesinin pest taraftan iki katı da Bamın mutlağ teli olan "a" nağmesinden de bir Taninî kadar daha pesttir ve bu da "a" nağmesinden önce bir nağme demektir.

Merreteyn bu'du meydana gelmez, [bu durumda] Zîr Mutlağı Bamın Vusta-yı Fursunun hiddeti olmalı[545], Hâdd Mutlağı da Meslesin[546] Vusta [-yı Fursu], Mesnânın ikinci teli Mutlağı Bamın Mutlağından bir Taninî kadar pest olmalı; tabi bu durumda verilen Zîr, Bam ve Hâdd isimleri yersiz olur[547].

Bu sâza |20a, **m**| yaygın olmayan akordlar yapmak da mümkündür, Şöyle ki:

Her telin mutlağını üstündeki telin Zâidi ile, ya Mücennebi, ya Sebbâbesi, ya Fursu, ya Zelzeli veya Bınsırı ile eşit kurulur.

Zi'l-hams nisbeti ile de akord yapılabilir, Şöyle ki:

Her telin mutlağı üstündeki telin üçte ikisi nisbetinde ayarlanır. Ayrıca her bir teli farklı bir nisbette de ayarlanabilir, bu şekildeyse perdelerin yerlerinin değişmesi gerekecektir bunu da ancak ilmî ve amelî açıdan mâhir olanlar tarafından uygulanıp bu akordla devirleri çıkartabilirler.

Biz bu yaygın olmayan akordlardan üç misal |16a, **f**| getiririz ve sen diğer akordları bu kıyasla uygulayabilirsin:

Birinci misal: Vustâ-yı Furs akordu:

Râst devrin bu akorddan çıkartması bu şekildedir:

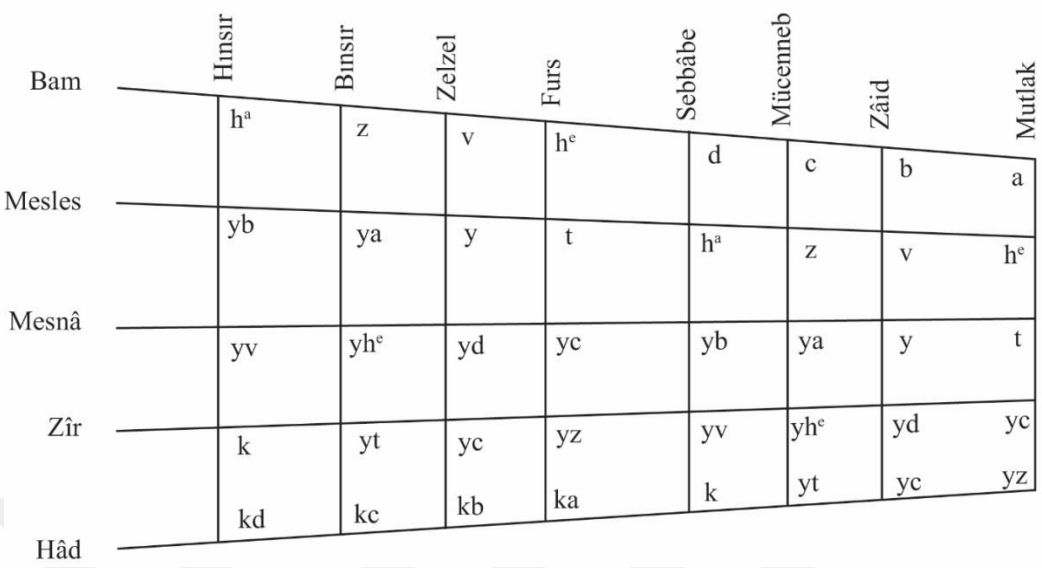
Bam Mutlağı, sonra Sebbâbesi, sonra Meslesin Zâidi, sonra Meslesin Sebbâbesi, sonra Mesnânın Mücennebi, sonra Zîrin Mutlağı, sonra Mücennebi, sonra Hâddın Zâidi. Teller ve perdeleri resmedilen şekildedir:

---

545 Bamın Vusta-yı Fursu "h^{e}" ve onun iki katı da "kb" nağmesidir.

546 Meslesin Vusta-yı Fursu "yb" ve onun iki katı da "kt" nağmesidir.

547 Müellif Zîr telin mutlağını, Mesnânın ikinci telinin Hınsırı ile eşit olduğunu söyler, bu Mesnânın ikinci teli de Bamın mutlak nağmesi olan "a" nağmesinde de bir Taninî kadar daha pesttir, dolayısıyla Zîr telin mutlağı "h^{e}" nağmesi ve Hâdd telin mutlağı da Zîrin Hınsırı ile aynı olarak "yb" nağmesi olur, dolayısıyla bu akordun "a" nağmesinden "yb" nağmesine kadar olarak bu akordun iki oktavı kapsamadığını söylemiştir. Netice de bu Bam, Zîr ve Hâdtellerin nağme dizinde yersiz vee düzensiz kaldıklarını açıklamıştır. bu yanlış algılama Mesnânın çift telinden ve birisi "yhe" ve diğeri de onun pest taraftan iki katı olan akordundan kaynaklanmıştır.

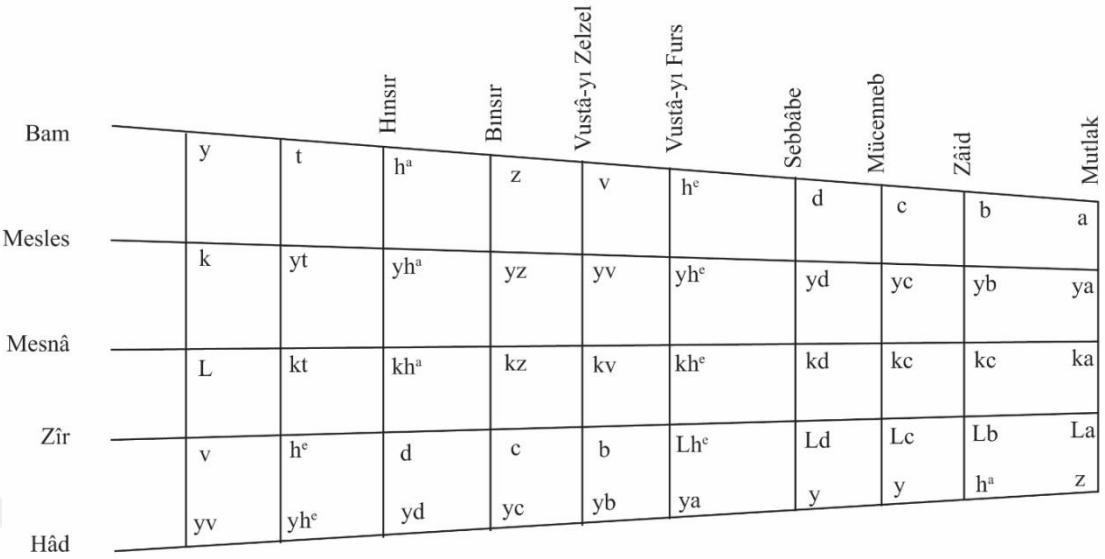

Şekil 219: Vustâ-yı Furs akordu

İkinci misal: Zi'l-hams akordu:

Yine eğer Râst devrin uygulaması istenilirse bu şekilde olacak:

Bamın Mutlağı, sonra Sebbâbesi, sonra Zelzeli, sonra Hınsıri, sonra Meslesin Mutlağı, sonra Vustâ-yı Furs, sonra Hınsırı; aşağıdaki şelkilde resmedildiği gibi[548]: |20b ,**m**|

[548] Her iki nüshanın derkenarında bu izâhlar istinsah edilmiştir: "eğer tüm tellerin kullanışa gelmesini istersek, Zîr telin Vustâ-yı Fursu olan "lhe" nağmesini "a" ve Zelzelini de "b" farz ederiz, böylece Hâddın matlağı "z", Zâidi "ha" olur ve dokuzuncu perdesi olan "y" nağmesi Bam telin karşısında "yv" nağmesi olur.

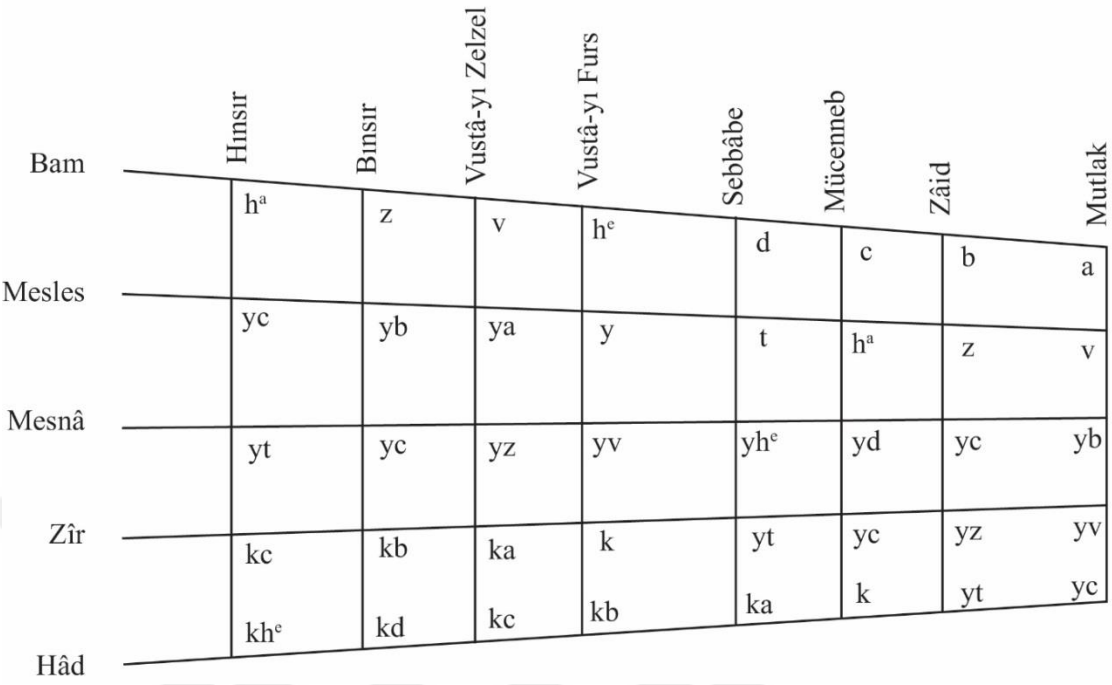

Şekil 220: Zi'l-hams akordu

Üçüncü misal: Yaygın olmayan[549] çeşitli intizamlı akordu[550]:

Meslesin Mutlağını Bamın Zelzeli ile, Mesnânın mutlağını Meslesin Bınsırı ile, Zîrin Mutlağını Mesnânın Vustasıyla, Hâddın Mutlağını Zîrin Mücennebi ile eşit olmak sureti ile Râst devri bu şekilde çıkartılır: Bamın Mutlağı, sonra Sebbâbesi, sonra Meslesin Mutlağı, sonra Mücennebi, sonra Zelzeli, sonra Mesnânın Zâidi, sonra Mesnânın Sebbâbesi, sonra Zîrin Mücennebi veya Hâddın Mutlağı, bu surette:

[549] Metinde "mechul" kaydedilmiştir.

[550] Ayrıca bu akord için b.k.Şirâzî: **Dürretü't-tâc**, s. 142; Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 181; Merâgî: **Makâsidü'l-elhân**, s. 111.

Şekil 221: çeşitli intizamlı akordu

İkinci Mevrid: Ud Tabakatından Devirlerin Uygulama Keyfiyeti Beyânında

Tabakat |16b, **f**|[551] [çeşitli temdîdlerde devirlerin çıkartmasından ibârettir. Temdîdden kasıt da nağmelerin tîzlik ve pestlikte farklılıklarıdır, misal olarak bir bu'du veya bir cem'i, mutlak telden çıkartıp ve aynı teli gerilerek tekrar aynı bu'd veya cem'i çıkartma kıyasında, nisbetlerin değişmemesine rağmen |21a, **m**| ikinci defadaki nağmeler ilk defasına göre daha tîzdir, bu da temdîdi daha çok olduğundan kaynaklıdır. Aynı şekilde eğer Zi'l-meddeteyn cinsini misal olarak Bam telinden çıkartsan ve yine aynısını Mesles telinden çıkartsan, Mesles telin temdîdi, bam telin temdîdinden daha fazla olduğu için daha tîzdir.

Temdîdler sayısız olabilir, ancak temdîdin değişmesi perdelerin ayarsız ve bozulmasına neden olmaması için, sayısını nağmeler ve perdelerin sayısına göre mutabık olarak on yedi hesaplamışlardır.

Bundan önce bir Zi'l-küllün pest tarafında bulunan Zi'l-erba'sına **birinci tabaka** ve tîz tarafındakine de **ikinci tabaka** denildiğini zikretmiştik, dolayısıyla tabakalar Zi'l-

[551] (f) nüshasında bundan sonraki varak düşmüştür.

erba'dan ibârettir, bununla beraber temdîdlerin farklılıklarını da ud'un ipek tellerine göre ayarlandığında, her bir temdîdin farklılığı Zi'l-erba'ya göre olduğu anlaşılacaktır, bu yüzden bunlara **Tabakat** derler.]

Birinci tabaka Bam Mutlağı "**a**" nağmesidir, ikinci tabaka Mesles Mutlağı "**h^{a}**" nağmesidir, üçüncü tabaka Mesnâ Mutlağı "**yh^{e}**" nağmesi, dördüncü tabaka da Zîr Mutlağı olup eğer aslı akord üzerindeyse "**kb**" nağmesi ve eğer yaygın akord üzerindeyse "**h^{e}**" nağmesi, beşinci tabaka Hâdd Mutlağı ve "**yb**" [552] nağmesidir, altıncı tabaka aslı akordda ikinci Zi'l-küllü bir Bakîyye bu'du kadar aştığı için bu akord da onun nazîri olan Bam telin Zâid perdesinin nağmesi yani "**b**" nağmesi akord edilir[553],. bu tertib ile tüm tabakalar tamamlanır.

Bazılar tabakaların farklılıklarının nedenini |21b, **m**| Zi'l-erba'dan ve bazıları da Zi'l-hamsdandır diye zannetmişlerdir, bu yanlış düşünceleri daha önce[554] açıklamıştık. [555]

Edvâr Sahibi misal amacıyla Râst devrin on yedi tabakada uygulaması için latif bir cetvel tasarlamış ve diğer devirlerin çeşitli tabakalarda uygulamasını da öğrenmek istenenlere bırakmış[556]. On iki devrin ûd'un diğer tabakalarından çıkartması için de on iki cetvel getirmiş, biz bunların hepsini burada getiririz[557]:

---

552 Aslında "kt" nağmesi olması gerek ama müellif bu nağmenin nazîr olan "yb" nağmesini yazmıştır.

553 Müellif altı tabakadan söz etmiştir, yanız ûdu altı telli farz etmişti, bu şekilde, tellerin mutlakları sırasıyla bem telinden bu şekilde olacaktır: 1. "a", 2. "h^{a}", 3. "yh^{e}", 4. "kb", 5. "kt" ve 6. "lv". Önceki dipnotta izhâ edildiği üzere beşinci telin "kb" nağmesi yerine onun nazîri olan "yb" yazılmıştır, bu telin hınsır perdei olan "lv" nağmesinin ikinci Zi'l-küll tamamlanır, bundan dolayı altıcnı telin mutlağı ikinci Zi'l-küllü aştığı için tekrar başa dönerek "lv" yerin onun nazîrinin nazîri olan "b" nağmesi gelmişti.

554 Devirlerin tabakaları konusunda bu mesele açıklanmıştır.

555 Müellif "bazıların" kim olduklarını söylememiştir, ancak Merâgî bu batıl düşünceyi "ehl-i Mâverâu'n-nahr"e nisbet vermiştir. (Merâgî: **Câmiu'l-elhân**, s. 129). Bu yanlış anlamanın sebebi bu şekilde açıklanabilir: her tabaka yani her Zi'l-erba'nın bittiği nağmesi, sonraki tabakanın başlangıc nağmesi olur, bu şekilde birinci tabaka "a" nağmesinden başlarsa "h^{a}"nağmesinde tamamlanır, bu "h^{a}" nağmesi de ikinci tabakanın başlangıcı olup "yh^{e}" nağmesine kadardır, dördüncü tabaka da "yh^{e}" nağmesinden "kb" nağmesine kadardır, beşinci tabaka sırasıyla "kb" nağmesinde "kt" nağmesine kadar olmalı, ancak "kb" nağmesi "yh^{a}" nağmesini aştığı için bu nağmenin yerine nazîri olan "h^{e}" nağmesi ve "kt" nağmesinin yerine de nazîri olan yb" nağmesi gelir, şimdi bakıldığında üçüncü tabaka "ye" ve dördüncü tabaka "h^{e}" olunca, müellifin dediği bazıları ve Merâgî'nin zikrettiği Mâverâu'n-nahr ahalisi bunu yanlış anlayarak "yh^{e} - kb/h^{e}" olan Zi'l-erba'nın yerine "h^{e} - yh^{e}" olarak bir Zi'l-hams algılamışlardır.

556 Urmevî: **Kitâbu'l-edvâr fî'l-musikî**, s. 54.

557 Bu varak (f) nüshasında sonradan yapılan ciltlenme işleminde yanlış olarak nüshanın sekizinci varağı konumunda yerleştirilmiştir.

On yedi tabakadan Râst devrin çıkartılması																	
a	**1**			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**		
b		**1**			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**	
c			**1**			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**
d	**2**			**1**			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**	
h^{e}		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**
v	**3**		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**			**4**	
z		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**			**4**
h^{a}	**4**		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**		
t		**4**		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**	
y			**4**		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**		**5**
ya	**5**			**4**		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**	
yb		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**			**7**		**6**
yc	**6**		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**			**7**	
yd		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**			**7**
yh^{e}	**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**		
yv		**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**	
yz			**7**		**6**		**5**			**4**		**3**		**2**			**1**

Şekil 222: 17 Tabakada Râst devri

|17a, **f**|, |17b, **f**|, |18a, **f**|, |18b, **f**|, |19a, **f**|,

|22a, **m**|, |22b, **m**|, |23a, **m**|, |23b, **m**|, |24a, **m**|, |24b, **m**|, |25a, **m**|,

Uşşâk tabakalarının devirleri

[tabakalar]	Bam mutalğı	Bam sabbâbesi	Bam bınsırı	Mesles mutalğı	Mesles sabbâbesi	Mesles bınsırı	Mesnâ mutalğı	Mesnâ sabbâbesi	
1. tabaka	**a**	**d**	**z**	**h^{a}**	**ya**	**yd**	**yh^{e}**	**yh^{a}**	**Uşşâk**
2. tabaka	**h^{a}**	**ya**	**yd**	**yh^{e}**	**yh^{a}**	**ka**	**kb**	**kh^{e}**	13. dâire
3. tabaka	**yh^{e}**	**yh^{a}**	**ka**	**kb**	**kh^{e}**	**kh^{a}**	**kt**	**Lb**	**Nevâ**
4. tabaka	**h^{e}**	**h^{a}**	**ya**	**yb**	**yh^{e}**	**yh^{a}**	**yt**	**kb**	26. dâire
5. tabaka	**yb**	**yh^{e}**	**yh^{a}**	**yt**	**kb**	**kh^{e}**	**kv**	**kt**	**Bûselîk**
6. tabaka	**b**	**h^{e}**	**h^{a}**	**t**	**yb**	**yh^{e}**	**yv**	**yt**	
7. tabaka	**t**	**yb**	**yh^{e}**	**yv**	**yt**	**kb**	**kh^{a}**	**kv**	
8. tabaka	**yv**	**yt**	**kb**	**kc**	**kv**	**kt**	**L**	**Lc**	
9. tabaka	**v**	**t**	**yb**	**yc**	**yv**	**yt**	**k**	**kc**	
10. tabaka	**yc**	**yv**	**yt**	**k**	**kc**	**kv**	**kz**	**L**	
11. tabaka	**c**	**v**	**t**	**y**	**yc**	**yv**	**yz**	**k**	
12. tabaka	**y**	**yc**	**yv**	**yz**	**k**	**kc**	**kd**	**kz**	
13. tabaka	**yz**	**k**	**kc**	**kd**	**kz**	**L**	**La**	**Ld**	
14. tabaka	**z**	**y**	**yc**	**yd**	**yz**	**k**	**ka**	**kd**	
15. tabaka	**yd**	**yz**	**k**	**ka**	**kd**	**kz**	**kh^{a}**	**La**	
16. tabaka	**d**	**z**	**y**	**ya**	**yd**	**yz**	**yh^{a}**	**Ka**	
17. tabaka	**ya**	**Yd**	**yz**	**yh^{a}**	**ka**	**kd**	**kh^{e}**	**kh^{a}**	99. dâire

Şekil 223: Uşşâk Tabakalarının Devrileri

Nevâ Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Sebbâbesi	Bam Bınsırı	Mesles Mutlağı	Mesles Sebbâbesi	Mesles Bınsırı	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Sebbâbesi
1. Tabaka	a	d	h^a	h^a	ya	yb	yh^e	yh^a
2. Tabaka	h^a	ya	yb	yh^e	yh^a	yt	kb	kh^e
3. Tabaka	yh^e	yh^a	yt	kb	kh^e	kv	kt	Lb
4. Tabaka	h^e	h^a	t	yb	yh^e	yv	yt	kb
5. Tabaka	yb	yh^e	yv	yt	kb	kc	kv	kt
6. Tabaka	b	h^e	v	t	yb	yc	yv	yt
7. Tabaka	t	yb	yc	yv	yt	k	kc	kv
8. Tabaka	yv	yt	k	kc	kv	kz	L	Lc
9. Tabaka	v	t	y	yc	yv	yz	k	kc
10. Tabaka	yc	yv	yz	k	kc	kd	kz	L
11. Tabaka	c	v	z	y	yc	yd	yz	k
12. Tabaka	y	yc	yd	yz	k	ka	kd	kz
13. Tabaka	yz	k	ka	kd	kz	kh^a	La	Ld
14. Tabaka	z	y	ya	yd	yz	yh^a	ka	kd
15. Tabaka	yd	yz	yh^a	ka	kd	kh^e	kh^a	La
16. Tabaka	d	z	h^a	ya	yd	yh^e	yh^a	ka
17. Tabaka	ya	yd	yh^e	yh^a	ka	kb	kh^e	kh^a

Şekil 224: Nevâ Tabakalarının Devrileri

Bûselîk Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Zâidi	Bam Fursu	Mesles Mutlağı	Mesles Zâidi	Mesles Fursu	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	b	h^e	h^a	t	yb	yh^e	yh^a	**Bûselîk**
2. Tabaka	h^a	t	yb	yh^e	yv	yt	kb	kh^e	
3. Tabaka	yh^e	yv	yt	kb	kc	kv	kt	lb	
4. Tabaka	h^e	v	t	yb	yc	yv	yt	kb	
5. Tabaka	yb	yc	yv	yt	k	kc	kv	kt	
6. Tabaka	b	c	v	t	y	yc	yv	yt	
7. Tabaka	t	y	yc	yv	yz	k	kc	kv	
8. Tabaka	yv	yz	k	kc	kd	kz	L	Lc	
9. Tabaka	v	z	y	yc	yd	yz	k	kc	
10. Tabaka	yc	yd	yz	k	ka	kd	kz	L	
11. Tabaka	c	d	z	y	ya	yd	yz	k	
12. Tabaka	y	ya	yd	yz	yh^a	ka	kd	kz	
13. Tabaka	yz	yh^a	ka	kd	kh^e	kh^a	La	Ld	99. dâire
14. Tabaka	z	h^a	ya	yd	yh^e	yh^a	ka	kd	**Uşşâk**
15. Tabaka	yd	yh^e	yh^a	ka	kb	kh^e	kh^a	La	13. dâire
16. Tabaka	d	h^a	h^a	ya	yb	yh^e	yh^e	ka	**Nevâ**
17. Tabaka	ya	yb	yh^e	yh^a	yt	kb	kh^e	kh^a	26. dâire

Şekil 225: Bûselîk Tabakalarının Devrileri

Irâk Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Zelzeli	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Mücennebi	Mesnâ Sebbâbesi
1. Tabaka	a	c	v	h^a	y	yc	yh^e	yz	yh^a
2. Tabaka	h^a	y	yc	yh^e	yz	k	kb	kd	kh^e
3. Tabaka	yh^e	yz	k	kb	kd	kz	kt	La	Lb
4. Tabaka	h^e	z	y	yb	yd	yz	yt	ka	kb
5. Tabaka	yb	yd	yz	yt	ka	kd	kv	kh^a	kt
6. Tabaka	b	d	z	t	ya	yd	yv	yh^a	yt
7. Tabaka	t	ya	yd	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kv
8. Tabaka	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kh^a	L	Lb	Lc
9. Tabaka	v	h^a	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kc
10. Tabaka	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kh^e	kz	kt	L
11. Tabaka	c	h^e	h^a	y	yb	yh^e	yz	yt	k
12. Tabaka	y	yb	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kz
13. Tabaka	yz	yt	kb	kd	kv	kt	La	Lc	Ld
14. Tabaka	z	t	yb	yd	yv	yt	ka	kc	kd
15. Tabaka	yd	yv	yt	ka	kc	kv	kh^a	L	La
16. Tabaka	d	v	t	ya	yc	yv	yh^a	k	ka
17. Tabaka	ya	yc	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kz	kh^a

Şekil 226: Irâk Tabakalarının Devrileri

İsfahân Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Zelzeli	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Mücennebi	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	d	v	h^a	ya	yc	yh^e	yz	yh^a	**Isfahân**
2. Tabaka	h^a	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kd	kh^e	76. dâire
3. Tabaka	yh^e	yh^a	k	kb	kh^e	kz	kt	La	Lb	55. dâire
4. Tabaka	h^e	h^a	y	yb	yh^e	yz	yt	ka	kd	
5. Tabaka	yb	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kh^a	kt	
6. Tabaka	b	h^e	z	t	yb	yd	yv	yh^a	yt	
7. Tabaka	t	yb	yd	yv	yt	ka	kc	kh^e	kv	
8. Tabaka	yv	yt	ka	kc	kv	kh^a	L	Lb	Lc	
9. Tabaka	v	t	ya	yc	yv	yh^a	k	kb	kc	
10. Tabaka	yc	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kz	kt	L	**Gevâşt**
11. Tabaka	c	v	h^a	y	yc	yh^e	yz	yt	k	
12. Tabaka	y	yc	yh^e	yz	k	kb	kd	kv	kz	
13. Tabaka	yz	k	kb	kd	kz	kt	La	Lc	Ld	
14. Tabaka	z	y	yb	yd	yz	yt	ka	kc	kd	
15. Tabaka	yd	yz	yt	ka	kd	kv	kh^a	L	La	
16. Tabaka	d	z	t	ya	yd	yv	yh^a	k	ka	
17. Tabaka	ya	yd	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kz	kh^a	46. dâire **Gerdânîde**

Şekil 227: İsfahân Tabakalarının Devrileri

Hüseynî Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Fursu	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Fursu	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	c	h^e	ha	y	yb	yh^e	yh^a	**Hüseynî**
2. Tabaka	h^a	y	yb	yh^e	yz	yt	kb	kh^e	
3. Tabaka	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kt	Lb	
4. Tabaka	h^e	z	t	yb	yd	yv	yt	kb	
5. Tabaka	yb	yd	yv	yt	ka	kc	kv	kt	
6. Tabaka	b	d	v	t	ya	yc	yv	yt	
7. Tabaka	t	ya	yc	yv	yh^a	k	kc	kv	
8. Tabaka	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kz	L	Lc	118. dâire
9. Tabaka	v	h^a	y	yc	yh^e	yz	k	kc	
10. Tabaka	yc	yh^e	yz	k	kb	kd	kz	L	
11. Tabaka	c	h^e	z	y	yb	yd	yz	k	
12. Tabaka	y	yb	yd	yz	yt	ka	kd	kz	
13. Tabaka	yz	yt	ka	kd	kv	kh^a	La	Ld	
14. Tabaka	z	t	ya	yd	yv	yh^a	ka	kd	
15. Tabaka	yd	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kh^a	La	95. dâire
16. Tabaka	d	v	h^a	ya	yc	yh^e	yh^a	ka	**Râst**
17. Tabaka	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kh^e	kh^a	**Muhayyer**

Şekil 228: Hüseynî Tabakalarının Devrileri

Şekil 229: Hicâzî Tabakalarının Devrileri

Hicâzî Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağ	Bam Mücennebi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağ	Mesles Mücennebi	Mesles Zelzeli	Mesnâ Mutlağ	Mesnâ Sebbâbesi
1. Tabaka	a	c	h^e	h^a	y	yc	yh^e	yh^a
2. Tabaka	h^a	y	yb	yh^e	yz	k	kb	kh^e
3. Tabaka	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kt	Lb
4. Tabaka	h^e	z	t	yb	yd	yz	yt	kb
5. Tabaka	yb	yd	yv	yt	ka	kd	kv	kt
6. Tabaka	b	d	v	t	ya	yd	yv	yt
7. Tabaka	t	ya	yc	yv	yh^a	ka	kc	kv
8. Tabaka	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kh^a	L	Lc
9. Tabaka	v	h^a	y	yc	yh^e	yh^a	k	kc
10. Tabaka	yc	yh^e	yz	k	kb	kh^e	kz	L
11. Tabaka	c	h^e	z	y	yb	yh^e	yz	k
12. Tabaka	y	yb	yd	yz	yt	kb	kd	kz
13. Tabaka	yz	yt	ka	kd	kv	kt	La	Ld
14. Tabaka	z	t	ya	yd	yv	yt	ka	kd
15. Tabaka	yd	yv	yh^a	ka	kc	kv	kh^a	La
16. Tabaka	d	v	h^a	ya	yc	yv	yh^a	ka
17. Tabaka	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kc	kh^e	kh^a

Hicâzî

48. dâire

Nühüft

Diğer Hicâzî

Râhuvî Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Fursu	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	c	v	h^a	y	yb	yh^e	yh^a	**Râhuvî**
2. Tabaka	h^a	y	yc	yh^e	yz	yt	kb	kh^e	
3. Tabaka	yh^e	yz	k	kb	kd	kv	kt	Lb	
4. Tabaka	h^e	z	y	yb	yd	yv	yt	kb	
5. Tabaka	yb	yd	yz	yt	ka	kc	kv	kt	
6. Tabaka	b	d	z	t	ya	yc	yv	yt	
7. Tabaka	t	ya	yd	yv	yh^a	k	kc	kv	
8. Tabaka	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kz	L	Lc	116. dâire
9. Tabaka	v	h^a	ya	yc	yh^e	yz	k	kc	
10. Tabaka	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kd	kz	L	
11. Tabaka	c	h^e	h^a	y	yb	yd	yz	k	
12. Tabaka	y	yb	yh^e	yz	yt	ka	kd	kz	
13. Tabaka	yz	yt	kb	kd	kv	kh^a	La	Ld	
14. Tabaka	z	t	yb	yd	yv	yh^a	ka	kd	
15. Tabaka	yd	yv	yt	ka	kc	kh^e	kh^a	La	
16. Tabaka	d	v	t	ya	yc	yh^e	yh^a	ka	
17. Tabaka	ya	yc	yv	yh^a	k	kb	kh^e	kh^a	60. dâire

Şekil 230: Râhuvî Tabakalarının Devrileri

Zengûle Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Zelzeli	Mesnâ Mutlağı	Mesnâ Mücennebi	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	d	v	h^a	y	yc	yh^e	yz	yh^a	**Zengûle**
2. Tabaka	h^a	ya	yc	yh^e	yz	k	kb	kd	kh^e	
3. Tabaka	yh^e	yh^a	k	kb	kd	kz	kt	La	Lb	
4. Tabaka	h^e	h^a	y	yb	yd	yz	yt	ka	kb	
5. Tabaka	yb	yh^e	yz	yt	ka	kd	kv	kh^a	kt	
6. Tabaka	b	h^e	z	t	ya	yd	yv	yh^a	yt	
7. Tabaka	t	yb	yd	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kv	123. dâire
8. Tabaka	yv	yt	ka	kc	kh^e	kh^a	L	Lb	Lc	
9. Tabaka	v	t	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kc	**Hisâr**
10. Tabaka	yc	yv	yh^a	k	kb	kh^e	kz	kt	L	**Zîrefkend**
11. Tabaka	c	v	h^a	y	yb	yh^e	yz	yt	k	
12. Tabaka	y	yc	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kz	
13. Tabaka	yz	k	kb	kd	kv	kt	La	Lc	Ld	
14. Tabaka	z	y	yb	yd	yv	yt	ka	kc	kd	
15. Tabaka	yd	yz	yt	ka	kc	kv	kh^a	L	La	
16. Tabaka	d	z	t	ya	yc	yv	yh^a	k	ka	
17. Tabaka	ya	yd	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kz	kh^a	**Büzürg**

Şekil 231: Zengûle Tabakalarının Devrileri

Zîrefkend Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Mücennebi	Bam Fursu	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Fursu	Mesnâ Zelzeli	Mesnâ Zâidi	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	c	h^e	h^a	y	yb	yc	yv	yh^a	**Zîrefkend**
2. Tabaka	h^a	y	yb	yh^e	yz	yt	k	kc	kh^e	
3. Tabaka	yh^e	yz	yt	kb	kd	kv	kz	L	Lb	
4. Tabaka	h^e	z	t	yb	yd	yv	yz	k	kb	
5. Tabaka	yb	yd	yv	yt	ka	kc	kd	kz	kt	
6. Tabaka	b	d	v	t	ya	yc	yd	yz	yt	
7. Tabaka	t	ya	yc	yv	yh^a	k	ka	kd	kv	
8. Tabaka	yv	yh^a	k	kc	kh^e	kz	kh^a	La	Lc	**Büzürg**
9. Tabaka	v	h^a	y	yc	yh^e	yz	yh^a	ka	kc	**Zengûle**
10. Tabaka	yc	yh^e	yz	k	kb	kd	kh^e	kh^a	L	
11. Tabaka	c	h^e	z	y	yb	yd	yh^e	yh^a	k	
12. Tabaka	y	yb	yd	yz	yt	ka	kb	kh^e	kz	
13. Tabaka	yz	yt	ka	kd	kv	kh^a	kt	Lb	Ld	
14. Tabaka	z	t	ya	yd	yv	yh^a	yt	kb	kd	
15. Tabaka	yd	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kv	kt	La	123. dâire
16. Tabaka	d	v	h^a	ya	yc	yh^e	yv	yt	ka	
17. Tabaka	ya	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kc	kv	kh^a	**Hisâr**

Şekil 232: Zirefkend Tabakalarının Devrileri

Bozorg Tabakalarının Edvârı

	Bam Mutlağı	Bam Zâidi	Bam Zelzeli	Mesles Mutlağı	Mesles Mücennebi	Mesles Sebbâbesi	Mesnâ Bınsır	Mesnâ Zâidi	Mesnâ Sebbâbesi	
1. Tabaka	a	c	v	h^a	y	ya	yd	yv	yh^a	70. dâire
2. Tabaka	h^a	y	yc	yh^e	yz	yh^a	ka	kc	kh^e	**Büzürg**
3. Tabaka	yh^e	yz	k	kb	kd	kh^e	kh^a	L	Lb	**Zengûle**
4. Tabaka	h^e	z	y	yb	yd	yh^e	yh^a	k	kb	
5. Tabaka	yb	yd	yz	yt	ka	kb	kh^e	kz	kt	
6. Tabaka	b	d	z	t	ya	yb	yh^e	yz	yt	
7. Tabaka	t	ya	yd	yv	yh^a	yt	kb	kd	kv	
8. Tabaka	yv	yh^a	ka	kc	kh^e	kv	kt	La	Lc	
9. Tabaka	v	h^a	ya	yc	yh^e	yv	yt	ka	kc	123. dâire
10. Tabaka	yc	yh^e	yh^a	k	kb	kc	kv	kh^a	L	
11. Tabaka	c	h^e	h^a	y	yb	yc	yv	yh^a	k	**Hisâr**
12. Tabaka	y	yb	yh^e	yz	yt	k	kc	kh^e	kz	**Zîrefkend**
13. Tabaka	yz	yt	kb	kd	kv	kz	L	Lb	Ld	
14. Tabaka	z	t	yb	yd	yv	yz	k	kb	kd	
15. Tabaka	yd	yv	yt	ka	kc	kd	kz	kt	La	
16. Tabaka	d	v	t	ya	yc	yd	yz	yt	ka	
17. Tabaka	ya	yc	yv	yh^a	k	ka	kd	kv	kh^a	

Şekil 233: Büzürg Tabakalarının Devrileri

İKİNCİ FEN: İKÂ’

Bu da İki Maksad’dadır

Birinci Maksad: Bu Fennin Usûlü Beyanındadır

Daha önce nağmenin mümted zamana sahip bir ses olduğu açıklandı, böylece her bir nağmenin [zaman açısından] bir başlangıcı ve sonu olması gerek, bu zaman sürecine **Nakra** derler. Farz edilen ard arda olan her bir iki nağme başlangıçları arasında bir zaman dilimi bulunması gerek, bu zamanın kısalığı[558] da hisedilmeyecek kadar olmamalıdır, aksi takdirde iki nağme beraber işitilir, zamanın gevşekliği de iki nağmenin bağını koparmayacak kadar olmalıdır, dolayısıyla nağmelerin zamanları kısıtlı ve sınırlıdır. Bu iki nakra arasındaki zamanların itidâlini aşmama kaydıyla, gereken ölçüyü beyan edeceğiz.

Söz konusu, sınırlı zaman olan her bir nakra cemâati ya nağmelerin başlangıcı olur ya da ona yakın; yine bu sınırlı zaman nakralarının her bir cemâati dâire gibi tamamlandıktan sonra tekrar başa dönüp tekrarlanır, ya da nazmı intizamı olmayıp dâire gibi değiller, ama yine de bir sınırlı zamana tabiler.

İlk kısmı olana **İkâ’** derler |19b, f| yani zamanları sınırlı, muntazam ve dâire şeklinde olan kısım. İkânın devirleri insanın selim tabına makbûl, zamanları ve devirlerinin de idrâki mümkün olmalıdır ve şiirlerin vezinleri gibi her bir harekeli ve sâkin harfleri hâs bir tertîb ile dizilmiş ve selim tablar vezinlerini düşünmeden idrâk edebilmelidir. Bu idrâk gücü her insanda bulunmaz, insanlar bu hususta kabiliyetli ve kabiliyetsiz olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar.

Kabiliyetsizler vezinli olanlar ile vezinsizleri birbirinden ayırtamazlar, bu cemaat |25b, m| bunu asla tahsil edemezler.

Kabiliyetli olanlar ise vezinli ve vezinsizleri teşhissedebilirler, bu kesim de iki sınıftalar:

Birinci sınıflar kabiliyete sahip olup zihinlerin temiz olduğu çocukluk yaşlarından itibâren çok şiir ve nağme duymuş olanlardır, bunların zihinlerinde devirlerin suretleri

558 Metinde “surat” yazılmıştır.

nakşedilmiş, kabiliyetleri kuvveden fiile gelmiştir. Bu kesim okudukları her bir şiir ve lahin vezinli olur, hakeza îkâ' devirlerinin her bir usulunu da icrâ edebilirler, bu yüzden de bunlara **Sâhib-i Usul** derler.

İkinci sınıflar ise kabiliyetleri kuvveden fiile gelmeyenlerdir ve zihinlerinde çeşitli vezinler nakşedilmemiştir, bu cemâat ancak gayret ve temrin ile kabiliyetlerini kuvveden fiile getirebilirler.

[Birinci sınıf][559] bu manaya kavuşmaları imkânsızdır, ne kadar da çabalasalar beyhudedir[560].

Bil ki îkâ'nın vezinlerini idrâk etmek, şiirlerin vezinlerini idrâk etmekten daha dikkat ve özen ister, zîrâ îkâ'ların zamanlarını ölçmek şiirdeki harflerin sayısını teşhis etmek ve harekeli ve sakinlerini birbirinden ayırtmak kıyasına daha zordur, birçok insan var ki şiir tabları var ama îkâ' tabından mahrum, bunun tersi de nadiren bulunur, biz de mûsikî amelî erbabından meşhur birisini gördük ki elhan tasnifi ve telîfi konusunda zamanın yegânesi (vahîdü'l-asr) idi ancak katiyen şiir tabından yoksun, öyleki tasniflerinde birçok şiiri bozuntuya uğratmış[561].

Söz konusu [îkâ'ların] öğrenmesinde, itibar edilecek zamanlarının mikdârlarına bir ölçüm gerekmektedir, tıbkı şiirlerin ölçümü olan arûz gibi |26a, **m**|; bu yüzden nağmelerin arasındaki zamanlara dikkat ettiler, en hızlı olan zaman dilimini "men", "miskal", peymân" gibi ölçüler kıldılar. Bu ölçüye de **Birinci Zaman** diye isim verdiler ve mikdârını da harekeli bir harfin telaffuzu kadar değerlendirdiler. Bu da bu şekilde tasavvur edilebilir: iki harekeli harf için bir nakra el veya ne olursa olsun |20a, **f**| bir yere vurmak, tabi bu iki harekeli harfi telaffuz etmek için iki nakra gerekir; bu zamanın iki katına da **İkinci zaman** derler, bunun mikdârı da iki harekeli harfin zamanı kadardır, eğer ikinci harfini de sâkin farz edersek yine zamanları eşit olmalıdır, "|**t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n**^{a}|" ya "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**|" gibi ki ilk (**t**) ve ikinci (**t**) harflerinin telaffuzları arasında İkinci Zaman vâki olur; biri harekeli diğeri sâkin olan iki harfe de **Sebeb-i Hafîf**, [diğerine de **Sebeb-i Sakîl**] denilir. Birinci Zaman'ın üç katı ve İkinci Zaman'ın misli ve yarısı olan zamana da **Üçüncü Zaman** denilir, bunun mikdârı da üç harfin telaffuzu

559 Nüshada derkenarda istinsah edilmiştir.
560 Birinci sınıftan kasıt kabiliyetsizlerdir.
561 Mukaddimede izâh edildiği gibi Abdulkadir-i Merâgi'yi kast etmiştir.

kadardır ki ona **Veted** derler, |**t**^{a}**n**^{a}**n**| gibi. Bunda da [vezinden çıkmaması için harflerin] zamanlarına riayet etmek gerek. Birinci Zaman'ın dörd katına da **Dördüncü Zaman** denilir, bunun mikdârı da **Fâisla-yı Suğrâ** denilen dörd harfin telaffuzu kadardır, "|**t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi, bu da Üçüncü Zaman'ın misli ve üçte birisi ve İkinci Zaman'ın iki katı kadardır. [bu zaman ölçümlere] Kısaltmak amacıyla Birinci Zaman'a |**a**|, İkinci Zaman'a |**b**|, Üçüncü Zaman'a |**c**| ve Dördüncü Zaman'a |**d**| işaretleri seçilmiştir. İki nağme arasında da |**d**| zamanından fazla zaman nadiren bulunur; bu tertib ile nağmeler arasında olan zamanlar bu zikredilenlere kısıtlanır.

[Zaman] devirleri bu zaman ölçümlerin terkibleri ile meydana gelir, oluşan çeşitleri de $^{|26b,\ \mathbf{m}|}$ sayısızdır.

Özet olarak îkâ'lar iki kısma bölünür: **Mufassal** ve **Muvassal**.

Muvassal Îkâ'lar: nakraları arasındaki zamanlarının tümü eşit olur, yani tüm zamanlar ya |**a**| zamanı, ya |**b**|, ya |**c**| veya |**d**| olsun, buna da **Hezec**[562] derler.

[Bu çerçevede] tüm zamanları eğer |**a**| zamanı olursa, "|**t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n**^{a}|" gibi, **Seriü'l-hezec** derler.

Eğer tüm zamanlar |**b**| zamanı olursa, "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**|" gibi, **Hafîfü'l-hezec** denilir.

Eğer tüm zamanlar |**c**| zamanı olursa, "|**t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n|"** gibi, **Hafîfü Sakîli'l-hezec** denilir.

Eğer tüm zamanlar |**d**| zamanı olursa, "|**t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi, **Sakîlü'l-hezec** denilir.

Zikrettiğimiz misallerde nakreler sebeb veted ve fâsılaların (n) harfleri değil (t) harflerine vurlulması gerekir, sadece Seriü'l-hezec'de hem (t) ve hem (n) harflerine vurmak câizdir. Bu îkâ'da, zamanlarının eşit olduğu ve îkâ'nın devrini idrâk etmesinin zor olduğundan dolayı çok az kullanılır.

Mufassal İkâlar: zamanları değişik olanlardır; bu da üç kısma ayrılır: Senâî, Selâsî ve Rubâî.

---

[562] Nüshanın derkenarda "hezec, terennüm ile bir sestir" ibâresi istinsah edilmiştir.

Senâî olan îkâ', iki nakralı olup aralarındaki zaman, dört zaman ölçümlerinden birisi olur, devrine iade edince de ikinci nakra ile birince nakra arasındaki zaman |20b, f| ilk nakranın zamanından daha fazla olur[563], "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi. Bu kısım da dört çeşittir[564] ancak raks ve eğlenceler dışında pek kullanılmaz.

Selâsî olan îkâ'da üç nakra olur, bu kısım da iki türdedir: Mutesâvî ve Mutefâzıl. **Mutesâvî** olan türde nakraların arasında olan ilk iki zaman aynı ölçümden olur, devrin iadesinde üçüncü nakra ile birinci nakra arasında olan üçüncü zaman da o diğer zamanların her birisinden fazla olur, "|**t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**, **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi. Bu kısım da Hezec îkâ'sına kıyasen dört sınıfta olur.

Mutefâzıl olan Selâsî îkâ' |27a, m| da tüm üç zamanı farklı olur, bu da iki kısma ayrılır: Muttasıl ve Munfasıl.

Muttasıl olan tür, az olan iki zamanı peş peşe olanıdır. **Munfasıl** de en büyük zamanı iki küçük zamanın arasında olanıdır. Muttasıl "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi; Munfasıl da "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**|" gibi. Bu kısımların her birisi de üç türde olabilir[565].

Rubâî olan türde dört nakra bulunur, bu kısım da Mütesâvî ve Mutafâzıl olmak üzere iki türdedir.

Mütesâvî'de zamanları bir cins veya iki cinsten olur. Mutafâzıl'da da zamanları çeşitli değerlerde olur, bu kısım da **Muttasıl** ve **Munfasıl** olarak iki türdedir. Munfasıl kısımlar da peşpeşe olur veya olmaz ki her şekli de birkaç çeşitte olur ve eğer dikkatlice düşünülürse bu kısımların teşhisi mümkün olabilir.

Bu zikredilenler İkâların külliyatı idi, bu alanda yetenekli olanlar çeşitli îkâ' usullerini icrâ edebilir ayrıca kendilerinden de yeni îkâ'lar meydana getirebilirler.

---

563 Yani ikinci zamanı birinci zamanından daha uzundur.

564 Bu iki nakralı îkâda, ikinci zamanın birinciden daha fazla olması takdirinde, kısımları ya |b, c|, ya |b, d| veya |c, d| olur, birinci zaman olan |a| zamanı da sonrasından gelen zaman ile terkib olduğu için söz konusu olamaz, çünkü bu terkibleri meydana getirecektir: |a + b : t^{a}n^{a}n|; |a + c : t^{a}n^{a}n^{a}n|; |a + d : t^{a}n^{a}n^{a}n^{a}n|. Dolayısıyla bu îkâ'nın dörd değil üç kısmı olacaktır. Evbehî de bu îkâ'nın terkiblerini zikrettikten sonra bunun ters terkiblerini di izâh ederek on iki kısmını açıklamıştır. (Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 67)

565 Evbehî îkânın bu kısmını altmış sınfta olduğu açıkayarak şöyle yazmıştır: "Selâsî: üç cinsten ibâret olup altmış sınıftadır. Zirâ ya muttasıldır ya munfasıl. Muttasıl da ya mütesâvîdir ya metafâzıl. Mütesâvî de ya asgardır ya akbar ve her biri de ya müstevîdir ya münakis ve her biri de dört sınıftı. Evbehî: **Mukaddimetü'l-usûl**, s.67-68.

İkinci Maksad: Cüzvî İkâlar

Bil ki üzerinde bestelenen tüm meşhur îkâ' zarbları, üç çeşittedir: Sakîller, Remiller ve Fâhtî.

Kolaylık amacıyla bunların tümü Seri'-i Hezec'den uygulanır.

Sakîller: bu îkâ'nın her bir devrinde |**a**| zamanı olan Seri'-i Hezec'den on altı zaman bulunur, böylece sekiz Sebeb-i Sakîl'den oluşur; Seri'-i Hezec de Muvassıllardan olduğu için zamanlarını fâsılalar ile icrâ edilir, yani zamanlarını ya |**b**| zamanına göre iki iki, ya da |**c**| zamanına göre üç üç, ya da |**d**| zamanına göre dört dört birleştirerek icrâ edilir.

Sakîller de üç zarbdır: Sakîl-i Evvel, Sakîl-i Sânî ve Sakîl-i Hafîf.

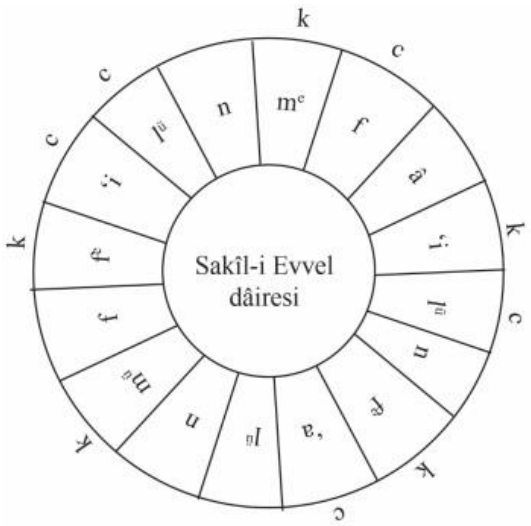
Sakîl-i Evvel, iki Veted ve Fâsıla'dan mürekkebdir; böylece Hafîf Sebeb ile Fâsıla [olunca] "|$\mathbf{t^a n^a n}$, $\mathbf{t^a n^a n}$, $\mathbf{t^a n^a n^a n}$, $\mathbf{t^a n}$, $\mathbf{t^a n^a n^a n}$ |" gibi $^{|27b,\ m|}$ (mefâilün fealün müfteilün)[566] vezninde.

Nakralar veted, Fâsıla ve sebeblerin (**t**) harfine vurulur, bazen de harekeli olan (**n**) harflere de nakra vurulur. Velhasıl, bu devirlerde üç çeşit harf bulunmaktadır:

A'mede-i Harekât denilen (**t**) harfleri, **A'mede-i Sekenât** denilen sakin (**n**) harfleri ve **Müdrecât** denilen harekeli (**n**) harfleri ki eğer istenilirse bu harfe nakra vurulabilinir, bu da nağmeli sâzlarda mümkündür, eğer istenilirse de sırf [zamanı olarak] derc edilebilir, bu da def, alkış ve benzerleri sâzlarda uygulanabilir.

Bazıları bu dâireyi iki zarb ile vururlar ki buna **Zarb-i asl** derler, bu iki zarb da birinci Fâsıladaki üçüncü nakrası ve ikinci Fâsılanın ilk nakrasıdır, yani "fa'lün"un (l) harfi ve "müfte'ilün"un (t) harfi, diğer harflerin de sadece zamanları $^{|21a,\ f|}$ değerlendirilir. Velhasıl bu şekilde iki nakranın arasındaki kısa zaman, (**d**) zamanı ve uzun olan zamanı da on iki (**a**) zamanı olur. Bu dâirenin şekli de resm ettğimiz surettedir:

[566] Bu îkâ'ya, İranlılar Vereşân ve Araplar Sekîl-i Evvel da demişler. Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 74.

Şekil 234: Sakîl-i Evvel

A'mede-i Harekât için (**k**) ve Müdrecât için (**d**) işaretlerini koyarız A'mede-i Sekenât'ı da işâretsız bırakırız.

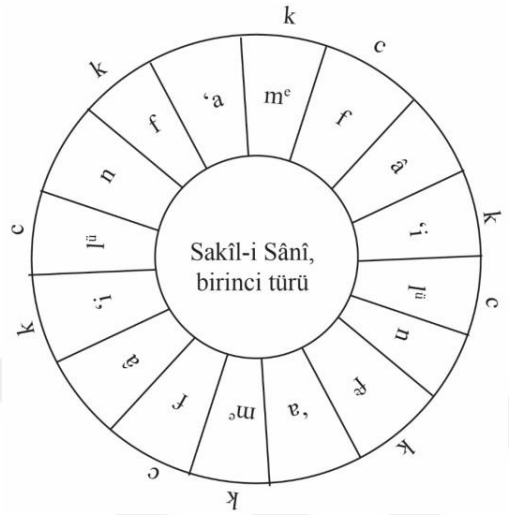
Sakîl-i Sânî iki |**c**|, bir |**b**| ve tekrar iki |**c**| ve bir |**b**|'den mürekkebdir, "|**t**^{a}**n**^{a}**n**, **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n** |" gibi ve (mefâîlü fe' mefâîlü fe') vezninde. Eğer bu dâireyi iki devir saysak $|^{28a,\ \mathbf{m}}|$ daha makuldur, zîrâ Sakîl-i Sânî sekiz zamnlı ve Sakîl-i Evvelin yarısıdır. Buna da **Muhammes** derler, zîrâ beş harekesi vardır, üçü A'medelerden ve ikisi de Müdreclerden.

Sakîl-i Sânî'nin zarb-i aslı, on altı zamanın itibari ile birinci vetedin (**t**) ve dördüncü vetedin (**n**) harfleridir, yani (mütefâ'ilün)'un (**mim**) ve (fa'ulûn)'un (**ayn**) harfleri. Bunda da iki nakra arasındanki kısa zaman, Sakîl-i evvel'in zarb-i asl'ındaki gibi (**d**) zamanıdır.

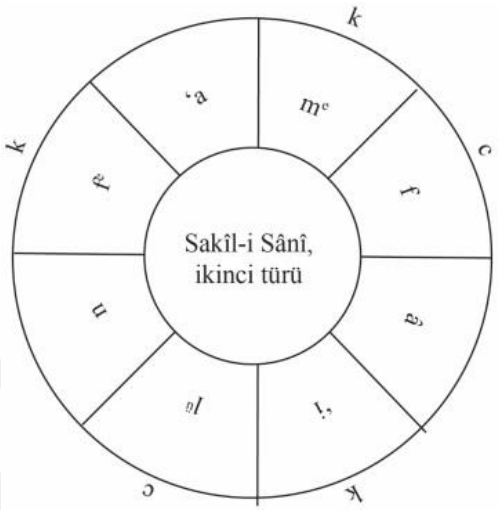
Hafîf-i Sakîl, dörd sabeb-i hafif ve dörd Sakîlden mürekkebdir, "| **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a} , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a} |" gibi ve (müfte'ilün mütefâ'iletün fe') vezniyle. Eğer bunu (fâ'il) vezninde dörd devir olarak ve her biri de dörd zamanlı olarak sayarsak, Sakîl-i Sânînin yarısı ve Sakîl-i Evvelin çeyreği olur. Bu dâirenin zarb-i aslı, on altı zaman itibari ile birinci sebep ve yedinci[567] sebebin ilk nakralarıdır, tıbkı iki Sakîl[568] gibi.

[567] Devirde dördüncü sebeb kast edlmiştir ki yedinci zaman olur.
[568] Sekîl-i Evvel ve Sânî.

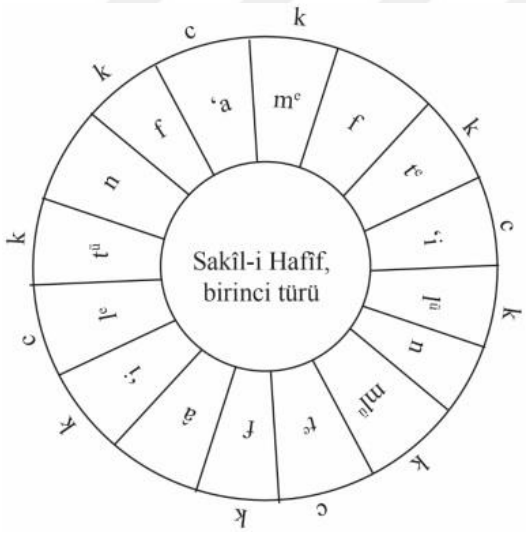
Sakîl-i Sânî ve [Hafîf-i Sakîl] dâireleri bu şekildedir:

Şekil 235: Sakîl-i Sânî; birnci türü

Şekil 236: Sakîl-i Sânî; ikinci türü

Şekil 237: Sakîl-i Hafîf; birinci türü

Şekil 238: Sakîl-i Hafîf; ikinci türü

|28b, **m**|

Eğer bu üç Sakîl dâirelerini on altı zamanlı olarak sayarsak, aralarındaki fark bu şekilde olacak: Sakîl-i Evvel'de |**d**| [,|**c**| ve |**b**|][569] zamanı olur ve |**a**| zamanı olmaz; Sakîl-i Sânî'de ise |**a**| zamanı olmaz ve |**c**| zamanı mevcuttur; Hafif-i Sakîlde de |**d**| ve |**c**| zamanları kayıptır ve |**a**| [ve |**b**|][570] zamanı mevcuttur. Eğer bu dâirelerin zamanlarını değişik değerlendirirsek, Sakîl-i evvel, Sakîl-i Sânîni iki katı olur [f, 21b] ve Hafif-i Sakîl de Sakîl-i Sânînin yarısı.

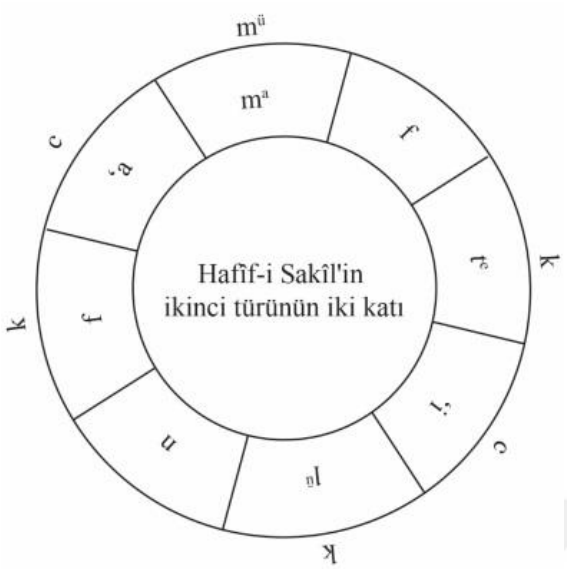
Bazılar Sakîl-i Evveli iki katına çıkartarak otuz iki zaman, Sakîl-i Sânî'yi de olduğu gibi on altı zaman ve Hafif-i Sakîl'e de küçük devrinin iki katı olarak sekiz zaman verirler.

Sakîl-i Evvel ve Hafif bu şekildedir:

Şekil 239: Sakîl-i Evvelin iki katı

569 (f) nüshasında yok, (m) nüshasında da satır arasında istinsah edilmiştir.
570 (f) nüshasında yok, (m) nüshasında da satır arasında istinsah edilmiştir.

Şekil 240: Hafîf-i Sakîlin ikinci türünün iki katı

Bazılar içinde |**a**| zamanı bulunana Sakîl-i Sânî ve içinde |**c**| zamanı olana da Hafif derler; zîrâ eğer Hafif-i Sakîl'de bir ses icrâ olursa ve iki kişi birisi Hafif ve diğer Sakîl-i Sânî vezinlerinde onun îkâ'ını icrâ ederlerse, devrin iadesine gelince Sakîl-i Sânî Hafif'e göre daha erken başa döner, çünkü Sakîl-i Sânîde harekelilerin sayısı ondur ve Hafif'de on iki [29a, **m**]

Daha önce zikrettiğimiz gibi harekeli bir harfin telaffuz zamanı, sâkin olan harfin telaffzu zamanına göre daha fazladır, dolayısıyla Hafif'in devir iadesinde harekeli olana nakra ve Sakîl'in devir iadesinde de sâkin olana nakra vurulur, bu şekilde devrin ikinci tekrarında devrin başlangıcında farklılık meydana gelir, eğer Birinci Maksad'da zikrettiğimiz üzere zamanın devamlılığına riayet edilirse böyle olmayacak.

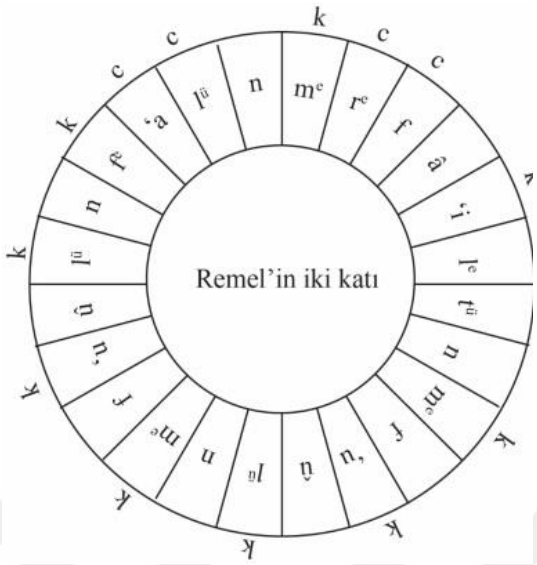
Şimdi Hafifin zamanı Sakîl-i Sânî'nin zamanından daha fazla olduğu bilindi, böylece Sakîl ismi de ona daha uygundur, ama bu söz ikna edici değildir, zîrâ bu kıyasla Sakîl-i Evvel, Hafif'ten daha hafiftir, çünkü Sakîl-i Evvel'in A'mede-i Sekenât'ı beş ve Hafif'inki dörttür, dolayısıyla ona Sakîl-i Evvel denilmesi gerekecek, ancak [bu isimlendirmelerde] zaman devamlılığı esâs alınır, öyleki Sebeb-i Hafif ve Sebeb-i Sakîl'in zamanaları eşit olsun; İran'da diğer dâirelerin tersine Muhammes ve Hafif icrâ edilir.

Remeller, bunlar da üç kısımdır: Reme, Muzâaf (iki katı) ve hafifi.

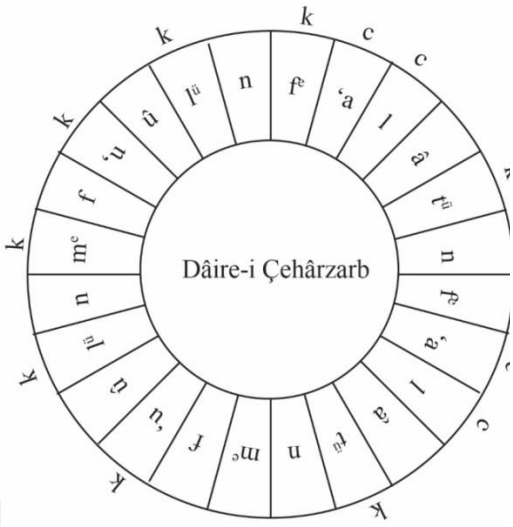
Muzâaf-i remel: Sakîl-i Evvel'in misli ve yarısı olan Zaman-i Evvel'den oluşan yirmi dört zamanlı bir devirdir, iki Fâsıla ve altı Sebeb-i Hafif ve bir Fâsıla'dan mürekkebdir: "|**t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** |" gibi ve (Mütefâ'iletün, Mef'ûlün, Mef'ûlün, Fa'elün) vezninde. Bu devrin A'mede-i Harekât'ı dokuzdur ve |22a, **f**| A'mede-i Sakenât'ı dokuz ve Müdrecât'ı altı ve asıl zarbları da birinci Fâsıla ve altıncı Sebebebin (**t**)larıdır. Böylece en yakın nakralar arasında altı zaman bulunacaktır ki Sakîl-i Evvel'deki en yakın nakra zamanların misli ve yarısıdır. Bu devre İran'da Sakîl dereler va gayet de yaygındır ve tasnif ettikleri sözler de bu vezindedir[571].

Bazı son üstadlar bu devrin zarb-i aslının sayısını dört tutmuşlar ve o da birinci sebebin (**t**)si |29b, **m**| ve üçüncü sebebin (**t**) ve dördüncü sebebin (**t**) ve üçüncü Fâsılanın (**t**)sidir. Bunların en yakın zamanları |**b**| zamanıdır ve en yakın orta zamanı da |**d**| zamanıdır, en uzak olan zamanı da altı |**a**| zamanıdır ve en uzak iki harfin arasında da 12 [zaman]; buna da **Çârzarb** ismi vermişler ve İran Besteleri ve Amel'leri ekseri bu vezindedir; bu iki devir bu şekildedir:

[571] Evbehî'nin aktardığı bilgilere göre İranlılar bu îkâ'ya "Şâdiyâne" derler. Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, 77, 163.

Şekil 241: Remel'in iki katı

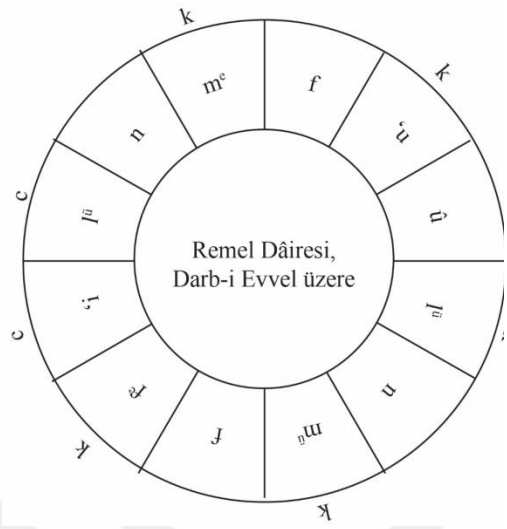

Şekil 242: Dâire-i Çarzarb

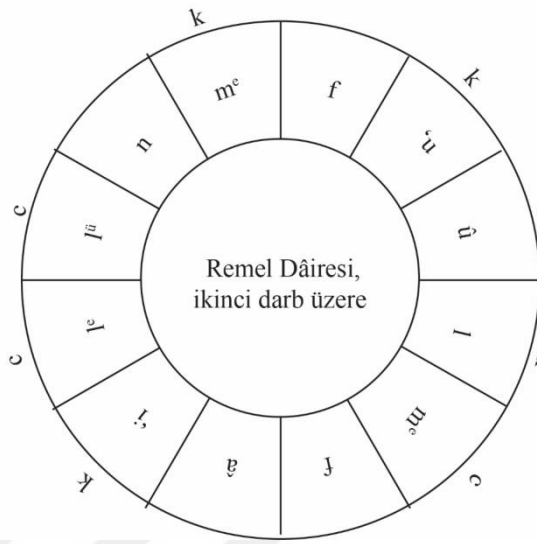
Remel, on iki zamanlı olur, bu da Muzâ'afin yarısıdır, terkibi de dört Sebeb ve bir Fâsıladan oluşmuş: "|**t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** |" gibi ve (Mef'ûlün, Müfte'ilün) vezninde. Bazen bu devirdeki iki Sebebi birleştirerek bir Fâsıla yaparlar: "| **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** , **t**^{a}**n**^{a}**n**^{a}**n** |" gibi ve (Mef'ûlün, Müfâ'iletün) vezninde. Bu devrin zarb-i aslı birinci Sebebin (**t**)sı ve son Fâsılanın (**t**)sıdır[572] ve en yakın olan zamanı da |**d**| zamanıdır[573].

Bu iki remelin devirleri de bu şekildedir:

[572] İranlılar bu devre "do-yek/düyek" derler. Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, 76.
[573] Yani son Fâsılanın (t)sından ta sonraki devrin ilk sebebinin (t)sına kadar.

Şekil 243: Remel Dâiresi, darb-i evvel üzere

Şekil 244: Remel Dâiresi, ikinci darbi üzere

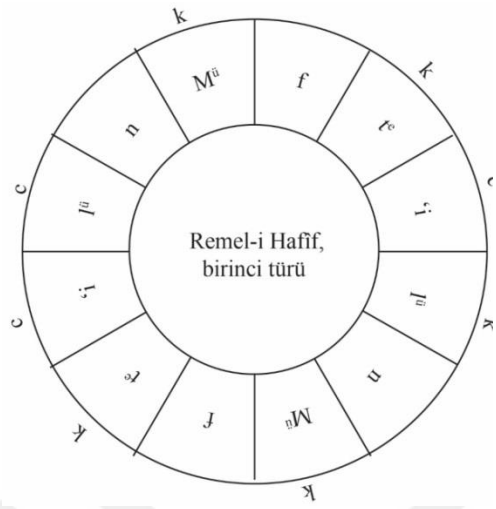
|30a, **m**|

[574][**Hafif-i Remel** devri, altı zaman üzerinde olup bir |**b**| ve bir |**d**| zamanından mürekkebdir: "| **t**[a]**n** , **t**[a]**n**[a]**n**[a]**n** |" gibi ve (Müfte'ilün) vezninde. Bu devir ters de olabilir: "|**t**[a]**n**[a]**n**[a]**n** , **t**[a]**n** |" gibi ve (Fa'elâtün)[575] vezninde. Bazen de bu îkâ'nın iki devrini birleştirilir, bu şekilde zamanı Ramel zamanı olur ve zarb-i aslı da birinci Sebeb'in (**t**) harfi |22b, **f**| ve ikinci Fâsılanın (**t**) harfidir. En yakın olan nakraları arasındaki zaman |**d**| zamanıdır tıpkı Ramel gibi; bazıları da buna **Hazac** derler; bazılarına göre de Hazac bir |**d**|, iki |**c**| ve bir |**b**| zamanlarından oluşan devirdir, "|**t**[a]**n**[a]**n**[a]**n** , **t**[a]**n**[a]**n** , **t**[a]**n**[a]**n** , **t**[a]**n**[a]**n** , **t**[a]**n** |" gibi ve (Mütefâ'ilün Fa'alûn) vezninde, bu devrin zarb-ı aslı Fâsıla ve Sebebin (**t**)larıdır ve nakraları arasındaki en yakın zamanı da |**b**| zamanıdır.

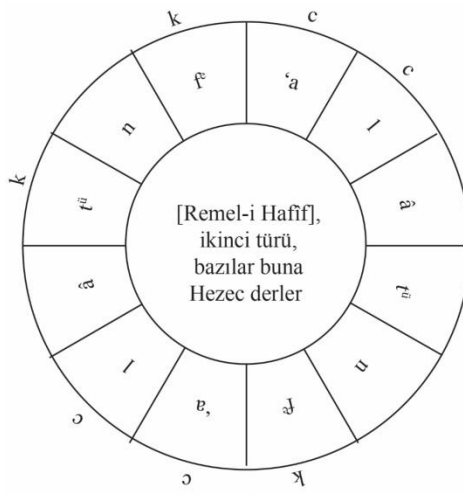
Bu devrin Hafif, Remel ve Hazec şekilleri bu minval üzeredir:

574 Bu varak (m) nüshasında eksiktir.

575 Evbehî eserinde iki Fa'elâtün'dan oluşan devire İrâk ehli "Hezec-i Çenber" ve Horasan ehli "Reh-i Semâ' isim verdiklerini kaydetmiştir. Evbehî: **Mukaddimetu'l-usul**, s.75.

Şekil 245: Remel-i Hafif, birinci türü

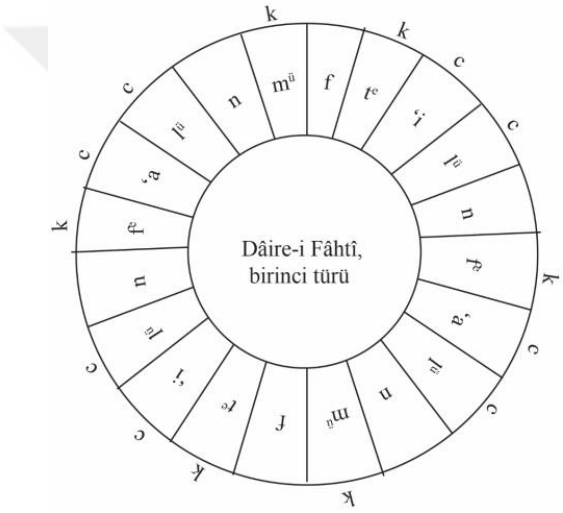

Şekil 246: Remel-i Hafif, ikinci türü

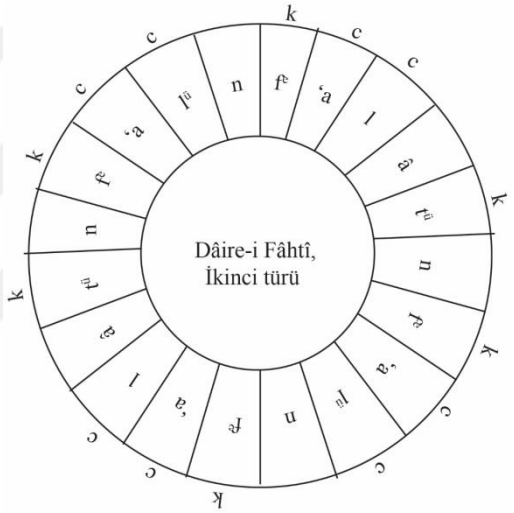

Şekil 247: Dâire-i Hezec

Fâhtî: iki kısımdadır.

Birinci kısmı[576]: yirmi zamanlıdır, dört Fâsıla ve iki Sebeb'ten müteşekkildir; bazen de bir Sebebi, devrin başına getirerek Fâsılalardan önce koyulur, bazen de bu Sebebler sırasıyla Fâsılaların arasında yerleştirilir, "|**t^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n**|" gibi ve (Müfte'ilün, Fe'alün, Müfte'ilün, Fe'alün) vezninde. Bazen de her iki Fâsıla arasına bir Sebeb yerleşir, "|**t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n** , **t^{a}n** , **t^{a}n^{a}n^{a}n**|" gibi ve (Fa'elâtün, Fa'ilün, Fa'elâtün, Fa'ilün) vezninde. Bu devir İranlılara hâs bir devirdir ve onda tasnîfler çok azdır[577]. Be devrin zarb-ı aslı yoktur. Bu devir bu şekildedir:

Şekil 248: Dâire-i Fâhtî, birinci türü

Şekil 249: Dâire-i Fâhtî, ikinci türü

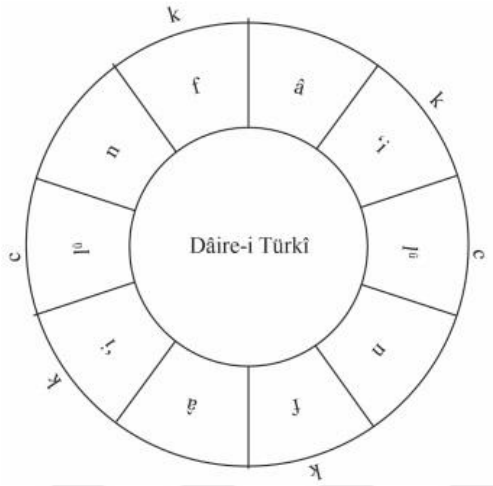
İkinci kısım: on zamanlıdır ve ona Türkî derler[578], *Edvâr*'da ona Hafîf-i Remel denilmiştir, halbuki Remel ile de fazla alakası yoktur. Bu da iki |b| ve iki |c| zamanından terkib olmuştur: "|**t^{a}n**, **t^{a}n^{a}n**, **t^{a}n**, **t^{a}n^{a}n**|" gibi ve (Fa'ilün, Fa'ilün) vezninde.

576 Bu kısım Fâhte-yi Kebîr'dir, bk. Merâgİ: **Câmiul'l-elhân**, s. 244; Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 166; Benâî: **Risâle der Musikî**, s. 119.

577 Müellifin bu devirde tasnifler çok az olmasından kastı İran dışındadır.

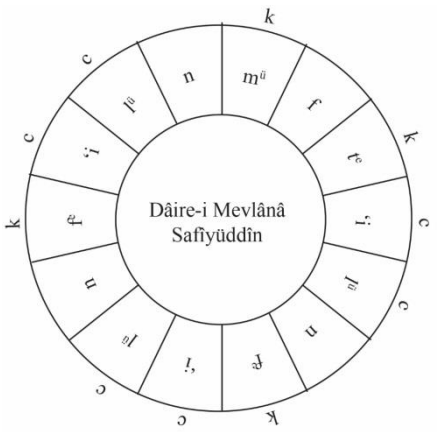
578 Evbehî bu devrin tersine "Fâhtî-yi Sagîr" demiştir, bazıları da "Çenber" ismini vermiştir. Evbehî: **Mukaddimetü'l-usul**, s. 155 ve 169.

Bu şekilde:

Şekil 250: Dâire-i Türkî

Üstâd Safîyüddîn, bir Sebeb ve üç Fâsıladan müteşekkil on dört zamanlı bir devir icâd etmiş ve birkaç bestede o devirde tasnîf etmiştir, "|**t^{a}n|t^{a}n^{a}n^{a}n^{a}n**, **t^{a}n^{a}n^{a}n^{a}n**, **t^{a}n^{a}n^{a}n^{a}n**|" gibi ve (Müfteilün, Fa'ilün, Fa'ilün) vezninde; bu şekilde: $^{|23a,\ \mathbf{f}|}$:]

Şekil 251: Dâire-i Mevlana Safiyüddin

Tasniflerde kullanılan tüm îkâ'lar ve teferrüatları bu zikredilenlerdir. Raks ve eğlenceler için icrâ edilen daha hafif îkâ'lar da yaygındır ki bunlar söylediğimiz külliyyattan anlaşılabilir.

HÂTİME: Bu ilmin icrâ keyfîyeti beyanındadır.

Bu da iki Maksad'dadır

BİRİNCİ MAKSAD: İcrâ Keyfîyeti Hakkında

bu da iki Mevrid'dedir

BİRİNCİ MEVRİD: İntikâllerin Keyfîyeti Hakkında

Bil kiyapılan her bir lahnın içinde Tâm ve Nâkıs Cem'lerden kullanılmıştır, bu şekilde bu Cem'lerin nağme sayısı dokuzdan fazla ve dörtten az olamaz, halbuki hiçbir lahin bu kadar nağme ile tamamlanmaz, dolayısıyla lahinlerde zarureten birkaç nağme daha kullanılması gerekecektir.

[Lahinlerde kullanılan] asıl nağmelere **Mebânî-yi Lahin** ve diğer nağmelere de **Zevâid** derler, Zevâid nağmeler iki kısımdır:

Birincisi: o Mebânî nağmelerden olup peş peşe tekrarlanır, ya da bir nağmeye geçit yaptıktan sonra tekrardan tekrarlanır.

İkincisi: Asıl nağmeler olmayan Zevâid'dir, bu da iki kısımdır:

Birincisi: Asıl nağmelerden nazîri olan nağmeye veya Zi'l-hams veya Zi'l-erba' nisbetinde olan nağmeye intikâl eden nağmelerdir.

İkinci kısmı: uyumluluk şartıyla Asıl nağme ile bu nisbetlerde olmayan bir nağmeye intikâl eden nağmelerdir

Deriz:

İntikâl iki kısımdır: **Müstakim** ve **Râci'**

Sadece Cinsin asıl nağmelerinin kullanımı olup geçtiği nağmeye |30b, m| dönüş yapmayan intikâle **Müstakim intikâl** denilir. Bu intikâlde nağmelerin hareketi peş peşe olursa **Muttasıl** ve eğer aralı olursa **Tâfır** denilir. Bu tür intikâl ve çeşitleri çok az icrâ olur meğer ki her nağmesi kaç kere tekrarlansın.

İster **Sâid** isimi verilen tîzden pest tarafa ya da **Hâbit** denilen pestten tîz tarafına olsun geçilen nağmelerin birisine tekrardan dönmeye **Râci' intikâlı** denilir. Bu intikâl iki türdür: **Mun'atıf** ve **Mun'aric.**

Mun'atıf, başlangıc nağmeye dönüş yapana ve **Mun'aric** de başlangıc nağmesi değil başka nağmeye dönüş yapana denilir.

Bu iki türde de bu dönüş ya tek bir seferde olur ki ona **Râci'-i ferd** derler yada birkaç defada olur ki ona da **Râci'-i Mütevâtır** derler.

Râci'-i Mütevâtır de eğer her dönüşü belli bir başlangıc nağmeye olursa ona **Müstedîr** derler, farklı nağmelere olursa da **Mudalla** denilir. Bu intikâlların her bir türü de dönüş esnasında da ya bir nağmeden sonra olur yada fazla; fazla olan türde de nağmeler ya tertibli bir şekilde olur yada farklı.

Şeyh Ebû Nasr tüm basit intikâllar için bir cetvel tasarlamıştır, biz de o cetveli burada aynen getiririz[579]:

|23b, f|, |31a, m|, |31b, m|

[579] Urmevî ve Merâgî de ayni şekilde eserlerinde Fârâbî'den bu cetveli nakletmişlerdir, bk. Urmevî: **eş-Şerefîyye**, s. 170; Merâgî: **Câmi'u'l-elhân**, s. 215.

Râst devrinde cüzvî intikâllar

Muttasıl denilen artarada müstakîm intikâl

Hâbit (inici)	Sâ'id (çıkıcı)
yh³ yh² yc ya h³ v d a	a d v h³ ya yc yh² yh³

Tâfir denilen artarada olmayan müstakîm intikâl

Dörder dörder atlamasıyla		Üçer üçer atlamasıyla		İkişer ikişer atlamasıyla		Bir nağme atlamasıyla	
Hâbit (inici)	Sâ'id (çıkıcı)	Hâbit (inici)	Sâ'id (çıkıcı)	Hâbit (inici)	Sâ'id (çıkıcı)	Hâbit (inici)	Sâ'id (çıkıcı)
yc a	v yh¹	ya a	h¹ yh¹	yh² h¹ a	d ya yh¹	yh² ya v a	d h¹ yc yh¹

Şekil 252: Râst devrinde intikallar

| Müstedîr | | |

Bil ki her tür intikâlde, ister intikâl edilen nağmeye ister intikâl edilen nağmeden, göz önüne alınan şart, nağmelerin uyumluluğudur. Birbiri ile uyumsuz olan iki nağme arasında intikâl gerekirse de onların arasına |24a, f| ikisi ile uyumlu olan bir nağmenin konulması şarttır taki intikâl uyumlu bir intikâl olsun, bu da nağmelerin nisbetleri ve buudların bilinmesinden anlaşılır.

İkinci Mevrid: Şeddlerin[580] Özellikleri

Bil ki hir bir Şeddin ve meşhur şubenin nefisde verdiği bir hoşluktan sonra bir etkisi olur; tıbkı Uşşâk, Nevâ ve Bûselîk ki cesaret ve güç verir, bu da iki T buudundan oluşan Lahiyyâtların en büyüğü olan Zülmeddeteyn cinsinin hasiyetidir. Ayrıca şerif nisbetlerin sayısı Uşşâk ve Nevâ devirlerinde diğer şeddlerden daha fazladır. Dolayısıyla bu cesurluk kuvveti bu iki devire göre daha fazladır. Bu yüzden bu şeddi daha çok Türkler, Zencîler, Habeşe ahalisi ve dağlarda iskan edenler[581] ve benzerleri kullanır ve savaşlarında okunan recezler ve marşları bu makamda olur, Moğollar da Kopuz ve Evzan gibi sâzlarının tellerini bu cinsin nağmelerine göre akord ederler[582].

Râst, İrâk, İsfahan, Nevrûz, Muhayyir ve Nühüft de lahinlerin muktezası olmak üzere rahatlık ve ferahlık getirir; Hüseynî, Hicâzî, Gerdanide de ferahlık getirir ancak birazcık gevşeklik ile beraber, zîrâ bu devirlerin şerif nisbetleri Râst ve Râst'ın ihvânlarına[583] göre daha azdır. Büzürg, Gevaşt ve Edvar Sahibi'nin seçtiği Hicâzî verdiği ferahlığı hüzün ile karışıktır, zîrâ bunların şerif nisbetlerinin sayısı da o üç devirden daha azdır |32a, m|. Râhûvî, Zengule ve Zîrefkend devirleri de gayet hüzünlüdür, zîrâ bu devirlerin uyumsuzlukları gizlidir. Eğer çok ferahlatıcı olan bazı devirleri birbiri ile mezc olursa, gülmeye sebeb olabilir, hakeza hüzünlü olan devirlerin

---

580 Bu kelime (m) nüshasında, ayrılmak ve kural dışı olmak manasında olan "şez" kökünün çoğulu olarak Şüzüz şeklinde getirilmiştir.

581 Müellif burada dağlar için Cibâl kelimesi kullanmıştır, Cibâl kelimesi lugatta dağlar manasındadır ama bir ıstılah olarak, Tabaristân bölgesine de dağlık olduğu için Cibal denilmiştir. Bu bölgenin ahalisi de cesâret ve silahşorluğa meşhurdur. Hânmîr: **Habibü'-siyer**, c. 2, s. 416-417.

582 Merâgî, kopuz için Moğol zikretmeden Rûmî olduğunu beyân ederek bu iki sâzın yapısına değinmiştir. Merâgî: **Şerh-i Edvâr**, s. 353.

583 İhvân kelimesi, Arapça'da kardeşleri manasındadır. Bu kelime zaman içerisinde bir ıstılah haline gelmiş denilebilir. Zirâ bazı yazarlar tarafından da bu kelime aynı manalarda kullanılmıştır. Râstîn ihvânlarından kasıt ise, Râst ile ayni tabaka ve seviyede olan İrâk, İsfahan ve Nevrûz devirleridir. (bk. Evbehî, **Mukaddimetü'l-usûl**, s. 49, 57; Mevlânâ Benâyî: **Risâle der Mûsikî**, s. 72.)

birbiri ile karışımında ağlamaya ve elbette bunu da ilmî ve amelî açıdan gayet kemale ermiş birisi yapabilir, tıpkı Şeyh Ebû Nasr – ona rahmet olsun – gibi ve onun bu konuda hikâyesi meşhurdur[584].

İkinci Maksad: Cüzvî Ameller Hakkındadır

Bu Da Matla' Ve Makta' Kısımlarındadır.

Matla': Parmaklar ile Uygulama Keyfiyeti

Kitabın başından buraya kadar zikr olunan meselelerin gerçekleşmesi ve amele getirilmesi için, ilk başta mahir bir üstadın amelî ve icrasına bakması gerekir ki nasıl sâzı kenarına alır ve mızrap vurur. O pozsiyonu öğrenip alışsın ve iki nakra biri inici diğeri çıkıcı olmak üzere bir tele vursun, bu durumda Sakîl sebeplerini vurmuş olması gerekir ki inici olan mızrab sebebleri (t) harfine ve çıkıcı olanı da (n) harfine düz değil yuvarlak bir hareketle vurulsun. Ayrıca zamanlara da dıkkat edilmelidir ki (t) ve (n) ve (n)lerin aralarında olan zaman[585] |24b, f| eşit olsun. Bu iş zihinde meleke olduktan sonra vetedlerde ve Fâsılalarda da uygulanması gerekir, bundan sonra iki veya ikiden fazla mutlak telde icra edilsin ve yavaş yavaş perdeler de kullanılsın taki nağme intikâllerine kadir olsun.

Bil ki (b) budu nerede seslendirirse yanyana olan sebabe ve vusta, ya vusta ve Bınsır, ya Bınsır ve hınsır gibi iki parmakla olmalıdır, (c) budu da aralarında bir parmak olmak şartıyla iki parmakla vurulmalı, Sebbâbe ve Bınsır gibi veya vusta |32b, m| hınsır gibi. Tanini budunu da Sebbâbe ve hınsır ile seslendirmek mümkündür.

Tüm parmak hareketleri ve intikâlları, telin mutlağından başladığında altı şekilde olur ki buna da **Esâbi'-i Sitte** derler, birincisi Sebbâbe ve vusta, ikincisi Sebbâbe ve zelzel, üçüncüsü Sebbâbe ve Bınsır, dördüncüsü mücenneb ve vusta-yı furs, beşincisi mücenneb ve zelzel, altıncısı de zaid ve vusta-yı furs.

---

584 Fârâbî'ye masnsub edilen meşhur hikayedir ki birçok kaynakta da nakledilmiştir. hiayeye göre Fârâbî, Seyfüddevle meclisinde mûsikî icrâsıyla meclisteki dinleyicileri uyuttu, sonra ağlattı ve sonra da güldürdü. Merâgî: **Câmi'u'l-elhân**, s. 418.

585 Burası (f) nüshasının sonu olup bundan sonrası noksandır.

Matematık ilminin bir dalı olan bu sanatın icrası, idman ve meşakket çekmeye tabi olduğundan dolayı bundan fazla izaha ihtiyacı yoktur.

Makta'

Bazı lahinler ve onların nağmeleri ve nakraları beyanındadır ki onlarla lahinlerin icra ve usulu, intikâlların keyfîyeti, nağmelere nakralar ve şiir sözlerini eşleştirmeye vakıf olsun.

Sahib-i Edvar, risâlesinde Pişrev denilen birkaç tarik getirmiştir. Onda birkaç ses ve nakra adetlerini Hindi hattıyla kaydetmiş ve nağmelerin işaretlerini cümel harfleri ile ve altında da nakrelerin mikdârını koymuştur, her nakranın üstündeki seslerden de şiirin bölünmüş harflerinin payı ve mikdârı kaydedilmiştir. Biz bir tarikini ve bir sesini göstermek için Nevrûz makamında ve Remel îkâ'sında getirdik, bu şekilde:

H^a	Y	Yb	Y	Yb	Yh^e
12	4	4	12	4	4

Nevrûz nağmeleri, ikinci tabakada "**h^a, y, yb, y, yb, yh^e**" nağmeleri olarak çıkıcı bir intikâl olup her nağmesi birkaç kere tekrarlanarak İkâmet derler, üçüncü nağmeden ikinci nağmeye dönüş yapmış ki Râci'-i Ferd bir intikâldir ve Remel îkâ'ından da dört devre ihtiva eder. Bunun sesi ve şiiri bu şekildedir [33a, m]:

على صبكم يا حاكمى ترفقوا ومن وصلكم يوما عيله تصدقوا

Bu şekilde:

على صبكم يا حا كمى ترف ف قوا ومن وصلكم يوما عليه تصد د قوا

Bunun ayni şekilde Hicaz'da da icra edilmesi mümkündür, ancak "**yb"** yerine "**yc"** gelmesi gerekir. Râst'ta da "**y**" ve "**yb**" yerine "**ya**" ve "**yc**" gelmesi takdirinde icra edilebilir. Hakeza "**yh^e**" yerine "**yc**" gelmesi ile Zîrefkend ve "**yh^e**" yerine "**yd**" gelmesi ile Râhûvî icra edilebilir.

Daha önce dediğimiz gibi her şeddin bir hasiyeti var, dolayısıyla onunla beraber olan şiirlerin de uygun olması gerekir. [yukarıda gelen] bu şiir de Hicâzî, Zîrefkend ve Râhûvî'ye daha uygundur. Râst ve onun katında olan makamlara da vuslat kavramlı şiirler, Uşşâk ve onun katında olan makamlara da medhiye Şahname gibi şiirler daha uygundur taki her şeddin tesiri kemala ersin ve şiirin manası zihinlerde temkin bulsun.

Budur zamanın müsaadesi ile bu ilme dair tüm söz.

Zamanın hasebince bu ilme dair mümkün olduğunu söyleyebileceğimizin tamamı budur. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

İstinsahın ferağı 22 muazzam Receb sene 844'de vakı oldu

3.C. RİSÂLE FÎ FENNİ'L-ELHÂNIN TASHÎH VE TAHKÎKİ

کتاب فارسی فی فن الحان

بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین

روایح شکر و سپاس، و فوایح[1] حمد بی حدّ و قیاس، سزاوار بارگاه صمدیت و پیشگاه سرمدیت؛ پادشاهی که طوطیان نفوس ناطقه در قفص‌های[2] ابدان، و بلبلان عقول سابقه در فضای هوای لامکان، از وصف ثنای ذات با کمال او لال و متحیر مانده‌اند، و بجز اعتذار «لا احصی ثناء علیک»[3] مجالی ندیده، و کبکان خوش خرام طور تجلّی که بر امید اقتباس نور تدلّی به صدای ندای وارد از شاطی وادی ایمن بر قلل جبل به پویه و رمل[4] درآمده کلیم‌وار قهقههٔ شوق «ارنی انظر الیک»[5] زده به زخم مضراب «لن ترانی»[6] نالهٔ زیر و نوحهٔ زار برکشیده، و فواخت خرقه‌پوشِ حلقه در گوش را که ثیاب[7] سندس[8] خضرشان دود عود قماری لاهوت جان است و افنان اشجار و من دونهما جنتان عُود الصَّلیب ناسوت ابدان خلیل‌آسا لحظة فلحظة کوکو گویان‌اند و سبحات انوار جمال او را جویان و لقالق[9] «اطول الناس

---

1 *بوی خوش*

2 *کذا در اصل.*

3 *اشاره به حدیث پیامبر (ص) است: «لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک» (ثنای ترا در شمار نتوانم آورد، تو آن چنانی که خود را ثنا گفته‌ای. کاشف الاسرار، ص 50 و 100؛ تمهیدات، ص 124 و 200.*

نی من کیم و ثنا کدام است لا احصی انبیا تمام است (سعدی)

4 *در حاشیه: «الرمل الدوله و هی ضرب القدیم ... و هو بین ال...» نوشته شده است. قسمتهای نقطه چین آن محو شده است.*

5 *جملهٔ فعلیه امری است و ماخوذ از آیهٔ «و لما جاء موسی لمیقاتنا و کلمه ربه قال رب ارنی اءنظر الیک، قال لن ترانی ولکن اءنظر الی الجبل ... » (قرآن کریم 143/7) موسی علیه السلام گفت: ای پروردگار من بنما مرا دیدار خود تا ببینم بسوی تو، فرمود حق تعالی که هرگز دیدن نتوانی مرا پس در کوه نظر کن.*

6 *(رجوع به قبل) جمله فعلیه است: هرگز نخواهی دید مرا.*

7 *جمع ثوب است به معنای جامه‌ها:*

اینکه تو بینی نه همه مردمند بلکه ذئابند بزیر ثیاب (ناصرخسرو)

8 *کلمه یونانی است و به معنای دیبا:*

دامن مکش زصحبت ایشان که در بهشت دامن کشان سندس خضرند و عبقری (سعدی)

9 *جمع لقلق و معرب کلمه فارسی لک لک.*

اعناقا»[10] چون مؤذّنان بر سقف «سبع سموات طباقاً»[11] گوشِ هوش بر ندای بُطنان[12] عرش نهاده ساعةً فساعة در پرده‌های غیب این ندا داده «کالملک لک و الامر لک و الحمد لک یا مستعان»[13]؛ و صلات صلوات زاکیات و تُحف تحیات نامیات نثار روضهٔ مطهّر و مرقد معطّر طاووس جنان «سبحان الّذی اسری»[14] و بلبل هزار دستان «و ماینطق عن الهوی»[15] و طوطی ترجمان «ان هو الا وحی یوحی»[16] و سیمرغ قاف قرب «قاب قوسین أو ادنی»[17] علیه افضل الصّلوات و اکمل التّحیات و علی آله و صحبه حتّی یرضی و فوق الرّضی.

امّا بعد:

این مختصر، مشتمل است بر **مقدّمه‌ای** و دو **فنّ** و **خاتمه‌ای**|1ب، م|.

مقدّمه

در بیان مباحث که شروع درین فنّ برآن موقوف است، و آن دو «مبحث» است؛

مبحث اوّل: در بیان حدّ [این] علم و موضوع آن

---

[10] *اعناق جمع عنق به معنای گردن است. اشاره به این حدیث نبوی است: «المؤذّنون أطول النّاس اعناقاً، أی أکثرهم اعمالاً ...» صحیح مسلم 387، صحیح الجامع 6645*

[11] *مأخوذ از آیه 3 سوره الملک: الذی خلق سبع سموات طباقاً ماتری فی خلق الرحمن من تفاوت فارجع البصر هل تری من فطور. آنکه هفت آسمان طبقه طبقه بیافرید و ...*

[12] *در حاشیه نوشته شده: «و البطنان ایضاً جمع البطن و هو الغامض من الارض و بطنان الجنه وسطحها (صحاح) والغامض من الارض المطمین ص»*

[13] *اشاره است به بیتی از غزل مولانا (دیوان شمس، غزل شماره 1940)*

[14] *بخشی از آیه 1 سوره الاسراء: منزه است خداوندی که شبانه برد بنده خویش را از مسجد حرام به سوی مسجد اقصی که برکت نهادیم پیرامونش را تا بنمایانیمش از آیتهایمان همانا او شنوای بیناست.*

[15] *آیه 3 سوره النجم: (و سخن از روی هوا نمی‌گوید)*

[16] *آیه 4 سوره النجم: (نیست این سخن جز آنچه بدو وحی می‌شود)*

[17] *آیه 9 سوره النجم که اشاره دارد به نهایت قربت پیامبر به حضرت احدیت؛ یعنی تا به قدر دو کمان، یا نزدیکتر.*
حریف خاص أو ادنی محمد کز پی جاهش سرآهنگان کونین‌اند سرهنگان درگاهش (خاقانی)

امّا حدّ آن: بدانک **موسیقی** علمی‌ست که بدان، احوال نغمات و ازمنهٔ آن توان دانست؛ احوالی که نغمات، بدان ملایم باشد و ازمنه موزون. و معرفت این حدّ، موقوف است[18] به دانستن نغمه و زمان آن و ملایمت وزن [آن].

امّا **نغمه** آوازی بود واقع در زمانی محسوس‌القدر که در تمام آن زمان، قسطی از حدّت و ثقل داشته باشد[19]. و مراد به حدّت و ثقل، نه بلندی و پستی آوازست[20]؛ بل‌که زیر و بم است[21]، چنانک به حسّ مشاهده می‌افتد. امّا زمان نغمه هم، ازین تعریف معلوم گشت.

و امّا ملایمت نغمات، میلِ طبع بُوَد به شنیدن آن. و امّا **وزن**، تعلّق به زمان دارد؛ و موزون، زمانهای محدود بود که هر جمله از آن را دوری معین باشد |1ب، ف| بر مثالِ ادوار اوزانِ اشعار، و بدین سبب این علم دو فنّ است: از فنّ اول ازو ملایمت نغمات معلوم شود و آن را **فنّ الحان** و **تألیف** گویند، و از فنّ دوم اوزان ازمنه معلوم گردد و آن را **فنِّ ایقاع** خوانند.

امّا موضوع این علم، نغمات است، از آن جهت که ملایم و موزون الازمنه باشد[22].

مبحث دوم: در بیان مبادی این علم؛

و آن دو قسم است: قسم اول تعلّق به علم هندسه دارد

و قسم دوم از علوم متفرّقه مأخوذ است

امّا قسم اول

---

18 *(ف): بین سطور نوشته شده و صحت آن را با (صحـ) مشخص کرده است.*

19 *رجوع کنید به: کتاب الادوار فی الموسیقی (1380:7)، جامع‌الالحان (1387:19)، المجله فی الموسیقی (نسخه خطی 3449 کتابخانه توپقاپی‌سرایی)، شرح ادوار مراغی (1370:90)، و دیگر شروح ادوار همچون شرح و ترجمه یحیی بن احمد کاشی (نسخه خطی 2207 مجلس) و شرح مولانا مبارکشاه (نسخه خطی or.2361)*

20 *مولف، حدّت و ثقل را زیر و بم دانسته و نه بلندی و پستی آواز را. برخی از مولفین همچون شیخ‌الرئیس در دانشنامه علایی به تیزی و گرانی تعبیر کرده (1371: 17) و برخی نیز همچون بابا افضل کاشانی همان بلندی و پستی را به معنای حدّت و ثقل در نظر گرفته‌اند. (نسخه 428 دانشگاه تهران: برگ 6ب)*

21 *بین سطور نوشته شده و صحت آن را با (صحـ) مشخص کرده است.*

22 *مولف نیز همچون مراغی، نغمه را موضوع این علم می داند (مقاصدالالحان: 1356: 11؛ جامع‌الالحان 1388: 11) لیکن ملایمت و موزون‌الازمنه بودن نیز بدان شرط شده است. مراغی بی ذکر نامی از علامه شیرازی با عنوان «بعضی از حکما» نظر علامه را آورده است. بنظر علامه، موضوع این علم الحان است و هرچه منسوب بدان باشد. (دره‌التاج 1387: 51)*

بدانک بنای موسیقی بر نسبت است[23]؛ چرا که در فنّ الحان، ملایمت و منافرت نغمات، تابع نسبت حدّت و ثقل است؛ و در ایقاع، وزن و خروجِ از وزن، تابع نسب ازمنه. پس لازم بود کسی را که درین علم خوض خواهد کرد از مقدمه‌ای چند |2آ، م| محتاج‌الیه از علم نسب.

پس گوییم: هر عددی یا مقداری که فرض کنیم، چون آن را با دیگری هم از جنس خود نسبت دهند: یا مساوی بود یا متفاوت. و مساوی یک قسم بود لاغیر، و متفاوت گاه اقلّ را با اکثر نسبت دهند و گاه اکثر را با اقلّ. و درین علم، نسبت اکثر با اقلّ به تعلیم نزدیکتر است فی الجمله. چون عددی را با اقلّ نسبت دهند یا مثل او بود و زیادت [به] یک جزو، چون نسبت «سه» با «دو»، که «سه» مثل «دو» است و نصف آن؛ یا (مثل بود و اجزاء)، چون «پنج» با «سه» که «پنج» مثل «سه» است و دو ثلث [آن]؛ یا (ضعف) او بود، چون «دو» با «یک»؛ یا (ضعف و جزو) بود، چون «پنج» با «دو» که «پنج» مشتمل است بر «چهار» که ضعف «دو» است و «یکی» که نصف «دو» است؛ یا (ضعف و اجزاء)، چون «هشت» با «سه» که ضعف و ثلثان است؛ یا (امثال)، چون «شش» با «دو»؛ و همچنین (امثال و جزو) و (امثال و اجزاء) و (اضعاف)[24] و (اضعاف و جزو) و (اضعاف و اجزاء). و بعد ازین، هر نسبت که تصوّر کنند داخل بود در یکی از ین انواع.

و ما درین مختصر، از مبادی هندسی، بدین قدر قناعت کردیم.

امّا قسم دوم : مبادی متفرّقه است

بدانک نغمات دو نوع است: «حلقی» و «صناعی».

حلقی و آن نغمات بود که مخارج آن، حلوق حیوانات بود. و **صناعی** آنک مخارجش آلات مصنوعه بود. و آلات هر نغم که مستعمل است دو قسم است: «مزامیر» و «اوتار»[25]. امّا **مزامیر** آلاتی است که تجاویف داشته باشد و بر ظاهر آن ثقبی، که چون هوای نفس در تجاویف آن ارسال کنند و از آن ثقب

---

[23] علامه دوانی در لوامع الاشراق، در اظهار نظری قابل توجه می‌گوید: «مدار عدالت بر حفظ مناسبت است که راجع به وحدت می شود» و چنین نتیجه می‌گیرد که چون موسیقی بر تناسبات استوار است، پس مظهریست از عدالت. (نسخه خطی 990 کتابخانه ملی: برگ 686) و نیز متن سخنرانی اینجانب در همایش مکتب شیراز در سال 1387.

[24] *(ف): در حاشیه نوشته شده است.*

[25] *این تقسیم‌بندی شباهت بسیار به آنچه که علامه قطب‌الدین شیرازی و محمود آملی گفته‌اند دارد (نفایس الفنون: 99) ولی گفتار مراغی از هر دوی آن کاملتر است؛ چراکه مراغی علاوه بر ذوات‌الاوتار و ذوات‌النفخ، الواح فولاد و کاسات را که از آن می‌توان به عنوان آلات کوبه‌ای آهنگین نام برد، درین تقسیمات آورده است. (مقاصدالالحان 1356 :124) و (جامع الالحان* 1366: 198) *و (شرح ادوار:* 1370:352)

متخلّص شود، نغمات مختلف حادث گردد. و این قسم به حلوق حیوانی شبهتی تمام دارد و لهذا وقوف بر مخارج جمله نغمات |2آ، م| ازین آلات متعذّر است؛ چه گاه باشد که به واسطهٔ شدّت و ضعف نفخ از یک مخرج معین، نغمات مختلف بیرون آید و تقدیر آن به طریق تعلیم ممکن نیست؛ پس منحصر |2آ، ف| شد[26] در اوتار.

پس گوییم: هر وتر که فرض کنیم و او را تحریک دهیم، نغمه‌ای که ازو استماع افتد، ثقیل بود به نسبت با نغمه‌ای که از تحریک بعضی از اجزای او شنوند. باز اگر دو وتر فرض کنیم یکی غلیظ و یکی دقیق، نغمهٔ اغلظ، اثقل بود از نغمهٔ ادقّ. و همچنین اگر وتری را مقداری بکشند و ازو نغمه‌ای شنوند و بعد از آن قدری دیگرش بکشند و نغمه‌ای شنوند، نغمهٔ اول که کشیدگی وترش کمتر بُوَد، اثقل باشد.

پس معلوم شد که اسباب ثقل نغمه در اوتار: طول و غلظ و ارخای آن است، و اسباب حدّت: قصر وتر و دقّت و تَوتّر[27] آن.

و در آلات ذوات النفخ اسباب ثقل: طول آن، و سعت تجویف، و سعت ثقوب است. و اگر همه اسباب حدّت در وتری جمع شود، نغمهٔ آن در غایت حدّت باشد، و عکسش در غایت ثقل.

و بباید دانست که: هر نغمه که از منتصف وتری شنوی، نظیر و قائم مقام نغمه‌ای بُوَد که از تمام آن شنوی، و نسبت نغمتین با یکدیگر، نسبت «ضعف» بود. چنانچ نسبت مقدارین نسبت[28] «ضعف» است؛ و جز نسبت «ضعف» را شرف قایم مقامی نباشد. و نغمه‌ای که از ثلثان وتر شنوی، به نسبت با نغمهٔ کل وتر، نسبت «مثل و نصف» داشته باشد و در غایت ملایمت باشد. و همچنین نغمه‌ای که از سه ربع وتر شنوی، با نغمهٔ کل، نسبت «مثل و ثلث» دارد و هم به غایت ملایم است. و بعد از نغمهٔ منتصف، هیچ نغمه را مرتبهٔ ملایمت این دو نغمه نباشد.

و ما ازین قسم مبادی، بدین قدر |3آ، م| اقتصار کنیم.

فنّ اول در الحان

لحن عبارت از جماعتی نغمات بُود که آن را ترتیبی محدود ملایم داده باشد و چون درین فنّ تمام آنچ در ترتیب الحان محتاج الیه است می‌آورند، این فنّ را **فنّ الحان** گفتند و آن دو «**مقصد**» است.

---

[26] *(م): گشت*

[27] *سخت شدن*

[28] *بین سطور نوشته شده است.*

مقصد اول

در ذکر ادوار و آن دو «مورد» است.

مورد اول

[در ذکر اجزای ادوار و آن دو «موقف» است.

موقف اول][29]

در ذکر اجزای بسیطهٔ ادوار و آن نغمات است.

چنانچه حروف مفرده، اجزای بسیطه اقوال‌اند، و بدانک نغمات به حسب فرض، نامتناهی است؛ امّا اکثر آن به نسبت با دیگرها متنافر باشد. پس لازم شد تعیین نغمات که در ترکیب ملایم باشند و آن هفده نغمه است که از مطلق هر وتری تا منتصف آن استخراج توان کرد.

پس این جمله را در یک وتر تعیین کنیم که تفاوتشان تابع طول وتر باشد نه غلظ و توتر از اسباب حدّت و ثقل؛ چه آن دو سبب موقوف‌اند بر اصطحاب، یعنی ساز کردن اوتار، و آن بعد از کمال فنّ عملی تواند بود و مبتدی را طریقی به معرفت آن نباشد.

پس یک وتر فرض کنیم و بر طرف انف او که موضع مستدق[30] هر ساز باشد «**الف**» نشان کنیم، |2ب، ف| و بر طرف دیگر که آخر شکم آلت باشد «**میم**» نشان کنیم تا اشارت به هر طرف توانیم کرد. پس تمام وتر را به دو قسم کنیم و بر موضوع قسمت **یح** نشان کنیم [پس **ا** ضعف **یح** باشد][31].

باز وتر را به سه قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یا** نشان کنیم. پس **یا ــ م** دو جزو باشد و **ا ــ م** سه جزو نسبت سه با دو، مثل و نصف است. پس **ا** مثل و نصف **یا** باشد.

باز **ا ـ م** را به چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **ح** نشان کنیم. پس **ح ـ م** سه قسم بود و **ا ـ م** چهار؛ و نسبت چهار با سه، مثل و ثلث است. پس **ا** مثل |3ب، م| و ثلث **ح** باشد.

باز **ا ــ م** را به نُه قسم کنیم و به نهایت قسم اول **د** نشان کنیم. پس **د ــ م** هشت [قسم] بود و **ا ــ م** نه؛ و نسبت نه با هشت، مثل و ثمن است.

---

[29] *(م): در کناره نوشته شده*

[30] *اسم مکان از استدقاق است به معنای جزء باریک و یا جای باریک و در اینجا منظور ابتدای دستهٔ آلات و سرپنجهٔ ساز است.*

[31] *(ف): در کناره نوشته شده است؛ (م): این عبارت را ندارد*

باز **ح ـــ م** را چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یه** نشان کنیم. پس **یه** سه [قسم] بود و **ح** چهار. پس **ح**، مثل و ثلث **یه** بود.

باز **د ـ م** را نه قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **ز** نشان کنیم چنانچه **ز ـ م** هشت [قسم] بود و **د ـ م** نه؛ و او مثل و ثمن **ز** بود .

باز **ح ـ م** را هشت قسم کنیم و به اندازهٔ یکی از آن اقسام از طرف **ا ـ ح** یک قسم اضافه کنیم و بر نهایت آن **هـ** نشان کنیم. پس **هـ** نه بود و **ح** هشت و او مثل و ثمن **ح** بود.

باز **هـ ـ م** را هشت قسم کنیم و یک قسم از طرف اثقل اضافه کنیم و بر نهایتش **ب** نشان کنیم و این مثل و ثمن **هـ** بود.

پس **ب ـ م** را سه قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یب** نشان کنیم. پس **ب** مثل و نصف **یب** بود.

باز **ب ـ م** را چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **ط** نشان کنیم. پس **ب** مثل و ثلث **ط** بود.

پس **ط ـ م** را چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یو** نشان کنیم. پس **ط** مثل و ثلث **یو** بود.

پس **یو ـــ م** را به دو قسم کنیم و یک قسم دیگر از جانب ثقل اضافت کنیم و بر نهایت آن **و** نشان کنیم. پس **و** مثل نصف **یو** بود.

باز **و ـ م** را هشت قسم کنیم و یک قسم از جانب ثقل اضافت کنیم و بر نهایت آن **جـ** نشان کنیم. پس **جـ** مثل و ثمن **و** بود.

پس **جـ ـ م** چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **ی** نشان کنیم تا **جـ** مثل و ثلث **ی** بود.

باز **و ـ م** چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یجـ** نشان کنیم تا **و** مثل و ثلث او بود.

پس **ی ـ م** چهار قسم کنیم و بر نهایت قسم اول **یز** نشان کنیم تا **ی** مثل و ثلث او بود.

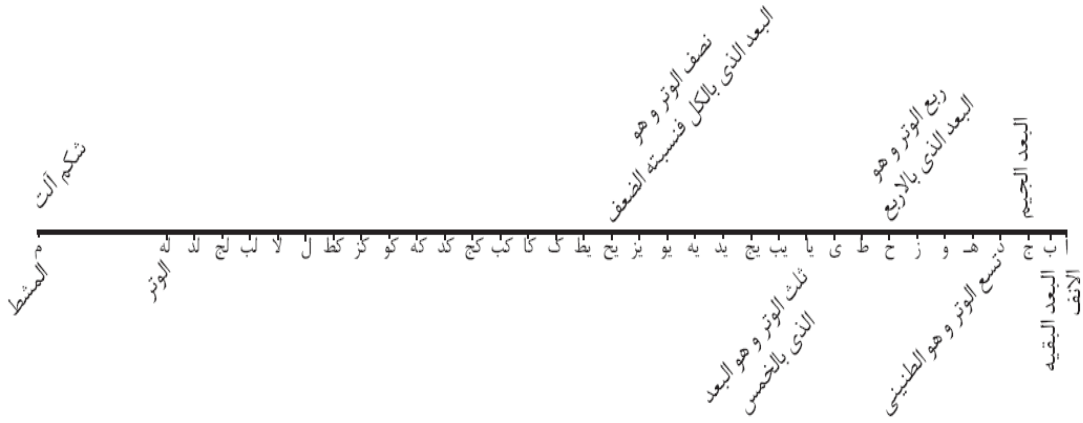
باز **ز ـ م** را چهار قسم کنیم و به نهایت قسم اول **ید** نشان کنیم |4آ، م| تا **ز** مثل و ثلث او بود[32].

پس اگر نصف باقی وتر نیز به دو قسم کنیم بر **له** و مابین **یح ـــ له** بدین اقسام که نصف اول را قسمت کردیم قسمت کنیم و علامات آن به رقم اعداد هم بر نظم طبیعی بنهیم، هفده نغمهٔ دیگر موجود شود که هریک نظیر و قائم مقام یکی از نغمات اول بود چنانچه **یح** نظیر **ا** است.

---

[32] *نسبت نغمات چنین است: (یح = 2/1)، (یا = 3/2)، (ح =4/3)، (د =9/8)، (یه = 16/9)، (ز = 81/64)، (هـ = 32/27)، (ب = 256/243)، (یب = 128/81)، (ط = 1024/729)، (یو = 4096/2187)، (و =8192/6561)، (جـ = 65536/59049)، (ی = 262144/177147)، (یجـ = 32768/19683)، (1048576/531441)، (ید = 27/16).*

و ما مثالی جهت تصویر وتر و نغمات وضع کردیم تا در خاطر مقرر شود مثل:

و نغمات هفده گانهٔ آخر را **حواد** گویند[33] و **له** حدّت **یح** بود و نظیر قایم مقام او و حدّتِ حدّت |3آ، ف| و نظیرِ نظیر ا .

و این جدول[34] نیز نهادیم مشـــتمل بر نغمات ثقال و حواد تا حدّت هر نغمه‌ای از آن معلوم شـــود و صورت جدول و نغمات ثقال و حواد این است:

ا یج	ب یط	ج ک	د کا	هـ کب	و کج
ز کد	ح که	ط کو	ی کز	ید کح	یب کط
یج ل	ید لا	یه لب	یو لج	ید لد	یج له

[33] *در هر دو نسخه در حاشیه نوشته شده است.*

[34] *م در حاشیه*

موقف دوم

در بیان اجزای مرکبهٔ ادوار و آن دو «مرصد» است.

مرصد اول

در ذکر ابعاد

بُعد مجموع دو نغمهٔ مختلف بُود در حدّت و ثقل؛ چه اگر دو نغمهٔ متّفق در حدّت و ثقل فرض کنیم، میان ایشان بُعدی نبود؛ چه مخرج هر دو یک موضع معیّن بود و هر دو در حکم یک نغمه باشد.

و بُعد دو قسم است: «متّفق» و «متنافر».

متّفق بعدی بود که بر نسبتی از نسبت‌های شریف باشد و آن نسبت «ضعف» [مانند دو و یک][35] و «مثل و جزو» [چون سه با دو][36] و «ضعف و جزو» [چون پنج با دو][37] و «امثال» [چون شش با دو][38] و «اضعاف» [چون هشت با دو][39] است.

امّا «متّفق» دو ضرب است:

ضرب اول **متّفق به اتّفاق اول** و آن هر بعدی بود که بر نسبت «ضعف» یا «مثل و جزو» بود و آن سه گونه است:

اول: **متّفق** فی الغایة که بعد ا یح بود و نسبتش «ضعف».

و دانستی که ملایمترین ابعاد، این بعد است به سبب |4ب، م| قایم مقامی؛ پس اگر دو نغمهٔ این بعد را معاً شنوی ملایم بود و یکی نماید و در هر لحن که یکی ازین دو جزو آن باشد آن دیگر را به جای او نهی، لحن از حال خود نگردد. این است معنی قائم مقامی که از خواص این بعد است که بر نسبت «ضعف»

---

35 *در حاشیه نوشته شده است.*

36 *بین السطور نوشته شده است.*

37 *بین السطور نوشته شده است.*

38 *بین السطور نوشته شده است.*

39 *بین السطور و به اشتباه «هشت با چهار» نوشته شده است.*

اســـت و این را **بعد بالکلّ** خوانند؛ چه کلی نغمات که مدار الحان بر آن اســـت در مابین این دو نغمه موجود است.

دوم: **تامّ الاتّفاق** و آن بعدی بود که بر نسبت «مثل و نصف» [چون سه با دو][40] باشد چون **ا یا**، یا بر نسبت «مثل و ثلث» چون **ا ح**. و معلوم شد که این دو بعد، متّفق‌ترین سایر ابعاداند. و نغمهٔ دو طرف این بعدها را اگر معاً شنوند هم متّفق باشند و ملایم، امّا قائم مقام یکدیگر نشوند.

و بعد **ا یا** را که بر نسبت «مثل و نصف» است **بعد بالخمس** گویند، و بعد **ا ح** را که بر نسبت «مثل و ثلث» است **بعد بالاربع** و سبب این تسمیه بعد ازین معلوم گردد.

سیم: **ناقص الاتّفاق** و آن بعدی باشد که بر [یکی از][41] نسبت‌های مراتب «مثل و جزو» بُوَد که بعد از «مثل و ثلث» باشد، چون «مثل و ربع» و «مثل و خمس» و غیر آن.

امّا در قسمتی که وتر **ا ـــ م** را کردیم بعد از «مثل و ثلث»، «مثل و ثمن» می‌توان یافت چون بعد **ا د**، و بعد ازو بعد **ا جـ** که قریب است به «مثل و جزوی از پانزده»، و بعد ازو بعد **ا ب** که قریب است به «مثل و جزوی از نوزده».

پس ابعاد ناقص الاتّفاق سه باشد: بعد **ا د** که «مثل و ثمن» است که آن را **طنینی** و **مده** گویند. و بعد **ا جـ** و بعد **ا ب** که آن را **بقیه** گویند[42]. و چون بعد **ا جـ** را اسمی خاص نبود به بعد **جـ** ازو کفایت کردند |3ب، ف| و بعد طنینی را نیز بعد **ط** گفتند و بقیه را **ب**. و دو نغمهٔ این ابعاد اگر معاً شنوند متنافر باشند، و اگر متعاقب شنوند متّفق.

ضـــرب دوم **متّفق** |5آ، م| **به اتّفاق ثانی** و آن هر بعدی بود که نســـبتش «ضـــعف و جزو» یا «امثال» یا «اضعاف» باشد یا «مثل و اجزا» یا «ضعف و اجزا». و اتّفاق او به سبب شبه او بود به یکی از متّفقات به اتّفاق اول؛ چون بعد **ا له** که «ضعفِ ضعف» است و به سبب آنک قائم مقام **ا یح** می‌تواند شد شبیه

---

40 *بین السطور نوشته شده است.*

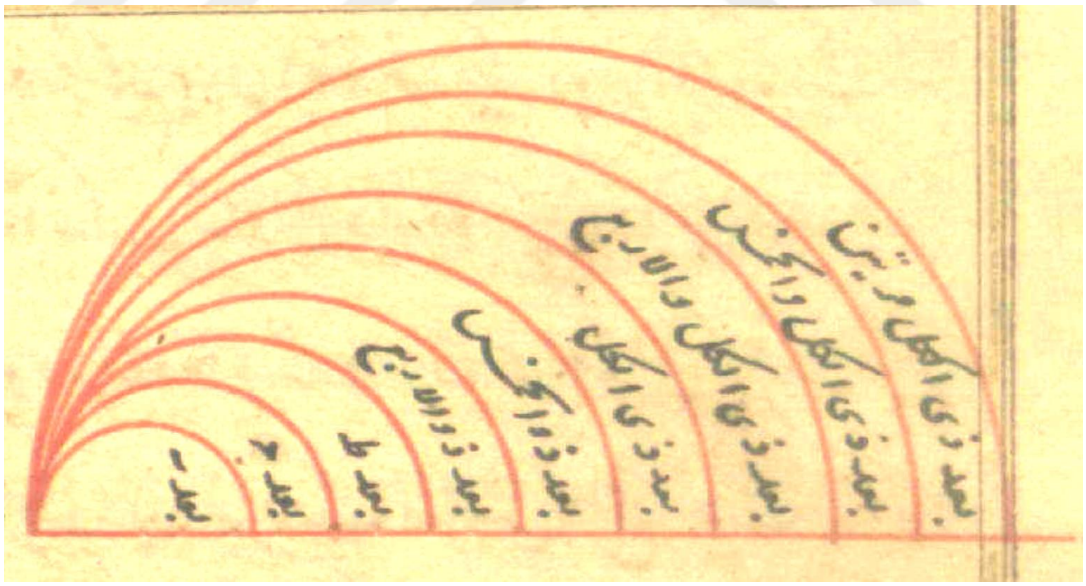
41 *بین سطور نوشته شده و صحت آن را با «صحح» نشان داده است*

42 *مطالبی در حاشیهٔ هر دو نسخه نوشته شده که به نظر از نویسنده نسخه باشد؛ چراکه به همان خط و به همان شیوه متن است: «بدانک بعد ب دو نوع است: بقیه و فضله، و تفاوت میان این دو بسیار است؛ زیراکه بقیه مقدارش از ضعف فضله زیادتست، و بقیه بعد ا ب و ب جـ است، و فضله بعد جـ د و همچنین د هـ و هـ و هر دو بقیه‌اند و د ز فضله است. و بدانک بقیه در ذوالمدتین مستعمل است که آن عشاق و نوی و بوسلیک است و فضله در اجناس مفرده مستعمل است که آن بزرگ و زیرافکند و اصفهان، و در عراق و زنگوله از اجناس قویه مستعمل شود و در راست و حسینی و حجاز و راهوی خود ب مستعمل نمی‌شود.*

و نیز بدانک جـ دو نوع است: یکی آنک از دو بقیه مرکب است، و یکی آنک از بقیه و فضله‌ای. و از دو فضله جـ مرکب نشود؛ زیرا که در قسمت هیچ جای دو فضله متوالی نیفتاده است و اگر از دو فضله ترکیبی بکنند بعد ب بود نه بعد جـ و بدانک هر جا که دو جـ جمع شود اگر ط با او نباشد البته جـ بزرگتر را مقدم باید داشت؛ همچنانک در اصفهان و بزرگ و زیرافکند و راهوی، امّا در حسینی و نوروز شاید که کوچکتر را مقدم دارند و شاید که بزگتر را مقدم دارند.

گشت به آن، و این بعد را **بالکلّ مرّتین** خوانند و همچون **ا کح** که نسبتش «ثلاثه امثال» است؛ زیراک در استخراج **کح** که نظیر **یا** است **یح م** را سه قسم باید کرد، پس **کح** دو قسم بود و **یح** سه، و **ا** که ضعف اوست شش و نسبت شش با دو «ثلاثه امثال» است. و چون **کح** قائم مقام **یا** می‌شود این بعد شبیه شد به بعد **ا یا** که بعد بالخمس است، و این بعد را **بالکلّ و الخمس** خوانند؛ چرا که مشتمل است بر ذی الکل از **ا** تا **یح**، و ذی الخمس از **یح** تا **کح**، و همچون بعد **ا که** که نسبتش ضعف و ثلثان است، زیراک **یح** در استخراج آن به چهار قسم می‌شود؛ پس **که** سه باشد و **یح** چهار و **ا** هشت، و نسبت هشت با سه، «ضعف و ثلثان» است؛ چه مشتمل است بر ضعف سه که شش بود و ثلثان سه که دو است، و این بعد شبیه بود به بعد ذی‌الاربع به واسطهٔ قائم مقامی **که** نغمهٔ **ح** را، و اگر نه این شبه داشتی متنافر بودی، چراک بر نسبت «ضعف و اجزاء» است و این بعد را **بالکلّ والاربع** گویند بر قیاس سابق.

و این هر سه بعد را همان خاصیت است که اگر نغمهٔ دو طرف آن را معاً شنوند متّفق باشد و این سه گانه را با بعد بالکلّ، **ابعاد عظمی** گویند، و ذوالخمس و ذوالاربع را **[ابعاد] وسطی**، و آن سه دیگر را **[ابعاد] صغری** و **لحنیات** نیز گویند، از آن جهت که ترکیب الحان از اینها تواند بود؛ چه ابعاد کبری و وسطی مستعمل نشود الّا منقسم گشته به صغریات که لحنیات‌اند و بعد **ط** |5ب، م|، اکبر لحنیات است و **جـ** اوسط، و **ب** اصغر، و صورت این ابعاد نه گانه درین مثال مصور می‌گردد:

و اگر بر نسبت نغمات هفده گانه با یکدیگر تأمّل رود، معلوم گردد که چنانچ نسبت **ا** با **یا** مثل و نصف است؛ و بعد بالخمس نسبت **ب** با **یب**، و **جـ** با **یجـ**، و **د** با **ید**، و **هـ** با **یه**، و **و** با **یو**، و **ز** با **یز**، و **ح** با **یح** همین نسبت است و جمله ابعاد بالخمس هر چند نسبت **ز** با **یز** از مثل و نصف به اندک مقداری زیادتست امّا در عمل محسوس نیفتد |4آ، ف|.

و هم برین قیاس در بعد بالاربع، چون ا با ح مثل و ثلث است ب با ط، و جـــ با ی، و د با یا، و هـــ با یب، و و با یجـــ، و ز با ید، و ح با یه، و ط با یو، و ی با یز، و ح با یح مثل و ثلث باشد و بعد بالاربع. و بیشتر براهین اینها در قسمت وتر معلوم شده است.

و بدانک بعد ذی الاربع به بعد ذی الخمس مشتبه شود و بالعکس، به شرط آنک مستمع مرتاض باشد سماعِ نغمات [را] و ادراک نسبت به تحقیق ذوق کند نه به تقلید، و این اشتباه فرع مشابهت ابعاد متّفقه به اتّفاق ثانی‌ست به ابعاد متّفقه به اتّفاق اول؛ چرا که چون مرتاض نغمهٔ ح شنود پس ا، تصور کند که نغمهٔ ا، یح است که قائم مقام اوست و حینئذ[43] ح یح ذی‌الخمس باشد و همچنین چون بعد از یا، ا شنود و تخیل یح کند یا یح بعد بالاربع باشد.

و باید که اول نغمهٔ احدّ شنود پس اثقل؛ چرا که اگر به عکس این باشد و اول ا شنود و بعد ازو ح مثلاً، این اشتباه نیفتد بدان سبب که |6آ، م| اشتباه در نغمهٔ ثانیه می‌افتد و قائم مقام ح، که است و درین صورت متخیل نشود، چرا که بعد مسموع ملایم‌تر از آن است و چون بعد ا د طنینی است ب با هـ ، و جـ با و، و غیر آن هر نغمه که در تقسیم میان او و نغمهٔ دیگر دو نغمه افتاده باشد همه ابعاد طنینی بود هر چند ز ی اندک تفاوتی دارد و برین قیاس در بعد جـ هر دو نغمه که میانشان یک نغمه بود ابعاد جـ ، باشد و هر دو نغمهٔ متوالی که فرض کنیم به نسبت بعد ب باشد و درین دو بعد تفاوت فاحش واقع است از جـ تا جـ و از ب تا ب، و صاحبِ عمل به نقل اصبع تدارک این تفاوت می‌کند و تقسیم بدین وضع جهت رعایت ابعاد عظمی و وسطی و طنینی رفته است و درین دو بعد تساهل نموده تا خلل آن به دیگر ابعاد مندفع شود؛ پس اگر بر بعضی آلات پرده‌ها بندند برین قسمت اکثر الحان که استخراج کنند متنافر باشد.

[43] م: ح

مرصد دوم

در ذکر جموع

جمع عبارت از اضـــافت بعضـــی ابعاد بود به بعضـــی؛ بر وجهی که نغمهٔ احدّ یک بعد، اثقل بعد دیگر سازند، چنانک به یک نغمه مشترک باشد[44]. و جموع دو قسم است: «تامّه» و «ناقصه».

امّا **جموع تامّه** ادوار است که بعد ازین ذکر خواهد رفت، و امّا **جموع ناقصه** سه نوع است: **اصغر** و آن ذوالاربع است که از لحنیات مرکب شده باشد، و **اوسط** و آن ذوالخمس است هم بدین شرط، و **اکبر** و آن ضعف ذوالاربع است به شرط مذکور.

و معلوم گشـــت از صـــورت مثالی که جهت ابعاد نُه‌گانه نهادیم که هر بعدی مشـــتمل اســـت بر ابعاد که اصـــغر ازو باشـــد. پس [بعد] بالکلّ مرّتین بر ابعاد نه‌گانه مشـــتمل بود، و بالکلّ و الخمس بر هشـــت، و ذی‌الکلّ و الاربع بر هفت، و ذی‌الکلّ بر شـــش، و ذی‌الخمس بر پنج |6ب، م|، و ذوالاربع بر چهار، و طنینی بر سه، و بعد **ج** بر دو.

پس هرگاه که ذوالاربع که اصغر جموع است |4ب، ف| به لحنیات منقسم گردد و آن را جزو ذی‌الخمس سازند، ذوالخمسِ منقسم گشته باشد. و اگر دو ذوالاربعِ منقسم را به هم اضافت کنند ضعف ذوالاربعِ منقسم شود، و اگر یک ذی‌الاربعِ منقسم با ذوالخمسی منقسم اضافه کنند، ذوالکلی منقسم حاصل شود.

پس قسـمت ذوالاربع، موجب تقسـیم دیگر جموع می‌شـود. و آن، چنان بود که ذوالاربع را به سـه قسـم کنند یا چهار قسـم، و آن به انواع متصوّر بود. امّا همهٔ انواع ملایم نباشـد؛ چرا که بعد **ب** در اصـل ملایم نیسـت، چه فی الحقیقه نسبت **ا** با **ب** نسبت مثل است و سیزده جزء از دویست و چهل و سه جزو، و این نسبتْ بعید است از طبع. امّا چون این بعد، بقیهٔ طرحِ دو طنینی بُوَد از ذی‌الاربع، بدین واسطه ملایم نمود و او را بدین سـبب **بقیه** خوانند. پس ملایمت او بالعرض بود و به ضـرورت اتمام بعد ملایم، پس تکرار او موجب تنافر باشـد، به تخصـیصْ متعاقب[45]. پس در هر ذی‌الاربع که **ب** موجود بود، باید که دو **ط** باشد یا سه **جـــ** ؛ و الّا تکرار **ب** لازم آید که یکی از اسباب تنافر است. و ازینجا لازم آید که ابعاد ثلاثه لحنی، در یک ذی‌الاربع جمع نتوان کرد که در اتمام بعد، به یک **ب** دیگر محتاج شـــویم و موجب تنافر باشد. و چون **ب** با **جـ** جمع گردد، باید که واقع بود در طرف احدّ، چرا که **جـ** نیز چندان ملایمتی ندارد و او نصـف مابقی ذی‌الاربع اسـت بعد از طرحِ یک **ط**؛ پس اگر **ب** برو مقدم شـود نه از بهر اتمام

---

[44] *چنین تعریفی از جمع، در بحث از اضافت بعدی بر بعدی دیگر مطرح است. و اینکه گفته شده «بعضی ابعاد» شاید همان سخن علامه در نظر باشد: «و گاه باشد کی نفس از قبول بعدی با جمعی اعراض کند نه بدان سبب کی او فی نفسه غیر ملایم بود بل به سبب آنکه نفس در آن حالت یا تالیفی از آن شریفتر در سامعه او جای گرفته باشد یا تشوق اصغاء او به چنان تالیفی بود.» (دره التاج 1387: 56)*

[45] *بدین معنا که تکرار بیش از یک بعد بقیه در ذوالاربع، از جمله اسباب تنافر است، بالاخص اگر این ابعاد بقیه در پی یکدگر باشند.*

بعد ذی‌الاربع بوده باشد، متنافر نماید. امّا اگر در طرف احدّ **جـ** افتد و در حال استماع او ذوالاربع تمام نبود ملایم نماند.

پس [7آ، م] اسباب تنافر، بالذّات در تقسیم ذی الاربع دو سبب بود: تکرار **ب** ؛ و تقدیم **ب** بر **جـ** [46]. و چون ازین احتراز رود، ذوالاربع را سه جنس تقسیم توان کرد:

[جنس] اول: «دو **ط** با یک **ب**» و این جنس را **ذوالمدّتین** خوانند به واسطهٔ آنک مشتمل است بر دو بعد طنینی که آن را **مدّه** می‌خوانند و این جنس سه نوع بود:

اول : **ط ط ب** و آن را **ذوالمدّتین اثقل** خوانند.

دوم : **ط ب ط** و آن را **ذوالمدّتین منفصل** خوانند .

سیم : **ب ط ط** و آن را **ذوالمدّتین احدّ** خوانند.

جنس دوم : «دو **جـ** با یک **ط**» و آن را جنس **متّصل** خوانند و آن نیز سه نوع است:

اول : **ط جـ جـ** و آن را **متّصل منتظم اثقل** خوانند.

دوم : **جـ جـ ط** و آن را **متّصل منتظم احدّ** خوانند.

سیم : **جـ ط جـ** و آن را **متّصل غیر منتظم** خوانند.

جنس سیم : «سه **جـ** و یک **ب**» و آن را جنس **مفرد** خوانند، از بهر آنک خلاف قیاس دیگر اجناس است و ذوالاربع را به چهار بعد منقسم کرده است و قیاس ذوالاربع، آن است که به سه بعد منقسم شود و او را چهار نغمه باشد که بدین واسطه او را ذی‌الاربع گفته‌اند. و این جنس یک نوع بیش نبود که آن: **جـ جـ جـ ب** بود [5آ، ف] و غیر ازین نوع متنافر بود.

پس اقسـام ذوالاربع هفت باشـد و چون آن را در طرف اثقل بعد بالکلّ ترتیب کنند **طبقهٔ اول** خوانند و ابعاد و نغماتش برین منوال بود:

قسم اول : ط ط ب	نغماتش: ا د ز ح
قسم دوم : ط ب ط	نغماتش: ا د هـ ح
قسم سیم : ب ط ط	نغماتش: ا ب هـ ح
قسم چهارم : ط جـ جـ	نغماتش: ا د و ح
قسم پنجم : جـ جـ ط	نغماتش: ا جـ هـ ح
قسم ششم : جـ ط جـ	نغماتش: ا جـ و ح

[46] *اسباب تنافر را چهار مورد نیز ذکر کرده‌اند؛ علاوه بر دو سبب گفته شده، تعدّی از نغمه ح و جمع ثلاثه لحنیه نیز بدان افزوده‌اند. (بنایی: 1368: 125)*

قسم هفتم : جـ جـ جـ ب نغماتش: ا جـ هـ ز ح

و در همهٔ اقســام، نغمهٔ ح موجود اســت؛ پس اخلال به نغمهٔ ح و تعدّی از بعد ذی‌الاربع اول، یکی از اسباب تنافر است[47] |7ب، م|. و چون هر یک ازین اقسام را یک **ط** اضافه کنند، بعد بالخمس شود. امّا **ط** در طرف اثقل و طرف احدّ توان نهاد و بر هر دو تقدیر شاید که **ط** را به دو بعد **جـ ب** منقسم گردانند و شاید که نامنقسم گذارند.

[47] *بنابر نظر مراغی، می‌توان تصنیفی ساخت بر دایره‌ای که در آن تعدّی از نغمه ح واقع شده باشد؛ چه آنکه مراغی خود تصنیفی بر اشعار خواجه عمادالدین سمرقندی ساخته در دایره‌ای که در آن نغمهٔ ح موجود نیست. (جامع الالحان 1387: 62)*

پس اقسام ذوالخمس که ازین اقسام مرکب شود بیست و هشت بود برین مثال که مصوّر می‌گردد و بر ملایم و متنافر و مکرّر که در آن واقع است اشارتی می‌کنیم:

[این است][48] انواع ذوالخمس که از ترکیب ذوالاربع و طنینی حاصل می‌شود:

پس چهار قسم ازین اقسام مکرّر می‌افتد، چنانچه در جدول ذکر رفت؛ و نه قسم متنافر است. و به واسطهٔ تکرار **ب** در بعدی اقلّ از ذوالاربع یا تقدّم بعد **ب** بر **جـ**، پانزده قسم باقی ماند. و در سه قسم |8آ، م| از آن، ابعاد ثلاثهٔ لحنی جمع‌اند، امّا چون گفتیم که فساد اجتماع لحنیات مبنی بر تکرار **ب** می‌باشد در بعد ذی الاربع و درین اقسام این فساد لازم نیامده متنافر نبود. و در چهار قسم از بعد ذی الاربع ثانی تعدّی رفته است و نغمهٔ **یه** مهمل مانده و آن نیز مضرّ نیست؛ چه رعایت ذوالاربع اول لازم است. و |5ب، ف| نه قسم دیگر، ازین دو فساد، خالی است لاجرم ملایم‌تر ازین اقسام باشد.

حاصل آنک از جدول، پانزده قسم ملایم بر می‌خیزد: دوازده[49] از آن جمله در *ادوار* آورده است و چهار قسم غیر از آن.

و بدانک ذوالخمس را به طریقی دیگر، به لحنیات قسمت کنند بی رعایت ذوالاربع؛ نه در طرف اثقل و نه در طرف احدّ، و آن را جناس **مفرده عظام** خوانند. و بعد از رعایت شرایط ملایمت[50]، چهار قسم ممکن است:

قسم اول: **جـ جـ ب ط جـ**

قسم دوم: **جـ ط ط جـ**

قسم سیم: **ب ط جـ جـ جـ**

قسم چهارم: **جـ جـ جـ ط ب**

امّا قسم اول ازین اقسام، قسم دوازدهم[51] است از اقسام *ادوار* و سه دیگر ملحق شود بدان چهارگانه، پس اقسام ذوالخمس نوزده بود:

	نغماتش چون در طرف احدّ بعد ذی‌الکل
قسم اول : ط ط ب ط	ترتیب کنند: ح یا ید یه یح
قسم دوم : ط ب ط ط	نغماتش : ح یا یب یه یح

---

[48] *در هر دونسخه در حاشیه نوشته شده و بالای آن علامت «ظ» گذاشته است.*

[49] *در هر دو نسخه «یازده» نوشته شده. (نک کتاب الادوار فی الموسیقی، ص 106.*

[50] *اوبهی در مقدمه الاصول، «احتراز از اسباب تنافر ملحوظ باشد»، ذکر کرده است. (مقدمه الاصول، نسخه خطی 1097، صفحه 104)*

[51] *نک زیر نویس پیشین.*

قسم سیم : ب ط ط ط　　نغماتش : ح ط یب یه یح

قسم چهارم : ط ج ج ط　　نغماتش : ح یا یجـ یه یح

قسم پنجم : جـ ج ط ط　　نغماتش : ح ی یب یه یح

قسم ششم : جـ ط جـ ط　　نغماتش : ح ی یجـ یه یح

قسم هفتم : جـ ج جـ ب ط　　نغماتش : ح ی یب ید یه یح

قسم هشتم : ط جـ ج جـ ب　　نغماتش : ح یا یجـ یه یز یح

قسم نهم : جـ ط جـ جـ ب　　نغماتش : ح ی یجـ یه یز یح

قسم دهم : جـ ب ط جـ جـ　　نغماتش : ح ی یا ید یو یح

قسم یازدهم[52] : جـ جـ ب ط جـ　　نغماتش : ح ی یب یجـ یو یح

قسم دوازدهم : ط جـ ط جـ |8ب، م|　　نغماتش : ح یا یجـ یو یح

این است اقسام صاحب *ادوار*

قسم سیزدهم : جـ جـ ط جـ ب　　نغماتش : ح ی یب یه یز یح

قسم چهاردهم : ط ط جـ جـ　　نغماتش : ح یا ید یو یح

قسم پانزده : ط ط ط ب　　نغماتش : ح یا ید یز یح

قسم شانزدهم : ب ط ط جـ ب　　نغماتش : ح ط یب یه یز یح

قسم هفدهم : جـ ط ط جـ　　نغماتش : ح ی یجـ یو یح

قسم هجدهم : ب ط جـ جـ جـ　　نغماتش : ح ط یب ید یو یح

قسم نوزدهم : جـ جـ جـ ط ب　　نغماتش : ح ی یب ید یز یح

و صاحب *ادوار* گفته است که اقسام [ذی‌الخمس]، سیزده است و دوازده ذکر کرده و اشارت به سیزدهم کرده تا مرادش ازین هفت گانه کدام است [امّا غالباً نظرش بر قسم چهاردهم بوده است یا پانزدهم؛ چه

[52] *در حاشیه «حصار» نوشته شده است.*

این دو قسم در طبقات «راست» و «حسینی» و «محیر» و «عشاق» و «نوا» و «ابوسلیک» موجود می‌گردند چنانچ بعد ازین معلوم شود.][53]

و بدانک سه قسم اول ازین هفت قسم، ملایم‌تراند از باقی.

[53] *در هر دو نسخه در حاشیه نوشته شده است.*

مورد دوم

در صورت ادوار و آن دو «مرصد» است.

مرصد اول

در کیفیت ترتیب آن

بدانک از مباحث سابقه مقرّر شد که [در] بعد بالکلّ، نغمهٔ دو طرف او قایم مقام یکدیگراند. پس چون از نغمهٔ **ا** مثلاً ابتدا کنند و به نغمهٔ **یح** رسند، گوییا دیگرباره به نغمهٔ **ا** رسیده‌اند؛ و این معنی، در دوایر می‌باشد که از نقطه‌ای ابتدا کنند و باز هم بدو رسند. بدین سبب، ذی الکلّ را **دایره** گفتند و ترتیب ذوالکلّ را دایره گفتند.

و ترتیب ذوالکلّ، آن بود که او را از ابعاد وسطی ترتیب کنند و معلوم |6آ، ف| شد که هر ذوالکلّی مرکب است از دو ذوالاربع که آن را **طبقتین** خوانند و یک **ط**، و وضع **ط** با طبقتین سه نوع تواند بود:

اول: آنک طبقین در طرف اثقل نهند و **ط** در طرف احدّ و آن را **متّصل احدّ** گویند.

دوم: آنک طبقتین در طرف احدّ نهند و **ط** در طرف اثقل و آن را **متّصل اثقل** خوانند.

سیم: آنک طبقیتن را در طرفین نهند و **ط** در وسط و آن را **منفصل** خوانند |9آ، م|.

و صاحب *ادوار* به واسطهٔ آنک نغمهٔ **ح** را البته رعایت می‌کند و نزد او **ا** و **ح** و [**یح** نغمات ثوابت‌اند، یعنی در همه ادوار موجود باشند بیشترِ انواع «متّصل اثقل» را][54] ملایم نمی‌شمرد؛ چه مستلزم اخلال به نغمهٔ **ح** می‌شود و ما نیز به متابعت او، در طرف اثقل جملهٔ ادوار، یکی از انواع ذوالاربع که از اقسام سبعه بود ترتیب می‌دهیم و چون تمام ذی‌الکلّ را ذوالخمس مانده، قسمی از اقسام ذوالخمس مذکور اضافت می‌کنیم و چون انواع او در نوزده قسم منحصر شد، پس اگر هر یک از اقسام هفتگانه با هریک از اقسام نوزده‌گانه اضافات کنند، صدوسی‌وسه دایره حادث شود؛ بعضی ملایم و بعضی خفی‌التّنافر و بعضی ظاهرالتّنافر.

و چون مقرّر است که ملایمت و منافرت نغمات، تابع شرف و خسّت نسب آن است، پس در هر دایره که نسب شریفه که آن «ضعف» و «مثل و نصف» و «مثل و ثلث» است بیشتر بود، ملایم‌تر باشد؛ و هر چه کمتر به منافرت اقرب.

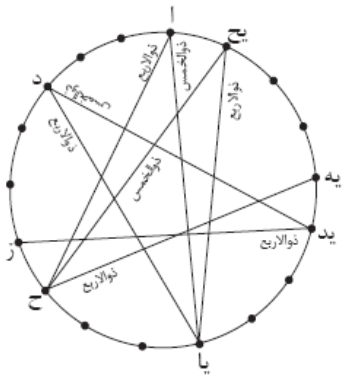
---

[54] *م: در کناره*

پس **ملایم** دایره‌ای بود که نسب شریفهٔ او از عدد نغمات به سه عدد کمتر نباشد؛ و آن یا مساوی نغمات بود یا به یکی یا دو کمتر.

و **خفی‌التّنافر** دایره‌ای بود که نسب آن از پنج زیاده نبود.

و **ظاهرالتّنافر** دایره‌ای بود که نسبش جز در میان نغمات ثوابت نبود، یا به واسطهٔ اضافت، یکی از اسباب

تنافر درو موجود شود.

پس دوایر ملایم را باید که نسب شریفه، یا نه بود یا هشت یا هفت و کم از شش نشاید.

مثلاً اگر قسم اول از اقسام ذوالاربع به قسم اول از اقسام ذوالخمس اضافت کنی، دایره‌ای حادث گردد برین شکل که مصوّر می‌گردد:

و درین دایره سه نسبت |9ب، م| از نسب «مثل و نصف» موجود است:

اول: از **ا** تا **یا**، دوم: از **و** تا **ید**، سیم: از **ح** تا **یح**.

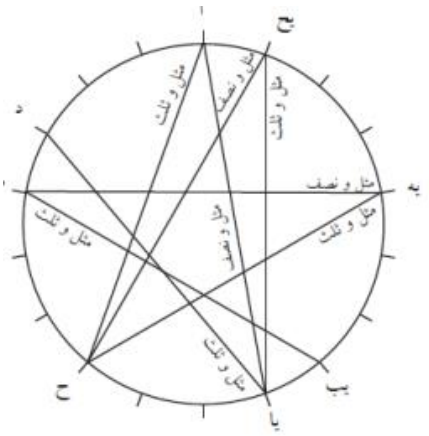
و پنج نسبت از نسب «مثل و ثلث»:

اول: **ا** تا **ح**، دوم: **د** تا **یا**، سیم: **ز** تا **ید**، چهارم: **ح** تا **یه**، پنجم: **یا** تا **یح**.

و نسبت «ضعف» از **ا** تا **یح** در همهٔ دوایر موجود است.

پس نسب این دایره نُه بود و نغماتش هشت است؛ لاجرم |6ب، ف| به غایت ملایم افتاد.

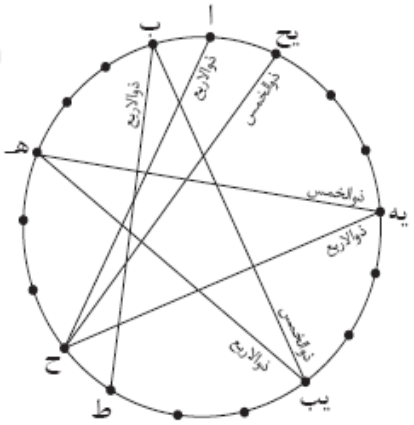
و اگر قسم دوم ذی‌الاربع را با [قسم] دوم ذی‌الخمس اضافت کنیم، دایره‌ای حادث شود برین شکل:

و درو هم سه «مثل و نصف» بود: **ا یا، هـ یه، ح یح**.

و پنج «مثل و ثلث»: **ا ح، د یا، هـ یب، ح یه، یا یح**.

و «ضعف» به قرار؛ پس نسب این دایره همچون دایرهٔ اول بود.

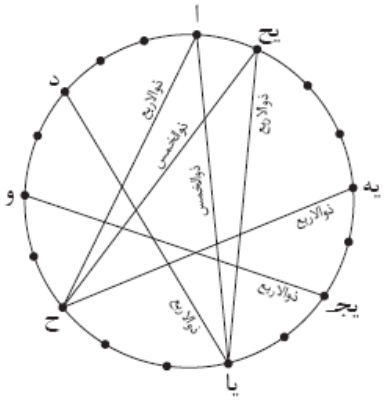

و چون قسم سیم را با سیم اضافت کنیم، این دایره حادث گردد:

و در ین دایره سه «مثل و نصف» بود: **ب یب، هـ یه، ح یح**.

و چهار «مثل و ثلث»: **ا ح، ب ط، هـ یب، ح یه**.

و «ضعف» به قرار؛ پس نسب این دایره هشت بود به عدد نغمات.

و چون قسم چهارم را با چهارم اضافت کنیم، این دایره شود:

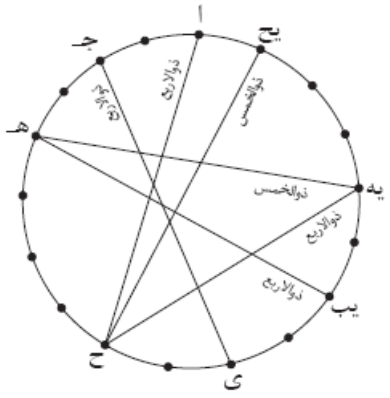

و درو هم دو نسبت «مثل و نصف» است: **ا یا، ح یح**.

و پنج «مثل و ثلث»: **ا ح، د یا، و یجـ، ح یه، یا یح**.

و «ضعف» به قرار؛ و نسب این دایره هم مساوی نغماتش بود.

و اگر پنجم را [10آ، م] با پنجم اضافت کنیم، این دایره حادث شود:

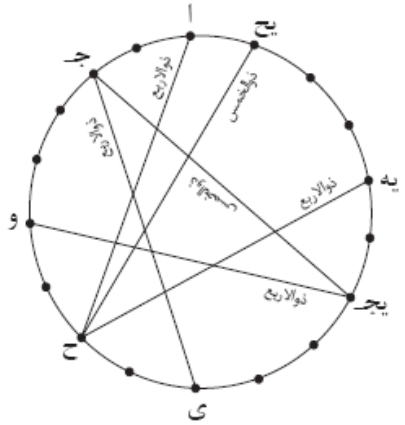

و درو هم دو «مثل و نصف» بود: **هـ یه، ح یح**.

و چهار «مثل و ثلث»: **ا ح، جـ ی، هـ یب، ح یه**.

و با «ضعف»، هفت نسبت بود و به یکی از عدد نغمات کم باشد.

و چون ششم با ششم اضافت کنیم، این دایره حادث گردد[55] |7آ، ف|:

و درو هم دو «مثل و نصف» بود: **جـ یجـ ، ح یح**.

و چهار «مثل و ثلث»: **ا ح، جـ ی، و یجـ ، ح یه**.

و «ضعف»، و عدد نسب این دایره چون دایرهٔ پنجم بود.

امّا اگر قسم هفتم با هفتم اضافت کنیم، متنافر بود؛ چرا که طرف احدِّ بعد **ب**، طرف اثقل بعد **جـ** می‌شود و آن موجب تنافر است.

و بدانک دو طرف هر بعدی ازین ابعاد که بر نسبت «مثل و ثلث» واقع است درین دوایر با نغمات که برو مشتمل است چون : «**ا د ز ح**»، و «**د ز ح یا**»، و «**ز ح یا ید**»، و «**ح یا ید یه**»، و «**یا یه ید یح**»، در دایرهٔ اوّل چون تأمّل کنی، قسمی بود از اقسام هفتگانهٔ مذکوره، مثلاً: «**ا د ز ح**»، خود قسم اوّل است که ذکر رفته، و «**د ز ح یا**» قسم دوم است به عینه؛ چرا که ابعادش: **ط ب ط** بود، و همچنین «**ز ح یا ید**» قسم سیم بود، چه ابعادش **ب ط ط** است و «**ح یا ید یه**» همان قسم اول باشد که ابعادش: **ط ط ب** است و «**یا ید یه یح**» همان قسم دوم است و آن اقسام را چون در |10ب، م| دایره واقع شوند **بحور** خوانند.

---

[55] *ف: « بر صفحهٔ آینده»*

پس در دایرهٔ اول چند «بحر» موجود بود و درین موضع دو اعتبار شاید کرد:

اول: آنک نظر به اختلاف ابعاد کنند نه نغمات؛ پس گویند: در دایرهٔ اول سه «بحر» موجود است یعنی قسم اول و ثانی و ثالث، و برین تقدیر بحور هفت باشد به عدد اقسام.

و اعتبار **ثانی**: آنک نظر به اختلاف نغمات کنند، پس در دایرهٔ اول پنج «بحر» باشد، هر چند ابعاد «بحر» رابع و خامس به عینه ابعاد اول و ثانی‌اند، امّا نغماتش مغایر آن نغمات بود؛ و حینئذ تفاوت بحور، به اختلاف طبقه نغمات بود در حدّت و ثقل. پس بحور ما هفده تواند بود به عدد نغمات ذی‌الکلّ، امّا چون از ذی‌الکلّ تجاوز نمی‌نماییم، طرف احدِّ هیچ «بحر» از یح نگذرد و حینئذ بحور یازده بود.

مرصد دوم

در ذکر ادوار و آن دو «مطلب» است

مطلب اول

در ذکر جداولی که مشتمل بود بر ادوار

پیش ازین گفتیم که از اضافت اقسام ذی‌الاربع با ذی‌الخمس، صدوسی‌وسه دایره حادث می‌شود. امّا چون **صاحب *ادوار*** اقسام ذوالخمس بیش از دوازده نیاورده است ما اوّلاً جدولی وضع کنیم مشتمل بر هشتاد و چهار دایره که از اضافت اقسام هفتگانه با دوازده‌گانه حاصل می‌شود تا ترتیب دوایر ادوار مرعی بماند. بعد از آن جدولی وضع کنیم جهت اضافت سایر اقسام و دوایر هشتاد و چهارگانه این است: |7ب، ف؛ 11آ، م|

ف: 8آ، 8ب، 9آ، 9ب، 10آ

م: 11ب، 12آ، 12ب، 13آ، 13ب

۱	دایرهٔ اول ا د ز ح یا یج یه ید	۱	م عشاق
۱	دایرهٔ دوم ا د ز ح یا یب یه یج	۲	ظ
۱	سیم ا د ز ح ط یب یه یج	۳	ظ
۱	چهارم ا د ز ح یا یجـ یه یج	۴	م بخاری
۱	پنجم ا د ز ح ی یب یه یج	۵	ظ
۱	ششم ا د ز ح ی یجـ یه یج	۶	ظ
۱	هفتم ا د ز ح ی یب یه ید یج	۷	ظ
۱	هشتم ا د ز ح یا یجـ یه یز یج	۸	م عذرا
۱	نهم ا د ز ح ی یجـ یه یز یج	۹	ظ
۱	دهم ا د ز ح ی یا ید یو یج	۱۰	ظ
۱	یازدهم ا د ز ح ی یب یجـ یو یج	۱۱	ظ
۱	دوازدهم ا د ز ح یا یجـ یو یج	۱۲	م

این دایره در طبقه ... دایره سیزدهم بود و در سیم دایره چهاردهم، و در چهارم دایره بیست و ششم، و در پنجم دایره بیست و هفتم، و در هفدهم دایره نود و نهم

این دایره در طبقه ۲ دایره ۴۹، و در ۳ دایره ۱۷، و در ۱۷ ...

«این دایره در طبقه ۲ دایره ۳.. بود، و در ۳ دا ...، و در ۶ دایره ۲..

«این دایره در طبقه دوم دایره ۶۱ و در ۳ دایره ۱۸

			ا ب جـ د هـ و ز ح ط ی یا یب یجـ ید یه یو یز یح
۲	۱	م	دایرهٔ سیزدهم ا د هـ ح یا ید یه یح
۲	۲	م نوی	چهاردهم ا د هـ ح یا یب یه یح
۲	۳	: خ	پانزدهم ا د هـ ح ط یب یه یح
۲	۴	م	شانزدهم ا د هـ ح یا یجـ یه یح
۲	۵	: خ	هفدهم ا د هـ ح ی یب یه یح
۲	۶	: خ	هیژدهم ا د هـ ح ی یجـ یه یح
۲	۷	: م	نوزدهم ا د هـ ح ی یب ید یه یح
۲	۸	۰ م حَزّان	بیستم ا د هـ ح یا یجـ یه یز یح
۲	۹	ظ	بیست و یکم ا د هـ ح ی یجـ یه یز یح
۲	۱۰	ظ	بیست و دوم ا د هـ ح ی یا ید یو یح
۲	۱۱	ظ	بیست و سیم ا د هـ ح ی یب یجـ یو یح
۲	۱۲	م	بیست و چهارم ا د هـ ح ی یا یجـ یو یح

این دایره در طبقه ۲ دایره ۱۴ بود، و در ۳ دایره ۲۶، و در ۴ دایره ۲۷، و در ۱۶ دایره ۹۹، و در ۱۷ دایره

این دایره در طبقه ۲ دایره ۲۶ بود و در ۳ دایره ۲۷ و در ۱۵ دایره ۹۹ و در ۱۶ دایره ۱ و در ۱۷ دایره ۱۳

این دایره در ۲ دایره ۵۰ بود، و در ۳ دایره ۲۹ و در ۱۷ دایره ۹۲

این دایره در ۲ دایره ۷۴ بود و در ۳ دایره ۳۱ بود

۳	بیست و پنجم	۱	م.
۳	بیست و ششم	۲	م.
۳	بیست و هفتم	۳	م بوسلیک
۳	بیست و هشتم	۴	م. گلستان
۳	بیست و نهم	۵	م
۳	سی‌ام	۶	خ
۳	سی و یکم	۷	م: بهار
۳	سی و دوم	۸	م.
۳	سی و سیم	۹	خ...
۳	سی و چهارم	۱۰	خ
۳	سی و پنجم	۱۱	خ
۳	سی و ششم	۱۲	خ...

این دایره در ۲ دایره ۱۵، و در ۱۷ دایره ۳۶، و در ۱۶ دایره ۹۳

این دایره در ۲ دایره ۱۵ بود، و در ۱۷ دایره ۲

این دایره در ۱۳ دایره ۹۹ بود، و در ۱۴ دایره ۱، و در ۱۵ دایره ۱۳، و در ۱۶ دایره ۱۴، و در ۱۷ دایره ۲۶

این دایره در ۱۴ دایره ۹۲ بود، و در ۱۵ دایره ۳۷، و در ۱۶ دایره ۱۶، و در ۱۷ دایره ۵۰

این دایره در ۱۶ دایره ۲۰ بود، و در ۱۷ دایره ۷۴

ا ب جـ د هـ و ز ح ط ی یا یب یجـ ید یه یو یز یح				
۴	سی و هفتم ا د و ح یا ید یه یح	۱	م	این دایره در ۲ دایره ۱۶ بود و در ۳ دایره ۵۰، و در ۴ دایره ۲۹، و در ۱۷ دایره ۹۲
۴	سی و هشتم ا د و ح یا یب یه یح	۲	م. بوستان	این دایره در ۲ دایره ۲۸ بود، و در ۳ دایره ۵۱، و در ۱۷ دایره ۳
۴	سی و نهم ا د و ح ط یب یه یح	۳	ظ	
۴	چهلم ا د و ح یا یجـ یه یح	۴	م راست	این دایره در ۲ دایره ۵۲ بود، و در ۳ دایره ۵۳، و در ۱۰ دایره ۱۱۸ و در ۱۷ دایره ۹۵
۴	چهل و یکم ا د و ح ی یب یه یح	۵	ظ	
۴	چهل و دوم ا د و ح ی یجـ یه یح	۶	خ. زنگوله	این دایره در ۱۰ دایره ۹۷ بود، و در ۱۷ دایره ۱۱۷
۴	چهل و سیم ا د و ح ی یب ید یه یح	۷	ظ	
۴	چهل و چهارم ا د و ح یا یجـ یه یز یح	۸	م. اصفهان	این دایره در ۷ دایره ۱۲۳ بود، و در ۱۰ دایره ۵۹ ، و در ۱۷ دایره ۴۶
۴	چهل و پنجم ا د و ح ی یجـ یه یز یح	۹	خ... زنگوله	این دایره در ۷ دایره ۱۲۳ بود، و در ۱۰ دایره ۵۹ ، و در ۱۷ دایره ...
۴	چهل و ششم ا د و ح ی یا ید یو یح	۱۰	م گردانیده	این دایره در ۲ دایره ۴۴ بود، و در ۳ دایره ۷۶، و در ۴ دایره ۵۵ و در ۱۱ دایره ۷۱
۴	چهل و هفتم ا د و ح ی یب یجـ یو یح	۱۱	ظ	
۴	چهل و هشتم ا د و ح یا یجـ یو یح	۱۲	م	این دایره در ۲ دایره ۶۴ بود، و در ۳، ۵۴ و در ۱۰ دایره ۷۲، و در ۱۱ دایره ۶۶

ا ب جـ د هـ و ز ح ط ی یا یب یجـ ید یه یو یز یح			
۵	چهل و نهم	۱	م۰
۵	پنجاهم	۲	م
۵	پنجاه و یکم	۳	۰خ
۵	پنجاه و دوم	۴	م محیّر
۵	پنجاه و سیم	۵	م۰ حسینی
۵	پنجاه و چهارم	۶	م۰ حجازی
۵	پنجاه و پنجم	۷	م:
۵	پنجاه و شُشم	۸	م
۵	پنجاه و هفتم	۹	م۰
۵	پنجاه و هشتم	۱۰	...خ
۵	پنجاه و نهم	۱۱	...خ زیرافکند
۵	شصتم	۱۲	م:

این دایره در ۲ دایره ۲۹ بود، و در ۳ دایره ۳۷، و در ... دایره ۹۲، و در ۱۷ دایره ۱۶

این دایره در ۸ دایره ۷۱ بود، و در ۱۵ دایره ۴۶، و در ۱۶ دایره ۴۴، و در ۱۷ دایره ۷۶

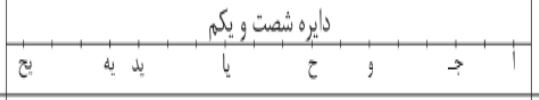
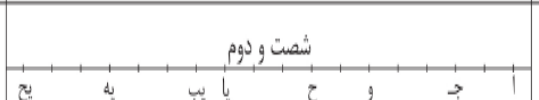
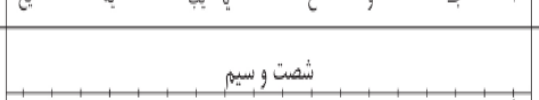
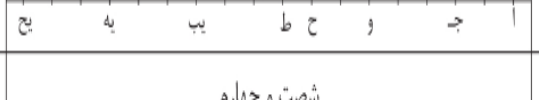
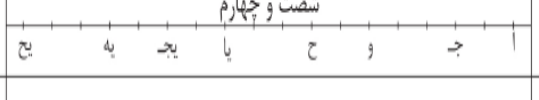
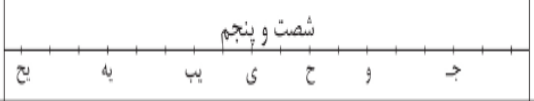
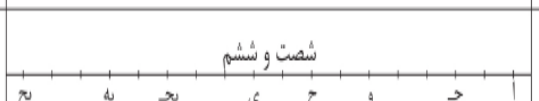
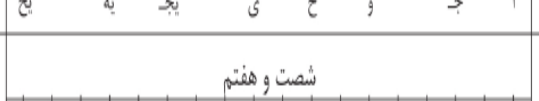
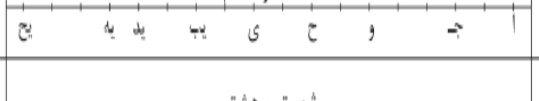
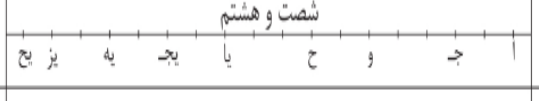
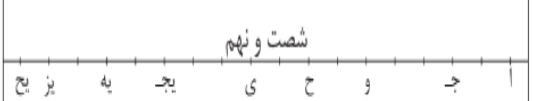
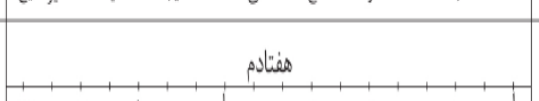
این دایره در ۲ دایره ۱۷ بود، و در ۳ دایره ۱۰۲، و در ۱۷ دایره ۴

این دایره در ۲ دایره ۵۳ بود، و در ۹ دایره ۱۱۸، و در ۱۶ دایره ۹۵، و در ۱۷ دایره ۴۰

این دایره در ۸ دایره ۷۲ بود، و در ۱۷ دایره ۶۶ ، و در ۱۶ دایره ۴۸، و در ۱۷ دایره ۶۴

این دایره در ۸ دایره ۷۰ بود، و در ۹ دایره ۴۵، و در ۱۵ دایره ۱۲۳

این دایره در ۲ دایره ۶۵ بود، و در ۹ دایره ۱۱۶

	ا ب جـ د هـ و ز ح ط ی یا یب یجـ ید یه یو یز یح			
۶		۱	:م	این دایره در ۲ دایره ۱۸ بود، و در ۱۷ دایره ۱۲
۶		۲	:م	
۶		۳	ظ	
۶		۴	م نهفت	این دایره در ۲ دایره ۵۴ بود، و در ۹ دایره ۷۲، و در ۳ دایره ۶۶
۶		۵	...خ راهوی	این دایره در ۸ دایره ۱۱۶ بود، و در ۱۷ دایره ۶۰
۶		۶	:م حجازی	این دایره در ۸ دایره ۴۸ بود، و در ۹ دایره ۶۴، و در ۱۰ دایره ۵۴، و در ۱۷ دایره
۶		۷	ظ	
۶		۸	.م	
۶		۹	.م عراق	
۶		۱۰	...خ بزرگ	این دایره (بزرگ) در ۲ دایره ۴۵ بود، و در ۸ دایره ۱۲۳، و در ۱۱ دایره ۵۹»
۶		۱۱	...خ اصفهانک	این دایره در ۸ دایره ۴۶ بود، و در ۹ دایره ۴۴، و در ۱۰ دایره ۷۶، و در ۱۱ دایره ۵
۶		۱۲	م	این دایره در ۲ دایره ۶۶ بود، و در ۹ دایره ۴۸، و در ۱۰ دایره ۶۴، و در ۱۱

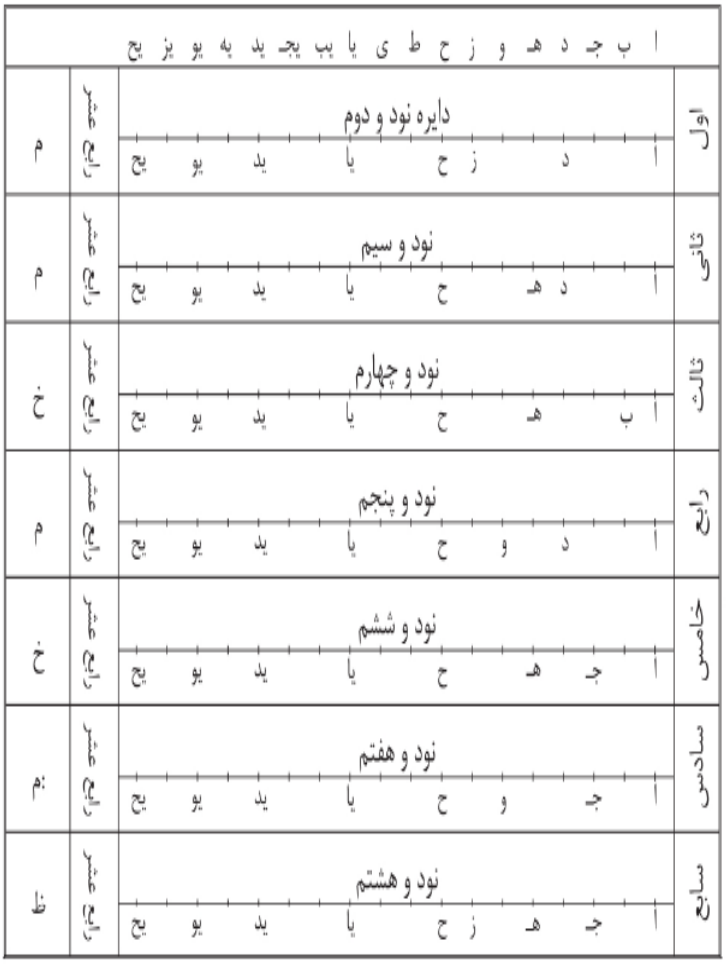

و چون اقسام هفتگانهٔ ذوالخمس را که آورده‌ایم، ب اقسام هفتگانهٔ ذوالاربع اضافت کنیم، چهل و نه دایرهٔ دیگر حادث گردد بدین مثال می مصوّر می‌شود |9ب، ف|، |13آ، م|:

|8ب، ف|56، |9آ، ف|، |9ب، ف|، |10آ، ف|، |10آ، ف|. |11ب، م|، | 12آ، م|، | 12ب، م|، |13ب، م|

[56] *این برگ در صحافی جا به جا شده و باید برگ شانزدهم نسخه باشد.*

ا ب ج د هـ و ز ح ط ی یا یب یج ید یه یو یز یح
اول
دایره هشتاد و پنجم
ثالث عشر
ظ
ثانی
هشتاد و ششم
ثالث عشر
ثالث
هشتاد و هفتم
ثالث عشر
رابع
هشتاد و هشتم
ثالث عشر
ظ
خامس
هشتاد و نهم
ثالث عشر
سادس
دایره نودم
ثالث عشر
سابع
نود و یکم
ثالث عشر
ظ

این دایره در طبقه ۲ دایره ۳۷ بود، و در ۳ دایره ۱۶، و در ۴ دایره ۵۰، و در ۵ دایره ۲۹

این دایره در طبقه ۲ دایره ۳۸ بود، و در ۳ ، ۲۸، و در ۴ دایره ۹۱ بود

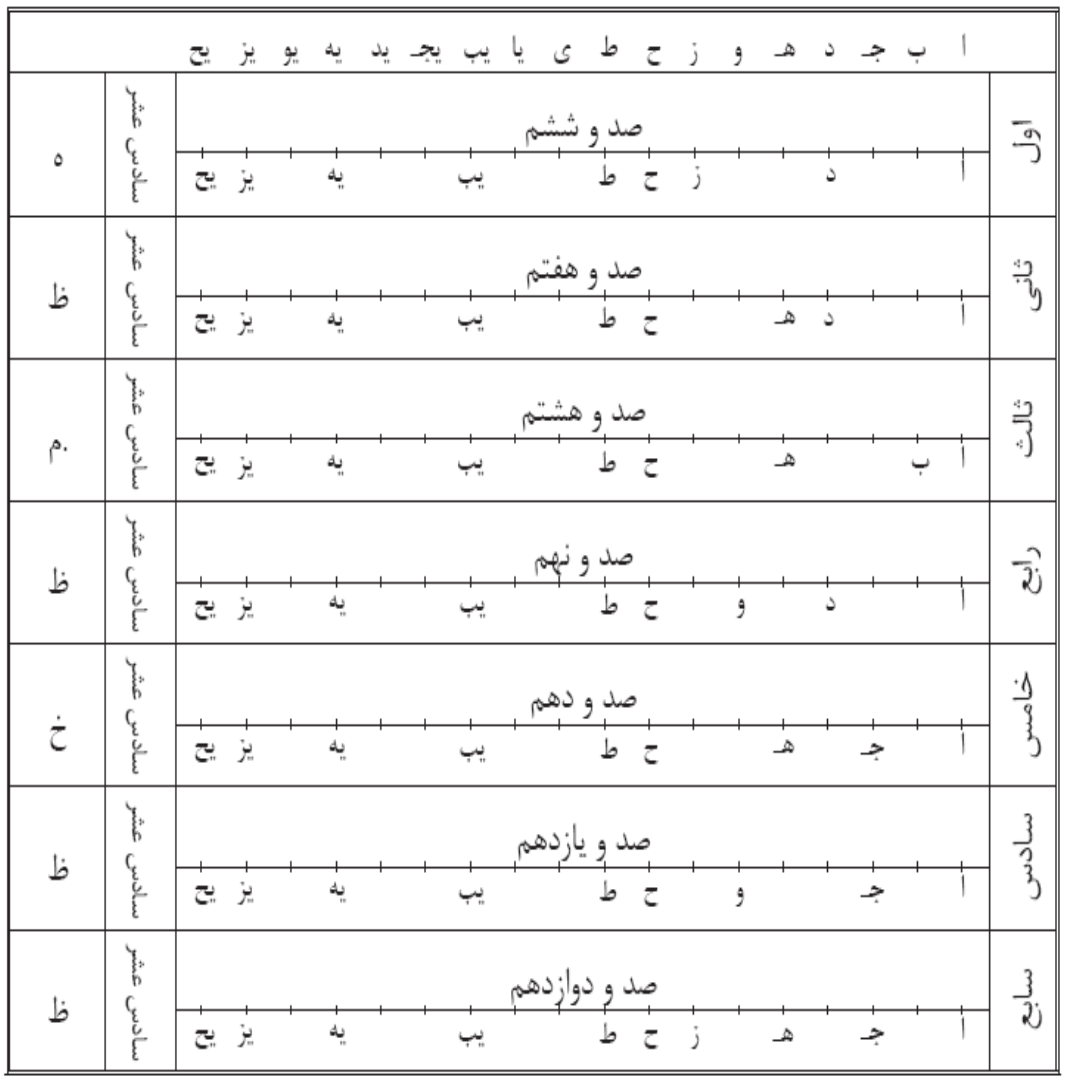
این دایره در ۲ دایره ۴۰ بود، و در ۳ دایره ۵۲، و در ۴ دایره ۵۳ ، و در ۱۱، دایره ۱۱۸

این دایره در ۲ دایره ۲ بود، و در ۶ دایره ۱۱۷

این دایره در طبقه ۲ دایره ۱ بود، و در ۳ دایره ۱۳، و در ۴ دایره ۱۴، و در ۵ دایره ۲۶، و در ۶

این دایره در ۲ دایره ۴ بود، و در ۳ دایره ۴۹، و در ۴ دایره ۱۷

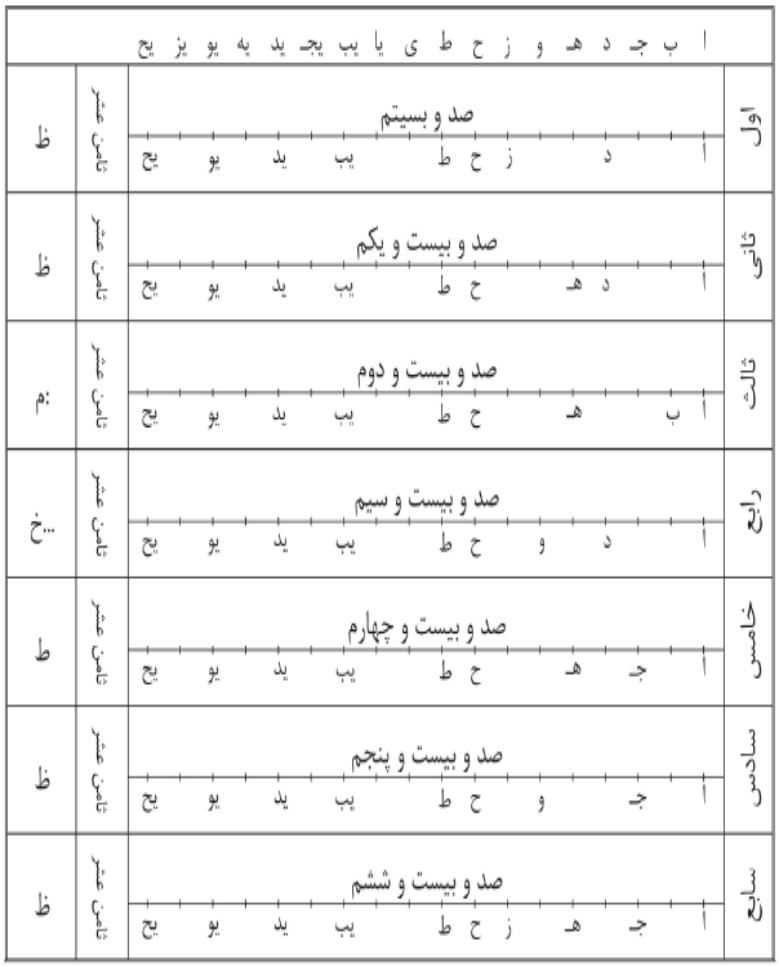

ا ب جـ د هـ و ز ح ط ی یا یب یجـ ید یه یو یز یح
اول
صد و ششم
سادس عشر
ه
ثانی
صد و هفتم
سادس عشر
ظ
ثالث
صد و هشتم
سادس عشر
م
رابع
صد و نهم
سادس عشر
ظ
خامس
صد و دهم
سادس عشر
ن
سادس
صد و یازدهم
سادس عشر
ظ
سابع
صد و دوازدهم
سادس عشر
ظ

این دایره در ۱۰ دایره ۶۰ بود، و در ۱۱ دایره ۶۵

این دایره در ۲ دایره ۴۲ بود، و در ۱۱ دایره ۹۷

این دایره در ۱۰ دایره ۴۰ بود، و در ۱۱ دایره ۵۳، و در ۱۳ دایره ۵۲، و در ۸ دایره ۹۵

این دایره در ۶ دایره ۸ بود، و در ۹ دایره ۷۳، و در ۱۰ دایره ۱۹

این دایره در ۱۱ دایره ۷۰ بود، و در ۴ دایره پنجاه و نهم، و در ۱۲ دایره ۴۵

و ازین دوایر، آنچه ملایم بود [و] یا در طبقات دیگر ادوار حادث می‌شود، بدان اشارتی کردیم.

مطلب دوم

در اسماء دوایر مشهوره [و احوال آن][57] و آن دو «قول» است

قول اوّل

در اسمای دوایر

بدانک از ادوار هشتاد و چهارگانه، چهل و سه دایره ملایم است؛ امّا بعضی در طبقه‌ای از طبقات دیگر یافته می‌شود. پس اختلاف ادوار از اختلاف اجناس است[58] که در آن مستعمل شود [و ادوار از آن مرکب شود][59]. و اجناس مختلفه‌الهیئهٔ که هریک را در مسموع صورتی خاص بود دوازده است؛ چنانچ درین جدول مصوّر می‌شود در دیگر صفحه |10ب، ف؛ 14آ، م|:

اعداد	القاب	اجناس	ابعاد	نغمات
۱	عشاق	ذوالمدتین اثقل	ط ط ب	ا د ز ح
۲	نوی	ذوالمدتین منفصل	ط ب ط	ا د هـ ح
۳	ابوسلیک	دوالمدتین احد	ب ط ط	ا ب هـ ح
۴	راست	متصل منتظم اثقل	ط جـ جـ	ا د و ح
۵	نوروز	متصل منتظم احد	جـ جـ ط	ا جـ هـ ح
۶	عراق	متصل غیرمنتظم	جـ ط جـ	ا جـ و ح
۷	اصفهان	جنس مفرد اول	جـ جـ جـ ب	ا جـ هـ ز ح
۸	بزرگ	جنس مفرد اعظم	جـ ط جـ جـ ب	ا جـ و ح ی یا
۹	حسینی	ذوالخمس نوروز	جـ جـ ط ط	ا جـ هـ ح یا
۱۰	زنگوله	راست و یک بعد جـ	ط جـ جـ جـ	ا د و ح ی
۱۱	راهوی	جنس مفرد ثانی	جـ جـ جـ	و ح ی یب
۱۲	زیرافکند	جنس مفرد اصغر	جـ جـ ب	ح ی یب یجـ

[57] *ف: در حاشیه و در ادامهٔ مطلب نوشته شده و صحت آن را با «صحه» مشخص کرده است.*

[58] *ف: ندارد*

[59] *م: در کناره، ف: ندارد*

و چون این اجناس را در دایره[ای] ترتیب دهند، هریک شرطی دارند که اطلاق این اسم[60] بر دایره‌هاشان توان کرد.

امّا «عشّاق» و «نوا» و «بوسلیک» و «راست» چون در طبقهٔ اوّل ترتیب کنند، و در طبقهٔ دوم، ذوالخمسی هم از آن جنس [و باید][61] که **طِ** آن در طرف احدّ واقع بود [بدان اضافت کنند]، این اسامی برآن اطلاق توان کرد. پس «عشاق» دایرهٔ اول بود از دوایر هشتاد و چهارگانه و «نوا» چهاردهم، و «بوسلیک» بیست و هفتم، و «راست» چهلم.

امّا «نوروز» از پرده‌های اصـــل نیســـت؛ چه بزرگترین جموع او |14ب، م|، از ضـــعف ذوالاربع زیاده نمی‌شود.

امّا «عراق» چون دایرهٔ او تمام کنند به جنس خود، اگر **ط** احدّ را به بعد **جـــ ب** قسمت کنند «عراق» بود و آن دایرهٔ شصت و نهم باشد؛ و اگر قسمت نکنند آن را «حجازی» خوانند و آن دایره شصت و ششم بود[62].

و امّا «اصفهان» معلوم شد که او را با جنس خود اضافت کردن موجب تنافر است. پس دایرهٔ او را شرط آن است که جنس او در طرف احدّ ذی‌الکلّ مرتّب بود |11آ، ف| و جنس «راست» در طرف اثقل و **ط** در وسط و آن دایرهٔ چهل و چهارم است.

و امّا «بزرگ» در طبقهٔ اوّل ترتیب باید کرد و چون ذوالخمس اســـت تتمهٔ دور او به ذوالاربع «راســـت» کنند و آن دایرهٔ هفتادم بود.

و امّا «حســـینی» نیز ذوالخمســـی اســـت؛ اگر در طرف احدّ ترتیب کنند و در طرف اثقل جنس «نوروز»، «حسینی» باشد و آن دایرهٔ پنجاه و سیم است؛ و اگر در طرف اثقل ترتیب کنند و در احدّ هم «نوروز» او را «محیر» خوانند و آن دایرهٔ پنجاه و دوم است و از جمله شعبه‌هاست .

و امّا «زنگوله» چون بیش از ذوالاربع و کم از ذوالخمس بود، دایرهٔ او از ترکیب «راست» و «عراق» در طبقتین حادث شود و **ط** اگر خواهند قسمت کنند و اگر خواهند نه؛ بر تقدیر اول «زنگوله» دایرهٔ چهل و پنجم باشد و بر تقدیر دوم دایرهٔ چهل و دوم.

---

60 *م: در کناره «بل این اسامی»*

61 *م: در کناره، ف: ندارد*

62 به قول مولی فتح الله شیروانی، بین عرب و عجم در این خصوص اختلاف است؛ اعراب مائه را اصل دانسته‌اند و عجم حجازی را؛ و به قول عبدالمومن، در این فنّ حجازی اصل محسوب شده و مائه از شعب. (المجله فی الموسیقی، نسخه 3449: برگ 51ب)

امّا «راهوی» چون کم از ذی‌الاربع است از ترکیب «عراق» و «نوروز» حادث گردد و آن دایرهٔ شصت و پنجم بود.

و امّا «زیرافکند» تتمهٔ ذوالخمس او را **ط جـــ** آورد و جنس «نوروز» در طرف اثقل و آن دایرهٔ پنجاه و نهم باشد.

و این ادوار مشهوره را **شدود** خوانند |15آ، م|. و «شدّ» رشتهٔ مروارید بود که دو طرفش بسته باشد و این اسم به مناسبت تشبیه نغمات به لآلی و تشبیه وضع مخصوص به نظم آن نهاده‌اند؛ و باقی ادوار بعضی شعبه‌ها باشند از دوایر مذکوره، و بعضی ترکیب اصول دوازده‌گانه؛ و علی‌الجمله سه قسم باشند: «ملایم» و «خفی‌التّنافر» و «ظاهرالتّنافر» و بدین دو قسم آخر التفات نمی‌کنیم؛ امّا ملایمات و شعبه‌ها را بیان کنیم.

پس گوییم[63]:

دایرهٔ سیزدهم از دوایر هشتاد و چهارگانه[64]: «عشاق» است در طبقهٔ دوم، و «نوا» در پانزدهم[65]، و «بوسلیک» در دوازدهم[66].

و دایرهٔ بیست و ششم[67]: «عشاق» است در [طبقهٔ] چهارم، و «نوا» در یازدهم[68]، و «بوسلیک» در هشتم[69].

و دایرهٔ چهل و هشتم[70]: «حجازی» است در طبقهٔ پانزدهم[71].

---

63 *در حاشیه هر دو نسخه نوشته است: «هر دایره که در طبقهٔ دایرهٔ دیگر موجود شود، البته آن دایره در طبقهٔ دیگر آن برین موجب است: دوم در مقابل هفدهم؛ و سیم در مقابل شانزدهم؛ همچنین تا نهم در مقابل دهم افتد. مثلاً بزرگ در طبقهٔ دوم، زنگوله باشد؛ و زنگوله در هفدهم، بزرگ بود؛ و عشاق در سیم، نوا بود؛ و نوا در شانزدهم، عشاق و علی هذا»*

64 *نغمات دایره سیزدهم چنین است: «ا د هـ ح یا ید یه یح». حال گر دایره عشاق از نغمه د و نوا از یه و بوسلیک از یب آغاز شوند برابر خواهند بود با دایره سیزدهم.*

65 *در هر دون نسخه: هفدهم*

66 *در هر دو نسخه: پانزدهم*

67 *نغمات دایره بیست و ششم چنین است: «ا ب هـ ح یا یب یه یح». حال اگر دایره عشاق از نغمه ید و نوا از یا و بوسلیک از ح آغاز شوند برابر خواهند بود با دایره بیست و ششم.*

68 *در هر دو نسخه: دوم*

69 *در هر دو نسخه: هفدهم*

70 *نغمات دایره چهل و هشتم چنین است: «ا د و ح یا یجـ یو یح». حال اگر دایره حجازی از نغمه یه آغاز شود برابر خواهند بود با دایره چهل و هشتم.*

71 *در هر دو نسخه: هشتم*

و دایرهٔ چهل و ششم[72]: «اصفهان» است در طبقهٔ هفدهم و آن را «گردانیده»[73] خوانند.

[و دایرهٔ پنجاه و دوم[74]: «راست» است در طبقهٔ دوم، و «حسینی» است در هفدهم][75]، و گفتیم که او را **محیر** گویند.

و دایرهٔ پنجاه و چهارم: «حجاز» است در طبقهٔ دهم و صاحب *ادوار* آن را «حجازی»[76] خوانده است.

و دایرهٔ پنجاه و پنجم[77]: «اصفهان» است در طبقهٔ چهارم[78].

و دایرهٔ شصتم[79]: «راهوی» است در طبقهٔ هفدهم.

و دایرهٔ شصت و چهارم: «حجازی» است در طبقهٔ نهم، و آن را **نهفت** خوانند.

و دایرهٔ هفتاد و یکم: «اصفهان» است در طبقهٔ دهم و آن را **اصفهانک** و **گواشت** نیز گویند.

و دایرهٔ هفتاد و دوم: «حجازی» است |11ب، ف| در طبقهٔ هفدهم.

و دایرهٔ هفتاد و ششم: «اصفهان» است در طبقهٔ دوم. و این [ادوار] دوازده‌گانه [را] شعبه‌ها باشد از دوایر مذکوره، و جمله بیست و پنج دایره باشد؛ چه «زنگوله» دو نوع است.

و امّا ادوار ملایم که در طبقات دوایر مشهوره نمی‌آیند بر حاشیهٔ جداول اشارتی به ملایمت آن کردیم و اگر |15ب، م| خواهی اعتبار ترکیبات آن توانی کرد.

و امّا ادوار چهل‌ونه‌گانه بعضی در طبقات ادوار مذکوره می‌آیند؛ چنانچ دایره نودونهم «عشاق» است در طبقهٔ هفدهم، و «نوا» در پانزدهم، و «بوسلیک» در سیزدهم؛ و چون دایرهٔ نود و پنجم که «راست» بود در طبقهٔ هفدهم و «حسینی» در هشتم. و چون بعد ازین ذکر طبقات مشروح خواهیم کرد، ترا ممکن بود که امتحانِ باقی دوایر بکنی [به آنک در هر طبقه نظر کنی اگر نغمهٔ **یح** در آن طبقه موجود نبود در آن طبقه هیچ دایره حادث نشود، و اگر نغمهٔ **یح** موجود بود چون مبداء دور از **یح** اعتبار کنی و به ترتیب

---

72 *نغمات دایره چهل و ششم چنین است: «ا د و ح ی یا ید یو یح». حال اگر دایره اصفهان از نغمه ح آغاز شود برابر خواهد بود با دایره چهل و ششم.*

73 *در پاره‌ای از رسالات همچون ترجمه فارسی ادوار (1380:46) و شرح ادوار کاشی (نسخه خطی 2207 مجلس: برگ 40) نیز همان «گردانیده» آمده است.*

74 *نغمات دایره پنجاه و دوم چنین است: «ا جـ هـ ح یا یجـ یه یح». حال اگر دایره حسینی از نغمه ح آغاز شود برابر خواهد بود با این دایره.*

75 *ف: دوبار نوشته شده و بر آن خط کشیده شده و بالای آن «مکرر» نوشته شده است.*

76 *در هر دو نسخه حجاز نوشته شده است، لیکن به قیاس آنچه که ارموی در ادوار گفته، حجازی باید باشد. (1380: 44)*

77 *اگر از نغمه د آغاز شود.*

78 *در هر دو نسخه: سیم*

79 *اگر راهوی از نغمه ح آغاز شود.*

نغمات دایره تمام کنی یعنی بازهم بدان رســـی، البته دایره‌ای حادث شـــود؛ اگر آن دایره از جمله ادوار مشهوره یا غیر مشهوره بود گویی فلان دایره در فلان طبقهٔ دایرهٔ فلان می‌باشد و اگر دایره‌ای حادث شود که خارج ازین ادوار بود، گویی دایره خارج می‌باشد][80].

و بدانک بعضی «ترکیبات» مستعمل است که دایرهٔ آن تمام نیست، و آن را **آوازه** خوانند. و آنچ مشهور است از آن جمله چهار است:

نوروز و ذکر آن از پیش رفت.

و **سـلمک** و آن قسـم چهاردهم اسـت از اقسـام ذوالخمس، و نغمات او در طبقهٔ مسـتعمله: «**ح یا ید یو یح**» باشـد، و شـاید که یک جـــ دیگر در آخر آن زیادت کنند و این آوازه در ادوار طبقات «راسـت» و «حجاز» یافته می‌شود.

و **شهناز** و آن «زیرافکند» اصل است که تقدیم و تاخیری به حسب انتقال درو کرده‌اند و نغمات او «**یب ید یو یز ید یب**» می‌باشد.

و **مایه** و آن عبارت از جمعی نغمات است که ابعاد لحنی مرعی نیست و نغماتش: «**یا**[81] **یه یح کب که**» اسـت؛ و این شـعبه‌ایسـت از بعض اجناس که در قدیم مسـتعمل بوده اسـت که آن را **لینه** و **نسـوی**[82] می‌خوانند. و بسیار شعب و آوازهای دیگر مستعمل است و نزد اهل عمل هریک نامی دارد و اگر ماهر در قسم عملی، امتحان دوایر ملایم کند اکثر آنها را یابد؛ والله اعلم.

قول دوم

در تشارک نغم ادوار

از مباحث گذشـــته معلوم شـــد که جملهٔ دوایر، در نغمهٔ **ا ح یح** اشـــتراک دارند و آن را **نغمات ثوابت** می‌خوانند و در نغمهٔ **یه** |16آ، م| اکثر دوایر مشـــترک‌اند. امّا باقی نغمات هر دایره را که با دیگری قیاس کنی البته در بعضـی [از آن مشـارک باشـند و در بعضـی][83] مخالف، و این نغمات را **متبدّلات** خوانند. و اختلاف دوایر وقتی بود که همهٔ ادوار، در یک طبقه فرض کنند. مثلاً همه را مبداء **ا** بود و محطّ **یح**؛ امّا

---

80 *در هر دو نسخه در ادامهٔ مطلب و در حاشیه نوشته شده است.*

81 *در هر دو نسخه ح نوشته شده است.*

82 *زنانه*

83 *م: در حاشیه*

اگر بعضی را مبداء **ا** بود و بعضی را نغمهٔ دیگر، شاید که به جمیع نغمات مشترک شوند |12آ، ف| و این تشارک میان دو دایره بود که در طبقات یکدیگر موجود شوند.

پس تشارک نغم دو قسم باشد:

یکی به اختلاف مبداء؛ و دوم به اتّفاق مبداء.

امّا اختلاف مبداء دو نوع بود:

اول: آنک در جمیع نغمات مشارک شوند چون «عشاق» و «نوا» و «بوسلیک»، که اگر «عشاق» را **ا** مبداء سازی و «نوا» را **د** که نغمهٔ ثانیهٔ «عشاق» است و «بوسلیک» را **ز** که نغمهٔ ثالثهٔ «عشاق» است و ثانیهٔ «نوا»ست، درین طبقه، این هرسه دایره در تمام نغمات مشارک شوند؛ چرا که «عشاق»، «نوا»ست در طبقهٔ شانزدهم[84] و «بوسلیک» است در چهاردهم؛ و «نوا»، «عشاق» است در سیم و «بوسلیک» است در شانزدهم؛ و «بوسلیک»، «عشاق» است در پنجم و «نوا»ست در سیم.

و چون «راست» و «حسینی» و «محیر»: اگر **ا** مبداء «راست» سازی و **د** مبداء «حسینی» و **یا** مبدا «محیر»، این هر سه دایره نیز در همهٔ نغمات مشترک باشند؛ زیرا که «راست»، «حسینی» است در شانزدهم؛ و «حسینی»، «راست» است در سیم؛ و «محیر»، «راست» است در دوم، و «حسینی» است در هفدهم.

و چون «اصفهان» و «گواشت» و «گردانیده»: وقتی که **ا** مبدا «اصفهان» و **ح** مبداء «گردانیده» و **و** مبداء «اصفهانک» سازی در جملهٔ نغمات مشترک شوند.

و چون «حجاز» و «نهفت»: اگر **یج** که ششم «حجاز» بود مبداء «نهفت» سازیم.

و چون «زنگوله» و «بزرگ» |16ب، م| و «زیرافکند»: گاهی که مبداء «زیرافکند» از **و** کنی که سیم «زنگوله» باشد و مبداء «بزرگ» از **ح**؛ چه «زنگوله»، «زیرافکند» است در نهم، و «بزرگ» است در دوم؛ و «بزرگ»، «زنگوله» است در هفدهم و «زیرافکند» است در هشتم؛ و «زیرافکند»، «زنگوله» است در دهم و «بزرگ» است در یازدهم.

دوم: آنک در اکثر نغمات مشترک شوند.

چون «زنگوله» و «راهوی»: هرگاه که **ا** مبداء «زنگوله» سازی و **یو** مبداء «راهوی»، در همه نغمات الّا **یه** در «زنگوله» و **یو** در «راهوی» مشترک باشند، پس به یک نغمه مخالف باشند.

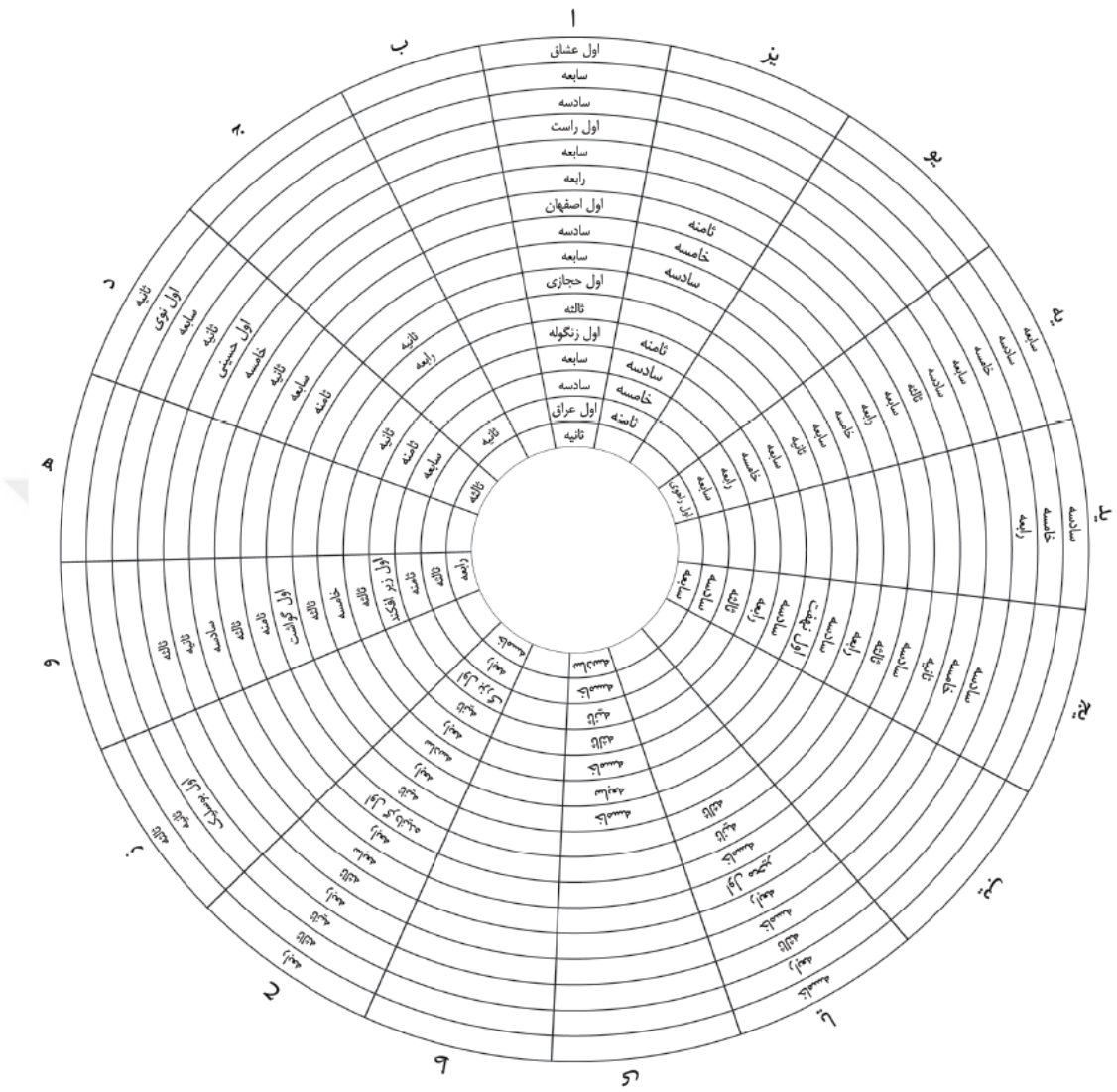
[84] *در حاشیه هر دو نسخه نوشته شده است: «یعنی طبقهٔ شانزدهم نوی، عشاق بود و هم برین قیاس».*

و چون «زیرافکند» و «عراق»: وقتی که از **یجـ** «زیرافکند» ابتداءِ «عراق» کنی و **یه** دوم «عراق» سازی و **یو** «زیرافکند» طرح کنی در سایر نغمات مشارک شوند.

و امّا اتّفاق مبداء «عشـاق» با «راسـت» به دو نغمه مخالف اسـت، و آن در «عشـاق» **ز** و **ید** اسـت و در «راسـت» **و** و **یجـــ** . و «راسـت» با «نوا» هم در دو نغمه مخالف اسـت و برین قیاس در سـایر دوایر مخالفت و مشارکت واقع است.

و ما مثالی وضـع کردیم مشـتمل بر شـانزده دایره که صـورت دوایر متشـارک |12ب، ف| النغم به اختلاف مبداء از آن معلوم گردد |17آ، م|85:

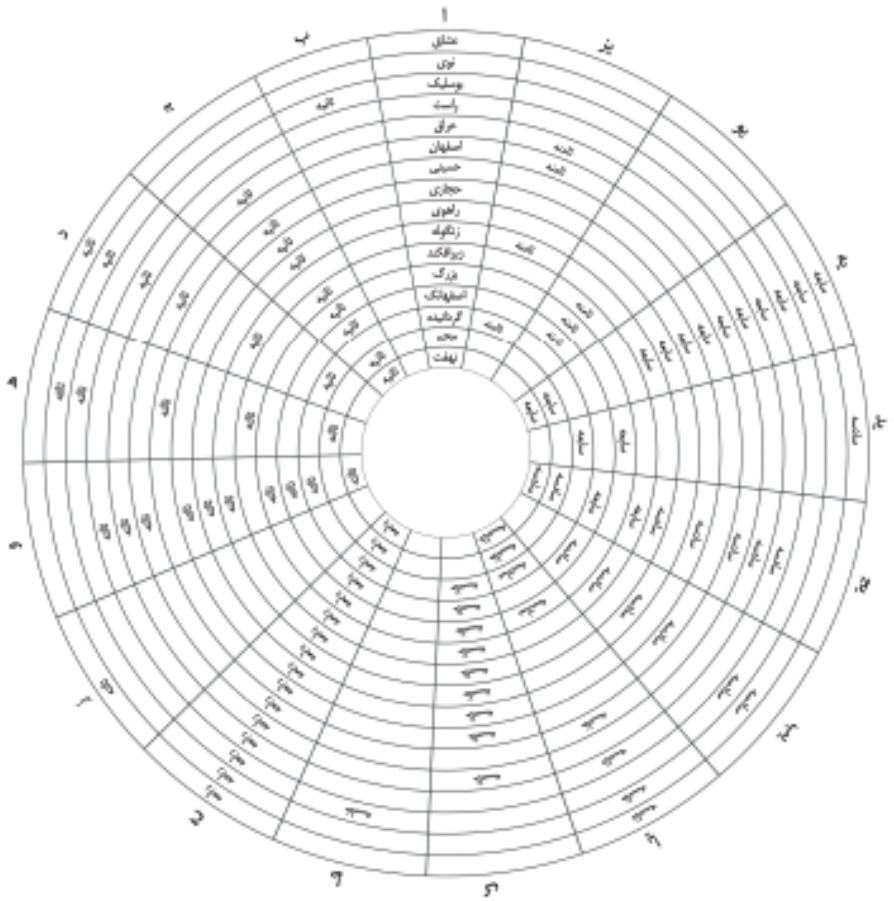
85 م: + «در صفحهٔ آینده»

|13آ، ف|

و مثالی دیگر وضع کردیم هم مشتمل بر شانزده دایره که صورت دوایر متشارک النغم به اتّفاق مبداء، از آن معلوم گردد|17ب، م|[86]:

[86] م: + «در صفحهٔ آینده»

مقصد[87] دوم

در حکم آلات متداول و آن دو «مورد» است

مورد اول

در ذکر آلات و دساتین

پیش از ین گفتیم که آلات نغم دو قسم است: «مزامیر» و «ذوات‌الاوتار»[88]. |13ب، ف| و «مزامیر» را در علمی دخلی نیست[89].

پس گوییم:

آلات ذوات‌الاوتار دو نوع است: «مهتزّه» و «مجروره»[90].

مهتزّه سازها بود که اوتار آن را به مضراب زنند تا درو حرکت اهتزازی |18آ، م| حادث شود که منتجّ نغمات بود.

و **مجروره** آلت‌ها بود که وتری بر اوتار او کشند [چون کمانچه][91] و حکم ایشان در عملی و علمی تفاوتی چندان ندارد.

امّا آلات مهتزّه دو صنف است: «مطلقات» و «ذوات‌النبض».

مطلقات سازها بود که جهت هر نغمه، وتری مفرد موجود بُوَد و محتاج به جسّ اوتار آن نشوند، و معرفت آن موقوف است بر اصطخاب که به کمال فنّ عمل تعلّق دارد. پس در علمی ضعیف و کم منفعت بُوَد.

و **ذوات‌النبض** سازهاست که اوتار او را جسّ کنند به انامل تا از مواضع مختلف هر وتری، چند نغمه بیرون آید، و آن اقسام است: بعضی را یک وتر باشد و بعضی را دو یا سه یا چهار یا پنج.

---

87 *ف: در متن «موقف» نوشته شده است.*

88 *در هر دو نسخه: اوتار*

89 *بدان معنا که جهت شرح و توضیح تناسب و فواصل و جایگاه نغمات مناسب نیست.*

90 *مولف آلات زهی را بر اساس نحوه بصدا آوردن آن ـ مضرابی و کمانه‌ای ـ توسط نوازنده تقسیم کرده است، برخلاف مراغی که آنرا بر مقیدات و مطلقات تقسیم کرده است. (جامع‌الالحان 1366:198) و (شرح ادوار1370: 352) و (مقاصدالالحان 1356:124)*

91 *ف» در حاشیه نوشته شده است و صحت آن را با «صحـ» نشان داده.*

امّا آنک یک وتر داشته باشد بیان مسایل علمی درو اسهل بود؛ چنانچ از وتر **ا م** مفهوم شد، ولیکن در عمل صعوبتی داشته باشد به واسطهٔ آنک نقل اصبع از نغمه‌ای به نظیر آن، مستدعی تحریک دست شود به مقدار یک نیمه از ساز در زمانی به غایت اندک. و نیز اگر خواهند که میان دو نغمه در یک حال جمع کنند ممکن نبود، و این موجب قلّت رونق الحانی بود که از امثال این سازها استخراج کنند. و بهترین این آلات[92]، «کمانه» است از آلات مجروره.

و امّا اوتار متعدد سه نوع از آن مستعمل و مشهور است:

طنبور که او را دو وتر است.

و **رباب** که آن را سه وتر است.

و **عود** که در [قدیم آن را چهار وتر بوده و اکنون پنج است.

امّا **طنبور** و برساز کردن آن که][93] **اصطخاب** و **تسویه** نیزش گویند به دو نوع بود:

یکی: تسویهٔ خاص بدان آلت و آن بر نسبت طنینی باشد[94].

دوم: تسویهٔ ذوالاربع.

امّا **تسویهٔ طنینی** چنان بود که مطلق وتر اسفل را مساوی نغمهٔ **د** کنی از وتر اعلی، و وتر اعلی را همان |18ب، م| قسمت که در وتر **ا م** از **ا** تا **یه** کرده بودیم بکنیم؛ پس چون خواهی که استخراج دایرهٔ اول کنی، مطلق اعلی را جسّ کنی؛ پس مطلق اسفل را؛ پس نغمهٔ ثانیه از وتر اسفل که در مقابل **د** بود از وتر اعلی و آن نغمهٔ **ز** بود؛ پس نغمهٔ پنجم که مقابل **هـ** بود و درین وتر **ح** باشد؛ پس ثامنه؛ پس حادی عشر؛ پس ثانی عشر؛ پس خامس عشر[95]. و مواضع آن نغمات را غیر از مطلق، **دساتین** خوانند و در بعضی آلات، ابریشمی بر آن بندند و اهل عجم آن را **پرده**[96] خوانند.

پس دساتین این آلت برین تسویه |14ب، ف| چهارده بود.

امّا **تسویهٔ ذوالاربع** چنان بود که نغمات که در وتر **ا م** مابین **ا** و **یا** نهادیم در وتر اعلی بنهند، و مطلق اسفل را مساوی نغمهٔ **ح** کنند از وتر اعلی؛ [پس] مطلق وتر اعلی بزنند؛ پس جزو چهارم که نغمهٔ **د** بود

---

92 *در هر دو نسخه حاشیه نوشته شده است: «یعنی آلات که یک وتر داشته باشد».*

93 *م: در حاشیه*

94 *در انواع طنبوری که مراغی یاد می‌کند فقط طنبور شروانیان است که بدین صورت کوک می‌شود و آن را بیشتر اهل تبریز در عمل می‌آورند. (جامع الالحان 1366: 200)*

95 *باید توجه داشت که منظور مولف شماره نغمه در وتر اسفل است و نه شماره نغمه در دور. بنابرین نغمات بدین صورت خواهد بود: ا ـ د ـ ز ـ ح ـ یا ـ ید ـ یه ـ یح.*

96 *از جمله تعاریف قابل توجه پرده است، علاوه بر آنچه که قدماء به معنای لحن و مقام ذکر کرده‌اند.*

و دستان سیم[97]؛ پس جزو هفتم که نغمهٔ **ز** بود و دستان ششم؛ پس مطلق اسفل که **ح** بود؛ پس جزء چهارمش که **یا** بود؛ پس هفتمین که **ید** بود؛ پس هشتم که **یه** بود؛ پس یازدهم که **یح** بود و در مقابل **یا** بود از وتر اعلی. پس این آلت را برین تسویه ده دستان کافی بود و صورت وتر دوگانه و دساتین بر هر دو تسویه برین مثال باشد:

تسویه طنینی

یه	ید	یجـ	یب	یا	ی	ط	ح	ز	و	هـ	د	جـ	ب	ا
یح	یز	یو	یه	ید	یجـ	یب	یا	ی	ط	ح	ز	و	هـ	د

تسویه ذوالاربع

یا	ی	ط	ح	ز	و	هـ	د	جـ	ب	ا
یح	یز	یو	یه	ید	یجـ	یب	یا	ی	ط	ح

و امّا **رباب** در اصل او را سه وتر است و حکم آن، حکم سه وتر زیرین عود است، چنانچه معلوم خواهد شد. و متأخّران خواستند که او را با عود [19آ، م] مشابهتی بود، بعضی از آن را بر چهار وتر نهادند و بعضی بر پنج؛ و حکم آن از عود معلوم خواهد شد[98].

و امّا **عود** اشرف آلات است؛ چرا که هم علمی و هم عملی ازو به کمال حاصل می‌شود. و متقدّمان او را بر چهار وتر نهاده‌اند که هر وتری دو دو باشد. امّا در تسویه مساوی، چنانچه هر دو حکم یکی داشته باشد. خاقانی گوید:

شعر: آن هشت تا بربط نگر، جان را بهشت هشت در

هر تار ازو طوبی ثمر، صد میوه هر تا ریخته

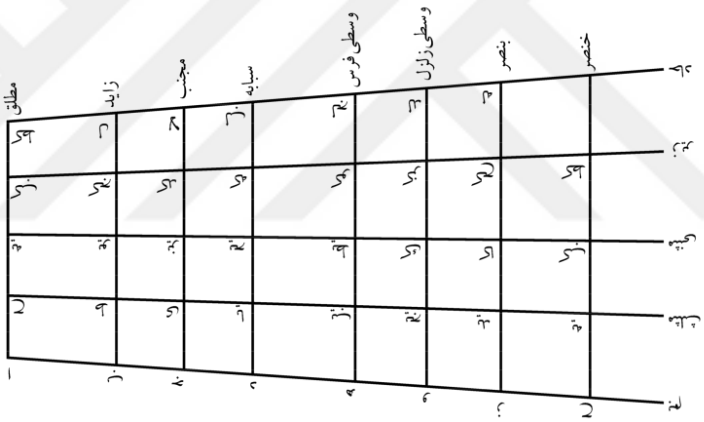
---

[97] *مراد از جزو همان نغمات است. بدین معنا جزو چهارم، نغمه چهارم است، یعنی: ا ب جـ د، که در ساعد ساز سومین دستان محسوب می‌شود، یعنی: ب جـ د.*

[98] *مراغی نیز می‌گوید: «و آن سازی بود که اهل اصفهان و فارس بیشتر در عمل آورند و آن سه وتر باشد و بعضی بر آن چهار وتر بندند و اوتار آن مزوج بندند به طریق عود». (جامع الالحان 1366: 202)*

و **بربط**، عود باشد؛ امّا شیخ مقدم، سید الحکماء، ابونصر فارابی علیه‌الرحمه آورده است که اگر در عود وتری خامس زیادت کنند آن آلت، به غایتِ کمال رسـد؛ متأخران آن را به پنج وتر اسـتعمال می‌کنند و غالباً هم از ارشاد او باشد[99].

فی الجمله تسـویهٔ این آلت به انواع توان کرد. امّا اشـهر اصـطخابات او ذوالاربع اسـت که آن را **تسـویهٔ مشهوره** خوانند؛ و آن، چنان بود که مطلق هر وتری مساوی نغمهٔ سه ربع وتر بالای او کنند و دستانهاش به طریق وتر **ا م** از **ا** تا **ح** وضـع کنند. **ا** مطلق اعلی بود، و **ب** را زاید گویند، و **جـــ** را مجنّب، و **د** را سبابه[100]، و **هـــ** را وسطی فرس، و **و** را وسطی زلزل، و **ز** را بنصر، و **ح** را خنصر، و وتر اعلی را بم خوانند، و دوم را مثلث یعنی از سه تار مرکب باشـد، و سیم را مثنی، و چهارم را زیر، و این اوتار قدیم است |14ب، ف| و پنجم را که اضافه کرده‌اند **حاد** نام نهاده‌اند، و چون دستان زاید بم **ب** بود، زاید مثلث **ط** بود؛ و برین قیاس در دیگر اوتار و دساتین چنانچه درین مثال مصوّر می‌گردد |19ب، م|[101]:

پس سـبابهٔ مثنی، حدّت مطلق بم بود؛ و سـبابهٔ زیر، حدّت [مطلق مثلث][102]؛ و سـبابهٔ حاد، حدّت مطلق مثنی؛ و بنصر حاد، حدّت سبابهٔ مثنی و حدّت حدّت مطلق بم.

و چون خواهیم که دور اول مثلاً ازین آلت اسـتخراج کنیم: مطلق بم بزنیم و سـبابه و بنصـر آن؛ پس مطلق مثلث و سبابه و بنصر آن؛ پس مطلق مثنی و سبابهٔ آن.

---

99 گرچه بزرگانی چون مراغی نیز افزودن وتر پنجم بر عود را به فارابی نسبت می‌دهند، ولی پیش از فارابی افزودن وتر پنجم از مباحثات و مجادلات روزگار اسحاق موصلی است. رجوع کنید به: (برگزیده الاغانی 1368: 589) و (رساله الخبر فی الصناعه الموسیقی 1975: 120) و برای تفصیل بیشتر: (رساله فی الموسیقی ابن منجم: 1388)

100 *در هر دو نسخه جای مجنب و سبابه عوض شده که صورت صحیح آن در ف در حاشیه آمده و با «صح» مشخص شده است. و در م بالای بین سطر*

101 *م: + «در صفحه آینده منقشست»*

102 *م: در حاشیه*

این است صفت عود که استادان در کتب کرده‌اند. و مستعمل زمان ما برآن نوع است که مطلق مثلث، مساوی خنصر بم کنند بر عادت؛ و مطلق یکی از دو وتر مثنی، مساوی خنصر مثلث، و وتر دومش بر نسبت ضعف وتر اول، چنانچ میان ایشان بعد بالکلّ بود، و وتر ثانی ثقل وتر اول باشد[103]؛ پس مطلق زیر را مساوی خنصر وتر دوم مثنی کنند؛ و مطلق حاد را مساوی خنصر زیر از بهر سهولت عمل.

و برین تقدیر بعد بالکلّ مرّتین در دساتین این آلت موجود باشد[104] و مطلق زیر مساوی وسطی فرس بم باشد و بایستی که حدّت او بودی[105]؛ و مطلق حاد مساوی وسطی [فرس] مثلث[106]؛ و مطلق وتر دوم از مثنی، از مطلق بم به یک طنینی اثقل است. و حینئذ اطلاق اسم زیر و بم و حاد برین اوتار بی موقع باشد.

و این آلت را |20آ، م| اصطخابات غیر معهود نیز تواند بود؛ چنانچه مطلق هر وتر را مساوی زاید مافوق آن یا مساوی مجنّب یا سبابه یا فرس یا زلزل یا بنصر کنند. و شاید که به نسبت ذی‌الخمس تسویه کنند به آنک مطلق هر وتر را مساوی نغمهٔ ثلثان وتر بالا کنند. و شاید که هر وتری را تسویهٔ دیگر کنند و برین مقادیر مواضع دساتین متغیر گردد و به جز حاذق ماهر در علم و عمل، استخراج ادوار ازین اصطخابات نکنند. و ماسه مثال از اصطخابات غیر معهود |15آ، ف| ایراد کنیم و بر تو که باقی از آن قیاس کنی:

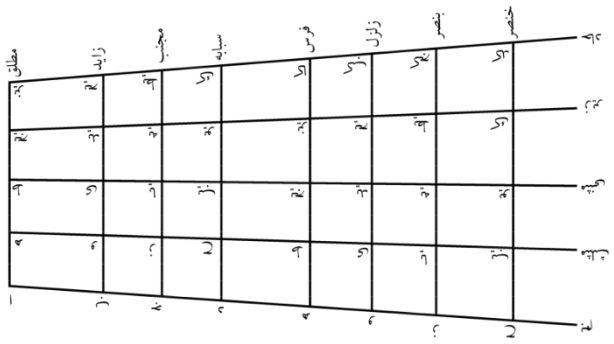
103 *از جمله نکات قابل توجه در باب اصطخاب اوتار عود است که دو وتر مزوّج مثنی ضعف یکدگر ساز می‌شدند. بر حسب کوک معمول، یکی از دو وتر مثنی نغمه یه کوک می‌شود و دیگری ضعف آن از طرف ثقیل که به یک طنینی از نغمه ا ـ مطلق بم ـ ثقیل‌تر است.*

104 *در هر دو نسخه: نباشد. گویا مولف در اینجا دچار خلطی شده و یا آنکه مراد خود را بدرستی بیان نکرده است و یا اینکه ما نظر او را نفهمیدم. مولف می‌گوید که مطلق وتر زیر برابر است با خنصر دومین وتر مثنی که به یک بعد طنینی اثقل است از مطلق بم (نغمه ا)، بنابر این نغمه مطلق زیر نغمه هـ خواهد بود و مطلق وتر حاد برابر با نغمه خنصر زیر یعنی نغمه یب. و بر همین اساس است که می‌گوید: «بعد بالکلّ مرّتین در دساتین این آلت موجود نباشد». مولف در ادامه می‌گوید که مطلق زیر باید که برابر با حدت وسطی بم یعنی نغمه هـ باشد و همچنین در مورد وتر حاد، که این موارد متناقض یکدیگرند و شاید گمان مولف از بی موقع دانستن اسامی اوتار بم و زیر و حاد از همین باشد.*

105 *وسطی فرس بم نغمه هـ است و ضعف آن نغمه کب*

106 *وسطی فرس مثلث نغمه یب است و ضعف آن نغمه کط*

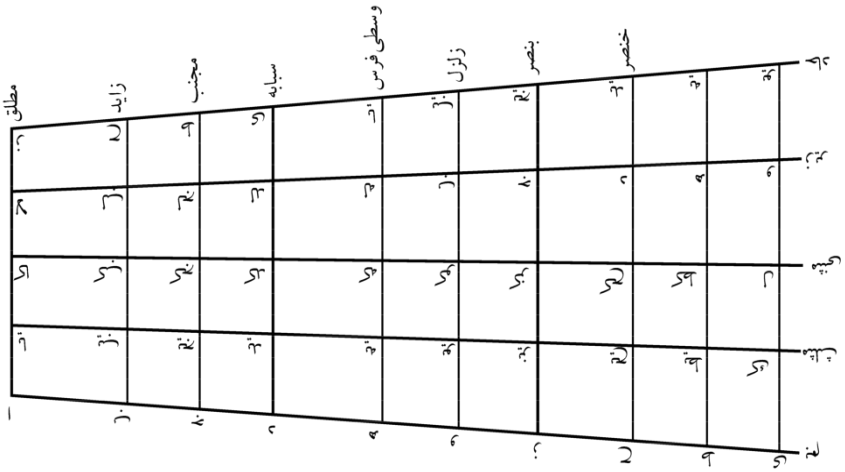
اول اصطخاب وسطی فرس:

و استخراج دور «راست» برین اصطخاب چنان بود که: مطلق بم بزنی؛ پس سبابهٔ آن؛ پس زاید مثلث؛ پس سبابهٔ مثلث؛ پس مجنّب مثنی؛ پس مطلق زیر؛ پس مجنّب آن؛ پس زاید حاد. و صورت اوتار و دساتین برین وضع باشد که مصوّر می‌گردد:

مثال دوم بر اصطخاب ذی‌الخمس:

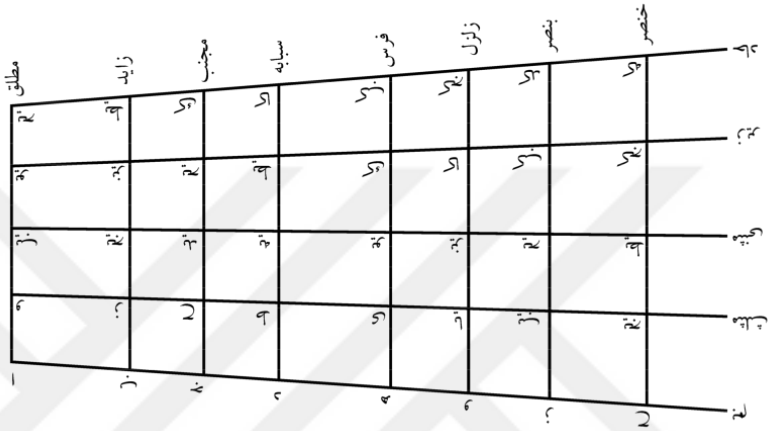
اگر هم دور «راست» استخراج کنی؛ مطلق بم بزنی، پس سبابه، پس زلزل، پس خنصر، پس مطلق مثلث، پس مجنّب، پس وسطی فرس، پس خنصر آن. برین صورت که مصوّر می‌شود[107]: |20ب، م|

[107] م: + «در صفحهٔ آینده»؛ در حاشیه هر دو نسخه شده است: «پس اگر خواهیم که همه اوتار مستعمل شود له را که در وسطی فرس زیر افتاده است ا تصور کنیم و زلزل را ب و همچنین تا مطلق حاد ز بود و زایدین ح پس دستان نهم که مقابل ی بود از بم یو باشد».

مثال سیم بر اصطخاب مجهول مختلف‌النظام[108]:

چنانچ مطلق مثلث، مساوی زلزل بم بود؛ و مطلق مثنی، مساوی بنصر مثلث؛ و مطلق زیر، مساوی وسطی مثنی؛ و مطلق حاد، مساوی مجنّب زیر؛ و دور «راست» استخراج کنی؛ مطلق بم باید زد، پس سبابهٔ او، پس مطلق مثلث، پس مجنّب او، پس زلزل او، پس زاید مثنی، پس سبابهٔ مثنی، پس مجنّب زیر یا مطلق حاد، برین صورت:

مورد دوم

در بیان کیفیت استخراج ادوار از طبقات عود

طبقات عبارت است |15ب، ف|[109]: [از استخراج دوایر در تمدیدات مختلفه، و مراد از تمدید تفاوت نغمات بُوَد در حدت و ثقل، چه اگر بعدی یا جمعی را از مطلق یک وتر استخراج کنی باز همان وتر را مقداری بکشی و همان بعد یا جمع ازو استخراج کنی، |21آ، م| کرهٔ ثانی نغمات مسموعه احدّ باشند از نغمات کرهٔ اولی، با وجود آنک نسبتْ تفاوت نکرده باشد؛ و این به واسطهٔ آن بُوَد که تمدیدش زیادت شده است.

و همچنین اگر جنس ذوالمدتین مثلاً از وتر بم استخراج کنی، و باز همین جنس را از وتر مثلث استخراج کنی، مرتبهٔ حدّتِ نوبتِ دوم زیادت از اول بُوَد، به سبب آنک تمدید مثلث، زیادت از تمدید بم است.

---

[108] *و نیز رجوع کنید به: (جامع الالحان 1366: 181 ـ 167) و (شرح ادوار 1370:) و (مقاصدالالحان: 111) و (دره التاج 1378: 142)*

[109] *این برگ صحافی دوباره در نسخهٔ ف ، هشتیمن برگ شده است.*

و تمدیدات بی نهایت تواند بود، اما بواسطهٔ آنک خواستند که به تغییر تمدیدات، دساتین معهوده از حال خود نگردد، عددِ تمدیدات بر نغمات هفده گانه نهادند که دساتین بر آن مشتمل است.

و چون پیش ازین گفتیم که هر ذوالاربع که در طرف اثقل ذوالکلّ واقع بُوَد، او را **طبقهٔ اول** خوانند، و ذوالاربع دوم را **طبقهٔ دوم**، پس طبقات عبارت از ذی‌الاربع‌ها باشد؛ و چون تفاوت تمدیدات بر تفاوت ابریشم‌های عود اعتبار کردند[110]، تفاوت هر تمدیدی به ذی‌الاربعی بود، پس آن را **طبقات** خواندند[111].

طبقهٔ اول **ا** و مطلق بم بود، و طبقهٔ دوم **ح** و مطلق مثلث، و طبقهٔ سیم **یه** و مطلق مثنی، و طبقهٔ چهارم اگر عود بر تسویهٔ اصل[112] بودی **کب** بودی و مطلق زیر، و بر تسویهٔ مستعمله مطلق زیر **هـ** باشد، طبقهٔ پنجم **یب** و مطلق حاد، طبقهٔ ششم در تسویهٔ اصل از ذوالکلّ مرتین تجاوز می‌نمود به یک بقیه، پس نظیر او را طبقهٔ ششم ساختند، و درین تسویه نغمهٔ **ب** ، و زاید بم بود؛ و برین ترتیب تا طبقات تمام شود.

و جماعتی را تصور آن است که تفاوت طبقات بعضی |21ب، م| به ذی‌الاربع است و بعضی به ذی‌الخمس و خطای ایشان از تقریر سابق ظاهر می‌شود[113]..

و صاحب ادوار جهت تمثیلِ دور «راست» در طبقات هفده‌گانه، جدولی لطیف وضع کرده است، و طبقات باقی ادوار حواله به ذهن محصّل کرده[114]، و مثالی جهت استخراج ادوار دوازده‌گانه از سایر طبقاتِ عود در دوازده جدول نهاده است؛ و ما همهٔ این جداول، درین موضع ایراد کنیم[115] برین مثال[116]:

---

110 *مراد از تفاوت ابریشمهای عود، نسب بین اوتار عود است.*

111 *این عبارات قرابت بسیار به آنچه که مراغی در جامع‌الالحان گفته است دارد. (1387: 129).*

112 *مراد از تسویه اصل، همان اصطخاب اوتار بر تناسب ذی‌الاربع است.*

113 *مولف منظور خود از «جماعتی» را بیان نکرده است که چه کسانی هستند؛ لیکن مراغی در جامع‌الالحان چنین تصور باطلی را به «اهل ماوراءالنهر» نسبت می‌دهد. (1387: 129)*

114 *رجوع کنید به کتاب الادوار فی الموسیقی (1380: 54)*

115 *این برگ در نسخهٔ «ف» به اشتباه در صحافی دوباره، هشتمین برگ شده است.*

116 *+ بر دیگر صفحه*

|22آ، م|، |22ب، م|، |23آ، م|، |23ب، م|، |24آ، م|، |24ب، م|، |25آ، م|

استخراج دور راست از طبقات هفده گانه																
ا	۱			۷		۶		۵			۴		۳		۲		
ب		۱			۷		۶		۵			۴		۳		۲	
ج			۱			۷		۶		۵			۴		۳		۲
د	۲			۱			۷		۶		۵			۴		۳	
هـ		۲			۱			۷		۶		۵			۴		۳
و	۳		۲			۱			۷		۶		۵			۴	
ز		۳		۲			۱			۷		۶		۵			۴
ح	۴		۳			۲		۱			۷		۶		۵		
ط		۴		۳		۲			۱			۷		۶		۵	
ی			۴		۳		۲			۱			۷		۶		۵
یا	۵			۴		۳		۲			۱			۷		۶	
یب		۵			۴		۳		۲			۱			۷		۶
یج	۶		۵			۴		۳		۲			۱			۷	
ید		۶		۵			۴		۳		۲			۱			۷
یه	۷		۶		۵			۴		۳		۲			۱		
یو		۷		۶		۵			۴		۳		۲			۱	
یز			۷		۶		۵			۴		۳		۲			۱

|16آ، ف|، |16ب، ف|، |17آ، ف|، |17ب، ف|، |18آ، ف|

ادوار طبقات عشاق

	مطلق بم	سبابه بم	بنصر بم	مطلق مثلث	سبابه مثلث	بنصر مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
طبقه اول	ا	د	ز	ح	یا	ید	یه	یح
طبقه دوم	ح	یا	ید	یه	یح	کا	کب	که
طبقه سوم	یه	یح	کا	کب	که	کح	کط	لب
طبقه چهارم	هـ	ح	یا	یب	یه	یح	یط	کب
طبقه پنجم	یب	یه	یح	یط	کب	که	کو	کط
طبقه ششم	ب	هـ	ح	ط	یب	یه	یو	یط
طبقه هفتم	ط	یب	یه	یو	یط	کب	کجـ	کو
طبقه هشتم	یو	یط	کب	کجـ	کو	کط	ل	لجـ
طبقه نهم	و	ط	یب	یجـ	یو	یط	ک	کجـ
طبقه دهم	یجـ	یو	یط	ک	کجـ	کو	کز	ل
طبقه یازدهم	جـ	و	ط	ی	یجـ	یو	یز	ک
طبقه دوازدهم	ی	یجـ	یو	یز	ک	کجـ	کد	کز
طبقه سیزدهم	یز	ک	کجـ	کد	کز	ل	لا	لد
طبقه چهاردهم	ز	ی	یجـ	ید	یز	ک	کا	کد
طبقه پانزدهم	ید	یز	ک	کا	کد	کز	کح	لا
طبقه شانزدهم	د	ز	ی	یا	ید	یز	یح	کا
طبقه هفدهم	یا	ید	یز	یح	کا	کد	که	کح

عشاق
دایره ۱۳
نوی
دایره ۲۶
بوسلیک
دایره ۹۹

ادوار طبقات نوی

	مطلق بم	سبابه بم	بنصر بم	مطلق مثلث	سبابه مثلث	بنصر مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
طبقه اول	ا	د	هـ	ح	یا	یب	یه	یح
طبقه دوم	ح	یا	یب	یه	یح	یط	کب	که
طبقه سوم	یه	یح	یط	کب	که	کو	کط	لب
طبقه چهارم	هـ	ح	ط	یب	یه	یو	یط	کب
طبقه پنجم	یب	یه	یو	یط	کب	کجـ	کو	کط
طبقه ششم	ب	هـ	و	ط	یب	یجـ	یو	یط
طبقه هفتم	ط	یب	یجـ	یو	یط	ک	کجـ	کو
طبقه هشتم	یو	یط	ک	کجـ	کو	کز	ل	لجـ
طبقه نهم	و	ط	ی	یجـ	یو	یز	ک	کجـ
طبقه دهم	یجـ	یو	یز	ک	کجـ	کد	کز	ل
طبقه یازدهم	جـ	و	ز	ی	یجـ	ید	یز	ک
طبقه دوازدهم	ی	یجـ	ید	یز	ک	کا	کد	کز
طبقه سیزدهم	یز	ک	کا	کد	کز	کح	لا	لد
طبقه چهاردهم	ز	ی	یا	ید	یز	یح	کا	کد
طبقه پانزدهم	ید	یز	یح	کا	کد	که	کح	لا
طبقه شانزدهم	د	ز	ح	یا	ید	یه	یح	کا
طبقه هفدهم	یا	ید	یه	یح	کا	کب	که	کح

ادوار طبقات راست

		مطلق بم	سبابه بم	زنزل بم	مطلق مثلث	سبابه مثلث	زنزل مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
راست	طبقه اول	ا	د	و	ح	یا	یجـ	یه	یح
محیر	طبقه دوم	ح	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	که
حسینی	طبقه سوم	یه	یح	ک	کب	که	کز	کط	لب
	طبقه چهارم	هـ	ح	ی	یب	یه	یز	یط	کب
	طبقه پنجم	یب	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کط
	طبقه ششم	ب	هـ	ز	ط	یب	ید	یو	یط
	طبقه هفتم	ط	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	کو
	طبقه هشتم	یو	یط	کا	کجـ	کو	کح	ل	لجـ
	طبقه نهم	و	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کجـ
دایره ۱۱۸	طبقه دهم	یجـ	یو	یح	ک	کجـ	که	کز	ل
	طبقه یازدهم	جـ	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	ک
	طبقه دوازدهم	ی	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	کز
	طبقه سیزدهم	یز	ک	کب	کد	کز	کط	لا	لد
	طبقه چهاردهم	ز	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کد
	طبقه پانزدهم	ید	یز	یط	کا	کد	کو	کح	لا
	طبقه شانزدهم	د	ز	ط	یا	ید	یو	یح	کا
دایره ۹۵	طبقه هفدهم	یا	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کح

ک

۹۹

۱۳

۲۶

ادوار طبقات عراق

	مطلق بم	مجنب بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	زلزل مثلث	مطلق مثنی	مجنب مثنی	سبابه مثنی
طبقه اول	ا	جـ	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	یح
طبقه دوم	ح	ی	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	که
طبقه سوم	یه	یز	ک	کب	کد	کز	کط	لا	لب
طبقه چهارم	هـ	ز	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کب
طبقه پنجم	یب	ید	یز	یط	کا	کد	کو	کح	کط
طبقه ششم	ب	د	ز	ط	یا	ید	یو	یح	یط
طبقه هفتم	ط	یا	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کو
طبقه هشتم	یو	یح	کا	کجـ	که	کح	ل	لب	لجـ
طبقه نهم	و	ح	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	کجـ
طبقه دهم	یجـ	یه	یح	ک	کب	که	کز	کط	ل
طبقه یازدهم	جـ	هـ	ح	ی	یب	یه	یز	یط	ک
طبقه دوازدهم	ی	یب	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کز
طبقه سیزدهم	یز	یط	کب	کد	کو	کط	لا	لجـ	لد
طبقه چهاردهم	ز	ط	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	کد
طبقه پانزدهم	ید	یو	یط	کا	کجـ	کو	کح	ل	لا
طبقه شانزدهم	د	و	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کا
طبقه هفدهم	یا	یجـ	یو	یح	ک	کجـ	که	کز	کح

عراق

ادوار طبقات اصفهان

	مطلق بم	مجنب بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	زلزل مثلث	مطلق مثنی	مجنب مثنی	سبابه مثنی
اصفهان	ا	د	و	ح	یا	یجـ	یه	یز	یح
دایره ۷۶	ح	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	کد	که
دایره ۵۵	یه	یح	ک	کب	که	کز	کط	لا	لب
	هـ	ح	ی	یب	یه	یز	یط	کا	کب
	یب	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کح	کط
	ب	هـ	ز	ط	یب	ید	یو	یح	یط
	ط	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	که	کو
	یو	یط	کا	کجـ	کو	کح	ل	لب	لجـ
	و	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کب	کجـ
گواشت	یجـ	یو	یح	ک	کجـ	که	کز	کط	ل
	جـ	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	یط	ک
	ی	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	کو	کز
	یز	ک	کب	کد	کز	کط	لا	لجـ	لد
	ز	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کجـ	کد
	ید	یز	یط	کا	کد	کو	کح	ل	لا
	د	ز	ط	یا	ید	یو	یح	ک	کا
دایره ۴۶ گردانیده	یا	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کز	کح

ادوار طبقات حسینی

	مطلق بم	مجنب بم	فرس بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	فرس مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
طبقه اول	ا	جـ	هـ	ح	ی	یب	یه	یح
طبقه دوم	ح	ی	یب	یه	یز	یط	کب	که
طبقه سوم	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کط	لب
طبقه چهارم	هـ	ز	ط	یب	ید	یو	یط	کب
طبقه پنجم	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	کو	کط
طبقه ششم	ب	د	و	ط	یا	یجـ	یو	یط
طبقه هفتم	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کجـ	کو
طبقه هشتم	یو	یح	ک	کجـ	که	کز	ل	لجـ
طبقه نهم	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	ک	کجـ
طبقه دهم	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	کز	ل
طبقه یازدهم	جـ	هـ	ز	ی	یب	ید	یز	ک
طبقه دوازدهم	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کد	کز
طبقه سیزدهم	یز	یط	کا	کد	کو	کح	لا	لد
طبقه چهاردهم	ز	ط	یا	ید	یو	یح	کا	کد
طبقه پانزدهم	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کح	لا
طبقه شانزدهم	د	و	ح	یا	یجـ	یه	یح	کا
طبقه هفدهم	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	که	کح

حسینی

دایره ۱۱۸

دایره ۹۵

راست

محیر

ادوار طبقات حجازی

		مطلق بم	مجنب بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	زلزل مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
حجازی	طبقه اول	ا	جـ	هـ	ح	ی	یجـ	یه	یح
	طبقه دوم	ح	ی	یب	یه	یز	ک	کب	که
	طبقه سوم	یه	یز	یط	کب	کد	کز	کط	لب
	طبقه چهارم	هـ	ز	ط	یب	ید	یز	یط	کب
	طبقه پنجم	یب	ید	یو	یط	کا	کد	کو	کط
	طبقه ششم	ب	د	و	ط	یا	ید	یو	یط
	طبقه هفتم	ط	یا	یجـ	یو	یح	کا	کجـ	کو
دایره ۴۸	طبقه هشتم	یو	یح	ک	کجـ	که	کح	ل	لجـ
نهفت	طبقه نهم	و	ح	ی	یج	یه	یح	ک	کجـ
حجازی دیگر	طبقه دهم	یجـ	یه	یز	ک	کب	که	کز	ل
	طبقه یازدهم	جـ	هـ	ز	ی	یب	یه	یز	ک
	طبقه دوازدهم	ی	یب	ید	یز	یط	کب	کد	کز
	طبقه سیزدهم	یز	یط	کا	کد	کو	کط	لا	لد
	طبقه چهاردهم	ز	ط	یا	ید	یو	یط	کا	کد
	طبقه پانزدهم	ید	یو	یح	کا	کجـ	کو	کح	لا
	طبقه شانزدهم	د	و	ح	یا	یجـ	یو	یح	کا
عزال	طبقه هفدهم	یا	یجـ	یه	یح	ک	کجـ	که	کح

ادوار طبقات راهوی

	مطلق بم	مجنب بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	فرس مثلث	مطلق مثنی	سبابه مثنی
طبقه اول	ا	جـ	و	ح	ی	یب	یه	یح
طبقه دوم	ح	ی	یجـ	یه	یز	یط	کب	که
طبقه سوم	یه	یز	ک	کب	کد	کو	کط	لب
طبقه چهارم	هـ	ز	ی	یب	ید	یو	یط	کب
طبقه پنجم	یب	ید	یز	یط	کا	کجـ	کو	کط
طبقه ششم	ب	د	ز	ط	یا	یجـ	یو	یط
طبقه هفتم	ط	یا	ید	یو	یح	ک	کجـ	کو
طبقه هشتم	یو	یح	کا	کجـ	که	کز	ل	لجـ
طبقه نهم	و	ح	یا	یجـ	یه	یز	ک	کجـ
طبقه دهم	یجـ	یه	یح	ک	کب	کد	کز	ل
طبقه یازدهم	جـ	هـ	ح	ی	یب	ید	یز	ک
طبقه دوازدهم	ی	یب	یه	یز	یط	کا	کد	کز
طبقه سیزدهم	یز	یط	کب	کد	کو	کح	لا	لد
طبقه چهاردهم	ز	ط	یب	ید	یو	یح	کا	کد
طبقه پانزدهم	ید	یو	یط	کا	کجـ	که	کح	لا
طبقه شانزدهم	د	و	ط	یا	یج	یه	یح	کا
طبقه هفدهم	یا	یجـ	یو	یح	ک	کب	که	کح

راهوی

دایره ۱۱۶

دایره ۶۰

ادوار طبقات زنگوله

		مطلق بم	مجنب بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	زلزل مثلث	مطلق مثنی	مجنب مثنی	سبابه مثنی
زنگوله	طبقه اول	ا	د	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	یح
	طبقه دوم	ح	یا	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	که
	طبقه سوم	یه	یح	ک	کب	کد	کز	کط	لا	لب
	طبقه چهارم	هـ	ح	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کب
	طبقه پنجم	یب	یه	یز	یط	کا	کد	کو	کح	کط
	طبقه ششم	ب	هـ	ز	ط	یا	ید	یو	یح	یط
دایره ۱۲۳	طبقه هفتم	ط	یب	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کو
	طبقه هشتم	یو	یط	کا	کجـ	که	کح	ل	لب	لجـ
حصار	طبقه نهم	و	ط	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	کجـ
زیرافکند	طبقه دهم	یجـ	یو	یح	ک	کب	که	کز	کط	ل
	طبقه یازدهم	جـ	و	ح	ی	یب	یه	یز	یط	ک
	طبقه دوازدهم	ی	یجـ	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کز
	طبقه سیزدهم	یز	ک	کب	کد	کو	کط	لا	لجـ	لد
	طبقه چهاردهم	ز	ی	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	کد
	طبقه پانزدهم	ید	یز	یط	کا	کجـ	کو	کح	ل	لا
	طبقه شانزدهم	د	ز	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کا
بزرگ	طبقه هفدهم	یا	ید	یو	یح	ک	کچ	که	کز	کح

ادوار طبقات زیرافکند

	مطلق بم	مجنب بم	فرس بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	فرس مثلث	زلزل مثنی	زاید مثنی	سبابه مثنی	
طبقه اول	ا	جـ	هـ	ح	ی	یب	یجـ	یو	یح	زیرافکند
طبقه دوم	ح	ی	یب	یه	یز	یط	ک	کجـ	که	
طبقه سوم	یه	یز	یط	کب	کد	کو	کز	ل	لب	
طبقه چهارم	هـ	ز	ط	یب	ید	یو	یز	ک	کب	
طبقه پنجم	یب	ید	یو	یط	کا	کجـ	کد	کز	کط	
طبقه ششم	ب	د	و	ط	یا	یجـ	ید	یز	یط	
طبقه هفتم	ط	یا	یجـ	یو	یح	ک	کا	کد	کو	
طبقه هشتم	یو	یح	ک	کجـ	که	کز	کح	لا	لجـ	بزرگ
طبقه نهم	و	ح	ی	یجـ	یه	یز	یح	کا	کجـ	زنگوله
طبقه دهم	یجـ	یه	یز	ک	کب	کد	که	کح	ل	
طبقه یازدهم	جـ	هـ	ز	ی	یب	ید	یه	یح	ک	
طبقه دوازدهم	ی	یب	ید	یز	یط	کا	کب	که	کز	
طبقه سیزدهم	یز	یط	کا	کد	کو	کح	کط	لب	لد	
طبقه چهاردهم	ز	ط	یا	ید	یو	یح	یط	کب	کد	
طبقه پانزدهم	ید	یو	یح	کا	کجـ	که	کو	کط	لا	دایره ۱۲۳
طبقه شانزدهم	د	و	ح	یا	یجـ	یه	یو	یط	کا	
طبقه هفدهم	یا	یجـ	یه	یح	ک	کب	کجـ	کو	کح	حصار

ادوار طبقات بزرگ

	مطلق بم	زاید بم	زلزل بم	مطلق مثلث	مجنب مثلث	سبابه مثلث	بنصر مثنی	زاید مثنی	سبابه مثنی
دایره ۷۰ بزرگ	ا	جـ	و	ح	ی	یا	ید	یو	یح
زنگوله طبقه دوم	ح	ی	یجـ	یه	یز	یح	کا	کجـ	که
طبقه سوم	یه	یز	ک	کب	کد	که	کح	ل	لب
طبقه چهارم	هـ	ز	ی	یب	ید	یه	یح	ک	کب
طبقه پنجم	یب	ید	یز	یط	کا	کب	که	کز	کط
طبقه ششم	ب	د	ز	ط	یا	یب	یه	یز	یط
طبقه هفتم	ط	یا	ید	یو	یح	یط	کب	کد	کو
دایره ۱۲۳ طبقه هشتم	یو	یح	کا	کجـ	که	کو	یب	لا	لجـ
طبقه نهم	و	ح	یا	یجـ	یه	یو	یط	کا	کجـ
حصار طبقه دهم	یجـ	یه	یح	ک	کب	کجـ	کو	کح	ل
زیرافکند طبقه یازدهم	جـ	هـ	ح	ی	یب	یجـ	یو	یح	ک
طبقه دوازدهم	ی	یب	یه	یز	یط	ک	کجـ	که	کز
طبقه سیزدهم	یز	یط	کب	کد	کو	کز	یجـ	لب	لد
طبقه چهاردهم	ز	ط	یب	ید	یو	یز	ک	کب	کد
طبقه پانزدهم	ید	یو	یط	کا	کج	کد	کز	کط	لا
طبقه شانزدهم	د	و	ط	یا	یجـ	ید	یز	یط	کا
طبقه هفدهم	یا	یجـ	یو	یح	ک	کا	کد	کو	کح

فنّ دوّم
در ایقاع
و آن دو «مقصد» است

مقصد اوّل
در اصول این فنّ

چون معلوم شد که نغمه آوازی است که زمانی ممتد شود، و هر نغمه را مبدائی بود که آن را **نقره** گویند و منتهایی که امتداد آن بُوَد، و هر دو نغمه را که متعاقب فرض کنی، میان مبدأِ هر دو زمانی واقع بود و این زمان باید که در سرعت به حدّی نباشد که محسوس نبود و الّا نغمتین معاً باشد و در بطوء نیز باید که به مقداری نرسد که نغمتین مؤتلف ننماید؛ پس البته باید که ازمنهٔ نغمات محدود بود. پس حدّ اعتدال باید که ازمنهٔ مابین نقرات از آن تجاوز نکند و آن به مقیاسی توان دانست که وضع خواهیم کرد.

فی‌الجمله هر جماعت از نقرات که ازمنهٔ آن محدود بود، شاید که مبادی نغمات شوند یا مقارن آن. باز این نقرات محدودةالازمنه شاید که هر جماعتی از آن را دوری باشد که چون تمام شود دیگر باره اعادت کند و شاید که بی نظام بود و به هیچ دور آن اعادت نرود، امّا هر زمانی فی نفسه محدود بود.

قسم اوّل را **ایقاع** خوانند که جماعتی نقرات |19ب، ف| محدودةالازمنة منظومةالادوار بود و باید که دورهای آن بر ترتیبی بود که میزان طبع سلیم ادراک تساوی ازمنه و ادوار آن تواند کرد بر مثال اوزان شعر که هر جماعتی از حروف متحرّکه و ساکنه را ترتیبی خاص داده‌اند که طبع سلیم بی تأمّل و تقطیع، ادراک وزن آن می‌تواند کرد و این طبع همهٔ افراد انسان را نبود؛ بل‌که مردم به حسب ادراک وزن شعر و ایقاع دوصنف‌اند: مستعدّ و غیر مستعدّ.

امّا غیر مستعدّ آن بود که فرق میان موزون و غیر موزن نتواند کرد و این جماعت را |25ب، م| هیچ وجه تحصیل این معنی صورت نبندد.

فامّا مستعدّ آن بود که فرق میان موزون و غیر آن تواند کرد و این دو فرقت اند:

اوّل آنک ایشان را با وجود استعداد در زمان خلوّ ذهن که سنّ طفولیت است استماع اشعار و اغانی بسیار اتّفاق افتاده باشد و صور ادوار آن در اذهان ایشان متنقّش گشته و استعدادشان از قوّت به فعل آمده و این جماعت هر شعر که خوانند و هر لحن که گویند البته موزون بود و قادر باشند بر حفظ ادوار

ضروب اصل هر دوری از ادوار ایقاع و ایشان را بدین سبب **صاحب اصول** گویند که ضرب اصل نگاه توانند داشت.

فرقهٔ دوم کسانی باشند که استعداد در ایشان بالقّوه مانده باشد و بالفعل نشده و درحال خلوّ ذهن نقوش اوزان مختلفه در متخیلهٔ ایشان مرتسم نشده، این جماعت شاید که به کد[117] و ریاضت استعداد اصلی را از قوّت به فعل آرند.

و امّا صنف اوّل را[118] این معنی محال بود و سعی ایشان بی‌حاصل.

و بدانک ادراک وزن ایقاع، ادقّ است از ادراک وزن شعر؛ چه تعداد حروف و تمیز میان متحرّک و ساکن چندان صعوبت ندارد که تقدیر زمان ایقاع به مجرّد ذهن، پس بسیار باشند که ایشان را طبع شعر بود و طبع ایقاع نه. امّا عکس این نادر واقع شود و ما مشاهده کردیم یکی از مشاهیر ارباب عملی موسیقی را که در تصنیف الحان و تألیف آن وحید العصر بود و قطعاً طبع شعر نداشت، چنانک بسیار اشعار در تصانیف مکسور ساخته است.

فی‌الجمله مقادیر ازمنه را میزانی بباید که در تعلیم بدان تعبیر کنند، همچون عروض که میزان شعر است؛ |26آ، م| پس تأمّل کردند در ازمنهٔ مابین نغمات، و اسرع آن ازمنه را مکیال[119] ساختند همچون مَن و مثقال و پیمانه و غیره، و این مکیال را **زمان اوّل** نام نهادند و مقدار او را مساوی زمان تلفّظ به حرفی متحرّک بود. و تصوّر آن چنان توان کرد که در دو حرف متحرّک نقره‌ای به دست یا به هر چه باشد |20آ، ف| بر موضعی بنمایی هر چند تلفّظ بدین دو متحرّک میسّر نشود الّا به دو نقره زبان بر کام و ضعف این زمان را **زمان ثانی** خوانند و آن مقدار تلفّظ بود به دو حرف متحرّک و اگر حرف ثانی ساکن فرض کنیم باید که امتداد زمان هر دو مساوی زمان دو حرف[120] متحرّک باشد چون : «تَنَ تَنَ» یا «تَنْ تَنْ» که مابین ابتدای تلفّظ به تاء اوّل و ابتدای تلفّظ به تاء ثانی، زمان ثانی باشد و دو حرف که یکی متحرّک و یکی ساکن باشد آن را **سبب خفیف** گویند [و آن دگر را سبب ثقیل]. و ثلاثه امثال زمان اول را که مثل و نصف زمان ثانی بود **زمان ثالث** گویند و آن مقدار تلفّظ بود به سه حرف که آن را **وتد** خوانند چون: «تَنَنْ» و اینجا نیز همان رعایت امتداد باید کرد تا نسبت محفوظ بود و اضعاف زمان اول را **زمان رابع** گویند و آن مقدار تلفّظ بود به چهار حرف که آن را **فاصله صغری** خوانند چون: «تَنَنَنْ» و این مثل و ثلث زمان ثالث بود و ضعف زمان ثانی و جهت تخفیف، زمان اول را زمان ا رمز نهادند و ثانی را زمان

---

[117] *درم: (یکد)، به معنای کاوش و تلاش و جستجو است:*
کار یزدان را نمی‌بینند عام می‌نیاسایند از کد صبح و شام (مولانا)

[118] *در حاشیه نوشته شده است و صحت آن را با «صح» نشان داده.*

[119] *پیمانه (لا تنقصوا المکیال و المیزان...) (سوره هود: آیه 84)*

[120] *در حاشیه نوشته شده است و صحت آن را با «صح» نشان داده.*

ب و ثالث را زمان **جـــ** و رابع را زمان **د** و میان دو نغمه زیادت از زمان **د** کم واقع شود. پس آن ازمنه محدوده باشند که در میان نغمات واقع شوند.

و امّا ادوار[121] از ترکیب جماعتی ازین ازمنه حاصـــل شـــود و ترکیب به انواع |26ب، م| نامتناهی ممکن است.

امّا مجملاً ایقاعات دو قسم است: »مفصّل» و «موّصل».

موّصل ایقاعی بود که ازمنهٔ مابین نقرات آن متساوی بود، یعنی یا همهٔ ازمنه **ا** بود یا **ب** یا **جـــ** یا **د** و آن را **هزج**[122] گویند.

پس اگر ازمنه **ا** بود چون: «تَنَ تَنَ تَنَ تَنَ» آن را **سریع الهزج** گویند.

و اگر از منه **ب** بود چون: «تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ» آن را **خفیف‌الهزج** گویند.

و اگر ازمنه **جـ** بود چون: «تَنَنْ تَنَنْ تَنَنْ تَنَنْ» آن را **خفیف ثقیل‌الهزج** خوانند.

و اگر ازمنه **د** بود چون: «تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ» آن را **ثقیل‌الهزج** خوانند.

و باید که نقرات درین امثله که آوردیم به تاء اسباب و اوتاد و فواصل مقترن گردانند نه به نون هاشان، الّا در ســـریع هزج که نقره به تاء و نون مقترن باید کرد. و چون ادراک ادوار این نوع ایقاع نمی‌توان کرد به واسطهٔ تساوی ازمنه، آن را کم استعمال کنند.

و امّا **مفصّل** آن بود که ازمنهٔ آن متفاصل بود و آن سه قسم است: «ثنایی» و «ثلاثی» و «رباعی».

امّا **ثنایی** ایقاعی بود مشتمل بر دو نقره که مابین ایشان یکی ازین ازمنهٔ اربعه بود و میان نقرهٔ ثانی و نقرهٔ اول از دور دیگر چون |20ب، ف| اعادت کند زمانی اطول از زمان گذشـــته[123]؛ چون: «تَنْ تَنَنْ». و این قسم نیز چهار نوع تواند بود[124] و کم مستعمل شود مگر در رقص‌ها و لعب‌ها .

و امّا **ثلاثی** آن بود که او را سه نقره بود و آن بر دو نوع است : «متساوی» و «متفاضل».

---

[121] *در حاشیه نوشته شده است و صحت آن را با «صح» نشان داده.*

[122] *م: در حاشیه (هزج آواز با ترنم بود)*

[123] *بدین معنا که زمان دوم از این دور، اطول از زمان اول باشد.*

[124] *با احتساب اینکه ازمنه ثانی در این دور دو زمانه باید اطول از زمان اول باشد، تراکیب بدین صورت خواهد بود: ب جـ/ ب د/ جـ د. ترکیب زمان ا با دیگر ازمنه را بدلیل تشکیل یکی از ازمنه نباید در نظر گرفت: (ا+ب+ تنن؛ ا+جـ: تننن؛ ا+د+ تننن) بنابر این سه نوع خواهد بود. اوبهی در مقدمه الاصول علاوه بر تمامی تراکیب زمانی، منعکس آن را نیز در نظر گرفته و اصناف آن را دوازده صنف گفته است. (مقدمه الاصول 1388)*

متساوی آن بود که دو زمانِ مابین نقراتش، از یک جنس بود و زمان ثالث که میان نقرهٔ سیم و اول دور دوم افتد زیادت از هریک از این‌ها، چون: «تَنَنْ تَنَنْ تَنَنَنْ» و این نیز چهار صنف بود بر قیاس هزج.

و امّا متفاضل ثلاثی آن بود |27آ، م| که هر یک از زمانهای سه گانهٔ او متفاوت باشند و آن دو قسم بُوَد: «متصل» و «منفصل».

متصل آن است که دو زمان اصغر او متوالی باشند. و منفصل آنک زمان اعظم او در میان اصغرین افتد. متصل چون: «تَنْ تَنَنْ تَنَنَنْ» و و منفصل چون: «تَنْ تَنَنَنْ تَنَنْ» و هریک ازین سه قسم تواند بود[125].

و **رباعی** آن بود که او را چهار نقره باشد و آن نیز «متساوی» و «متفاضل» باشد.

متساوی آنک زمان او از یک جنس بود یا دو.

و متفاضل آنک هر زمانی از جنسی بود و آن «متّصل» و «منفصل» باشد.

و منفصلات متوالی و غیر متوالی هر یک انواع بود و جون تامل رود همه اقسام آن تشخیص توان کرد.

این است کلیات ایقاع و متمکن در آن قادر بود بر وضع ضروب مختلف و اختراع ایقاعات از تلقاء نفس خود.

مقصد دوم

در ایقاعات جزوی

بدانک جملهٔ ضروب ایقاع مشهوره که بر آن تصانیف سازند سه نوع است: «ثقال» و «رمال» و «فاختی».

و منشاء جمله، از زمان سریع هزج گیرند جهت تسهیل.

امّا **ثقال** دور آن بر شانزده زمان می‌گردد از زمانهای سریع هزج که زمان **ا** است. پس هشت سبب ثقیل بود و چون سریع هزج از موصلات است، استعمال او به تفصیل بعضی اجرا کنند یعنی بعضی ازمنهٔ او را یا دو دو، یکی سازند از ازمنهٔ **ب** یا سه سه، یکی سازند از ازمنه **جـــ** یا چهار چهار، یکی سازند از ازمنهٔ **د**. و ثقال سه ضرب است: «ثقیل اول» و «ثقیل ثانی» و «خفیف ثقیل».

---

[125] اوبهی این قسم از ایقاعات را بر شصت صنف معرفی می‌کند و می‌گوید: «و ثلاثی: آن بود که مولف بود از سه جنس، و اصناف وی شصت عدد باشد؛ زیرا که یا ‘‘متّصل’’ است یا ‘‘منفصل’’؛ و ‘‘متّصل’’ یا ‘‘متساوی’’ یا ‘‘متفاضل’’؛ و ‘‘متساوی’’ یا ‘‘اصغر’’ یا ‘‘اکبر’’ و هریک ‘‘مستوی’’ یا ‘‘منعکس’’ و هریک چهار صنف». (مقدمه الاصول 1388)

ثقیل اول مرکب بود از دو وتد و فاصله‌ای، پس سبب خفیف و فاصله‌ای، چون: «تَنَنْ تَنَنْ تَنَنَنْ تَنْ تَنَنَنْ» |27ب، م| بر وزن (مفاعلن فعلن مفتعلن)[126]. پس به «تاء» هریک از اوتاد و فواصـــل و ســـبب، نقره‌ای مقرون می‌گردانند و باقی را زمان می‌سازند و شاید که به «نون»های متحرک این الفاظ هم نقرات مقرون گردانند. پس حروف این دایره سه نوع بود:

«تاء» آت و آن را **اعمدهٔ حرکات** گویند. «نونات» ساکنه و آن را **اعمدهٔ سکنات** خوانند و هریک پنج‌اند و «نونات» متحرکه و آن را **مدرجات** خوانند که اگر خواهند، نقرات بدان مقرون کنند. و آن در آلات ذوات‌النغم بود و اگر خواهند ادراج کنند و آن در آلات ذوات‌النقرات باشـد چون دف و کف و غیره. و بعضی این دایره را به دو ضرب زنند و آن را **ضرب اصل** گویند و آن نقرهٔ سیم است از فاصلهٔ اولی و

نقرهٔ اول از فاصـلهٔ دوم یعنی لامِ (فعلن) و تاءِ (مفتعلن)، و باقی را زمان |21آ، ف| ســازند. پس میان دو نقرهٔ نزدیک درین ضـــرب، زمان **د** بود و میان دو نقرهٔ دور دوازده زمان از ازمنهٔ **ا** و صـــورت دایرهٔ این ضرب برین مثال بُود که وضع می‌کنیم:

بر اعمدهٔ حرکات **ک** نشان می‌نهیم و بر مدرجات **ج** و اعمدهٔ سکنات را بی علامت می‌گذاریم.

و **ثقیل ثانی** مرکب بود از دو **جـــ** و یک **ب** باز دو **جـــ** و یک **ب** چون: «تَنَنْ تَنَنْ تَنْ تَنَنْ تَنَنْ تَنْ» بر وزن (مفاعلن فع مفاعلن فع). و اگر این را دو دور اعتبار کنیم |28آ، م| اولی بود تا ثقیل ثانی هشـــت زمان باشـد و نصـف ثقیل اول و حینئذ او را **مخمس** خوانند؛ چه متحرکات آن پنج اسـت: سـه اعمده و دو مدرج.

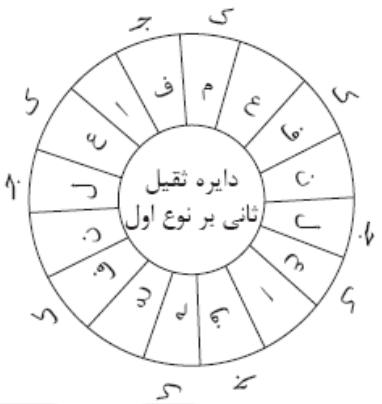
و امّا ضـــرب اصـــل ثقیل ثانی به اعتبار شـــانزده زمان «تاء» وتد اول اســـت و «نون» وتد رابع یعنی میمِ (متفاعلن) و عینِ (فعولن) همچون ضرب اصل ثقیل اول که مابین نغمتین متقاربین زمان **د** است.

---

[126] *بنابر قول اوبهی، به این ایقاع ورشان می‌گویند و نزد عرب ثقیل اول. (مقدمه الاصول: برگ 74)*

و اما **خفیف ثقیل** مرکب بود از چهار ســبب خفیف و چهار ثقیل چون: «تَنْ تَنَ تَنْ تَنَ تَنْ تَنَ تَنْ تَنَ» بر وزن (مفتعلن متفاعلتن فع) و اگر این را چهار دور گوییم که هریک چهار زمان بود بر وزن (فاعل) شـاید و نصـف ثقیل ثانی بود و ربع ثقیل اول. و ضـرب اصـل این دایره به اعتبار شـانزده زمان نقرهٔ اول بود از سبب اول و نقرهٔ اول از سبب سابع[127] چون ضـرب اصـل ثقیلین و صـورت دایرهٔ ثقیل ثانی [و خفیف ثقیل] بر مقادیر مذکوره برین مثال بود:

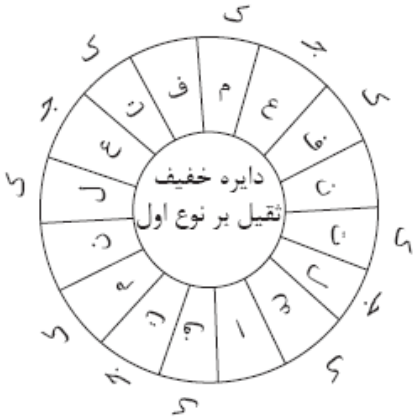

|28ب، م|

و هرگاه که هر سـه دایرهٔ ثقال را شـانزده زمان دهیم، فرق آن بود که در ثقیل اول زمان **د** باشـد [و زمان **جـ** و **ب**][128] و زمان **ا** نه و در ثقیل ثانی **ا** مفقود بود و **جـ** موجود و در خفیف ثقیل **د** و **جـ** مفقود بود و **ا** [و **ب**] [129] موجود و اگر زمانهای این دوایر متفاوت نهیم، ثقیل اول ضـــعف ثقیل ثانی بود |21ب، ف| و خفیف ثقیل، نصف ثقیل ثانی.

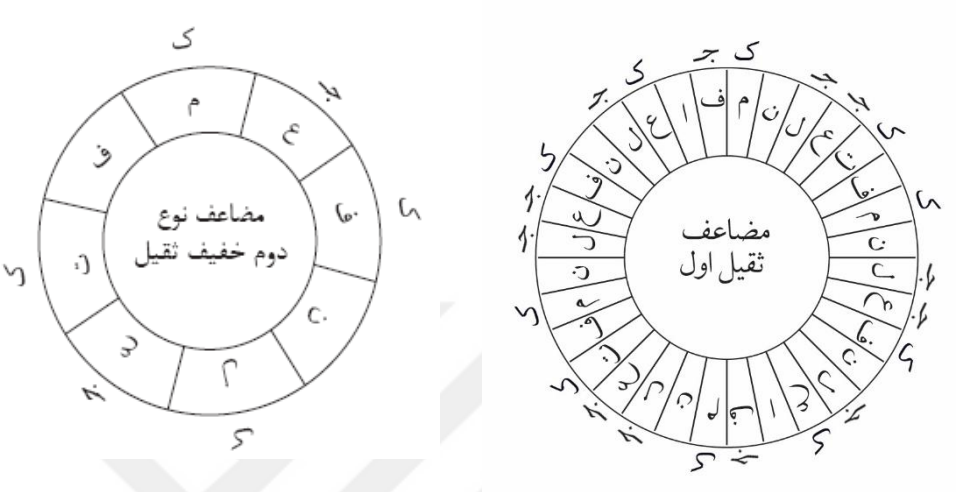

[127] *منظور چهارمین سبب است که در دور، هفتمین زمان محسوب می‌شود.*

[128] *م: بین سطور نوشته شده، در ف نیست*

[129] *م: بین سطور نوشته شده، در ف نیست*

و بعضـی ثقیل اول را سـی و دو زمان دهند که ضـعف دایرهٔ او باشـد و ثقیل ثانی را شـانزده به قرار و خفیف ثقیل را هشت که ضعف دایرهٔ اصغر او باشد و صورت ثقیل اول و خفیف بدین اعتبار برین مثال بود:

و بعضی گویند ثقیل ثانی آن است که زمان ا درو موجودست، و خفیف آنک زمان جـ دروست؛ چرا که اگر صـوتی در خفیف ثقیل گویند و دو کس ایقاع آن نگه دارند یکی به وزن خفیف و یکی به وزن ثقیل ثانی و هریک محافظت عادت خود کنند در ازمنهٔ مابین نقرات دور ثقیل ثانی زودتر تمام شـود از دور خفیف به واسطهٔ آنک متحرکات ثقیل ثانی ده است و متحرکات خفیف دوازده |29آ، م|.

و گفتیم که مقدار زمان تلفظ به حرف متحرک، زیادت از زمان تلفظ به حرف سـاکن اسـت. پس چون موقع خفیف به عادت متحرکات نقرات زنند و موقع ثقیل به عادت سـاکنات در اول دور دوم مخالف افتد مگر رعایت امتداد [زمان] [130] که در [مقصد] [131] اول قید کرده‌ایم به جای آورده باشند.

پس معلوم شـد که زمان خفیف زیادت از زمان ثقیل ثانی اسـت و اسـم ثقیل بدو مناسـب‌تر و این قول مرضـی نیسـت؛ چه برین تقدیر، ثقیل اول نیز اخف از خفیف بود؛ چه اعمدهٔ سـکنات او پنج اسـت و اعمدهٔ سـنکنات خفیف چهار. پس او را ثقیل اول نبایستی گفت، لیکن اعتماد بر اعتدال امتداد است به حدی که زمان سبب خفیف و سبب ثقیل مساوی باشند و در عجم، مخمس و خفیف مستعمل است به خلاف دیگر دوایر.

و امّا رمال نیز سه قسم است: رمل، و مضاعف او، وخفیف او.

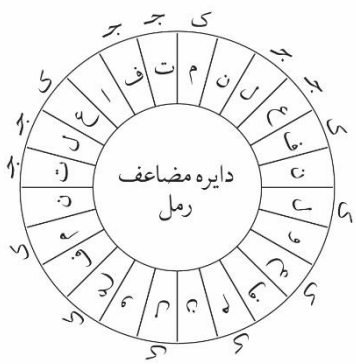

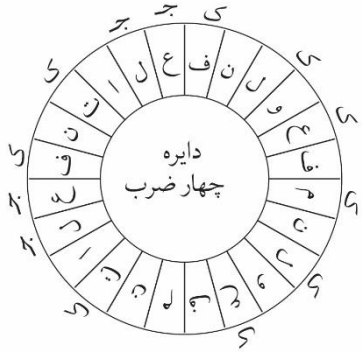
130 *م: بین سطور نوشته شده، در ف نیست*

131 *م: بین سطور نوشته شده، در ف نیست*

و امّا **مضاعف رمل** دورش بر بیست و چهار زمان می‌گردد از ازمنهٔ اول که مثل و نصف زمان ثقل اول باشد و ترکیبش از دو فاصله بود و شش سبب خفیف و فاصله‌ای چون: «تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنَنَنْ» بر وزن (متفاعلتن مفعولن مفعولن فعلن). پس اعمدهٔ حرکاتش نه بود و |22آ، ف| همچنین اعمده سکنات نه و مدرجات شش و ضرب اصلش «تاءِ» فاصلهٔ اولی و «تاء» سبب سادس بود، پس میان متقاربتین شش زمان بود که مثل و نصف متقاربتین ثقیل اول باشد[132] و این ضرب را در عجم، **ثقیل** خوانند و به غایت متداول است و اقوال مصنف ایشان برین وزن بود[133].

و بعضی از متاخران ضرب اصل این دایره چهار نهاده‌اند و آن تاءِ سبب اول است |29ب، م| و تاءِ سبب ثالث و تاءِ سبب رابع و تاءِ فاصلهٔ ثالث. پس میان متقاربتین زمان **ب** بود و اقرب متوسطتین **د** و ابعد شش زمان از ازمنهٔ **ا** و متباعدتین دوازده و این را **چهار ضرب** نام کرده‌اند[134] و اکثر «بسایط» و «عمل»های عجم برین وزن است و صورت هر دو دایره برین مثال است:

و **رمل** بر دوازده زمان می‌گردد که نصف مضاعف بود و ترکیبش از چهار سبب و فاصله‌ای باشد چون: «تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنَنْ» بر وزن (مفعولن مفتعلن) و شاید که دو سبب دیگر را هم فاصله‌ای سازند چون: «تَنْ تَنْ تَنَنْ تَنَنْ» بر وزن (مفعول مفاعلتن) و ضرب اصل این دایره «تاءِ» سبب اول است و تاءِ فاصلهٔ آخر[135]. پس زمان متقاربین **د** بود[136] و صورت هر دو ضرب رمل برین مثال است:
|30آ، م|

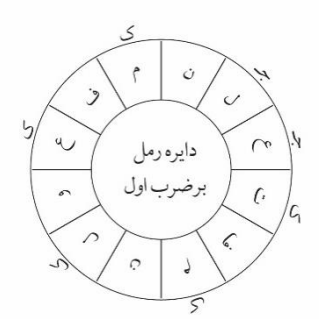
[132] *آخرین زمان در ثقیل اول، زمان د (تننن) است که بر «تاء» آن نقره‌ای مقترن می‌گردد و تا نقرهٔ بعد در دور بعد که زمان جـ (تنن) است، زمانی برابر با زمان د موجود است.*

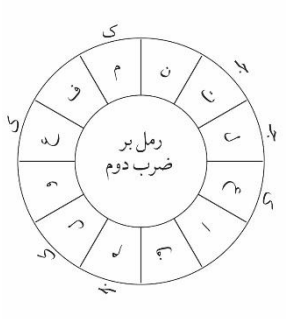
[133] *بنابر قول اوبهی، این ایقاع را در عرف شادیانه خوانند (مقدمه الاصول، برگ 77)*

[134] *«اند» را در حاشیه نوشته و با «صحـ» مشخص کرده است*

[135] *اوبهی این دور را دویک می‌نامد. (مقدمه الاصول: برگ 76)*

[136] *یعنی زمان «تاء» فاصله آخر تا «تاء» سبب اول دور بعدی.*

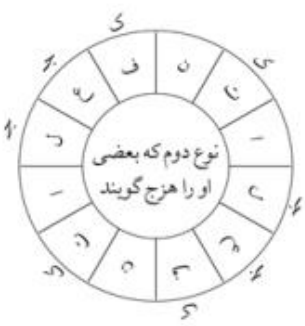

[و دور **خفیف رمل** بر شـش زمان می‌گردد مرکب از یک **ب** و یک **د** چون: «تَنْ تَنَنَنْ» بر وزن «مفتعلن» یا عکس این چون: «تَنَنَنْ تَنْ» بر وزن (فعلاتن)[137] و شـــاید که دو دور را[138] ازین یک دور خوانیم تا منتصفی داشته باشد و حینئذ زمان او مساوی رمل بود و ضرب اصل این دایره تاءِ سبب |22ب، ف| اول و فاصـلهٔ دوم اسـت و میان متقاربتین زمان **د** همچون رمل و بعضـی نوع دوم را **هزج** گویند. و بعضـی گویند هزج مرکب است از یک **د** و دو **جـ** و یک **ب** چون[139]: «تَنَنَنْ تَنَنْ تَنَنْ تَنْ» بروزن (متفاعلن فعولن) و ضـرب اصـلش تاءِ فاصـله بود و تاءِ سـبب و زمان متقاربتین **ب** باشـد و صـورت خفیف و رمل و هزج برین مثال است:

[137] *اوبهی دوبار فعلاتن را به قول اهل عراق «هزج چنبر» و اهل خراسان «ره سماع» می‌گوید. (مقدمه‌الاصول: برگ 75)*

[138] *در حاشیه نوشته و با «صحـ» مشخص کرده است*

[139] *در حاشیه نوشته و با «صحـ» مشخص کرده است*

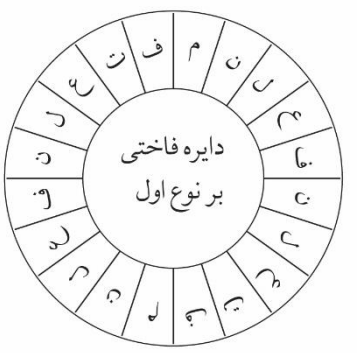

و امّا **فاختی** دو قسم است:

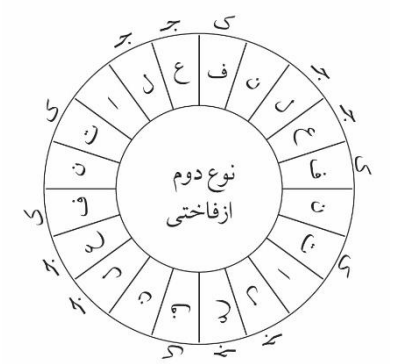
اول[140]: آنک بر بیست زمان می‌گردد؛ مرکب از چهار فاصله و دو سبب و شاید که یک سبب را بر فواصـــل مقدم دارند و یکی در میان ایشـــان چون: «تَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ» بر وزن (مفتعلن فعلن مفتعلن فعلن).

و شـاید که نیز سـببی در میان دو فاصـله نهند چون[141]: «تَنَنَنْ تَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنْ تَنَنَنْ» بر وزن (فعلاتن فعلن فعلاتن فعلن) و این ضرب خاص است به عجم و تصانیف درو به غایت اندک باشد و ضرب اصل ندارد و صورتش برین مثال بود:

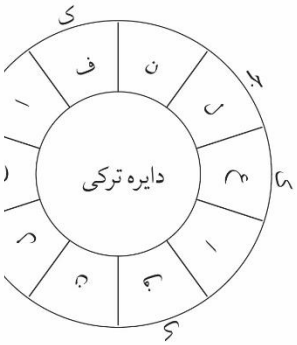
[140] *همان فاختی کبیر است. (جامع الالحان 1387: 244) و (مقدمه الاصول: برگ 166) و (بنایی 1368: 119)*

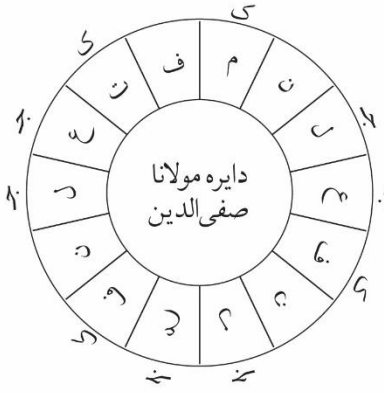
[141] *در حاشیه نوشته و با «صحـ» مشخص کرده است*

قســـم دوم: بر ده زمان می‌گردد و آن را **ترکی** گویند[142] و در *ادوار* آن را **خفیف رمل** خوانده اســـت و چندان مناســـبتی به رمل ندارد[143] و ترکیب او از دو **ب** و دو **جـــــ** بود چون: «تَنْ تَنَنْ تَنْ تَنَنْ» بر وزن «فاعلن فاعلن» و صورتش برین مثال بود:

و اســتاد صــفی‌الدین دایره‌ای وضــع کرده اســت که بر چهارده زمان می‌گردد و بر آن چند تصنیف ساخته و ترکیب آن از یک سبب و سه فاصله است چون: «تَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ تَنَنَنْ» بروزن (مفتعلن فعلن فعلن) برین مثال در دیگر صفحه [23آ، ف|][144]

---

[142] *اوبهی در مقدمه الاصول عکس آن را فاختی صغیر می‌گوید (برگ 155) «و بعضی مردم چنبر خوانند». (برگ 169)*

[143] *رجوع کنید به: ترجمه فارسی کتاب الادوار فی الموسیقی (1380: 78.79). رمل دوری با دوازده نقره ذکر شده است که مضاف آن 24 و خفیف آن 6 نقره دارد و نظر مولف مبنی بر اینکه این دور مناسبتی با خفیف رمل ندارد صحیح به نظر می‌رسد. لازم به ذکر است که مولف بر ادوار نظر داشته و ارموی در آنجا خفیف رمل را ده نقره ذکر کرده است؛ حال آنکه در شرفیه آن را دو بار مفتعلن (تن تنن تن تنن) گفته است. (1385: 194)*

[144] *این برگ در نسخه م کتابت نشده است.*

این است تمام ایقاعات جزوی که در مصنفات مستعمل است. و ضروب خفیف‌تر از اینها بسیار متداول اســـت که در رقص‌ها و انواع لهو به کار دارند و مجمل آن از کلیات که ذکر کردیم معلوم می‌شود.

خاتمه

در بیان کیفیت مباشرت عمل و آن دو «مقصد» است

مقصد اوّل

در کلّیات احول عمل و آن دو «مورد» است

مورد اول

در کیفیت انتقالات

بدانک هر لحنی که سازند، درو جمعی از جموع تامّه یا ناقصه مستعمل بود؛ و بر تقدیر، این عدد و نغمات جمع از نه زیادت نباشـــد و از چهار کم نبود، و معلوم اســـت که هیچ لحن بدین مقدار نغمات تمام نشود. پس بالضّروره در هر لحنی چند نغمهٔ دیگر باید افزود.

امّا نغمات اصل را **مبانی لحن** خوانند، و زواید دو نوع بود:

اول: آنک هم از مبانی باشـد به آنک یک نغمه را تکرار کنند بر توالی؛ یا بعد از آنک به نغمهٔ دیگر انتقال کرده باشند، [نغمه] گذشته را مکرّر کنند.

دوم: آنک زواید، غیر از مبانی باشد و آن دو قسم بود:

اول: آنک انتقال از نغمه‌ای که از مبانی بود به نظیر او کنند؛ یا به نغمه‌ای که به نســـبت او ذوالخمس یا ذوالاربع باشد.

دوم: آنک انتقال به نغمه‌ای بود بر غیر این نسـبت؛ و حینئذ باید که نسـبت او با نغمهٔ منتقل عنه، نسـبتی ملایم بود.

پس گوییم:

انتقالات دو قسم است: «مستقیم» و «راجع».

انتقال **مستقیم** آن بود که بر مبانی جنسِ مستعمل اقتصار کنند و به هیچ نغمهٔ گذشته |30ب، م| معاودت ننمایند؛ و آن یا به توالی بود و آن را **متصل** خوانند یا به غیر توالی و آن را **طافر** خوانند، و همهٔ اقسام، قلیل‌الاستعمال بود الّا که هر نغمهٔ او را چند بار مکرّر کنند.

و انتقال **راجع** آن بود که به طریقی که آمده باشد، خواه از حدّت به ثقل که آن را **صاعد** خوانند و خواه از ثقل به حدّت که آن را **هابط** گویند مراجعت نمایند به یکی از نغمات گذشته و آن دو نوع بود : «منعطف» و «منعرج».

منعطف آن بود که رجوع تا[145] مبداء کند.

و **منعرج** با غیر مبداء، و در هر دو قسم یا یک بار رجوع کنند و آن را **راجع فرد** خوانند. یا زیادت و آن را **راجع متواتر** خوانند.

و متواتر اگر هر بار به یک مبداء معین روند **مستدیر** خوانند و اگر نه **مضلع** و هریک ازین اقسام یا رجوع بعد از یک نغمه بود یا زیادت و آنچه زیادت بود یا در هر رجعت نغمات **مساوی** بود یا **مختلف**.

و شیخ ابونصر جدولی وضع کرده است مشتمل بر جملهٔ انواع انتقالات بسیط و ما آن را به عینه درین موضع ایراد کنیم[146]:

|23ب، ف|، |31آ، م|، |31ب، م|

[145] م: (با)

[146] ارموی نیز در شرفیه جدولی به نقل از فارابی آورده است (1383: 170)، و همچنین مراغی در جامع‌الالحان (1387: 215)

انواع انتقالات جزوی در مبانی دور راست							
	مستقیم متتالی و آن را متصل گویند						
صاعد				هابط			
یح یه یجـ یا ح و د ا				ا د وح یا یجـ یه یح			
	مستقیم غیر متتالی و آن را طافر گویند						
به اخلال یک نغمه		به اخلال دو دو		به اخلال سه سه		به اخلال چهارچهار	
صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط
یح یجـ ح د	ا و یا یه	یح یا د	ا ح یه	یح ح	ا یا	یح و	ا یجـ

راجع																مستدیر					
منعطف																					
مقتصر																					
عود به مبدأ بی توسط نغمات گذشته																منعرج					
بعد از هر نغمه		بعد از دو دو		بعد از سه سه		بعد از چهار چهار		بعد از پنج پنج		مخلوط بعد از هر بعدی		بعد از دو دو		بعد از سه سه		بعد از چهار چهار		بعد از پنج پنج		عود به نغمه‌ای که برو انتقال نکرده	
صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط	صاعد	هابط
بم یم یه یم یجب یم یح یم ویم د یم ا یم	ا د و ا ح ا یا ا یجب ا یه ا یم ا	یم یه یجب یم یح یم د یم	ا د و ا ح یا ا یجب یه ا	یم یه یجب یا یم ح و د یم	ا د و ا ح ا یا یجب یه ا	یم یه یجب یا ح یم	ا د و ح یا ا	یم یه یجب یا ح و یم	ا د و ح یا یجب ا	یم کا کجب که کج ل یم یه یجب یا ح و یم لب له د ا یم	یم کا کجب که کج یم یه یجب یا ح یم ل لب له یم و د ا یم	یم کا کجب یم یه یجب یم که کج یم یا ح یم ل لب یم و د یم	یم کا کجب که یم یه یجب یا یم کج ل لب یم ح و د یم	یم کا کجب که کج یم یه یجب یا ح یم ل لب یم و د ا یم	یم کا کجب که کج ل یم یه یجب یا ح و یم لب له د ا یم	عود به نغمه‌ای که برو انتقال کرده				به یک یک	
یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یا یم ح یا یجب یه یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	عود به نغمه‌ای که برو انتقال کرده				به یک یک	
یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا ح یا یجب ا یجب یه یجب ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یجب یا ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یا یم ح یا یجب یه یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	به توسط سه سه				به دو دو	
یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا ح یا یجب ا یجب یه یجب ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یجب یا ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یا یم ح یا یجب یه یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	به توسط سه سه				به دو دو بعد	
یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا ح یا یجب ا یجب یه یجب ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یجب یا ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یا یم ح یا یجب یه یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	به توسط دو دو				به یک یک بعد	
یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا ح یا یجب ا یجب یه یجب ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یجب یا ا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ا ح یا یجب ا یه	یم یه یجب یا یم ح یا یجب یه یم	ا د و ح و ا یا یجب یه یا	یم یه یجب یه یم یح یا یم د و یم	ا د و ح یا ح و د ا	به توسط یک یک				به یک یک	
[به توسط آنچ برو انتقال] واقع شده						به توسط آنچ برو انتقال واقع نشده				عود به مبدأ به توسط بعضی نغمات گذشته											

و بدانک اعتماد کلی در انتقلات بر ملایمت نغمهٔ منتقل عنه و منتقل الیه است به هر نوع که میسر شود و اگر خواهند که از نغمه‌ای به نغمه‌ای انتقال کنند که با یکدیگر متنافر باشند، در میان ایشان |24آ، ف| نغمه‌ای باید آورد که ملایم هر دو باشد تا انتقال ملایم بود و این از معرفت نسب نغمات و ابعاد با یکدیگر معلوم شود و استحضار آن.

مورد دوم
در خواص شدود[147]

بدانک هر یک ازین شدود و شعب مشهوره را تاثیری خاص در نفس هست بعد از التذاذی که همه را حاصل است؛ چنانک «عشاق» و «نوا» و «بوسلیک» قوّت [و] شجاعت می‌بخشند و این خاصیت جنس ذوالمدّتین است که مشتمل است بر دو بعد **ط** که اکبر لحنیات است. و نیز نسب شریفه در دایرهٔ «عشاق» و «نوا» زیادت از همه شدود است لهذا این قوّت در ایشان زیادت از «بوسلیک» است، و بدین سبب این شدود اتراک و زنوج و حبشه و اصحاب اخرجهٔ غلیظه از سکان جبال و غیر ایشان استعمال کنند و در حروب قصاید و نشاید درین پرده‌ها خوانند و مغول آلات نغم برین جنس نهاده‌اند چون قپوز و اوزن[148]. و اما «راست» و «عراق» و «اصفهان» و «نوروز» و «محیر» و «نهفت» افراط بسط و فرح می‌آورد که اصل مقتضای الحان است و «حسینی» و «حجازی» و «گردانیده» هم فرح می‌آورد مختلط به اندک فتوری به واسطهٔ آنک نسب شریفهٔ این دوایر کم از «راست» و اخوات اوست و «بزرگ» و «گواشت» و «حجاز» که صاحب *ادوار* اختیار کرده است تفریح آن مشوب[149] است به حزن، چه نسبت آن نیز کم از دوایر سه گانه است |32آ، م| [«راهوی» و «زنگوله»][150] و «زیرافکند» به غایت محزن‌اند به واسطهٔ آنک دوایر ایشان[151] خفی‌التنافر است و اگر بعضی از ادوار مفرط‌الفرح با یکدیگر بیامیزند شاید که موجب خندیدن بسیار شود و همچنین در محزّنات موجب گریه و این کسی تواند که در عملی و علمی به غایت کمال رسیده باشد چون شیخ ابونصر علیه الرحمه و حکایت او درین باب مشهور است[152].

---

147 *م: درین نسخه، کلمه شدود به صورت شذود آمده،*

148 *مراغی قوپوز را رومی ذکر کرده و بی آنکه سخنی از مغول گوید به ساختار این دو ساز می‌پردازد. (شرح ادوار 1370: 353)*

149 *ف: این کلمه محو شده و لایقرء است.*

150 *ف: محو شده*

151 *ف: محو شده*

152 *همان داستان معروف بخواب کردن و گریاندن و خنداندن فارابی است که در بسیاری از متون نقل شده است.*

مقصد دوم

در اعمال جزوی و آن مطلعی و مقطعی است.

مطلع در ذکر کیفیت مباشرت عمل به ید

چون این مسایل که از اول کتاب تا اینجا تقریر رفته معلوم و محقّق شود، و خواهند که در عمل آرند، باید که اولا مشاهدهٔ عمل استادی حاذق کند که چگونه ساز را در کنار می‌گیرد و مضراب گاه می‌دارد؛ پس به همان وضع عادت کند و به مضراب دو دو نقره بر یک وتر روان کند و یکی نازل و یکی صاعد، و درین حال تلفظ می‌کند به اسباب ثقال؛ چنانچ نقرهٔ نازل مقرون به تاء هر سببی باشد و نقرهٔ صاعد به نون آن تا ضرب مستدیر[153] بود نه همچون ندف[154]. و باید که رعایت اعتدال زمان کند تا زمان مابین تاء و نون ومابین نون |24ب، ف|[155] و باید که رعایت اعتدال زمان کند تا زمان مابین تاء و نون و مابین نون و تاء دیگر متساوب بود و چون آن ملکه شود همین عمل در اوتاد و فواصل ملکه کند بعد از آن در دو وتر مطلق یا زیادت در عمل آورد به آنک بعضی دساتین حس کند تا وقتی که بر انتقال قادر شود. و بدانک بعد ب هر جا که زنند به دو اصبع باید زد که مجاور یکدیگر باشند چون سبابه و وسطی یا وسطی و بنصر یا بنصر و خنصر و بعد جـ به دو اصبع که میان ایشان یکی دیگر بود چون سبابه و بنصر یا وسطی |32ب، م|و خنصر و بعد ط به سبابه و خنصر توان زد انواع انتقال اصابع وقتی که مطلق زده باشند شش است و آن را اصابع ستّه خوانند اول سبابه و وسطی دوم سبابه و زلزل سیم سبابه و بنصر چهارم مجنب و وسطی فرس، پنجم مجنب و زلزل ششم زاید و وسطی فرس و چون مباشرت اعمال مطلقاً به تخصیص این فن که از فروع ریاضی است موقوف ادمان و ریاضت است زیادت ازین شرح محتاج نباشد.

مقطع

در ذکر بعضی الحان که به نغمات و نقرات ان اشارت کنیم که بدان مطلع شوند بر اجرا و مبانی الحان و کیفیت انتقال و اقتران نغمات به نقرات و حروف اقوال شعری بدان و صاحب ادوار در رساله چند طریقه که آن را پیش رو گویند آورده است و چند صوت و عدد نقرات به خط هندی نهاده و علامت نغمات به حروف جمل و در زیر هر نغمه ای مقدار نقرات آن نهاده و در اصوات بالای هر نقره آن مقدار از حروف

---

153 *دایره وار.*

154 *ندف در لغت به معنای پنبه زدن است و در اینجا معنای ضربه زدن مستقیم است همانگونه که نداّف می‌زند.*

155 *ف: نسخه در اینجا به پایان می رسد و در برگ پایانی افتادگی دارد.*

شعر که در تقسیم حصهٔ آن است ثبت کرده و ما یک طریقه و یک صوت جهت نمودار اینجا آوردیم طریقه در نوروز است بر ضرب رمل برین صورت

یه یب ی یب ی ح

12 4 4 12 4 4

چه نغمات نوروز در طبقهٔ دوم «ح ی یب یه» می باشد و در آن انتقال صاعد کرده است و هر نغمه را چند بار تکرار کرده و آن را اقامت خوانند و از نغمهٔ سیم رجوع به دوم کرده پس راجع فرد بود و مشتمل بر چهار دور از ادوار رمل و اما صوت برین شعر است |33آ، م|

علی صبکم یا حاکمی ترفقوا ومن وصلکم یوما عیله تصدقوا

و صورتش برین مثال است:

علی صبکم یا حا کمی ترف ف قوا ومن وصلکم یوما علیه تصد د قوا

و شاید که این صوت در حجاز نیز بزنند به آنک [عوض یب ، یجـ آورند و همچنین در طریقه و شاید که در راست بزنند به آنک][156] یا یجـ عوض ی یب آرند و شاید که در زیرافکند بزنند به آنک عوض یه یجـ آورند و شاید که در راهوی بزنند و عوض یه ید آورند اما چون گفتیم که هر شدّی خاصیتی دارد باید که شعر که بدو مقرون بود مناسب تأثیر شدّ بود و این شعر به حجازی و زیرافکند و راهوی مناسب تر است و راست و اخوات آن مناسب شعری بود که مُبنی از وصال بود و عشاق و اخواتش مناسب مدایح و امثال شاهنامه تا تأثیر هر شدّی به کمال بود و معنی شعر در ذهن متمکن تر شود.

این است تمام آنچ ازین فن به حسب وقت میسر شد. والله اعلم بالصواب.

وقع الفراغ من تسویده

فی الثانی والعشرین من رجب المرجب

لسنة 844

[156] *در کناره نشوته شده*

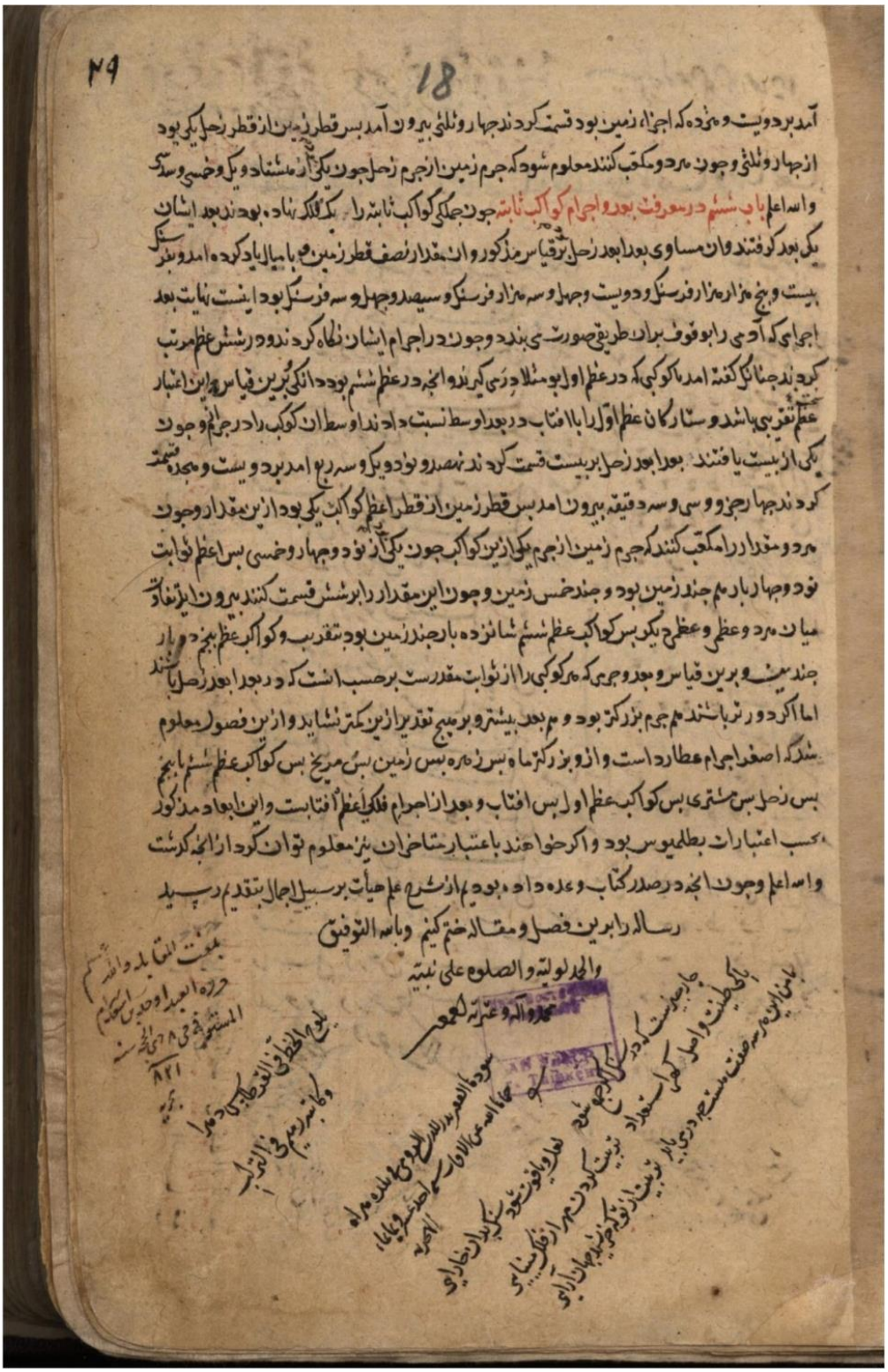
Şekil 254: Müstevfî'nin kütüphanesine ait *Keşfü'l-vücûhi'l-gur* nüshası; Dânişgâh-ı Tahran küt, nr. 271, 1a

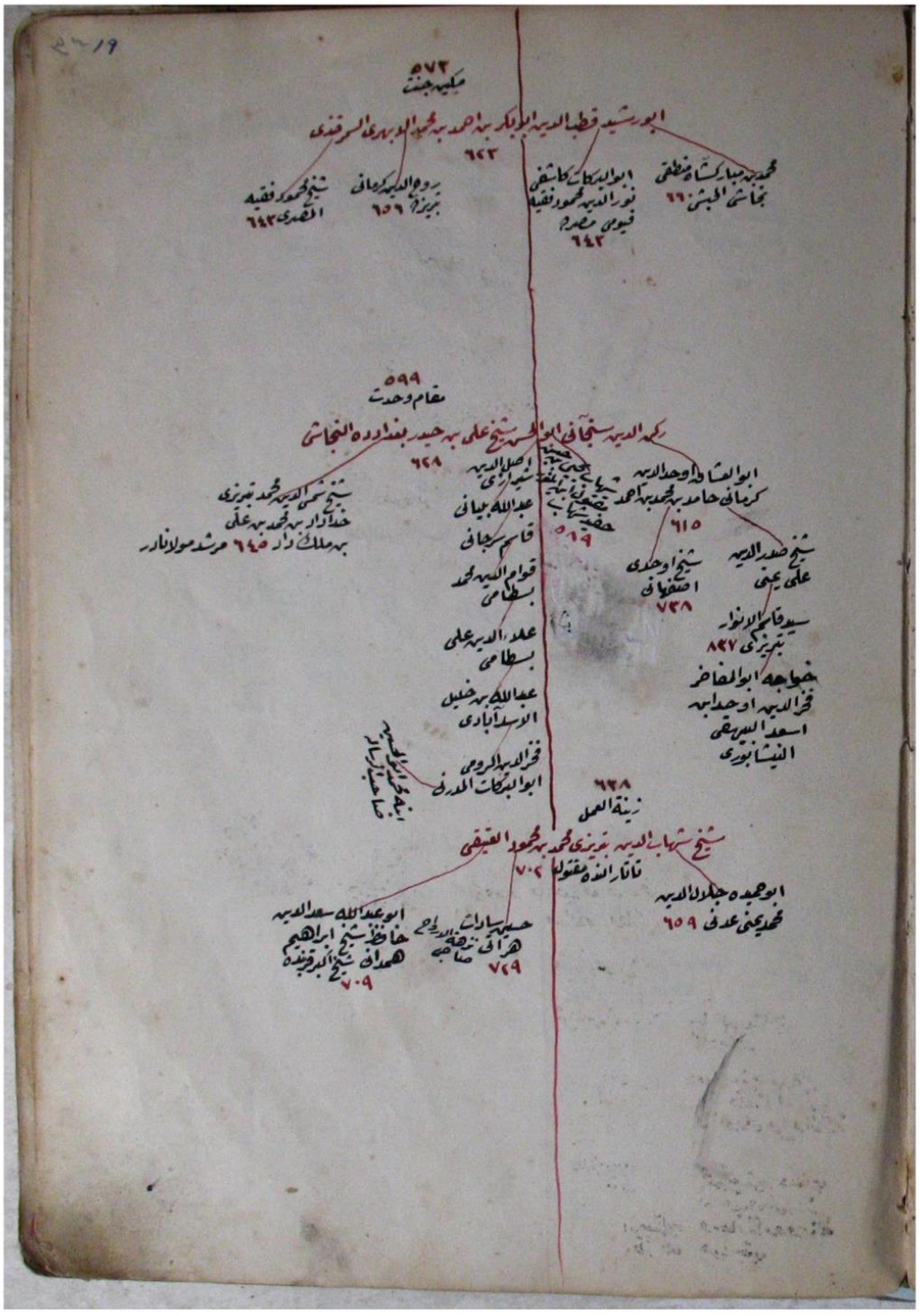

Şekil 34: Müstevfî'nin kütüphanesine ait *el-Kānûnü'l-Mesʿûdî* nüshası, Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart. 1613, vr. 1a

Şekil 256: Müstevfî'nin kütüphanesine ait *Terceme-i Usûl-i Öklîdis* nüshası; Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr. 796, vr. 1a

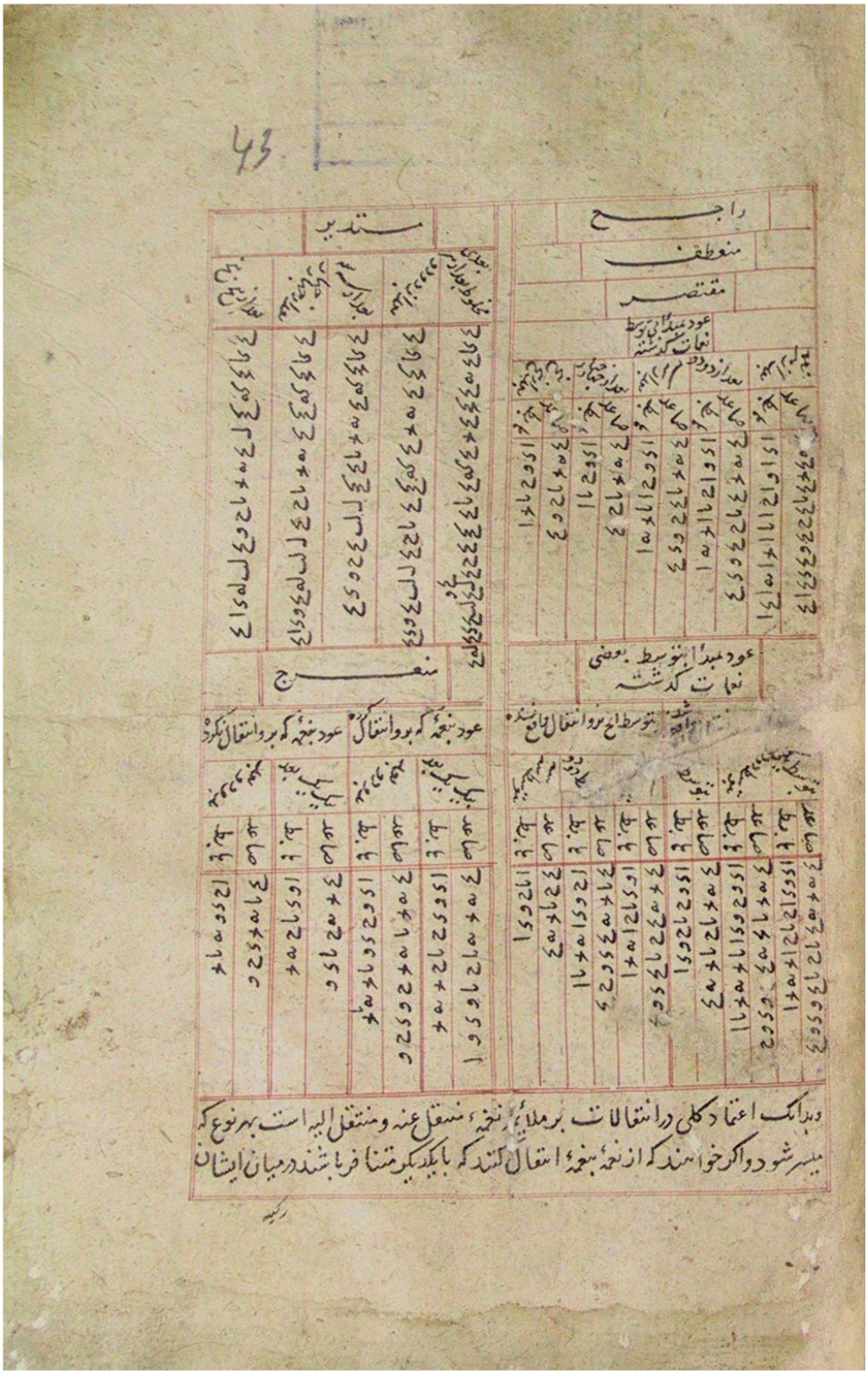
Şekil 257: Müstevfi'nin kütüphanesine ait *er-Risâletü'l-Mu'înîyye ve Şerh-i Muʿînîyyi* nüshası; Özbekistan, Ebu Reyhan Birûnî Küt., nr. 8990, vr. 1a.

Şekil 258: Müstevfî'nin tarikat silsilesi; Tabibzâde Mehmed Şükrî: *Silsilenâme-i Sûfiyye*; Süleymaniye Küt., Hüdaiefendi, nr. 1098, vr. 19a.

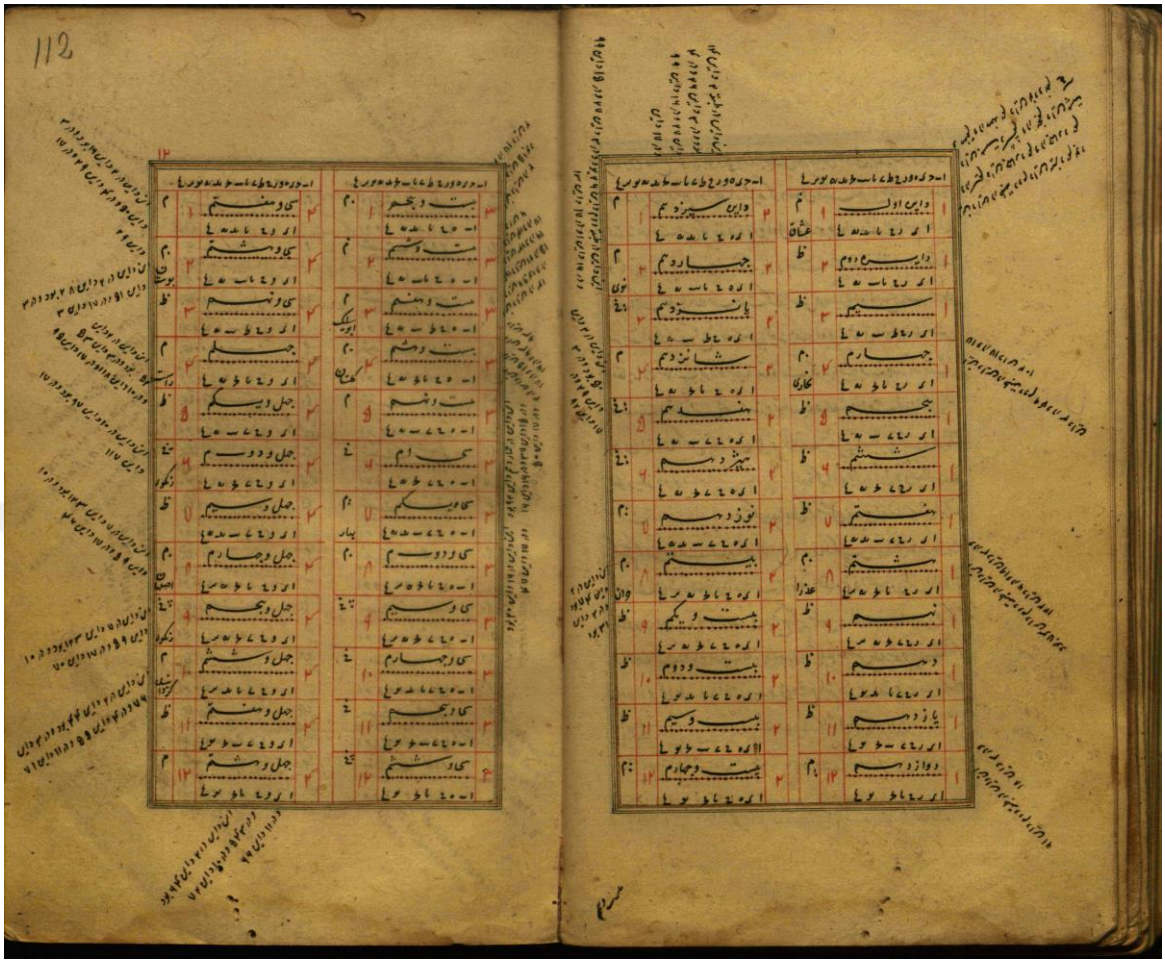
Şekil 259: Müstevfî'nin istinsah ettiği *el-Edvâr* nüshası; Süleymaniye Küt., Fatih nr. 3661, vr. 1a.

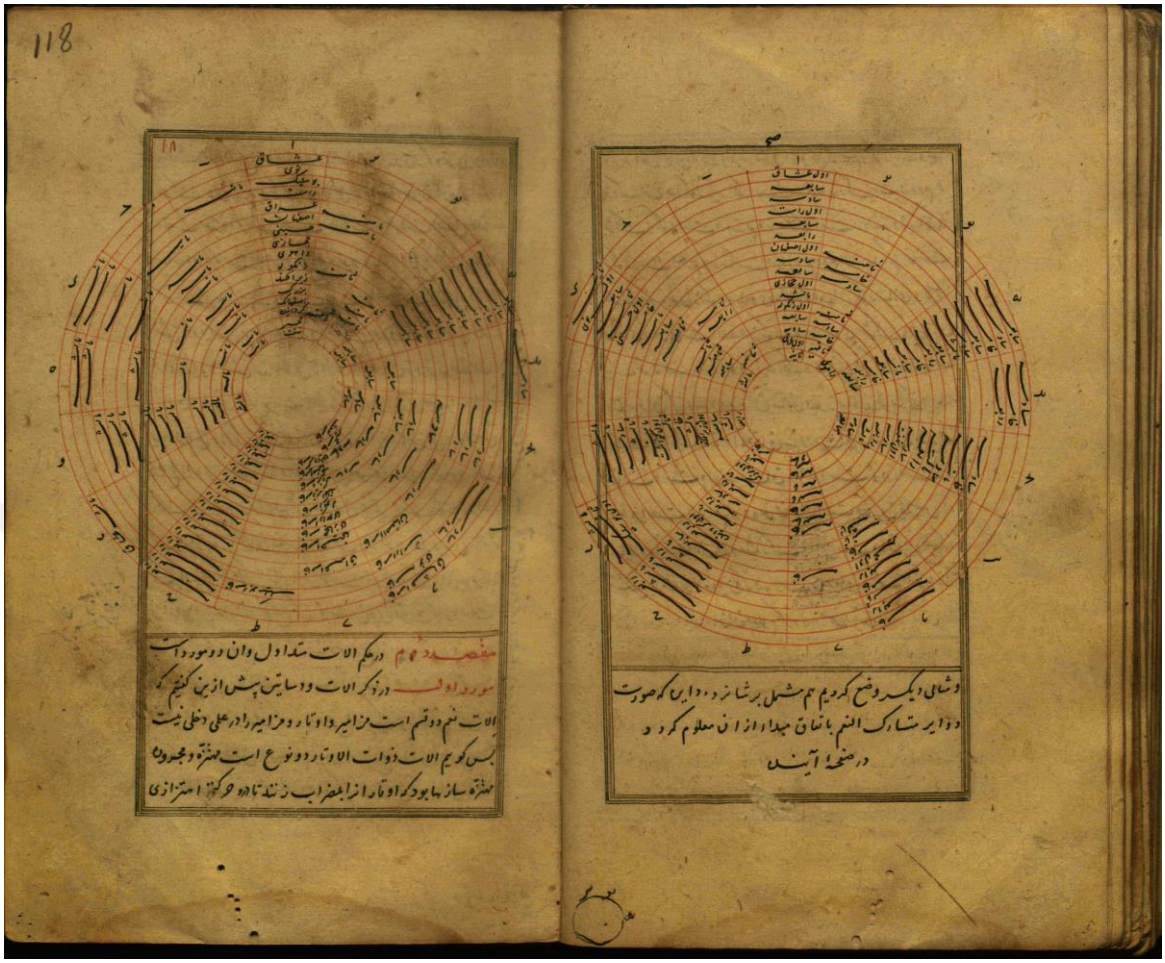
Şekil 260: *Risâle fî fenni'l-elhân*, Süleymaniye Küt., Fatih nr. 3661, vr. 43a.

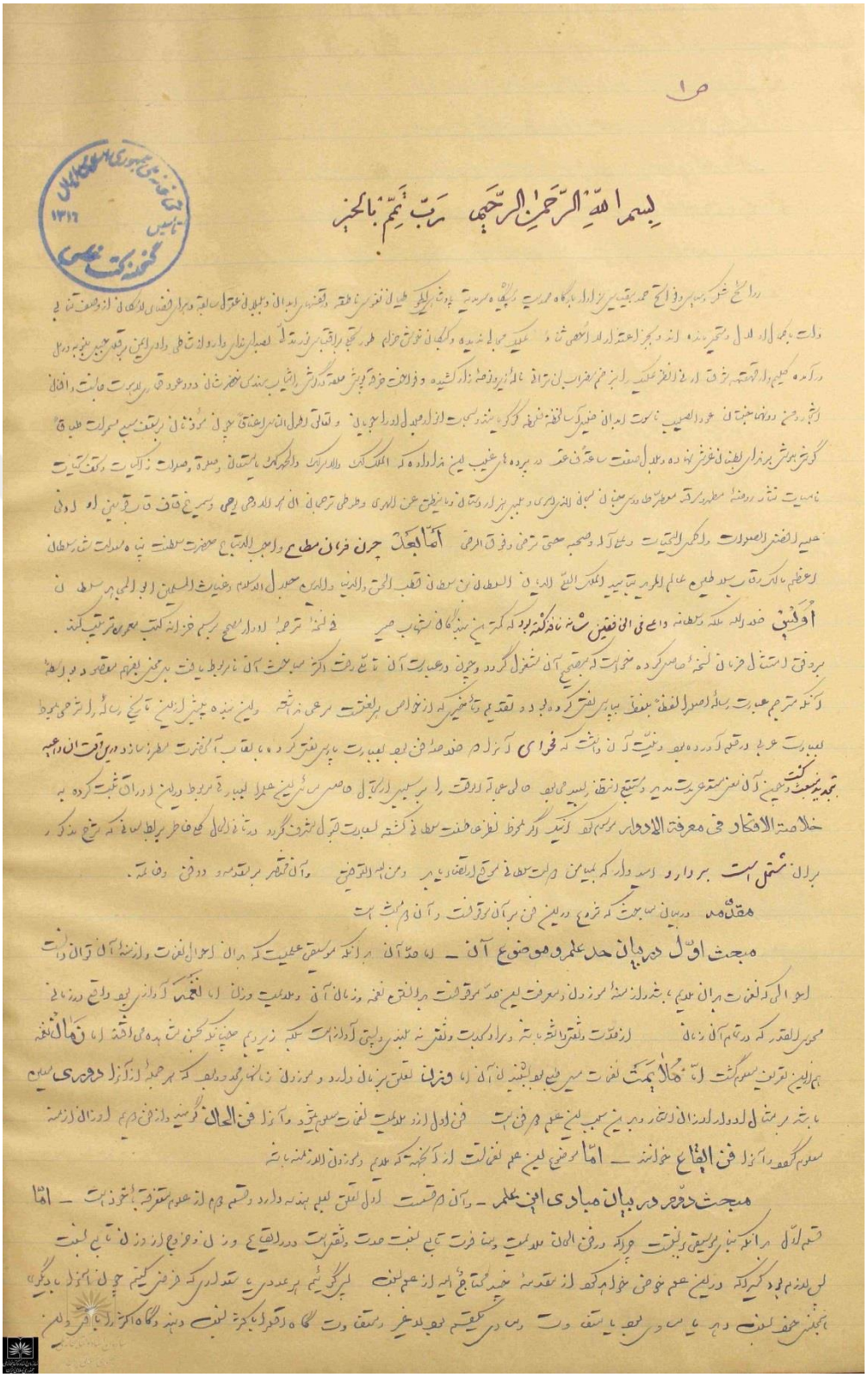
Şekil 35: *Risâle fi fenni'l-elhân*, Ankara Milli Küt., nr. A 5238, vr. 101b-102a.

Şekil 262: *Risâle fî fenni'l-elhân*, Ankara Milli Küt., nr. A 5238, vr. 111b-112a.

Şekil 263: *Risâle fî fenni'l-elhân*, Ankara Milli Küt., nr. A 5238, vr. 171b-118a.

Şekil 264: Şehabeddin Abdullah Sayrafî: *Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti'l-edvâr*; İran Milli Küt., nr. 1235533, vr. 1a.

SONUÇ

"Kitâb-ı fârsî fî fenn'il-elhân ve 15.yy'da mûsikî nazariyâtı yeri ve önemi" ismi ile üzerinde çalıştığımız bu araştırmanın sonucunda; çalışmamızın, mûsikî tarih ve kültürümüze kaynak olabilecek bir eser niteliğini taşıdığı; İran ve Türk coğrafyası başta olmak üzere İslam aleminin kültürel ortak noktalarından birinin, araştırmacılara sunulduğunu düşünülmektedir.

Safiyuddin-i Urmevî (ö. 693/1294)'den önce telîf edilen mûsikî eserleri incelendiğinde, muhtevasında bu sanatın daha ziyade amel ve ilim erbabının teorik tartışmaları ile ilim ve amelinin özleştirme çabaları görülmektedir. İshâk Mevsilî (ö. 235/850), Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866?) ve Ebü'l-Hasen Sâbit b. Kurre el-Harrânî (ö. 288/901) ile ön plana çıkan bu tartışmaların, Muallim-i Sânî Hakîm Ebû Nasr-i Fârâbî'nin (ö. 339/950) eseri ile nisbî bir kemale erdiği ve mûsikînin ilmî boyutu olarak üste çıktığı söylenebilir. Bu dönemde, mûsikî sanatının ilmî boyutuna dair gerekenler, ilim erbabı tarafından önerilmiş ve bunun üzerine bahsedilmiştir. Bu eserlere bakıldığında, içeriğin daha ziyade kişisel görüş ve yöntemler üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır. Her bir yazarın, kendi görüşü ile mûsikîye taalluk eden konu veya konuları sınıflandırdığı ve onları ele almasından dolayı bu eserlerde konu farklılığı görülmektedir. Muhammed Harezmî, İbn-i sînâ, İbn-i Zeyle İsfahânî, İhvân-ı Safa, el-Hindî, İbn-i Hindu, Hakim Hayyâm, Baba Afzal-ı Kâşânî gibi her bir nazariyâtçı, kendi görüşüyle bu konuların tashihinde veya yeni bir konu ilave edilmesi teşebbüsünde bulunmuştur. Safiyüddin-i Urmevî, bu eserlerde geçen tüm konulara ilmî bakışıyla yeni bir düzen vererek tartışma ve önerileri sonuçlandırmış, mûsikî sistemini kendi tasarladığı kalıba getirmiş ve bunları *Edvâr* kitabında sunmuştur.

Urmevî tarafından mûsikî nazariyâtında sunulan kalıp, kendisinden sonraki nazariyâtçılar tarafından kabul edilerek, telîf edilen eserlerin şâkilesini oluşturmuştur. Urmevî'nin ardından, XV. yüzyılın sonuna kadar yazılan eserler, bu iddiaya delalet etmektedir. Bu dönem boyunca telîf edilen eserlerde Urmevî'nin *Edvâr*'ında kimi

zaman özetle kaleme alınan konular, detaylı bir şekilde izah edilmiş ve bazı terk edilmiş husulara değinilmiştir. Çalıştığımız eser de bu eserler arasında sayılabilir.

Risâle Fî Fenn'il-Elhân adlı eserin yazarı olarak tahmin ettiğimiz Fahreddîn-i Müstevfî (787 - 868/ 1385 - 1464), önde gelen ilim ve irfan simalarından birisidir. Müstevfi, büyük ve köklü aileye mensup birisi olarak, küçüklüğünden itibâren makul ve mankul ilimler ile eğitilmiştir. Bu ilimlerle beraber, hat ve mûsikî başta olmak üzere sanata da yönelmiştir. Aldığı eğitimleri özellikle riyâzî (matematik) ilim ve bu ilmin dallarından olan nücûm, hendese ve mûsikî ilimlerini kemale erdirdiği kaynaklarda görülmektedir.

Müstevfi tahsil ettiği bu ilimler sayesinde, mantıkî ve matematiksel bir bakışla Urmevî'nin *Edvâr*'ı üzerinden birçok konuyu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Müstevfi, önceki yazarların eserlerini gözden geçirerek mantıkî bir şekilde mûsikî ıstılahların tarif ve izahına kalkmış, hatta bazı konularda Merâgî'ye yönelik daha önce hiç yöneltilmemiş eleştirilerde de bulunmuştur.

Müstevfi, matematiksel bakışıyla da birçok konuda dikkat çekici hesaplamalar yapmıştır. Bu hususa örnek verecek olursak, makâmlar ve devirler zikredilebilir. Müstevfi zi'l-hams ve zi'l-erba türleri ve bu ikisinin terkibinden hasıl olan devirlerin tüm çeşitlerini hesaplayarak eserinde sunmuştur. Bu devirlerin birçoğu Urmevî'nin *Edvâr*'ında ve hatta Merâgî'nin eserlerinde bulunmamaktadır, bunun yanı sıra Hülistâni Azrâ, Buhârî, Bahâr, Bostân gibi bu makâm ve devirlerin bazısının isimleri de zikredilmiştir. Bu husus, İkâ konusunda da geçerlidir.

Bu eserin bir diğer özelliği, konuların izahı için tasarlanan cetveller ve tablolar ile ortaya çıkmaktadır. Eserde matematiksel bir açıdan Urmevî ve Merâgî'nin eserlerindeki tablolardan farklı olarak, zi'l-erba, zi'l-hams ve devirlerin terkibleri daha anlaşılır bir şekilde çizilmiştir.

Sonuç olarak; bu çalışma ile, geçmiş üstat ve büyüklerimizin üzerimizdeki borcunun bir nebze dahi olsa yerine getirilmesi amaçlanmıştır. Mûsikî kültür hazinemizde saklanmış kıymetli bir mücevheri irfanımıza kazandırmak ve araştırmacılara yeni bir kaynak sunmak temennisi ile bu çalışmamızı noktalıyoruz.

KAYNAKLAR

Yazma kaynaklar:

‘Alâî: **Tezkire-i ‘Alâî**; İran, Dânişgâh-ı Tehran Kütüphanesi, nr. 3036.

Abdulkadir er-Rûmî: **Risâle fî zikri’l-angâm**; Almanya, Berlin Library, nr. Wetzstein II 1738.

Abdülkadir-i Merâğî: **Câmiu'l-elhân**; İngiltere, Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, nr. Marsh 282.

Âmülî, Şemsüddîn: **Nefâ’isü’l-fünûn fî arâ’isi’l-‘uyûn**; Türkiye, İstanbul, Süleymaniye, Ragıb Paşa Kütüphanesi, no: 1216.

Bedr-i Dilşâd: **Murâd-Nâme**; Türkiye, Ankara Milli Kütüphane, nr. 470.

Dust Muhammed-i Herevî: **Murakka-i Behram Mirza**, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr. H.2154.

Ebü’r-Reyhân-i Bîrûnî: **el-Kānûnü’l-Mesʿûdî**; Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart. 1613.

Fethullah Şirvânî: **el-Mecelle fî’l-mûsikî**; İran, Tehran Milli Kütüphane, nr. A1671.

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **er-Risâletü’l-Mu’îniyye ve Şerh-i Muʿîniyyi**; Özbekistan, Taşkent, Ebu Reyhan Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 8990.

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **Risâle fî ʿilmi’l-Mûsîkā**; Fransa, Paris Bibliothèque Nationale, nr. 2466.

İbn Bashân: **Manzume fî’l-elhân**; Türkiye, İstanbul, Lalei Kütüphanesi, nr. 1832, 60b-63b.

İbnü’t-Tahhân: **Havi’l-Fünûn ve Selvetü’l-Mahzûn**, Tunus, Archıves Ennejma Ezzahra kütüphanesi, no. 06-118.

İmâdüddin Yahya Kâşî: **Şerh-i Edvâr**; İran, Tehran, Meclis kütphanesi, nr:2207.

Kâşifî, Hüseynî Vâ’iz-i Herevî: **Lübâbü'l-ihtîyârât fî ta'yîni'l-evkât**; Türkiye, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendî, nr. 1969.

Kâtibü'l-mülk Seyyid Bayezid-i Devrî: **Mecmauatü'ş-şu'arâ**; İran, Danişgah-i Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 2448.

Kutbüddîn-i Şîrâzî: **Terceme-i Usûl-i Öklîdis**; Türkiye, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr. 796

Lutfullah-ı Semerkandî: **Şerh-i Edvâr**, İran, İsfahan, Medrese-i Sadr küt. no. 330.

Lutfullah-ı Semerkandî: **Şerh-i Edvâr**, İran, Tehran, Melik küt. no. 1647.

Mârdînî, Cemâlüddîn: **Mukaddime fî kavânîni’l-engām**; Türkiye, Süleymaniye Kütüphanesi, Lalei. nr. 1832, vr. 58a-59b.

Mechul: **Câmiu’l-menâkıb** (Mecmua-yı Kasâid der medh-i Ehl-i Beyt); İran, Tehran, Meclis Kütüphanesi, nr. 5679.

Mechul; **Genc-i Sohan** (Tezkiretü’ş-şu’arâ): İran, Tehran, Meclis Kütüphanesi, nr. 8669.

Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhü’l-edvâr**; İngiltere, Londra Kütphanesi, nr. 2361.

Müellifler: **Mecmua-yı Eş’âr**; İran, Tehran, Meclis Kütüphanesi, nr. 8948.

Sayrafî, Şehabeddin Abdullah: **Hulâsatü'l-efkâr fî ma'rifeti’l-edvâr**; İran Milli Küt., nr. 1235533.

Sedîdüddîn Muhammed el-Kâşgarî:	**Şerh-i Sî Fasl**; İran, Kâşân, Âyetüllah Razavî Kütüphanesi, nr. 39.
Seydî:	**el-Matla' (**Beyân-ı Edvâr ve Makâmat**)**; Türkiye, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. A. 3459.
Şemseddin es-Saydavî:	**Kitâbu'l-in'âm fî ma'rifeti'l-angâm**; Türkiye, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hakim Oğlu, nr. 489.
Tabibzâde Mehmed Şükrî:	**Silsilenâme-i Sûfiyye;** Türkiye, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdaiefendi, nr. 1098.
Tirevî:	**Risâle-i Mûsikî**; Türkiye, İstanbul, Bayazid Kütüphanesi, Velüyiddin Efendi, nr. no:3181.
Velîhân-ı Şîrâzî, Muhammed Hâdî b. Muhammed:	**Sefînetü'l-le'âlî**; İran, Tehran, Meclis Kütüphanesi, nr. 8977.
Yahya Kâşî:	**Şerh-i Edvâr**; Almanya, Berlin Kütüphanesi. Ms. or. oct. 2854.

Taş baskı kaynaklar:

Âsım Efendi:	**Tibyân-ı Nâfi‘ der Terceme-i Burhân-ı Kātı‘**; Mısır, Bulak 1251.
Esterâbâdî, Muhammed Kâsım-i Hindûşâh:	**Târih-i Firişte**; Hindistan, Lucknow 1874.
İbni Arabşâh:	**Acâʾibü'l-makdûr fî nevâʾibi Tîmûr;** Hindistan, Kalküta1817**.**
Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi:	**Tuhfe-i Hattâtîn**; Türkiye, İstanbul 1928.
Süleyman Fehim:	**Sefînetü'ş-şü'arâ**; İstanbul 1249/1833.

Şemseddin Sâmi: **Kāmûsü'l-a'lâm**; Türkiye, İstanbul, c.I-VI, 1306-1316/ 1889-1898.

Farsça kaynaklar:

Abbas Maarif: **Şerh-i Edvâr**; İran, Tahran, Sure-i Mihr1383ş.

Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiü'l-elhân**; haz. Babek Khazrâî, İran, Tahran 1388ş.

Abdülkâdir-i Merâgî: **Câmiü'l-elhân**; haz. Taki Bineş, İran, Tahran 1366ş.

Abdülkâdir-i Merâgî: **Makâsidü'l-elhân**; haz. Taki Bineş, İran, Tahtan, 1356hş.

Abdülkâdir-i Merâgî: **Şerh-i Edvâr**; haz. Taki Bineş, İran, Tahtan, 1370ş.

Abdü'l-Mü'min b. Safiyyüddîn: **Behcetu'r-rûh**, haz. L. Rabinoodi Bergoomale, Tehran, Bonyade Farhange Iran; 1967.

Abdürrezzâk Semerkandî: **Matlau's-sa'deyn**; Abdülhüseyin Nevâî, İran, Pejuheşgah-i Ulum-i İnsani, Tahran 1353ş.

Ahaveynî: **Hidâyeti'l-muteallimin fî't-tıb**; İran, Mashhad, Danişgâh-i Firdevsî, 1992.

Benâî Mevlana Kemalüddin-i Herevî: **Resâle der Mûsikî**; haz. Daryuş Saffvat, İran, Tehran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1368ş.

Berkeşli Mehdi: **Mûsıkî-yi Fârâbî**; İran, Tahran 1352ş.

Beyhakî, Ali b. Zeyd: **Tarih-i Beyhak**; thk. Aliakbar-i Fayyâz, Meşhed 1350hş/1971

Bineş, Takî: **Se Risâle-i Fârisî der Mûsikî**; Tehran-merkez-i neşr-i dânişgâhî 1992.

Muhammed Ensârî: **Dâiretü'l-me'ârifi Büzürg-i İslâmî**, "Ebu Eyyüb-i Medinî", c. 5, s. 196.

Dânişpejûh ve Afşâr: **Neşriye-i Nüshehâ-yi Hatti-i Ktaphâne-i Merkezi-i Dânişgâh-ı Tehran**, 1346hş, c. 5.

Devletşâh-ı Semerkandî: **Tezkiretü'ş-şuʿarâ**; haz. Edward Braun, İran, Tahran, İntişârât-ı Esâtîr 1382ş.

Duğalât Hayder Mirzâ: **Târîh-i Reşîdî**; haz. Abbaskulî Gaffârî Ferd Akbar Aşîk, İran, Tahran, Miras-i Mektub, 1383ş.

Efşâr, İrej: **Fihrist-i Noskhehâ-yi Khatti-i Kitâbhâne-i Melik**, c. 5; İran, Tahran 1363ş.

Emîn Ahmed-i Râzî: **Haft İklîm**; haz. Cavâd Fâzıl, İran, Tahran, İntişârât-ı İlmî 1340ş.

Fethullah-i Şirvânî: **el-Mecelle fî'l-mûsikî**; haz. Seyyed Mohammadtaghi Hosseini, İran, Tahran 1388ş/2010.

Gülpâyegânî, Derviş Nâsır Ali: **Şemsü't-tevârîh**; İran, İsfahan 1345.

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **Ahlâk-ı Nâsırî**; nşr. Müctebâ Mînovî – Ali Rızâ Haydarî, Tehran-İntişarât-ı Hârezmî, 1360.

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **Esâsü'l-iktibâs**; nşr. M. Takī Müderris-i Razavî, Tehran-Dânişgâh 1367 hş.

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî: **Mi'yârü'l-eş'âr**; nşr. Celil Teclîl, Tehran-Neşr-i Câmî, 1369hş.

Hâfız Hüseyin Kerbelâî: **Ravzatü'l-cinân ve cennetü'l-cenân**; nşr. Sultan el-Qurrâî, Tehran 1349hş.

Hâfiz Ebrû: **Zübdetü't-tevârîh**; haz. Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, İran, Tahran, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd 1380ş.

Hâkânî-yi Şirvânî: **Dîvân-ı Hâkânî**; haz. Ziyâüddin-i Seccâdî, İran, Tahran, Zevvâr intş, 1375.

Hakîm Şâh-i Kazvînî: **Letâifnâme** (Tercüme-i Mecâlisü'n-nefâis); haz. Ali Asgar Hikmet, İran, Tahran 1323ş./1944.

Hândmîr: **Düstûrü'l-vüzerâ**; haz. Saîd-i Nefîsî, İran, Tahran 1317ş.

Hândmîr: **Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer**; haz. Celaleddin-i Hümâî, İran, İntişarat-ı Hayyam 1380ş.

Hândmîr: **Meʾâsirü'l-mülûk**; haz. Mir Haşim Muhaddis, İran, Tahran 1372ş.

Hândmîr: **Mekârimü'l-ahlâk**; haz. Muhammed Akbar Aşîk, İran, Tahran, Miras-i Mektub, 1378ş.

Hasan Kâşânî: **Kenzu't-tuhaf**, (Se Resâle der Mûsikî); haz. Taki Bineş, İran, Tehran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1992,

Hosseini, Seyyed Mohammadtaghi: **Âine-i Hiyâl** "Bâbâ Afdal-i Kâşânî ve Goftârî der Mûsikî"; İran, Tahran1386ş.

Hosseini, Seyyed Mohammadtaghi: **Âine-i Hiyâl**, "Mektubâti ez Mir Seyyid Şerif", İran, Tahran 1386, no.1.

Hosseini, Seyyed Mohammadtaghi: **Fihrist-i Destnîvîshâ-yı Fârsî-yi Kitâphâne-i Fâtih**; İran, Tahran, Kitabhane-i Meclis 1393ş.

Hosseini, Seyyed Mohammadtaghi: **Nağme-i Rud**; İran, Tahran Sure-i Mihr 1388ş.

Hümâyî, Celaleddin: **Hayyâmî-nâme**, Tahran, Encümen-i Âsâr-ı Millî 1346hş. c.1

İbn-i Sinâ: **Dânişnâme-i Alâî**, (Se Resâle der Mûsikî); haz. Taki Bineş, İran, Tehran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1992,

İbn-i Sinâ: **Risâle der Reg-şenâsî**; haz. Seyyid Muhammed Mişkât, Tehran, Encümen-i âsâr-i Milli, 1330.

İmâdüddîn Abdülmelik İsâmî: **Fütûhu's-selâtin**; haz. A.S. Yusha, Hindistan, University of Madras, 1948

Kâreng, Abdülali: **Âsâr-ı Bâstânî-i Azerbâycân**; 1353hş.

Kurbânî, Ebülkâsim: **Zindigînâme-i riyâzî-dânân-ı devre-i islâmî** (III-XI.h.); Tehran-Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1376hş.

Kutbüddîn-i Şîrâzî: **Dürretü't-tâc li-gurreti'd-dîbâc**; haz. Nasrullah Nasihpur, İran, Tahran, Ferhengistan-i Hüner, 1388ş.

Lütfali Beyk b. Âgahân Âzer Beygdili: **Âteşkede-i Âzer**; haz. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran: Emir Kebir 1378.

Mechul: **Mücmelü'l-hikme**, (tercüme-i resâil-i İhvânu's-safâ); haz. MT Daneshpajooh, I Afshar, Tehran: Pajuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî, Tehran, 1996.

Mevlânâ Celaleddin-i Belhî: **Divan-ı Şems**; haz. Reynold Alleyne Nicholson, İran, Tahran 1940.

Mevlânâ Mübârekşâh-i Buhârî: **Şerhü'l-edvâr**; haz. Abdullah Envar, İran, Tahran, Ferhengistan-i Hüner, 1392ş.

Mîr İmâdüddin-i Hemedânî: **Tezkire-i Mîr İlâhî**; Hindistan, Delhi 2013.

Mîrhând: **Ravzatü's-safâ**; haz. Cemşid-i Kiyânfer, İran, Tahran, İntişârât-ı Esâtîr 1380ş.

Müderris-i Tebrizi, Muhammed Ali: **Reyhânetü'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-küniye ev el-lakab**; İran, Tahran, Kitab-forûşî-yi Hayyam, 1369

Nasrullah purcevadi: **Âine-i Mirâs**, "Mesnevi-yi cemal u celal ve sorayende-yı ân"; Tahran 1383. No. 24.

Nazlâbâdî, Muhammed: **Mesnevî-yi Cemâl u Celâl**; haz.: Şukûfe Kubâdî, Tahran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî 1382,

Necib Mâil Herevî: **Der Şebistan-ı İrfân**; Tahran, İran, Neşr-i Goftâr, 1369ş.

Nisari-i Buhari, Behaaddin Hasan: **Tezkire-i Müzekkir-i Ahbab**; haz. Necib Mâil Herevî, İran, Tehran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1377ş,

Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriya: **et-Tıbbü'l-Mansûrî**; trc. Muhammed İbrahim Zâkir, Tehran, Dânişgâh-i Ulum-i Pezeşki, 1361,

Râzî, İmam Fahreddin: **Câmi'u'l-'ulûm**, thk, Seyid Ali Âl-ı Davud, Tahran 1382hş.

Rızâ Kulî Hân-ı Hidâyet: **Tezkire-i Rîyâzü'l-'ârifîn**; haz. Seyyid Razî Vâhidî, İran, Tahran, İntişarat-ı Emir Kebir 2005.

Rızâzâde Melik, Rahîm: **Dânişnâme-i Hayyâmî**, Tahran 1377 hş.

Sabâ, Mevlevî Muhammed Muzaffar Hüseyin: **Tezkire-i Rûz-i Revşen**, thk. Muhammed Hüseyin Rüknzâde Ademîyyet, Tahran: İslâmiyye 1343hş/1964.

Sâdikî Meryem: "İbn Hatib-i Erbilî" **Dânişnâme-i Büzürg-i İslâmî**; Tehran 1377hş, c. 3.

Safâ, Zebîhullah: **Târîh-i Edebiyyât der Îrân**, I-V, Tahran 1332-64 hş.

Sâlihî, Muhammed Ali: "Âsâr-i Yahya b. Ahmed-i Kâşânî" **Mirâs-ı Şahâb**, Kitâbhâne-i Ayetullah Mer'aşi-i Necefî, no.79-80, Ghom 1392hş.

Sâm Mîrzâ: **Tuhfe-i Sâmî**; haz. Vahid Destgerdî, İran, Tahran, Armâğân 1314ş.

Seyyid İsmail Cürcânî: **el-Ağrâzı't-tıbbîyye ve'l-mebâhisi'l-Alâiyye**; İran, Tehran, Bounyad-i Farhang-i Iran, 1975.

Seyyid İsmail Cürcânî: **Zahite-i Harezmşâhî**; İran, Gom, Müessese-i İhyâ-i Tıbb-i Tabiî; 2012.

Şemsüddîn Muhammed-i Âmülî: **Nefâʾisü'l-fünûn**; haz. Allame Şarânî, İran, Tahran, İntşarat-ı İslamiyye, 1381ş.

Şîr Alî Hân b. Alî Emced Han: **Tezkire-i Mir'âtü'l-hayâl**; haz., Hamid Hüseyni ve Behruz Seferzâde, Tahran, Revzane 1377.

Şüşterî, Ziyâüddîn Nûrullāh: **Mecâlisü'l-mü'minîn**; İran, Tahran 1377ş.

Tâcüddin Ahmed-i Vezir: **Beyâz-ı Tâcüddin Ahmed-i Vezir**; haz. Ali Zamanî, İran, Ghom, Mecma-ı Zahâir-i İslâmî 1381ş.

Takī Arrânî: **Risâle der Şerh-i Müşkilât-ı Musâderât-ı Kitâb-ı Öklîdis**, Tahran 1314hş

Takîyüddin Evhadî-i Beliyyânî: **'Arafâtu'l-'âşikîn**; haz. Amine Fahr Ahmed, İran, Tahran, Miras-i Mektub, 1389ş.

Terbiyet, Muhammed Ali: **Dânişmendân-ı Azerbâycân**, s. 238-239.

Vâlih-i Kazvinî, Muhammed Yusuf Vâlih-i İsfehânî Kazvinî: **Huld-i Berîn**; haz. Mir Haşim Muhaddis, İran, Tahran, Miras-i Mektub, 1379ş.

Vecihüddin Eşref: **Bahr-i Zahhâr**; haz. Azermidoht Safavî, Hindistan, 1393ş.,2014.

Zeynüddin Mahmûd-i Vâsıfî: **Bedâyiʿu'l-vekāyi'**; haz. A. N. Boldyrev, İran, Tahran Bonyâd-ı Ferheng, 1972.

Arapça kaynaklar:

Albânî, Muhammed Nasirüddin: **Sahihi el-Câmiu's-sagîr ve zîyâdatihi**; Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1408.

Belhî Ahmed b. Sahl: **Mesâlihü'l-ebdâni ve'l-enfüs**; haz. M Mesri. Qahereh: Al- Maktab al- Eqlimi Sharq al- Motovasset, Maahad al-Makhtotat, 2005.

David A. King: **Fihris el-Mahtûtâz el-İlmîyye bi-dâru'l-kutubi'l-Mısrîyye**; Mısır, Kahire, 1981-1986.

Ebi'l-Hasanât Muhammed Abdulhay el-Hindî: **el-Fevâʾidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye;** Mısır, Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-islami 1324.

el-Azzâvî, Abbas: **el-Mûsîka'l-ʿArabiyye fî ʿahdi'l-Mogūl ve't-Türkmân**; Bağdad 1370/1951.

el-Cezerî, Ebü'l-'Izz İsmail b. er-Rezzâz: **el-Câmî' beyne'l-ilmi ve'l-ameli'n-nâfi' fi's-sınaati'l-hiyel**; Haleb 1979 (tıpkı basım)

el-Habeşî, Abdullah Muhammed: **Câmiʿu'ş-şürûh ve'l-havâşî**; Ebûzabî 1425/2004.

el-Kürdî, Muhammed Tâhir: **Târihu'l-hatti'l-Arabiyye ve adabih**; Mektebü'l-hilal 1358/1939.

el-Makrîzî, Takıyyüddîn: **es-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk**; thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Beyrut-Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1971.

Fârâbî: **el-Mûsîka'l-kebîr**; haz. Gattâs Abdülmelik Haşe ve Mahmûd Ahmed el-Hafnî, Mısır, Kahire, Dârü'l-kiTabi'l-Arabî, 1967.

Feyz-i Kâşânî: **Tefsiri's-Sâfî**; haz. Abü'l-Hasan Şa'rânî, Kitab-furuşi-i İslamiyye.

H. G. Farmer: **Târîhu'l-mûsîka'l-ʿArabiyye**; trc. Hüseyin Nassâr - Abdülazîz el-Ehvânî, Kahire 1956, s. 21, 126.

Harezmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf: **Mefâtîhu'l-Ulûm**; thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut, 1989.

Ibn Rabbane Tabari: **Firdevsü'l-hikme**; Beirut, Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2002.

İbn Ebû Usaybia: ʿ**Uyûnü'l-enbâ**ʾ, Kahire 1882.

İbn Hindû Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn: **Miftâhu't-tıb ve minhâcü't-tullâb**; haz. Mehdî Muhakkık ve Muhammed Takī Dânişpejûh, İran, Tahran 1368ş.

İbn Vâsıl el-Hamevî: **Tecrîdü'l-Egānî min zikri'l-messâliss ve'l-messânî**; nşr. Tâhâ Hüseyin – İbrâhim el-Ebyârî, I-VII, Kahire 1955-1959.

İbn-i Sinâ: **Cevâmiʿu ʿilmi'l-mûsîkā min Kitâbi'ş-Şifâ**; thk. Zekeriya Yusuf, Kahire 1956

İbn-i Sinâ: **en-Necât**; nşr. Muhammed Takī Dânişpejûh, Tahran 1364/1985.

İbnü'l-Kıftî: **Târîhu'l-hükemâ** (İhbârü'l-ʿulemâʾ), Kahire, 1326.

İbnü'n-Nedîm: **el-Fihrist** fî ahbâri'l-ʿulemâʾi'l-musannifîn mine'l-kudemâʾ ve'l-muhdesîn ve esmâʾi kütübihim; Beyrut 1398/1978.

İbnü't-Tahhân, Ebû'l-Hüseyin Muhammed: **Havi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**, thk. Zekeriya Yusuf, Bağdat: Dâiratü'l-Fünûn'il-Mûsîkiyye, 1976.

İbnü't-Tahhân, Ebû'l-Hüseyin Muhammed: **Havi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn**, thk. Fuat Sezgin ve Eckhard Neubauer, Frankfurt, Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü 1990.

İhvânü's-Safâ: **Resâilü İhvânü's-Safâ**; nşr. Butrus el-Bustânî, İran, Mektebü'l-'alâmi'l-islâmî, 1405h.

Kâşî, Yahya b. Ahmed: **Zikri İbni Sinâ, Nüket fî ahvâli'l-Şeyhü'r-Reîs İbni Sinâ**; thk. Ahmed Fuâd el-Ahvânî, Mısır-Dârü'l-me'ârif 1952.

Luis Şeyhu el-Keldânî: **el-Meşrik**, Beyrut 1906, s. 31-33.

Macid Fahri: **Tarih el-felsefetü'l-islamiyye**, Beyrut, dârü'n-neşr 1974.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn: **Aʿyânü'l-ʿasr ve aʿvânü'n-nasr**; nşr. Ali Ebû Zeyd, Beyrut-Dımaşk, Dârü'l-fikr 1998.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn: **Risâle fî ʿilmi'l-mûsîkā**, nşr. Abdülmecîd Diyâb – Gattâs Abdülmelik Haşebe, Kahire 1411/1991.

Safiyüddin Urmevî: **Kitâbü'l-Edvâr fi'l-mûsîka**; haz. Eckhard Neubauer, Almanya – Frankfort 1984.

Safiyüddin-i Urmevî: **Kitâbü'l-Edvâr fi'l-mûsîka**; haz. Gattâs Abdülmelik Haşebe, Mısır, Kahire, 1986.

Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman: **ed-Davʾü'l-lâmiʿ li-ehli'l-karni't-tâsiʿ**, I-XII, Kahire 1353-55, Beyrut, ts. (Dâru mektebeti'l-hayât)

Şevkî, Dayf; **Şi'r ve'l-gınâ fi Medîne ve Mekke li-Asri'l-Benî Umeyye**, Kahire 1979.

Tabâtabâî, Seyyid Abdülaziz: **Mektebetü'l-'Allâme el-Hillî**; Ghom-Müessese-i Âlü'l-beyt, 73-74.

Taşköprizâde Ahmed Efendi: **Miftâhu's-saʿâde ve misbâhu's-siyâde**; Beirut, Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1985.

Zehebî: **Mu'cemu'ş-Şüyûhi'l-kebîr**; Memleketi'l-Arabiyye es-Suudiyye, 1998.

Zekeriya Yusuf: **Müellefâtü'l-Kindiyyi'l-Mûsikîyye**, Bağdat, 1962.

Zeriklî: **el-'Alâm**; Beyrut-Dâru'l-ilm 2002.

Türkçe Kaynaklar:

Bilim Kurulu: **Hadislerle İslâm**; C.2 ve 6, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı 2012.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa): **Müntahab-ı Şifâ**; haz. Zafer Önler, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,2019.

Farmer, Henry George: **A History of Arabian Music**, London, 1967; s. 78.

Fazlı Arslan: "Nasîruddin et-Tûsî ve Mûsikî Risâlesi", **Dinî Araştırmalar**, sy. 26, Ankara 2006, s. 317-335.

Fehmi Edhem Karatay: **Topkapı Sarayı Müsezi Kütüphanesi Aapça Yazmalar Kataloğu**; c.1, İstanbul 1962.

Franz Rosenthal: **Ahmad b. at-Tayyib as-Sarahsî**, New Haven 1943.

George Dimitri Sawa: **Kamus kitabu'l-egânî**, Bril- Leiden 2015.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, and Boris Rozenfeld: **Mathematicians, Astronomers And Other Scholars Of Islamic Civilisation And Their Works** (7Th-19Th C.). Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture 2003.

Kâtib Çelebî: **Süllemü'l-vühûl ile'l-ʿulemâʾi'l-fuhûl**; haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul IRCICA 2010.

Kâzım Uz; **Mûsikî Istılahatı**, Gültekin Oransay tarafından düzeltilmiş yeni basım, Kuğ Yayını, Ankara 1964, s. 10.

Nevâî, Mîr Ali Şîr: **Mecâlisü'n-nefâis**; haz. Suyima Ganiyeva, Özbekistan, Taşkent 1961.

Öncel, Mehmet: "Hasan b. Ahmed b. Ali el-kâtib'in kemâlü edebi'l-ğınâ adlı eseri", Marmara üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü İlahiyat anabilim dalı İslam tarihi ve sanatları bilim dalı, Doktora tezi, İstanbul, 2017.

Öncel, Mehmet: **XI. Yüzyıl Mûsikî Nazariyesi İbn Zeyle'nin el-Kafi fi'l-musika'sı**, Endülüs Yayınları, 2018.

Sevinç, Muhammet: "Tarihte Müzisyen Şahsiyetler: İbnü't-Tahhân'ın Hâvi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Vol. 9, No. 2, June 2020.

Sezikli, Ubeydullah: "Abdülkâdir-i Merâgî ve Camiu'l-elhân'ı" Doktıra tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, İstanbul 2007.

Shiloah, Amnon: **The Theory of Music in Arabic Writings** (c. 900-1900), G. Henle Verlag, München 1979.

Şirinova: **Şükrullâh'ın "İlmü'l-Edvâr'ı**; Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Tekin, Erhan: "Safedi'nin müzik teorisinin incelenmesi", İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2007.

Turabi, Hakkı Ahmet: **el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri**, M.Ü.S.B.E, Basılmamıs Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1996.

Turabi, Hakkı Ahmet: **Gevrekzade Hafiz Hasan Efendi ve Mûsikî Risâlesi**; Rağbet Yayınları 2005.

Turabi, Hakkı Ahmet: **Mûsîkî İbn Sina**, Litera Yayıncılık, 2013.

Uygun, M. N. **Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ve Kitâbü'l-Edvârı**, Kubbealtı 1999.

Uygun, M. N: **Kadızâde Tirevî ve Mûsikî Risâlesi**; Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

Yalçın Çetinkaya: **İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi**, İnsan Yayınları 2015.

Yusuf b. Nizameddin Kırşehri: **Risâle-i Mûsıkî**; haz. Ubeydullah Sezikli, Türkiye, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014.

Türkiye Dianet İslam Ansiklopedisi (DİA) kaynakları

Durmuş, İsmail: "Safedî", İstanbul TDV. Yay., 2008, c. 35, s. 447-450.

Fazlıoğlu, İhsan: "Mardînî, Cemâleddin", İstanbul TDV. Yay., 2003, c. 28, s. 52.

Fuat Günel: "Garîz", İstanbul TDV. Yay.,1996, c. 13, s. 382.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah: "Berâat-ı İstihlâl" İstanbul TDV. Yay., 1995, c.5.

Harman, ömer faruk: "âsaf b. Berahyâ", İstanbul TDV. Yay., 1991, c. 3,.

Nuri Özcan: "Abdülkādir-İ Merâgī", İstanbul TDV. Yay., 1988, c.1, s. 242-244.

Nuri Özcan: "Câmiu'l-elhân", İstanbul TDV. Yay., 1993, c. 7, s. 107-108.

Tevfîk Fehd: "ilm-i ahkâm-ı nücûm", İstanbul TDV. Yay., 22. C., İstanbul 2000.

Turabi, Ahmed Hakkı: "İbn Sînâ (mûsikî)", İstanbul TDV. Yay., 1999, c. 20, s.336.

Turabi, Ahmet Hakkı: "el-Mûsîka'l-Kebîr", İstanbul TDV. Yay., 2006, c. 31, s. 256-257.

Uysal, Enver: "Resâilü İhvâni's-Safâ", İstanbul TDV. Yay., 2007, c. 34, s. 576.